

32. évfolyam

2017. 2. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

PELYACH ISTVÁN

A kiadvány

az



a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara,
a Szegedért Alapítvány,
a Magyar Irodalomtörténeti Társaság,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata.
és a Nemzeti Együttműködési Alap
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

CIEGER ANDRÁS	
Jókai Mór, a profi politikus?	5
HERMANN RÓBERT	
Az eltűnt levél és az eltűnt menlevél – avagy, miért bujdosott Jókai 1849-ben	16
SOLYMOSI JÓZSEF	
Kazinczy Lajos élete 1848 előtt	37
KAPITÁNY ADRIENN	
Birodalmi úttérkép és nemzeti függetlenség (Egy országos sérelem 1835-ből)	55
DOBSZAY TAMÁS	
A centralisták reformkori községi önkormányzati koncepciójának kérdéséhez	76

Műhely

HAJAGOS JÓZSEF	
A tavaszi hadjárat eseményei Jókai Mór műveiben	94
HELTAI BÁLINT	
A menlevél mint szimbólum Jókai Mór regényeiben	106
KOVÁCS ISTVÁN	
Zygmunt Miłkowski (Teodor Tomasz Jez) visszaemlékezésének és „magyar regényeinek” valóságtartalma	114
RATZKY RITA	
Petőfi és Jókai barátságából épült művészetek palotái	121

Elmélet és módszer

MAGOS GERGELY	
Mérlegen a hivatások (A professzionalizációs paradigma historiográ- fiája)	138

Múltidéző

Források a Csanádi Egyházmegye 1848–1849-es történetéhez Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: <i>Zakar Péter</i>)	158
--	-----

Határainkon túl

„...bennem is megvan ez a sehová sem tartozás érzése” (Beszélgetés Pál Judittal) Az interjút készítette: <i>Deák Ágnes</i>	175
Pál Judit műveinek bibliográfiája	187

Figyelő

Grassalkovich Antal és a gödöllői uradalom („Birodalmam alatt...” Gróf Grassalkovich Antal a birtokos, mecénás és magánember. Szerk.: Czeglédi Noémi. Gödöllői Múzeumi Füzetek 14. Gödöllő, 2015.)	
SZILÁGYI ADRIENN	197
A közoktatásügy fogantatása Ausztriában (Ugrai János: A központosítás és a modernizáció ellentmondásai. A bécsi állami [uralkodói] oktatáspolitikai megszületése a 18. század második felében. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2014.)	
SASFI CSABA.....	200
„Egy a lengyel a magyarral” (Kovács István: „Érdek és szeretet”. Lengyel visszaemlékezések a szabadságharcra 1848–1849. Magyar Napló, Budapest, 2016.)	
KEMÉNY KRISZTIÁN	205
„Voltam én már ütközetekben, de ilyen pokoli tüzéségi tüzet még nem éltem meg” (Hadaink vonulnak. K. R. Szemjakin orosz ezredes magyarországi levelei 1849-ből. Az iratokat gyűjtötte és válogatta, fordította, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Rosonczy Ildikó. Argumentum – Balassi Intézet – Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2014.)	
SOLYMOSI JÓZSEF	209
A vasfüggönytől a határnyitáshoz (Jobst Ágnes: A Stasi működése Magyarországon – A keletnémet és a magyar állambiztonság kapcsolata 1955–1989. Jaffa Kiadó, Budapest, 2015.)	
IFJ. LATOR LÁSZLÓ	213
A Karib térség kutatásának eredményei és irányai Magyarországon (Tanulmányok a Karib térségről. Szerk.: Horváth Emőke. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2016.)	
KÖKÉNY ANDREA	217
Számunk szerzői	223



CIEGER ANDRÁS

Jókai Mór, a profi politikus?

A közeli utókor vélekedése

Jókai Mór országgyűlési működéséről több értékelés is napvilágot látott az író halála után. A születése 100. évfordulójára készült kötetben Lengyel Ernő például azt emelte ki, hogy míg 1848-ban Jókainak szívügye volt a politika, addig a kiegyezést követően, de különösen az 1875-ös pártfúzió után már egyre inkább visszahúzódott, és csak távolról figyelte az aktuális csatározásokat, a politika működése inkább csak íróként érdekelte a későbbiekben.¹ Lengyel szerint azért, mert hazánkban is megjelent a „professzionatus politikus” típusa, amelyet ő morális kategóriaként jellemzett: a kormányt minden körülmények között támogató pecsovicsokat, a húsosfazekak körül tolongó, könnyen korrumpálható politikusokat értette e fogalom alatt. Ugyan jelzi, hogy Jókai nem tartozott közéjük, ám közéleti pályáját mégis egyfajta hanyatlásként, elvfeledásként látatja: „Politikai pályája a végtelenség küszöbén kezdődik: a Nemzeti Múzeum lépcsőjén, 1848. március 15-én és talán a nagy tarokk partiban végződik, a Dorottya utcai klubelnöki szobájában, ahol a ferenc józsefi béke fata morgánájában csendesen játszik egy elfáradt nemzedék...” Azt, hogy e hanyatlás-narratíva megalkotása volt Lengyel szándéka, jól jelzi, hogy a pálya végpontjaként a Tisza Kálmánnal a Szabadelvű Párt helyiségében tarokkozó Jókai képét villantja fel (lásd szó szerinti értelemben is Ferraris Viktor 1894-es festményén), és nem például a Kossuth Lajos temetésekor beszédet tartó író-politikusét, pedig az emblematis közös helyszín, a Nemzeti Múzeum kínálná a párhuzamalkotást, de akkor épp az eszmei folytonosság, 1848 hagyománya keretezné az elbeszélést.

Lengyel hangsúlyozza továbbá, hogy Jókai meglepően jól belesimult magatartásával Tisza Kálmán rendszerébe: fegyelmezett közkatonaként cikkezett, beszélt és szavazott a Generális mellett. Hatalmas népszerűségét pedig pártja kíméletlenül kihasználta, sőt amortizálta.

Seres László 1910-ben megjelent írásában hasonló beállítással mutatta be Jókai közéleti működését, kiemelve, hogy nem volt igazi politikus, mert nem akart hasznot hajtani a politikából, és a napi csatározások sem érdekelték: „A politikai mesterkedés, a pártharcok intézése, a sok intrika és cselvetés, a sok számítás és vita rendszerint hidegen hagyta.” A kormánypárti politikusként 1875 után őt ért számos személyeskedő támadás, illetve népszerűségének csökkenése viszont bántotta.²

¹ Lengyel Ernő: *Jókai, a politikus*. In: Az Est Hármaskönyve. A százéves Jókai emlékére. Budapest, 1925. 239–240.

² Seress László: *Jókai a politikában*. In: Jókai album. Képek, adatok, okmányok Jókai Mór életéből. A Pesti Napló előfizetőinek készült kiadás. Budapest, [1910] 81–92. Takáts Sándor is a fentiekhez hasonló értékelést ad, bár pontosságra törekszik munkájában. Takáts Sándor: *Jókai mint képviselő*. In: Jókai Mór politikai beszédei. 1. köt. Budapest, [1930] CV–CXXXIII.

A fenti vélekedések – bevallva vagy sem – valójában Mikszáth Kálmán Jókairól írott életrajzi munkájára támaszkodnak. Fontos hangsúlyozni, hogy a parlamenti életet évtizedeken keresztül tanulmányozó író-képviselő a fentieknél sokkal árnyaltabb képet rajzol Jókai politikusi magatartásáról, amely számos vonatkozásban máig hitelesnek tekinthető.

Mikszáth Jókainak a Szabadelvű Párt megalakulásáig tartó pályaszakaszát alapvetően sikeresnek ítéli, és írotársát jó adottságokkal rendelkező, időnként vezérszerepet betöltő ellenzéki politikusként ábrázolja. Véleménye szerint Jókai jó debatter volt, aki humorral fűszerezett beszédeivel figyelmet tudott kelteni a Házban. Nem volt tanult szakpolitikus, de az ellenzéki szerep nem is ezt kívánta tőle: „Az egyes szakkérdéseknél természetesen nem hozott fel a mélységekből argumentumokat, hiszen ahhoz fáradságos tanulmányok kellenének, inkább az általánosságok fölületén csapongott, könnyedén, mint a fecske.”³ Mikszáth életrajzában többször foglalkozik azzal, hogy Jókai mennyit áldozott magánvagyonából saját és társai választási kampányaira, és hogy az ebből származó adósságok milyen hosszú ideig nyomták a vállát.

Mikszáth 1875 után nem valamiféle morális fordulatot, elvfeledést érzékel Jókai pályájában, inkább azt emeli ki, hogy a kormányzati szerepvállalás a korábbiaktól eltérő politikálást kényszerített ki a Szabadelvű Pártból és így Jókaiából is. A kormányzás számos szempontot mérlegelő felelőssége, valamint lélekölő napi rutinja hamar a népszerűség csökkenését eredményezte. Jókai nem vonta ki magát e feladatok alól, és elvállalta pártja képviselői népszerűtlen helyzetekben is: „Fáradságos kortesutakra hóban, fagyban rászánta magát, ha a párt kívánta. Kényes, sőt gyűlöletes kérdésekben is fölemelte szavát a Házban...”⁴

Mikszáth azonban észrevesz még egy változást, amely lezajlik a politikai életben. Saját bőrén is tapasztalhatta ugyanis, hogy lassanként átalakult a képviselői szerep: a politikusi munka a magyar parlamentben is üzemszerűbbé vált, és ezzel egy időben a képviselői tevékenység egyre inkább kiterjedt a képviselőház falain túlra is: a választójog kiszélesítése nélkül is nőtt (pártállástól függetlenül) a honatyák függése választókerületüktől. Mikszáth szerint ehhez Jókai már nem igazán akart alkalmazkodni: nem különösebben tartott kapcsolatot választóival, elvértve szólalt fel érdekükben a képviselőházban, és gyakran váltogatta választókerületeit: „...a választókkal való gyakori érintkezés zavarja és a protezsálás nincs ínyére. Ezért veszi el kerületeit örökösen. Ha szól is a miniszternek, mikor nagyon szorítanak valamit a kerületből, azt olyan modorban teszi, hogy nem törődik az eredménnyel.”⁵

Képviselői működésének utolsó évtizedével kapcsolatban pedig alapvetően Jókai életkorával és a részben ezzel összefüggésben álló ambícióhiányával magyarázza, hogy elvesztette érdeklődését az aktuálpolitikai történések iránt, visszahúzódott a frontvonalból (Mikszáth szavaival: „mezei had” lett), ám ekkor sem tudott teljesen megválni a képviselőház otthonos közegétől, legfeljebb némileg később járt be a Házba, és inkább a folyosón beszélgetett. „Nem érdeklődik a folyó ügyek iránt, nem kíván semmi részt venni a bizottságokban, nem hajkurász elnökségeket vagy előadásokat, amelyekkel politikai szereplés jár, megelégszik minden második évben »egy görbe hónappal«, amit a honatyaság révén él át – mint Bécsben időző delegátus.”⁶

Bármennyire is jó megfigyelő volt Mikszáth, Jókai politikusi magatartását valójában csak az 1880-as évektől kezdve tanulmányozhatta közvetlenül – országgyűlési tudósító-

³ Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. Sajtó alá rendezte: Rejtő István. 2. köt. (Mikszáth Kálmán Összes Munkái 19.) Budapest, 1960. 63.

⁴ Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora*, 106.

⁵ Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora*, 125.

⁶ Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora*, 102.

ként, majd pedig képviselőtársként –, a korábbi pályaszakaszokról csupán mások elbeszéléséből, illetve írásos forrásokból tájékozódhatott.

Beszédek, levelek, fényképek – a politikusi munka lenyomatai

Mit mondhat mindezek után a történész Jókai képviselői működéséről és politikusi képességeiről? Mennyire igazolhatók a közeli utókor megfigyelései a tudomány eszközeivel? Mindez azért is tűnik indokolt felvetésnek, mert a történettudomány mindeddig nem sok segítséget kínált az irodalomtörténészek számára a tekintetben, hogy pontosabban lássák Jókai Mór politikusi szerepét.⁷

Alapvetően két forrás áll a kutató rendelkezésére ahhoz, hogy legalább részleges választ tudjon adni e kérdésekre. Mindenekelőtt Jókai országgyűlési tevékenységének hivatalos lenyomatai, a képviselőházi naplók és a benne rögzített beszédek, illetve levelezése használható, amely annak ellenére tartalmaz számos megvilágító adalékot Jókai szerepfelfogásáról, hogy köztudottan rossz levélíró volt.⁸

Mint az 1. táblázatból is kitűnik, a parlamenti felszólalások kiugróan magas száma vitathatatlanul teszi, hogy Jókai kiegyezés utáni legaktívabb korszaka az 1869 és 1872 közé eső országgyűlési ciklus volt. A Jókairól szóló életrajzok is ezeket az éveket tekintik közéleti szerepvállalása legintenzívebb éveinek (ide értve újságszerkesztői tevékenységét is). Ellenben a következő országgyűlési periódus alatt, még mindig ellenzéki politikusként, alig szólalt fel, sőt neve is kevesebbszer bukkant fel a képviselőházi naplókban. Ugyanakkor különösen az 1878-as választást követő évek, de még az 1880-as évtized első fele is élénk politikázásról árulkodik. Úgy látjuk tehát, a statisztikai adatok nem igazolják, hogy 1875-öt követően éles pályafordulat következett volna, inkább jelentős ingadozás figyelhető meg politikai aktivitását illetően.

Ciklus	Jókai nevének előfordulása a képviselőházi naplókban	Felszólalásainak száma
1865/68	118	9
1869/72	291	22
1872/75	88	6
1875/78	119	5
1878/81	302	21
1881/84	274	10
1884/87	130	1
1887/92	155	8
1892/96	180	5
Összesen	1657	87

1. táblázat

JÓKAI MÓR KÉPVISELŐHÁZI AKTIVITÁSA⁹

⁷ Minden bizonnyal ezért is hiányzik a Jókairól készített életrajzokból az író közéleti tevékenységének érdemi bemutatása, illetve ezért is maradt jegyzetmagyarázat nélkül számos történeti összefüggés a levelezés kritikai kiadásában. Jelen rövid tanulmányban mi magunk sem tudunk kitérni például Jókai újságírói működésére. Ez utóbbira bizonyos mértékig Szajbély Mihály életrajza tekintettel van, ám a politikusi szerep ábrázolása nála is hiányzik. Szajbély Mihály: *Jókai Mór*. Pozsony, 2010.

⁸ Jókai Mór Kertbeny Károlyhoz, 1870. október 18. Jókai Mór Összes Művei. (a továbbiakban: JMÖM) *Levelezés*. 2. köt. (1860–1875). Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. Budapest, 1975. 751.

⁹ Az adatok forrása az Országgyűlési Naplók és Irományok elektronikus adatbázisa: <http://mpgy.ogyk.hu/>.

Az 1880-as évek második felétől viszont már jól érzékelhető a politikai visszavonulás szándéka, bár válsághelyzetben még idősen is pártja védelmére kelt. Nevére és mondataira a vitákban – pro és kontra – akkor is hivatkoztak, ha ő maga már ritkábban jelent meg és szólalt fel az ülésteremben. Egy 1887-ben keletkezett félig tréfás levele szerint, ha írni akart, akkor a képviselőként és hírességként rá nehezedő társadalmi kötelezettségek elől a képviselőházba menekült dolgozni, mert az üres padosorokban kevesebben háborgatták (kivéve, ha szavazásra került a sor, és az ülésterembe bejöttek párttársai).¹⁰

Témák	Felszólalások száma
Gazdaságpolitika, gazdasági kérdések	18
Közjog	12
Katonai-közjogi kérdések	10
Aktuálpolitika	10
Kulturális ügyek	8
Alkotmányos intézményrendszer (bíróságok, főrendi ház, közigazgatás stb.) ügyei	7
Személyes ügyek, ünnepi beszédek	7
Budapest fejlesztése	5
Szabadságjogok	4
Külpolitika	2
Egyéb	4
Összesen	87

2. táblázat:

JÓKAI MÓR BESZÉDEINEK TEMATIKAI MEGOSZLÁSA¹¹

Ha megvizsgáljuk, hogy milyen témákban szólalt fel Jókai, akkor a kapott eredmény talán meglepő lehet a korábbi jellemzésekkel összevetve. (2. táblázat) A beszédek témaválasztása ugyanis egyértelműen arra utal, hogy Jókai pártja egyik vezető politikusa volt, aki alapvetően elvi kérdésekben – például válaszfelirati és költségvetési viták során – hallatta a hangját, és igen változatos ügyekben képviselte pártja álláspontját, nem kerülve a fajsúlyos témákat sem (például a nemzetiségek és a zsidóság egyenjogúságának kérdését). Felszólalásai zöme így vagy úgy, de az ország közjogi helyzetével függött össze, illetve a mindenkori kormány pénzügy- és adópolitikáját érintette. A kulturális ügyek csak ezek után következnek a sorban, választókerületei érdekében viszont a legritkább esetben szólalt meg (kivételesen például a Kassán létesítendő királyi ítélőtábla ügye). Személyes tekintélyét mutatja, hogy ünnepi alkalmakkor is gyakran őt kérték fel szónoknak (például a házelnökök búcsúztatásakor).

Jókai Mór nevének előfordulása természetesen nem jelent minden esetben valós aktivitást (névét például akkor is felolvashatták, ha éppen hiányzott), és figyelembe kell venni a ciklusok eltérő hosszát is, ennek ellenére a számok mégis kirajzolják a legintenzívebb politikusi időszakokat (amikor például ellenfelei is gyakrabban hivatkoztak rá).

¹⁰ Jókai Mór a Nemzet riportereinek, 1887. október 26. JMÖM *Levelezés*. 4. köt. (1886–1890) Sajtó alá rendezte: Gyórfy Miklós. Budapest, 2004. 152–155.

¹¹ Felszólalásainak tematikus besorolásánál nagyban támaszkodtunk a *Jókai Mór politikai beszédei* című kétkötetes beszédgyűjtemény felosztására.

Valóban nem volt tehát szakpolitikus, de igenis professzionális politikusnak tartjuk. Egyfelől azért, mert a képviselők azon szűk – számításaink szerint 188 fős – csoportjába tartozott, akik legalább két évtizedig meg tudták őrizni helyüket a törvényhozásban. Mint ismeretes, ez Jókainak pártállástól függetlenül harminckét éven át sikerült, ezt pedig a hivatásos politikusok egyik ismérvének tekintjük, hiszen már pusztán ez az egyetlen adat is olyan felhalmozott tudást feltételez a politika működéséről, illetve olyan életformát jelent, amely elkülöníti e csoportot a közélet egyéb szereplőitől. Másfelől pedig azért sorolható szerintünk Jókai a professzionális politikusok közé, mert képviselői megbízatásán túl is ezer szállal kötődött a politika világához, gondoljunk mindenekelőtt kiterjedt újságírói, lapszerkesztői tevékenységére (politikai napilapot, élcslapot és népies hetilapot egyaránt működtetett). És ha mindez kevés bizonyíték lenne, akkor érdemes beleolvasni néhány levelébe: „...nekem ez élet pályám” – írta testvérének az 1869-es választási küzdelmek kapcsán, megpróbálva lebeszélni őt, hogy kövesse példáját a képviselői pályán.¹² A három évvel későbbi kampány során pedig így fogalmazott: „Én most a Vezúv kráterében állok, vezetem az ellenzék választásait az egész országban, engem érnek az összes ütések, amelyeket pártomnak szántak [...] Most nincs érzékem a költészethez, a csata forgatagában állok és darabokra tépnek.”¹³

Kézenfekvőnek tűnhet a párhuzam Mikszáth Kálmánnal, hiszen az író maga is a hoszszan szolgáló képviselők csoportjába sorolható (huszonhárom évig volt honatya), és ugyancsak folytatott újságírói tevékenységet. Jókaival ellentétben azonban Mikszáth nem tekintette életpályájának a direkt politizálást, amit az is bizonyít, hogy mindössze két alkalommal szólalt fel a Házban. Mikszáth sokkal inkább megfigyelőként, elemzőként, semmint aktív résztvevőként volt jelen a politika világában (manapság politológusnak mondanánk).

Jókai tartós politikusi jelenlétének erőforrása nem szakértelméből, nem rokonai kapcsolataiból és nem is helyi (például szilárd választókerületi) beágyazottságából fakadt, hanem országos ismertségéből, amely azonban döntően politikán kívüli, szépirodalmi munkásságának volt köszönhető. Minden bizonnyal ez az egyénítő tényező okozza máig a bizonytalanságot Jókai politikusi szerepének megítélésekor. Ugyanakkor azt is érdemes hangsúlyozni, hogy Jókai magánéleti és írói pályájának egyik kulcsélménye éppenséggel egy politikai esemény, az 1848-as forradalom volt, sőt egyes értékelések szerint ekkor, „huszonhárom évesen került politikai karrierje csúcsára”, amely hosszútávon kihatott művészi témaválasztásaira és népszerűségére is.¹⁴ Jókai esetében tehát ezek a szerepek szorosan összefonódtak: „Ő csak folyvást népszerű akar lenni, politikai szereplésével népszerűsíteni regényeit s regényeivel népszerűsíteni politikai pályáját” – írta elmarasztalóan Gyulai Pál.¹⁵

Kétségtelen ugyanakkor, hogy Jókai politikusi tekintélye Tisza Kálmán ellenzéki pártvezérhez, majd miniszterelnökhöz fűződő bizalmas viszonyából is származott. Egyértelműen utalnak erre azok a levelek, amelyekben különböző személyek Jókai közbenjárását kérik a kormánynál bizonyos ügyek elintézéséhez. „De tudván, hogy ott a döntő szerep Ő Exja Tisza Kálmán miniszterelnök úr kezében lesz [...] s tudván azt is, hogy irányodban ő is Méltán – benső baráti bizalommal van, engedd meg tehát, hogy ez indokbul bizalmasan felkérhesselek, ha teheted, és fiamat méltónak találandod reá: lennél szíves alkalomszerűleg az ér-

¹² Jókai Mór Jókay Károlyhoz, 1869. február 24. JMÖM *Levelezés*. 2. köt. 206–207.

¹³ Jókai Mór Kertbeny Károlyhoz, 1872. június 2. JMÖM *Levelezés*. 2. köt. 850.

¹⁴ Fábri Anna: *Jókai Mór (1825–1904)*. In: A márciusi ifjak nemzedéke. Szerkesztette: Körmöczy Katalin. Budapest, 2000. 117–138. (Az idézet a 124. oldalon található.)

¹⁵ Gyulai Pál: *Jókai mint hírlapíró*. [1875] In: uő: *Bírálatok 1861–1903*. Budapest, 1911. 132–152. (Az idézet a 150. oldalon található.)

dekében Ő Exjával szólni s fiamat szives figyelmébe ajánlani” – kérte például egyik volt képviselőtársa.¹⁶

Jókai több évtizedet felölelő levelezése számos bizonyítékkal szolgál arra nézve, hogy igenis értette a modern politika működését, és megtanulta használni annak eszközeit. Ilyen volt például a fényképek felhasználása írói és politikusi imázsa formálása érdekében. Mint a kérdés szakértője megjegyzi, Jókai pályája első évtizedeiben még idegenkedett a fotográfától, később azonban tudatosan alkalmazta azt az önnépszerűsítés eszközeként, sőt, Kosuthé után feltehetően az ő képmását árulták a legnagyobb példányszámban. Több tucat fényképésztől származó, közel másfélszáz különböző felvétel maradt az utókorra, amelyek közül számosat saját kezűleg dedikált.¹⁷ A felvételek között szép számmal találhatunk olyanokat is, amelyek Jókait politikusi szerepben örökítették meg: az országgyűlés arcképcsarnokában, pártjának csoportképén, egy-egy választókerület képviselőjeként vagy éppen beszéde közben.¹⁸

E kérdés kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Jókai közéleti szereplőként külső megjelenésére is ügyelt, így az abban bekövetkező változást is gondosan előkészítette. 1871 tavaszán ugyanis a régóta kopaszodó Jókai parókában jelent meg a nyilvánosság előtt, amiről idejekorán értesítette saját pártját, Kolozsvárott járva pedig rögtön fényképet is készíttetett új külsőjéről, majd a felvételtől jelentős mennyiséget rendelt és osztott szét.¹⁹ A férfiúi hiúságon túl ebben a közszereplő tudatosságát is megláthatjuk, mint ahogy az arculattervezés népszerűség-növelő szándékára már a korabeli élclap is rámutatott.²⁰

Ezen a ponton is kínálkozik az összehasonlítás Mikszáth Kálmánnal. Mikszáth közéleti működése alatt ugyanis alig készíttetett magáról portréképet, pedig tisztában volt a fotográfia jelentőségével. A fennmaradt felvételek leginkább magánkörben, például otthonában szivarozva vagy családtagjai társaságában ábrázolják. Politikusi tevékenysége közben azonban alig: egyszer pillanatfelvétel örökítette meg a képviselőház bejárata előtt, illetve néhány megtervezett riportfotó számolt be választókerületében tett látogatásáról. Minden bizonynyal személyiségjegyeik különbözőségén túl eltérő szerepfelfogásukból is fakadt, hogy másként viszonyultak a nyilvánosság ezen eszközeihez.²¹

Seress László korábban idézett vélekedésével szemben mi úgy látjuk, hogy Jókai tevékenyen részt vállalt a politikai csatározásokból, és tudatosan alkalmazott olyan eszközöket és eljárásokat, amelyeket ellenfelei könnyen a „politikai mesterkedés” kategóriájába sorol-

¹⁶ Horváth Döme Jókai Mórhoz, 1881. április 15. JMÖM *Levelezés*. 3. köt. (1876–1885) Sajtó alá rendezte: Gyórfy Miklós. Budapest, 1992. 14–16.

¹⁷ „Baráti emlékül – Jókai Mór”. *Jókai Mór összes fényképe. Ikonográfia*. Összeállította E. Csorba Csilla. Budapest, 1981.; E. Csorba Csilla: *Jókai Mór és a háromlábú szörnyeteg. A fénykép szerepe az író életében*. Fotóművészet, 49. évf. (2006) 3–4. sz. 110–117.

¹⁸ További szép példája ennek „A Jókai-Párt igazolványa, Pserhofer Móritz számára kiállítva” című tétel az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. Az 1869-es választások előtt kiállított igazolványon Jókai-metszet látható, Marastoni Józseftől. OSZK Kt. Analekta 2742.

¹⁹ Lásd például: Jókai Mór Ghyczy Kálmánhoz, 1871. március 3., Jókai Mór Kertbeny Károlyhoz, 1871. április 30. JMÖM *Levelezés*. 2. köt. 353–354., 801–802.

²⁰ Renkecz Anita: „Parókai Jókai Mór”. *A Borsszem Jankó életképei a kiegyezés utáni időszak Jókaijáról (1868–1875)*. Budapesti Negyed, 15. évf. (2007) 57. sz. 135–178.

²¹ Fábri Anna: „De mi ez a valósághoz képest...” *Mikszáth a fotográfusról, a fotográfia Mikszáthról*. In: uő: *Mi ez a valósághoz képest?* Budapest, 2013. 109–121.; *Semmi mozdulat most. Mikszáth Kálmán összes fényképe, válogatott ábrázolások*. Összeállította és szerkesztette Debreceni Boglárka. Budapest, 2010.

hattak. Erre a legtöbb bizonyítékot a választási kampányok során keletkezett levelei szolgáltatják.

A három-, majd ötévente ismétlődő országgyűlési választások komoly politikusi iskolát jelentettek a tanulni vágyók számára. A fennmaradt levelek tanúsága szerint Jókainak jó tanára volt első választási megmérettetési idején. Rokona, Gózon Lajos élénk fantáziával és némi eréllyel intézte 1861-es és 1865-ös megválasztását a siklósi kerületben. Az utóbbi esetben például szétoztotta Jókai lapjának, *A Honn*nak egy számát, hogy a választók elolvashassák belőle, miként vélekedik az író bizonyos politikai kérdésekről. Továbbá kampányfogásokkal, szavazatszerző tanácsokkal látta el Jókait: szerezzon színházjegyeket és országgyűlési karzati belépőket, járjon közben egy falu perében, személyesen kísérje el őket a bíróságra, alapítson kerületében kis könyvtárat saját nevén és saját műveiből, továbbá küldjön ingyen példányokat az általa kiadott lapokból. „Ezúton be lenne hálózva az egész járás – neved és műveid folytonos olvasása által, a nép naponként száján hordozna, s így nem volna többé lehető valaha helyetted más képviselőt választani.” Végül egy komoly figyelmeztetés, ismerve a kerület hangulatát: ne szólaljon fel a zsidók emancipációja ügyében, hiszen „nem szükséges minden tárgyhöz szólni”.²²

Az 1869-es választások előtt viszont saját tapasztalatai alapján már ő adott tanácsokat testvérének: ha mégis az indulás mellett döntene, akkor vigyázzon a vagyonára, ne vegyen fel kölcsönt kampánycélokra; Komáromban olcsóbban tud jelvényeket csináltatni, mint a fővárosban, de csupán a nevét írassa rá (más jelszóból csak baja származhat); végül nem nagyon úszhatja meg a szavazók itatását sem.²³

Mint már szó esett róla, 1872-ben ő fogta össze és irányította a Balközép Párt választási hadjáratát, igaz, a várt siker a kormányzat erélyes fellépése következtében ezúttal elmaradt: „Undorodom a politikától, és hazai állapotaink irtózást váltanak ki belőlem” – írta a választások után.²⁴ A kudarc Jókait keserűséggel töltötte el, annak tanulságai minden bizonnyal beépültek politikusi ismeretei közé, de felbukkantak irodalmi alkotásai lapjain is.²⁵

A választások körüli szervező tevékenysége egyáltalán nem szűnt meg Tisza hatalomra kerülésével. A kormánypárt befolyásos tagjaként már egy évvel az 1881-es választások előtt bizalmas tárgyalásokat folytat a lehetséges jelöltekről, és egyengeti az utat párttársai megválasztása előtt: „Itt én már elkezdtem a jövő választásokra való ágyazást. Három most ellenzéki kerületnek már fogom a fülét; azok olyanok, mintha már bizonyosak volnának. Majd szóval többet. Azonkívül Eötvös K. Molnár Al. és Szalay Imrének a dolgán is igyekezek segíteni.”²⁶

Gyulai Pál korábban idézett írásában a következőt hangsúlyozza Jókai politikusi magatartásával kapcsolatban: „...mindig arrafelé hajlik, amerről a népszerűség szele fúj. A körülmények, a helyzet pillanatnyi uralma alatt áll s nem tud ellene állani, hogy közönsége kedvére ne beszéljen vagy írjon.”²⁷ Gyulai e vonást egyértelműen negatívan ítélte meg,

²² Gózon Lajos Jókai Mórhoz, 1865. november 29. JMÖM *Levelezés*. 2. köt. 91–92.

²³ Jókai Mór Jókay Károlyhoz, 1869. február 24. JMÖM *Levelezés*. 2. köt. 206–207.

²⁴ Jókai Mór Kertbeny Károlyhoz, 1872. szeptember 10. JMÖM *Levelezés*. 2. köt. 862.

²⁵ Jókai (és Mikszáth) kesernyés humorral ábrázolja több művében is a választások karneváli és hadjárat-jellegét. Bővebben Fábri Anna: *Választások a régi Magyarországon. Gezetlen és Körtvélyes. Politikai humor Jókai és Mikszáth műveiben*. In: Fábri: *Mi ez?* 53–74.

²⁶ Jókai Mór Hegedűs Sándorhoz, 1880. augusztus 4. JMÖM *Levelezés*. 3. köt. 125. Kortesbeszédével Rádaynak is segít Vácott: Gr. Ráday Gedeon Jókai Mórhoz, 1881. május 6. JMÖM *Levelezés*. 3. köt. 152–153., 530.

²⁷ Gyulai: *Jókai mint hírlapíró*, 151.

ugyanakkor a modern politika működése szempontjából – például egy választási kampány során – ezen taktika korántsem minősült hibás döntésnek. Úgy tűnik, hogy Jókai valóban élt efféle eszközökkel, mert maga Kossuth Lajos is szükségét érezte, hogy felemelje szavát „Jókai úr handabandája” ellen.²⁸ Helfy Ignáchoz írt, de közlésre szánt levelében visszautasította Jókai azon kortesfogását, amellyel félrevezette tudatlan székely választóit az 1881-es választási kampányban. Kossuth konkrétan azt sérelmezte, hogy Jókai tudatosan félre-magyarázta évtizedekkel korábban megjelentetett elgondolását a Romániával (is) közös dunai konföderáció megteremtéséről. Miután levelében ismét kifejtette nézeteit a kérdéstről, azt a sejtését is megfogalmazta, miszerint Jókai azért nem mondott igazat, hogy így kompromittálja a Kossuthra gyakran hivatkozó Függetlenségi Pártot.

A szónoki fogásokon túl Jókai levelezésében fel-felbukkan a választások finanszírozásának érzékeny kérdése is. Ekkor sem tűnik úgy, mintha Jókai távol tartaná magát ezen ügyektől: a pártarcok intézésének materiális feladataiból szintén kivette a részét. „A szükséges költségekről mi fognánk gondoskodni” – írta például a pápai választókerületben élő rokonának.²⁹ Különösen az 1869-es választások – saját és az általa támogatott Horn Ede kampánya – kapcsán fennmaradt levelekből és feljegyzésekből olvashatók ki azok a pénzügyletek és kiadások, amelyek hosszú éveken keresztül nyomot hagytak Jókai magánvagyonán. Élete utolsó választásán ugyancsak szerepet kapott a választók meggyőzésére felhasznált pénzek ügye. A karcagi kormánypárt állítólag 80 ezer forintot áldozott 1896-ban arra, hogy az ellenzéki helyi református lelkésszel szemben Jókait, a Szabadelvű Párt országosan ismert politikusát győzelemre juttassa, ám az író így sem járt sikerrel. Jókai ezúttal azonban a neki megküldött választási számlát a megye főispánjának küldte vissza.³⁰ Egy ugyanebben az évben megjelent újságcikke szerint egyébként megengedőbbnek mutatkozott a választók etetés-itatásával kapcsolatban, mint a törvényi szabályozást egyre hangosabban sürgetők tábora: „Nem a Kúria határozza azt meg, nem is a képviselőház, hogy mennyi legyen az ételmezés költsége, hanem az egészséges gyomor.”³¹ Saját kampányaiból is származó példákkal igyekezett amellet érvelni, hogy hiábavaló a szabályozás, hiszen a törvény előírásait a helyi szokások és a kortesfogások úgys felülírják.

Mikszáth jól veszi észre, hogy Jókai valóban feltűnően sokszor váltott választókerületet. Több mint három évtizedes képviselői pályája alatt nyolc kerületet képviselt az ország egymástól távoli vidékein, és mindössze két alkalommal sikerült ugyanabban a kerületben megismételnie győzelmét (Siklóson 1861-ben és 1865-ben, valamint Kassán 1884-ben és 1887-ben). Jelöltként pedig még ennél is több helyen fordult meg (például Hódmezővásárhely, Dárda, Eger, Karcag). Mindez könnyen keltheti azt a benyomást, hogy Jókai rossz politikus volt, hiszen mindig távozni kényszerült, választásait pedig számos kudarc övezte. Mikszáth magyarázatként csupán azt említi, hogy nem lobbizott különösebben választói érdekében. Felszólalásai, levelezése valóban csak elvétve utal ilyen jellegű tevékenységre, holott ennek növekvő fontosságát mi magunk is hangsúlyoztuk korábban.

Ugyanakkor tudható, hogy nem csak ez állt a háttérben. Éppen Jókai személyes életútja, párton belüli sokáig meghatározó szerepe és mindenekelőtt országos írói hírneve is hoz-

²⁸ Kossuth Lajos Helfy Ignáchoz, 1881. június 16. *Kossuth Lajos iratai*. 9. köt. Sajtó alá rendezte: Kossuth Ferenc. Budapest, 1902. 442–451.

²⁹ Jókai Mór Vály Ferenchez, 1869. szeptember 14. *JMÖM Levelezés*. 2. köt. 265.

³⁰ Cseh Géza: *Jókai Mór és az 1896. évi karcagi országgyűlési választás*. In: Zounuk. Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 7. Szolnok, 1992. 103–114.

³¹ Jókai Mór: *Etetés-ítás*. OSZK Kt Analekta 2645. Megjelent a *Pesti Hírlap* 1896-os évfolyamának 163. számában.

zárjárt ahhoz, hogy gyakran váltott kerületet. A dualizmus öt évtizede alatt érezhetően kialakult a választókerületek – eddig a korszakkal foglalkozó történészek által érdemben nem elemzett – presztízs-rangsora és a politikusok választási piaca is.³² A növekvő presztízsú politikusok rendre a jelentősebb (például központi fekvésű vagy nehezebben meghódítható) kerületek felé áramlottak, míg a választókerületek egymással versenyezve próbálták átcsábítani minél nagyobb – vélt vagy valós – befolyással rendelkező honatyákat (például kormánytagokat, pártvezéreket vagy más „hírességeket”). Azaz nemcsak a kudarc, de esetenként a népszerűség is eredményezhetett vándorlást az ország politikai térképén.

Jókai és frissen létrejött pártja 1875-ben örvendett a legnagyobb választói bizalomnak. Az írót egyszerre négy kerület akarta képviselőjének tudni, s háromban meg is választották. Ezt követően a kerületek jelentős nyomás alá helyezték Jókait, politikailag szinte megszarolták: „A mely kerületekről pedig én lemondok, azokkal nem csak hogy nem rendelkezem, sőt oly nagy mérvű apprehensiót [neheztelést] fogok magam ellen hátrahagyni, hogy ott ugyan nekem többé, se in persona, se irásban, se képben megjelennem nem lesz szabad. Majd megmutatom neked az illusztráló leveleket. [...] A vásárhelyiek eget földet megmozdítanak, hogy az ő választásukat fogadjam el, mert ha róluk mondok le, ők szélbalok lesznek, és utánam senki se jöjjön oda a szabadelvű pártból, még Tisza se.”³³ Jókai rokonának írott érdekes levelében számos párt- és magánszemponyot, országos és helyi érdeket mérlegelt, mielőtt meghozta döntését. Hasonló helyzet (azaz több helyen való jelölés és kényszerű visszalépés) egyébként már 1861-ben és később, 1881-ben is előfordult vele. Mindazonáltal a választásokon – különösen képviselőségének utolsó évtizedében – érték rosszindulatú támadások és fájdalmas kudarcok is, ez azonban mai napig a politikai küzdelmek velejárója. Jókainak talán épp azért juthatott ki a szokásosnál is több belőlük, mert ellenfelei őt a hosszúra nyúlt szabadelvű párti kormányzás szimbolikus alakjának tekintették. Háttérbe szorulása az 1890-es években pedig nem politikusi képességeivel magyarázható, hanem leginkább idős korának tudható be: miközben a képviselők átlagéletkora a korszakban 46 év körül mozgott, Jókai egészen 72 éves koráig a törvényhozás tagja maradt.

Kétségtelen, hogy ekkor már nem érzi jól magát a századfordulós politika ellenségeskedéstől hangos világában.³⁴ Pártját már mások és másként irányítják, régi elvbarátai is lassan kivonulnak a politikai küzdőtérrel (mindenekelőtt Tisza Kálmán), így neki sincs különösebben oka a maradásra. Mindazonáltal rosszul esik számára, hogy 1892-ben komáromi jelöltségét szülővárosa helyi politikai csatározásai beárnyékolják, ezért itt visszalépett az indulástól.³⁵ Karcagi kudarcát pedig 1896-ban alig leplezett szomorúsággal veszi tudomásul. Ottani választóihoz intézett búcsúlevelében így ír: „Ha egy ember fölöslegessé válik, az még kicsiny baj. De az már nagy baj, ha ezt maga nem veszi észre. De igen nagy baj, ha még

³² A reformkor kapcsán tárgyalja e témát Völgyesi Orsolya: *Kereslet és kínálat a rendi politikában. Kossuth Lajos Pest megyei követté választása 1847-ben*. In: uő: *Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban*. Budapest, 2016. 96–107.

³³ Jókai Mór Hegedűs Sándorhoz, 1875. július 13. *JMÖM Levelezés*. 2. köt. 528–529., 948. Jókai végül a józsefvárosi kerületet fogadta el Budapesten. Az 1881-es választások előtt Nagykanizsa hasonlóan érvelt: egész Zala megye balra fog szavazni, ha Jókai nem fogadja el az ottani választók felkérését. Vö. Jókai Mór Hegedűs Sándorhoz, 1880. július 30. *JMÖM Levelezés*. 3. köt. 120–121.

³⁴ „Hétféle pártunk van s az mind egymást szidja; hatan együtt pedig a hetediket. Nincs már becsület az országban, amely sárba letiporva ne lenne.” Jókai Mór levele a karcagi választókhoz, 1896. október 21. *Jókai Mór politikai beszédei*, 2. köt. 383.

³⁵ Lásd Jókai Mór csalódott nyilatkozatát: *Pesti Hírlap*, 14. évf. 27. sz. 1892. január 27.

e fölött el is keseredik. Én idején észrevettem a magam helyzetét s nem támadt miatta bennem keserűség.”³⁶

A politikától azonban ekkor sem tud végérvényesen megválni, 1897-ben már a felsőházi teremben találjuk kritikusa, Gyulai Pál társaságában. Főrendiházi tagként szerzett tudomást arról, hogy a képviselőházban írói kegydíja kapcsán támadt éles vitában Madarász Imre egyenesen a haza ellenségének minősítette őt.³⁷ Pedig politikusként rendszeresen fellépett a közéletet megosztó konfliktusok csillapítása érdekében és a nemtelen támadások ellen (emberi és művészi idealizmusát élete végéig nem adta fel). A terjedelmi korlátokra tekintettel csak néhányat említünk ezen alkalmak közül: ellenzéki lapszerkesztő-politikusként nyílt levelet írt 1872-ben kollégájának, Törs Kálmánnak a miniszterelnök magánügyeit érintő lejárati cikke miatt; igyekezett elsimítani a párttársai (Csernátony Lajos és Horn) között támadt viszályt; 1880-ban az újságírás etikája és az újságírókat érő támadások csökkentése érdekében újságíróegylet alapítását kezdeményezte; felemelte szavát az antiszemita mozgalom ellen; önmérsékletre kérte az őt tüntető jelleggel ünnepelni akaró egyetemi ifjúságot.³⁸ Végül részt vállalt a nemzetközi békemozgalomban és az európai párbeszéd fenntartását célzó Interparlamentáris Unió munkájában.

Összegzés

Tanulmányunk végén – Max Weber jól ismert kategóriarendszerét alapul véve³⁹ – a következőképp összegezhetjük Jókai politikusi tevékenységéről rajzolt képünket. Több adattal és életrajzi mozzanattal igyekeztünk bizonyítani, hogy Jókai – írói teljesítménye mellett és ellenére – a 19. század második felében lassan kiformalódó hivatásos politikusok közé számítandó. Még hozzá, megítélésünk szerint, a hivatásos politikusok „archaikus” típusába tartozott, aki a politikáért és nem a politikából élt. A tőle származó idézeteken kívül ezt tanúsítják pénzügyeivel kapcsolatos iratai is. A bevételeit és kiadásait rögzítő kimutatások szerint szorosan vett politikusi tevékenységéből éves keresményének csupán egy tizede származott: képviselői, valamint delegációs napidíja és lakpénze. Ha ehhez hozzászámítjuk az újságíróként általa szerkesztett politikai napilapok (*A Hon*, majd a *Nemzet*) honoráriumait, akkor is a politikából származó közvetett és közvetlen bevételei az 1870-es évek kezdetén éves jövedelmének nagyjából a felét tették ki, az 1880-as években pedig már csak ötödrészt alkották.⁴⁰ A hagyatékában található számos váltó és levelezése viszont arról árulkodik,

³⁶ Jókai Mór búcsúzó levele a karcagi szabadelvű párt elnökéhez, d. n. [1896. november 3. előtt] *Jókai Mór politikai beszédei*, 2. köt. 390.

³⁷ Madarász Imre 1902. április 18-i felszólalását (94. ülés) lásd *Az 1901. évi október 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, 5. köt. Budapest, 1902. 414.

³⁸ Az említett eseteket lásd: JMÖM *Levelezés*, 2. köt. 740., 867.; JMÖM *Levelezés*, 3. köt. 196–198., 273–274., 587.

³⁹ Bővebben: Weber, Max: *A politika mint hivatás*. [1919] In: uó: *Tanulmányok*. Budapest, 1998. 156–209.; Cieger András: *A politikus mint hivatás a 19. századi Magyarországon?* Korall, 2010. 42. sz. 131–150.

⁴⁰ Jókai bevételeit és kiadásait évről-évre feljegyezte noteszeiben. Az OSZK Kézirattárában található füzetek megjelentek: JMÖM *Följegyzések* 1–2. köt. Sajtó alá rendezte: Péter Zoltán és Péterffy László Budapest, 1967. Az 1886 és 1890 közötti évek kimutatásait, valamint Jókai váltóinak jegyzékét a Petőfi Irodalmi Múzeum Kéziratgyűjteménye őrzi, lásd például: V. 2583., V. 2858., V. 4512/7. A teljes katalógus: *„Egy ember, akit még eddig nem ismertünk.” A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa*. Kéziratai, az író képzőművészeti alkotásai, ábrázolások az íróról. Budapest, 2004. Jókai gazdálkodását röviden elemzi Szombathy Viktor: *Mennyit keresett Jókai?* Forrás, 2. évf. (1944) 6. sz. 350–354.

hogy magánvagyonából jelentős összegeket áldozott pártjára és párttársaira. Igaz, időnként maga is rászorult befolyásos politikustársai segítségére.

Jókai a közélet szent „ügyeit” szolgáló (ám a partikuláris érdekek iránt közömbös), annak sikere érdekében anyagi áldozatokra is kész, elhivatott politikus volt. A karcagiaktól és a képviselői hivatástól búcsúzva a következőket írta: „Aki ezeknek a [következő országgyűlés előtt álló] feladatoknak a megoldásához a törvényhozás termében hozzá akar szólni, az vagy képzett szakértő, sokoldalú okos ember legyen, vagy egészen tudatlan és bornírt.”⁴¹ Mivel sem a szakpolitikusok, sem a szűklátókörű felszínes honatyák közé nem sorolta magát, úgy vélte, hogy a századforduló képviselőházában már nincs helye. Maga is tapasztalhatta, hogy az eszméket és elveket egyre inkább a száraz adatok és az üres frázisok váltották fel a parlamenti vitákban. Jól érzékelhető, hogy a modern politizálás ezen újabb fejleményeihez és szerepvárásaihoz nem tudott és nem is akart alkalmazkodni.

ANDRÁS CZIEGER

Mór Jókai, a Professional Politician?

Mór Jókai (1825–1904) was the most widely known Hungarian writer in the second half of the 19th century, but he also worked as a journalist and, for 32 years, as a member of parliament. This short paper analyzes the latter, his participation in public life from the perspective of the emergence of modern politics and the professional politician (M. Weber). The main sources the study relies on are his political speeches, letters and photographs.

According to the author, Jókai belonged to the “archaic” type of professional politicians, who devoted himself to politics, instead of earning a living from it, as the documents related to his finances also show. Jókai was a devoted politician who served the “sacred causes” of public life (while being indifferent to the petty interests) and was even willing to make financial sacrifices for the success of these. He was one of the few long-serving representatives in the National Assembly, who did understand how modern politics worked and learned how to make use of its tools. For example, he used photographs to shape his public image and consciously resorted to various campaign tricks during the elections, even utilized his popularity as a writer for the benefit of his party.

⁴¹ *Jókai Mór politikai beszédei*, 2. köt. 390.



HERMANN RÓBERT

Az eltűnt levél és az eltűnt menlevél – avagy, miért bujdosott Jókai 1849-ben*

1848 októberében a forradalmi Bécsben több olyan karikatúra is megjelent, amelyek Zsófia főhercegnőt, Ferenc Károly főherceg, a trónörökös feleségét, valamint Jellačić horvát bánt ábrázolták igen egyértelmű helyzetben. A márciusi forradalom ugyan kikezdte a finomkodó, biedermeier közízlést, de e gúnyképek megjelenése még így is szokatlannak volt mondható. Mi a magyarázata annak, hogy az uralkodóház 1848 tavaszán még oly népszerű tagját 1848 októberére ilyen közutálat vette körül a császárvárosban? S hogyan kerültek egymás mellé a horvát bánnal ezeken a karikatúrákon? S végül: mi köze volt ezeknek a karikatúráknak Jókai 1849. évi bujdosásához?

A főhercegasszony, „a Habsburg-ház egyetlen férfitagja”¹

Zsófia főhercegnő 1805-ben született I. Miksa József bajor király leányaként. 1824-ben kötött házasságot I. Ferenc osztrák császár és magyar király fiával, Ferenc Károly főherceggel, aki a házasságkötés idején huszonkét éves volt. Ferenc Károly jól megtermett, egészséges, de igen érzékeny szervezetű férfiú volt, aki ugyan jóval értelmesebb volt, mint trónra került bátyja, Ferdinánd, de még így is messze esett a 18. századi nagy Habsburg-uralkodó, II. József és II. Lipót szellemi színvonalától. Felesége, Zsófia igen alapos nevelést kapott a bajor udvarban, s értelmi képességei messze felülmúlták férjéit. Noha katolikusnak nevelték, a bajor udvar türelmes légkörében (édesanyja, Karolina maga is protestáns volt) kifejlődött benne a vallási türelem, s szerepe volt annak az 1839. április 30-i kormányrendeletnek a kibocsátásában, amely utasította a magyar katolikus püspöki kart a vegyes házasságokról szóló 1791. évi 26. törvénycikk tiszteletben tartására.

Férjével ellentétben, Zsófiából nem hiányzott az ambíció, nem véletlen, hogy a Bécsbe látogató I. Miklós orosz cár állítólag úgy nyilatkozott róla, hogy ő a Habsburg-ház egyetlen férfitagja. I. Ferenc 1835-ben bekövetkezett halála után Metternich államkancellár a legitimitás elvének védelmében az uralkodásra alkalmatlan Ferdinándot emeltette trónra, amit

* Az írás három korábbi munkám átszerkesztett, átdolgozott, kibővített, jegyzetekkel ellátott változata: Hermann Róbert: *Az eltűnt nyomtatvány nyomában. Jókai Mór komáromi menlevele*. Holmi, 7. évf. (1996) 12. sz. 1713–1719.; újabb kiadása *Az eltűnt nyomtatvány nyomában. – Jókai komáromi menlevele*. In: Kiss Vendel (szerk.): *Magyarország legerősebb bástyája Komárom. Válogatás a Komáromi Napok történetkonferenciáinak előadásából 1993–2001*. Komárom, 2003. 43–51.; *Latour nyakán kötél... Magyar pénzből? Élet és Tudomány*, 63. évf. 40. sz. 2008. október 3. 1258–1261.; *A főhercegnő és a bán intim pózban*. Rubicon, 20. évf. (2010) 5. sz. 56–63.

¹ Életére lásd: Holler, Gerd: *Sophie. Die heimliche Kaiserin. Mutter Franz Joseph I.* Wien–München, 1993.; Haslinger, Ingrid: *Erzherzogin Sophie. Eine Biografie nach den persönlichen Aufzeichnungen der Mutter Kaiser Franz Josephs*. Salzburg–Wien, 2016.

Zsófia soha nem bocsátott meg neki. Metternichkel való ellentéte miatt a bécsi politikai körökben elterjedt róla a hír, hogy a liberalizmus eszméihez vonzódik, ami Metternichhez képest kétségkívül igaz volt. Zsófia a bajor udvarban megtanulta a rendi alkotmányosság tiszteletét, s 1848 tavasza előtt is úgy vélte, hogy rendi alkotmányos reform révén elhárítható a birodalmat fenyegető robbanás. Népszerűsége Magyarországra is kiterjedt, március elején az terjedt el róla, hogy a főhercegnő mind Magyarország, mind az örökös tartományok számára adandó engedményeket pártol Metternichkel szemben.²

Zsófia 1848 márciusában a forradalomnak egyáltalán nem örült, sőt nagyon is szomorúan vette azt tudomásul.³ Utólag nézve kissé komikus, hogy 1848. március 16-án a magyar jurátusok meg akarták éljenezni a Burgban a főhercegnőt – miközben ő, naplója tanúsága szerint, attól tartott, hogy azok a bécsiekkel összefogva meg akarják ostromolni a Burgot.⁴ Április 8-án Pozsonyból azt jelentette egy titkos ügynök, hogy a magyar közvélemény sajnálkozik azon, hogy Zsófia nem jött el az országgyűlés bezárására, mert úgy vélték, Magyarország sokat köszönhet ezen energikus hölgy közreműködésének, s szerették volna felhasználni az alkalmat arra, hogy „leglojálisabb köszönetük érzelmeit kifejezzék iránta”.⁵

A főhercegnővel kapcsolatos remények és várakozások azonban merőben alaptalanok voltak mind osztrák, mind magyar részről. Zsófia nem helyeselte Metternich mereven konzervatív politikáját, de a polgári alkotmányossággal szemben kimondottan ellenérzéssel viseltetett. Mindmáig csak töredékesen kiadott naplójából látszik, micsoda aggodalommal figyelte 1848 tavaszának eseményeit, a monarchiák megingásáról, a forradalmi mozgalmakról érkező híreket. Sajnálkozott a sajtószabadság megadása vagy az 1848. május 14-15-i második bécsi forradalom után a kormány által tett engedmények miatt, s egyik kezdeményezője volt május 17-én annak, hogy a császári udvar elhagyja a forradalmi Bécsset, s a megbízható Tirol tartományi fővárosába, Innsbruckba tegye át székhelyét. Innsbruckban mindvégig ellenezte, hogy az Udvar visszatérjen Bécsbe, s június közepén a Bécsből érkező küldöttségeket meglehetősen határozottsággal utasította el. Bécsi népszerűségvesztését főként ez okozta.⁶

A főhercegnő Magyarországon ugyanebben az időszakban vált gyűlölt személlyé, s ez már összefüggött a március 23-án horvát bánná kinevezett Josip Jellačić ténykedésével. A bán nem volt hajlandó együttműködni a magyar kormánnyal, s május 20-án az általa létrehozott báni értekezlet útján azt kérte az uralkodótól: hagyja jóvá a magyar kormánytól független horvát közigazgatást. A feszültségek éleződése miatt az uralkodó május 29-én Innsbruckba rendelte a bánt, s ezzel egy időben magát Batthyány Lajos magyar miniszterelnököt is. Jellačić azonban nem engedelmeskedett, pontosabban június 2-án levélben közölte Ferenc Károly főherceggel, hogy miután június 5-én megnyílik a horvát tartományi gyűlés, nem tud időben érkezni. A levelet a főherceg eltitkolta Batthyány elől, aki megunt a hiábavaló várakozást. A bán engedetlenségére hivatkozva kieszközölte, hogy az uralkodó

² Kémery Károly – szüleihez, Pozsony, 1848. márc. ? és márc. 12. Közli V. Waldapfel Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. 1. köt. Budapest, 1950. 99–102.

³ Reinöhl, Fritz: *Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie*. Historische Blätter. 4. Heft, 1931. 117.; Haslinger: *Erzherzogin Sophie*, 106–107.

⁴ Paskay Gyula: *A jurátus-élet 1847/48-ban. Korrajz a pozsonyi utolsó hongyűlés idejéből*. Budapest, 1885. 60.; Reinöhl: *Aus dem Tagebuch*, 118.

⁵ Idézi Károlyi Árpád: *Az 1848-diki pozsonyi törvények az udvar előtt*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Hivatalos iratok és levelek. Budapest, 1936. 26.

⁶ Reinöhl: *Aus dem Tagebuch*, 120–121. Vö. Kovács, Elisabeth: *Geheime Notizen des Joseph Columbus 1843–1848*. Wiener Beiträge zur Theologie Band XXXIX. Wien, 1971. 138–144.

1848. június 10-én a határőrökhöz intézett szózatban a bánt mind polgári, mind katonai hivatalaiból felfüggeszse. Pestre visszatérve aztán közzétette a kéziratot.

Jellačić június 17-én érkezett meg Innsbruckba, ahol az uralkodó június 19-én kihallgatáson fogadta, és megdorgálta eddigi engedetlenségéért. Ám az inkább képletes megrovást ellensúlyozta, hogy Jellačićot Ferenc Károly főherceg és Zsófia főhercegnő magánkihallgatáson igen szívélyesen, állítólag könnyekig meghatódva fogadták. (A főhercegnő állítólag „kedves rebellisem”-nek szólította a bánt.) A június 10-i kéziratokról szó sem esett. A főherceg kijelentette búcsúzóul: „Szívem Önökkel van.” Zsófia ehhez még hozzátette: „Adódnak idő, midőn a népeknek uralkodójuk szívében kelletik olvasniuk, s nem szabad adniok az ő szavaikra.” Ami azt jelentette, hogy a császári dorgálást nem kell olyan komolyan venni...⁷

A szívélyes magatartást csak részben magyarázta a magyar–horvát ellentét kihasználásának szándéka. Észak-Itáliában több mint tízezer horvát határőr harcolt, s Jellačić igyekezett kijátszani ezt a kártyát, amikor arra hivatkozott, hogy ezek a határőrök esetleg önkényesen hazatérnek, ha veszélyeztetve érzik szülőföldjüket és családjukat. Ez az – egyébiránt kevésbé valószínű – feltételezés is magyarázta a magyar–horvát ellentét óvatos kezelését. Jellačić mindenesetre külön kiáltványban szólította fel az itáliai hadseregben harcoló határőröket, hogy továbbra is szolgálják hűségesen a császár ügyét.⁸

A június 19-én elhangzottak megjelentek a horvát sajtóban, s július 2-án ennek alapján a *Kossuth Hirlapjában* is, így a magyar közvélemény is tudomást szerzett róluk. Június 23-án a főhercegi pár fogadta a magyar kormány által Innsbruckba küldött Széchenyi István grófot és Eötvös József bárót, akik rá akarták venni az uralkodót, jöjjön Pestre a népképviselői országgyűlés megnyitására. Ezt azonban a főhercegi pár visszautasította, arra hivatkozva, hogy az uralkodó betegség címén van távol Béctől.⁹

Mindenesetre július elején a Jókai által szerkesztett *Életképek* hasábjain Jókai tollából megjelent „Pecsovics hiszekegy”-ben már a következőket olvashatjuk: „...hiszek a kamarillában, ő tudtán kívül született fiában, ki fogantaték Metternichtől, született szűz Zsófiától, szenvede a barikádoknak alatta, megkövezteték, meghala és nyugdíjaztaték”.¹⁰ Ezt követően a radikális sajtóban egymás után jelentek meg a Zsófiát bíráló cikkek.

Ugyanakkor a „hivatalos”, kormánypárti sajtó még némi visszafogottságot tanúsított vele szemben. Július végén Kossuth a saját lapjában még amellet érvelt, hogy ha az uralkodó nem jön Budapestre, adja a magyaroknak „ifjabb királyként” Ferenc József főherceget, „kire születésénél fogva a trón magas hivatása vár, s fiok iránti szeretetben sem fensé-

⁷ Spira György: *Hrabovszky altábornagy tévelygései Péterváradtól Alamócig*. A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság Kiskönyvtára. Szociológia, jog és rokon társadalomtudományok 4. Újvidék, 2001. 117–118. A bán fogadtatására lásd még: Neustaedter, Joseph: *Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848*. Bibliothèque de L'Institut Français de Zagreb. Première Série Zagreb, 1942. Tome 2. 2–8.; Görlitz, Walter: *Jellačić. Symbol für Kroatien. Die Biographie*. Wien–München, 1992. 96–97.; Bauer, Ernest: *Joseph Graf Jellachich de Buzim Banus von Kroatien*. Wien–München, 1975. 132., 135. – Zsófia kiadott naplójában nem ír erről az eseményről.

⁸ Pejaković, Stephan: *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848*. Wien, 1861. 125–126.

⁹ Esterházy – Batthyány, Innsbruck, 1848. jún. 23. Közli Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Budapest, 1999. 1. köt. 784–785.

¹⁰ Jókai Mór: *Cikkek és beszédek. (1848. március 15. – 1848. december 31.)*. Összeállította és sajtó alá rendezte Szekeres László. 2. köt. Jókai Mór Összes Művei. Budapest, 1967. 244.

ges atyja [Ferenc Károly], sem fenséges anyja [Zsófia] bizonyosan nem akarnak hátrább állani e nemzetnél”.¹¹

Az udvar augusztus 12-én tért vissza Bécsbe. A *Kossuth Hirlapja* tudósítója szerint „Zsófia főhercegnét azonban alig lehetett megismerni, szenvedélydúlta vonásai alig gyanítatják az előbbi magas szépséget”.¹² Egy magánlevél szerzője már egyenesen arról írt testvéreinek, hogy „Zsófia főhercegasszony, Lajos főherceg, Bombelles [gróf, Ferenc József főherceg nevelője] és több exkancellár és exminiszter fokról fokra vissza akarják állítani a korábbi állapotokat, a népet meg akarják fosztani szabadságától, vissza akarják vonatni azokat az ígéreteket, melyeket a császár tett a népnek, azon ürüggyel, hogy kényszer alatt tette őket”.¹³

A hangnem 1848. szeptember 11., Jellačić betörése és a Batthyány-kormány lemondása után változott meg. Szeptember közepén olyan hírek terjedtek el, hogy Bécsben újabb forradalom tört ki, s a nép Lajos és Ferenc Károly főherceg, valamint Zsófia kiadatását követelte, akik számára már guillotine-t is állítottak.¹⁴ Szeptember 19-én Kossuth egy vezércikkében már „a rossz asszonyok cselszövő befolyását” hibáztatta amiatt, hogy az országnak mindmáig nincs kormánya.¹⁵ Szeptember 22-én pedig arról beszélt a parlamentben, „hogy Bécs tájékán egy nagyravágyó asszony lakik, ki, ha népek és országok is borulnak vérbe, nem bánja, csak egy nappal hamarabb élvezhessen egy bizonyos címet. Szomorú dolog, midőn nemzetek sorsára egy asszonynak nagyravágyása ily befolyással van; hanem az Isten és igazság erősebb lesz.”¹⁶ A képviselő Gyulay Lajos szeptember 24-én azt jegyezte fel, hogy „Sophia hercegasszony mindenáron császárné akar lenni, és neki nagy befolyása van, mind a királyra, mind pedig férjére és a kamarillára”.¹⁷

Nevezetes levelek¹⁸

Miután Jellačić horvát bán csapatai 1848. szeptember 11-én átkeltek a Dráván, majd néhány nap múlva a Murán is, megkezdődött a Magyarország elleni nyílt katonai intervenció. A szembenálló magyar haderő – gyengesége miatt – egyelőre kénytelen volt visszavonulni. Ugyanakkor a magyar hadsereg mellé kirendelt kormánybiztos, Csány László arra utasított

¹¹ 1848. júl. 30. Közli Kossuth Lajos összes munkái. 12. köt. *Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban*. S. a. r. Sinkovics István. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1957. 644.

¹² *Kossuth Hirlapja*, 1848. aug. 16. 40. sz. 181. Újraközli Kéry Gyula: *A magyar szabadságharc története napi-krónikákban (1848)*. Budapest, 1899. 449-450.

¹³ Közli *Egy pesti polgár Európában*. Giergl Henrik üvegműves önéletírása, útjegyzei és naplói 1845–1865. S. a. r. Györgyi Erzsébet. Német eredetiből fordította Györgyi Gézané Zámor Magda, Gelly Andor, Zimányi Magdolna. Negyvennyolcas Idők III. Fontes Musei Ethnographiae 6. Néprajzi Múzeum. Budapest, 2000. 52–54.

¹⁴ Kassay István – Vay Ábrahám, Pest, 1848. szept. 14. Közli V. Waldapfel Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. 2. köt. Budapest, 1952. 37–41.; Kolosy Imre – Kolosy József, Pest, 1848. szept. 15. Közli uo. 40.

¹⁵ *Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban*, 993.

¹⁶ *Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban*, 1010.

¹⁷ *Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.* S. a. r. V. András János – Csetri Elek – Miskolczi Ambrus. *Transylvanica Varietas*. Budapest, 2003. 2. köt. 161.

¹⁸ A fejezet egészére lásd: Urbán Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége a legújabb kutatások tükrében*. In: Csorba László – Erdődy Gábor – Gerő András – Hermann Róbert – Molnár András – Urbán Aladár – Varga János: *Batthyány Lajos emlékezete*. Szombathely, 2000. 55–57.

ta a dunántúli megyéket, hogy nemzetőrsegeiket tartsák otthon, s azokra támaszkodva szervezzék meg a horvát haderő elleni népfelkelést.

Batthyány Lajos miniszterelnök szeptember 19-én maga is népfelkelést hirdetett az egész Dunántúlon. A népfelkelés aktivizálásában komoly szerepet játszott az a tény, hogy a betörő horvát hadsereg tekintélyes része a határőrezredek második-harmadik vonalbeli alakulataiból került ki. Ezek Magyarország határát átlépve azonnal rablásba kezdtek. Értelhető tehát, hogy Batthyány felhívása komoly visszhangra talált. Maga a bán sem számolt ezzel. Tíz nappal az után, hogy a horvát csapatok átlépték Drávát, megszakadt az összeköttetés a hadsereg és hátszaga között.

A népfelkelők és nemzetőrök különösen a horvát betörés által elsőként érintett két megyében, Zalában és Somogyban voltak igen aktívak. Szeptember 23-án vagy 24-én három somogyi kanász rajtaütött Jellačić néhány határőr által kísért futárpostáján, s a zsákmányolt több tucat (vagy több száz) levelet továbbították a dunántúli magyar táborhoz, onnan pedig Csány, illetve a nemzetgyűlés által kiküldött biztosok beküldték azokat Batthyány Lajos miniszterelnöknek.¹⁹

Szeptember 26-án Nyáry Pál képviselő – aki egyben a Batthyány katonai intézkedéseinek ellenőrzésére választott parlamenti bizottság, a képviselőház honvédelmi bizottmánya tagja is volt – a képviselőház délelőtt 11 órakor tartott ülésében kifejtette: már többször kimondták és leírták, hogy Magyarországgal és „meglehet, hogy magával a dinasztiaival is, egy vétkes játék űzetik”. Az eredményeket már eddig is látták, de az összefüggés nem volt világos. „Nekem úgy esett értésemre, hogy maga az isteni gondviselés most legközelebb oly adatokat nyújtott kezünkbe, melyekből ezen összefüggés kiviláglik, kiviláglik a nemzetre, és ha nincs azon ármányban benne a dinasztia, a dinasztiaira.” A rejtélyes megfogalmazás után elmondta, hogy a hírek szerint Jellačić táborából küldött leveleket fogtak el, s miután úgy értesült, hogy az elfogott levelek egyike Theodor Baillet de Latour cs. kir. hadügyminiszterhez van intézve azzal, „hogya sok ígéretét teljesítse, és küldje már az ágyúkat”. Márpedig, folytatta Nyáry, Latour a magyar kormány tagjai előtt Bécsben „katonai és polgári becsületére állította, hogy ő sem a szerbekkel, sem Jellačićcsal legkevesebb összeköttetésben sincs”. Mindezek miatt felszólította Batthyány miniszterelnököt, hogy a leveleket terjessze a Ház elé.

Nyáry felszólalására Pázmándy Dénes, a képviselőház elnöke válaszolt azzal, hogy ő maga is hallott a levelekről, de nem tudja, hogy mi van bennünk. Batthyány úgy tájékoztatta, „hogya vannak köztök olyan, stratégiai dolgokat magokban foglaló levelek is, melyeknek rögtöni és minden kivét[el] nélküli általános [sic!] közlése talán nem volna egészen célszerű”. Ezért azt javasolta, hogy a leveleket Batthyány terjessze a képviselőház honvédelmi bizottmánya elé, s ott határozzanak arról, mi történjen azokkal. Miután a miniszterelnök minden nap este 6-kor szokott találkozni a bizottmány tagjaival, az ott történekről a bizottmány a 27-én délelőtt 10 órakor tartandó ülésben tájékoztathatja a Házat.

Nyáry azonban úgy vélte, nem kellene ilyen hosszan várni a levelek ismertetésével, a bizottmány akár már aznap este 8 órakor közölhetné azokat a Házzal. „Ezen dolog iránt fölvilágosodni minél előbb szükséges, szükséges tudni, nem vétkes-e a dinasztia, mert eddig egész világossággal nem lehet mondani, hogy nem vétkes.” Ha nem, akkor a dinasztiaát is értesíteni kell, „hogya magát az árulás elől óvhassa; a nemzet is fogja tudni, mit tenni jónak

¹⁹ Lásd: Horváth Vilmos 1848. szeptember 26-i jelentéseit Batthyány Lajoshoz és Csány Lászlóhoz, közli őket: Hermann Róbert – Molnár András (szerk.): *Nagykanizsa és környéke 1848-1849-ben. Okmánytár*. Nagykanizsa, 2000. 1. köt. 172–174.

lát, de a dinasztia érdekének tekintetéből is szükségesnek tartom e levelek világosságra hozni”.

A tárgyhoz még jó néhányan hozzászóltak: volt, aki valamennyi levél közzétételét óhajtott; mások a kormány, illetve a bizottmány belátására bízták volna, hogy mely levelek tartalmát tudatja és melyekét nem. Volt, aki azzal érvelt, hogy a honvédelmi bizottmányt éppen azért választották, hogy ilyen ügyekben eljárjon. Pázmándy is pontosította szavait, mondván, nem azt állította, hogy a levelekben vannak stratégiai jellegű információk, hanem azt, hogy lehetnek. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a levelek sokasága miatt egyáltalán nem biztos, hogy a miniszterelnök és a bizottmány este 8 órára végez azok átvizsgálásával. Kazinczy Gábor képviselő egyenesen úgy vélekedett, hogy az elfogott levelek ügyét meg sem kellett volna említeni a Ház előtt, mert már a korábbi időszakban is sokszor próbáltak „dobbal nyulat fogni”, azaz katonai kérdésekről nyilvános felvilágosítást kapni. Noha volt, aki szavazást akart a levelek ismertetésének időpontját illetően, Pázmándy azzal zárta le a vitát, hogy miután Batthyánynak nincs szándéka eltitkolni a leveleket, „mennyire azoknak közlése a nyilvánosság elébe való”, ha a honvédelmi bizottmány szükségesnek tartja, még aznap este ülést tarthatnak; ha nem, akkor másnap reggel 10 órakor lesz ülés.²⁰

Aznap már nem tartottak ülést, a másnap, szeptember 27-én reggel 10 órakor tartott ülésen Pázmándy közölte, hogy Batthyány előző nap ismertette a honvédelmi bizottmánnyal az elfogott leveleket, s ezek közül hármat fognak felolvasni a Ház előtt, „minthogy csak ezen három bír diplomaticai fontossággal, a többiek csak felvilágosítást adnak némely tárgyakra, s felolvasásukat sem a választmány, sem miniszterelnök úr nem tartotta fontosnak, hanem ki fognak nyomtatni”.

A három felolvasott levél közül az elsőt Jellačić Latournak írta szeptember 23-án. „Bármennyire hálás vagyok is kegyes gondoskodásáért és minapi pénzküldeményéért, épp oly sürgősen kénytelen vagyok felkérni Excellenciádat egy kellő költségalap küldésére a nálam levő tábori hadműködési pénztár számára” – írta a bán. A levélben arra hivatkozott, hogy seregével „Ausztia közös ügyéért” tevékenykedik, s ezért „az általam Ausztia jogainak érvényesítése érdekében megkezdett hadműveleteknél a cs. kir. hadügyminisztérium segélyére számítok, sőt e támogatásra számítani jogosítva is vagyok”, már csak azért is, mert ha ez elmarad, annak „úgy az országra, mint hadseregemre, de sőt az egész osztrák birodalomra a legborzasztóbb következhése lehetnének”.²¹ A második levelet Rodein cs. kir. őrnagy írta szintén Latourhoz (aki mellesleg a nagybátyja volt), s a hadjárat célját Pest elfoglalásában és a Kossuth vezette demagógok szétkergetésében jelölte meg.²² A harmadik levelet szintén Jellačić írta bizalmasához, Franz (Franjo) Kulmer báróhoz Bécsbe. Ebben panaszkodott amiatt, hogy nem kapott nyílt támogatást Bécsből. „Azzal bíztattak – írta –, hogy seregeim, mihelyt Magyarországon leszek, rendes kincstári ellátásban részesülnek, s engem mindenben istápolni fognak. Hídsszereket s tizenkétfontos lovas ágyúüteget is ígértek, ezt sem kaptam.”²³

A levelek felolvasása után Kubinyi Ferenc javasolta valamennyi kinyomtatását, amihez Zákó István hozzátette: a levelekről tájékoztassák az osztrák közvéleményt is, „hogy tud-

²⁰ Az ülés jegyzőkönyvét feltűnően rövid kivonatban közli Pap Dénes: *A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban*. I-II. köt. 2. kiadás. Pest, 1866., 1881. 2. köt. 298–300.

²¹ Közli Pap Dénes: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849*. Pest, 1869. 2. köt. 47–49.

²² Papp: *Okmánytár*, II. 49–51.

²³ Papp: *Okmánytár*, II. 51–53.

hassa Ausztria, honnét ered finánc-deficitje, hogy tudja, pénzét hova használják, hadd tudja, hogy itt a demokráciának lenyűgözése és az oligarchiának felállítása céloztatik”.²⁴

Batthyány ebben az értelemben intézkedett, s a szeptember 28-i hivatalos *Közlöny* mellékleteként a képviselőház által ismertettekkel együtt összesen 14 zsákmányolt levelet tett közzé, amelyben részint a bán, részint tisztjei nyíltan szóltak a hadjárat céljairól, illetve a horvát hadsereg magyarországi pusztításairól.

A német nyelvű mellékletből Batthyány 600 példányt küldött Pulszky Ferencnek, a bécsi magyar külügyminisztérium államtitkárának terjesztés végett. Pulszky már szeptember 29-én jelentette a miniszterelnöknek a nyomtatványok kiosztását azzal, hogy „a szenzáció, melyet tesznek, leírhatatlan”.²⁵

Jellačić hadjárata aggodalomba ejtette az osztrák közvéleményt is. Mindenki tudta, hogy ha a bánnak sikerül legyőznie a magyarokat, az osztrák alkotmányosság is veszélybe kerül. A bécsi demokratikus sajtó – amelynek egy része korábban nem túlzottan rokonszenvezett a magyarokkal – a bán támadása után arról cikkezett, hogy a horvátok győzelme a birodalmat a szlávok kezébe adná. Latour már korábban gyanúba került, hogy támogatja Jellačićot, ám ezt mindannyiszor tagadta. Így aztán a levelek közzététele valóságos bombaként robbant, s a parlamentben szeptember 30-án Borrosch képviselő interpellálta is a hadügyminisztert az ügyben. Latour azonban azzal igyekezett elütni a dolgot, hogy Jellačić levelét nem kapta meg, s hogy küldött ugyan pénzt, összesen 280 000 forintot a bánnak, de csak a katonák fizetésére, s a bán ismételt sürgetései ellenére is azt válaszolta neki, hogy mindaddig, amíg a magyar kormány törvényes talajon áll, nem küldhet neki csapatokat és tüzéséget.²⁶ A többség tetszéssel fogadta a hadügyminiszter válaszát, azonban Löhner képviselő az adótörvény vitájában ismét érintette a dolgot, s hosszan fejtegette, hogy a kormányzat a titkos pénzküldésekkel megsértette az alkotmányos és parlamenti kormányzás szabályait. Löhner szónoklata olyan logikus és annyira elsőprő volt, hogy a parlament jobboldali többsége az ülések azonnali elnapolása mellett döntött.²⁷

Ez azonban még csak a kezdet volt. Az elkövetkező napokban Latour egymás után kapta a sajtótámadásokat: nyilvános hazugsággal s Jellačić egyértelmű támogatásával vádolták. Latour válasza sem segített a dolgon, sőt, miután meglehetősen durván utasította vissza a vádakokat anélkül, hogy meg tudta volna cáfolni azokat, még a jobboldali sajtó is erőtlennek és kevésbé meggyőzőnek ítélte védekezését. A radikális lapok egyike miniszteri kötelességének megszegésével vádolta, hozzátéve, hogy „ez a hadügyminiszter még szabadon jár

²⁴ Kivonatolva közli Pap: *A magyar nemzetgyűlés*, II. 301–303.

²⁵ *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki*, II. k. 1650.

²⁶ *Verhandlungen des österreichischen Reichstages nach der stenographischen Aufnahme*. Wien, 1848. Zweiter Band, 644–646. <https://books.google.hu/books?id=1k9fAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (letöltve: 2017. ápr. 25.)

²⁷ *Verhandlungen des österreichischen Reichstages*, 659–660. A vitáról a *Közlöny* 1848. október 5-i, 118. száma is beszámolt az 595. oldalon. Az október 6-i, 119. szám ismertette az Allgemeine Oesterreichische Zeitung Latour bíráló cikkét a 600. oldalon. Vö. Helfert, Josef Alexander: *Aufzeichnungen und Erinnerungen aus jungen Jahren. Im Wiener konstituierenden Reichstag Juli bis Oktober 1848*. Wien, 1904. 235–236.; Zenker, E. V.: *Geschichte der Wiener Journalistik während des Jahres 1848. Geschichte der Wiener Journalistik. Ein Beitrag zur deutschen Culturgeschichte*. II. Band. Wien–Leipzig, 1893. 112–113.; Bach, Maximilian: *Geschichte der Wiener Revolution im Jahre 1848*. Wien, 1898. 697–698.; Rath, R. John: *The Viennese Revolution of 1848*. New York, 1969. 321–323.

Bécs utcáin, és a nép és a birodalmi gyűlés hallgatásba merül”.²⁸ Az így keltett felháborodásnak komoly szerepe volt az október 6-i bécsi forradalom kitörésében és Latour halálában. A hadügyminiszter halála azt az egyszerű, de gyakran elfeledett igazságot bizonyította, hogy még a politikában sem lehet folyamatosan hazudni. Mert a hazugságnak néha igen kellemetlen következményei vannak...

Egy közzé nem tett levél

A magyar képviselőházban szeptember 26-án lezajlott vitában Pázmándy láthatólag arra törekedett, hogy megakadályozza a levelek válogatás nélkül történő közzétételét; Nyáry pedig éppen ezt próbálta elérni. Noha a bizottmány által megvizsgált és közzétett levelek egyelőre csak az osztrák kormány, azon belül is a hadügyminisztérium „bűnösségét” bizonyították, Nyáry tett egy célzást, amely joggal üthetett szöveget sokak fejébe. Tudniillik azt jelezte, elképzelhető, hogy az elfogott levelek magát az uralkodóházat is kompromittálják.

Nem kellett hozzá sok idő, hogy ez a célzás határozottabb megfogalmazást nyerjen. 1848. október 3-án a képviselőház ülésében Irinyi József képviselő arról érdeklődött Pázmándytól, igaz-e vagy nem, vagy csupán nincs róla tudomás, hogy az elmúlt napokban Jellačićtól elfogott levelek között „Jellačićnak egy szerelmes levele volna Zsófia főhercegasszonyhoz, melyben élvezett kegyeiért ígéri, hogy Magyarország szabadságát meg fogja dönteni”.

Pázmándy azt válaszolta, hogy az elfogott levelek száma ugyan több százra rúg, de ezekből Csány László kormánybiztos eddig 18 darabot küldött be. (Ezekből jelent meg 14 darab a *Közlönyben*.) Azok között, amelyeket ő olvasott, nem volt ilyen levél. „Miután Zichy Ödön Fejér vármegyében Jellačić által kinevezett főispán elfogott, és miután őrajta – a körülményeket nem tudom, mily eljárás után, de igen nyomos okoknál fogva – a rögtönítélet végrehajtatott, azt mondják a táborban, hogy őnála találtatott volna valami ily levél Zsófia hercegasszonytól.” Azonban a honvédelmi bizottmány által eddig közölt levelek között ilyen nem volt, s ő, Pázmándy a táborban léte alkalmával „azon uraktól, kik a dolog iránt körülményesen értesültek”, azt hallotta, „hogy Zichy Ödön utoljára szaggatott össze némi levelet, de a darabokból sem Zsófia hercegasszony nevét kiolvasni nem lehetett, sem az nem tűnt ki, hogy a levél tőle való”.²⁹ A másnapi ülésen az elkészült jegyzőkönyvből több képviselő ki akarta hagyni a Jellačićnak Zsófiához intézett levelére vonatkozó részt, de miután Irinyi ragaszkodott hozzá, s ebben Kállay Ödön is támogatta, a vitatott passzus végül megmaradt.³⁰

Október 4-én újabb 226 levél került Jellačić tábori postájából magyar kézre. Ezeket Csány László kormánybiztos még aznap Budapestre küldte, s Pázmándy a képviselőház ok-

²⁸ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Magyar Századok. Budapest, 1958. 1. köt. 413.; Helfert, Joseph Alexander: *Die Wiener Journalistik im Jahre 1848*. Wien, 1877. [Reprint: Hildesheim, 1977.] 213–215.; Dunder, W. G.: *Denkschrift über die Wiener October-Revolution*. Wien, 1849. 34–35.; Zenker: *Geschichte der Wiener Journalistik*, 113–117.; Károlyi Árpád: *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok. Budapest, 1932. 1. köt. 32., 493–494. (innen az idézet); Kiszling, Rudolf: *Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849*. Mit Beiträgen von M. Ehn, G. Hubka und Eduard Steinitz. Wien, 1948. Bd. 1. 237.

²⁹ Közlöny, 1848. október 5. 117. sz. 594–595. Kivonatossan közli Pap: *A magyar nemzetgyűlés*, II. 337–341.

³⁰ Közlöny, 1848. október 6. 118. sz. 599. Kivonatossan közli Pap: *A magyar nemzetgyűlés*, II. 337–341.

tóber 5-én reggel 10 órakor tartott ülésében beszámolt arról, hogy a honvédelmi bizottmány határozata értelmében az elfogott levelek közül a fontosabbakat és érdekesebbeket közzé fogják tenni.³¹

Ez meg is történt, a *Közlöny* október 7-i és 8-i, 119-120. számainak mellékleteként összesen 34 levelet tettek közzé teljes egészében vagy kivonatban. Természetesen ezek között sem volt olyan, amit Jellačić írt volna Zsófia főhercegnőnek, pótlékként azonban a közönség olvashatta Jellačić egyik hadosztályparancsnokának, Johann Kempen von Fichtenstamm vezérőrnagynak a levelét Zsófiához – igaz, ez a Zsófia nem az a Zsófia volt, hanem Kempen felesége.³²

A hír terjedését mutatja a Gyulay Lajos által feljegyzett „élc” is. „Jellačićot, Sophia hercegasszony különösen pártolja úgymond a rossz világ, és ebből készült az élc, melyet nem tehetek hogy be ne jegyezzek: E szóban vagy névben »Hurbán« [Josef Miloslav Hurban, a szlovák felkelők vezetője] benne van az egész bágáziának neve, benne van a Sophiáé (Hur) [kurva] benne van a Jellačićé (bán) benne a Hurbán és Urbán. [Karl Urban alezredes, az észak-erdélyi román határőrök parancsnoka].”³³ Október 8-án szintén ő jegyezte fel naplójába, hogy a király „nagyravágyó sógorasszonya, Sophia hercegné szeretné férjét trónra lép tetni, hogy maga császárné lehessen, és országán zsarnokoskodjék”.³⁴

Ugyanebben az időszakban Bezerédj István képviselő, Batthyány barátja levelet írt Batthyáynak, amelyben felszólította, hogy a baloldal lapjainak gyanúsításait megcáfolandó adjon magyarázatot szeptember 27-én Budapestről történt távozása utáni tevékenységéről. Batthyány ezt október 14-én Hegyfaluból írott (pontosabban, lovasbalesete miatt diktált) levelében meg is tette. Ebben mintegy mellesleg közölte, hogy vannak még nála hivatalos iratok, többek között „az elfogott levelekből is egynéhány”.³⁵

Bezerédj közölte a levelet többek között Kossuthal és az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) tagjaival is.³⁶ A levél kivonata megjelent október 18-án a *Kossuth Hirlapja*, majd 19-én a *Pesti Hirlap* és a *Nemzeti* hasábjain, illetve a német nyelvű sajtóban is. Október 27-én az OHB Szemere Bertalan által fogalmazott s Nyáry Pál által aláírt levélben kérte Batthyányt a levelében említett „néhány fontos elfogott levelek” s egyéb hivatalos iratok beküldésére.³⁷ Batthyány az iratokat ikervári tisztartója útján megküldte Szombathelyre, s onnan Békássy Imre és Széll József november 13-án továbbították azokat az OHB-nak – a Zsófiához intézett levél azonban nem volt köztük.³⁸

De vajon létezett-e egyáltalán? Joseph Andrew Blackwell, aki az 1840-es évek óta többször járt Magyarországon a brit kormány (fél)hivatalos ügynökeként, s aki jó kapcsolatokat

³¹ *Közlöny*, 1848. október 7. 119. sz. 601–603. Kivonatolva közli Pap: *A magyar nemzetgyűlés*, II. k. 348–349. A hír ebben a formában tovább is terjedt. Lásd: Holló Pál – Holló Dénes, Vác, 1848. okt. 8. Közli V. Waldapfel: *A forradalom és szabadságharc levelestára*, II. 181–183.

³² Kivonatolva magyar fordításban közli Pap: *Okmánytár*, II. 55–56. A többi közzétett levelet szintén ez a kiadvány közli.

³³ *Gyulay Lajos naplói*, II. 165.

³⁴ *Gyulay Lajos naplói*, II. 167.

³⁵ Közli *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*, II. 1658–1661.

³⁶ Lásd erre Bezerédj 1848. október 16-i válaszát, közli *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki*, II. 1662–1664.

³⁷ Közli *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*, II. 1665.

³⁸ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár. (a továbbiakban: MNL OL) H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzóelnökség iratai. 1848:3443. Összesen 51 tétel, de a mellékletekkel együtt jóval több irat az 148. június–szeptember közötti időszakból. Vö. *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*, II. 1665.

ápolt a magyar liberális ellenzék tagjaival, 1851 áprilisában azt írta Palmerston brit külügyminiszternek, hogy Kossuth azzal vádolta Batthyányt, hogy Jellačić Zsófiához írott levelét vagy visszatartotta, vagy megsemmisítette. Ezt Batthyány állítólag el is ismerte, de kijelentette volna, hogy nem járul hozzá egy olyan levél közléséhez, amelyet „a királyi család egyik tagja elleni inzultusnak lehet tekinteni”.³⁹

A kérdés csupán az, hogy mikor tehetett Kossuth szemrehányást a miniszterelnöknek. 1848. szeptember 25-én vagy 26-án, amikor az elfogott levelek Budapestre érkeztek, aligha, hiszen Kossuth szeptember 24. óta alföldi toborzói úton volt. Szeptember 27-én sem, hiszen Batthyány kora délután utazott el a sukorói táborba, Kossuth pedig az esti órákban tért vissza a fővárosba. Ezt követően legközelebb 1848 decemberében találkozhattak, amikor Batthyány újra megválasztott képviselőként ismét a fővárosba utazott.

A karikatúrák

A Jellačić által Zsófiához írott levél híre azonban nem csak Budapesten terjedt el. Nem tudni, hogy a Pulszky által közzétett levelek vagy az általános dinasztiaellenes hangulat okozta-e, de tény, hogy az október 6-i bécsi forradalmat követő hetekben több olyan obszécén karikatúra is megjelent Bécsben, amely a főhercegnőt és a bán pornográf pózban ábrázolta. Az egyik Jellačić hátulról közönsül Zsófiával; a másikon a főhercegnő a bán előtt térdepelve, annak nemi szervét fogja, miközben rajongva néz a hadvezérre; a harmadikon pedig mindketten egy istállóban ülnek, Jellačić méretes bikaként, méretes szerszámmal, amelyet Zsófia tehénként simogat.⁴⁰

A bécsi forradalom időszakában nemcsak ezek az obszécén karikatúrák jelentek meg (a forradalmi nők különböző ténykedéseit egész sorozat ábrázolta), de az uralkodóházat ért efféle „inzultusra” más példát nem tudunk.⁴¹ A karikatúrák – legkésőbb a forradalom levereése után – nyilván eljutottak a legfelsőbb helyekre is, s csak növelhették a főhercegaszszonynak a magyarok s különösen Batthyány iránt érzett gyűlöletét. Valószínűleg az osztrák katonai hatóságok is azért kutattak olyan lelkesen Batthyány iratai után, mert ezt a levelet (is) keresték – még ha a nyomozók nem is tudták, mit kell keresniük.

Szelídebb formában, Jellačićot horvát vitézként, Zsófiát markotányosnőként ábrázolva utalt a feltételezett viszonyra a „Wallenstein tábora Bécs előtt” című karikatúra⁴² vagy a Jellačić sorsát a kinevezéstől a remélt akasztófáig bemutató képsorozat is, amelynek egyik kockáján a bán Zsófia előtt térdepel.⁴³ De megjelenik ez a motívum a Jellačić betörését követően kialakult válsághelyzetet tükröző, „Szabadság, egyenlőség, testvériség!” feliratú ké-

³⁹ Haraszi-Taylor Éva – Urbán Aladár (szerk.): *Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetése 1843–1851*. Fordította Katona Ágnes. Bibliotheca Historica. Budapest, 1989. 271.

⁴⁰ Közli őket Hermann: *A főhercegnő és a bán intim pózban*, 56–63.

⁴¹ Lásd például a Demokratikus Nőegylet (*Demokratische Frauenverein*) feloszlatását ábrázoló karikatúrát, közli Hauch, Gabriella: *Die Wiener Achtundvierzigerinnen*. In: 1848 „das tolle Jahr”. Chronologie einer Revolution. 241. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien 24. September bis 29. November 1998. Red. von Walter Öhlinger. Wien, 1998. 50.

⁴² Rózsa György – Spira György: *Negyvennyolc a kortársak szemével*. Budapest, 1973. 232–233. 409. kép; Kincses Katalin Mária: *Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon. Politikai és hadi eseményekről készült metszetek és litográfiák. A Hadtörténelmi Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa – Die Revolution und der Freiheitskampf 1848/49 auf zeitgenössischen Darstellungen – Schnitte und Lithographien über politische und Kriegereignisse. – Kunstobjektkatalog der Kunsthistorischen Sammlung des Kriegshistorischen Museums*. Budapest, 2010. 76. 98. kép.

⁴³ Rózsa–Spira: *Negyvennyolc*, 202–203. 359. kép.

pen is, amelyen Teleki Ádám gróf, vezérőrnagy ölelő karokkal fogadja a csapatai élén horvát nemzeti öltözetben érkező bánt, miközben a háttérben a magyar csapatok „Szabadság” feliratú zászló, a horvátok pedig *Manifest. Mein lieber Jelacic* kezdetű királyi kézirat alatt ölik egymást. Ebből egy példányt Teleki tart a kezében, miközben a bán zsebéből Zsófia főhercegnő levele kandikál ki.⁴⁴

Jókai verziója

Jellačić és Zsófia kapcsolata október elejétől, a nyílt szakítástól kezdve állandó témáját képezte a hazai lapoknak is. Sőt Jókai Mór, az *Életképek* szerkesztője a folyóirat 1848. november 5-i számában *Pan Jelasicz* címmel egy négy énekre tervezett hősköltemény közreadását kezdte meg. (A lapnak ez a száma egy héttel az október 30-i schwechati csatavesztés után jelent meg. A további két folytatást november 12-én és 19-én közölte a lap.)⁴⁵

A költeményt „ő császári királyi apostoli jéruszálemi fenségének, Sofia Friderika Dorothea főhercegasszonynak, a keresztes pók rend nagymesternéjének, új Illyria [Nagy-Horvátország] védszentjének, ő császári királyi apostoli jéruszálemi felsége, I. és V. és o Ferdinánd száraz dajkájának, a nagynak, a dicsőnek, a messze elfutottnak, a hős szalmaözvegyének” ajánlotta „hódolata és bámulata zálogául”. Jókai azzal ajánlotta a verset a főhercegnő figyelmébe, hogy abban „Le van írva a nagy hősnek [Jellačićnak] / Járása és kelése, / Ruházatja, fegyverzete, / Nagy puskája, nagy kése: / Mikkel részint szíved táján, / Résszint pákozdi csatáján / Szörnyű sebeket vágott.” Továbbá a költeményben „Le van írva hő szerelme, / Mellyel irántad ége. / Hős serege, diadala, / Vezéri dicsősége.” Ugyanakkor egyvalamiről hallgatnia kellett: „Bár ide tehettem volna / Az ischli pásztorórát, / Melyben magas kegyeidet / A merész hősré szórád. / De bizonyos oknál fogva / Ezt az egyet még titokba / Kell az egyszer tartanom.”

Noha a bán és Zsófia találkozójára nem Bad Ischl-ben, hanem Innsbruckban került sor, Jókai mégis ischli pásztorórát említ. Vajon miért? Nos, tudjuk, hogy Zsófia és Ferenc Ferdinánd házassága hosszú ideig gyermektelen maradt, és Zsófiának egy bad ischl-i fürdőkúra után sikerült teherbe esnie: ekkor fogant meg Ferenc József. A helyszín áthelyezése tehát több mint célzatos: a költő mintegy azt sugalmazta, hogy Ferenc József nem Ferenc Károly, hanem Jellačić gyermeke.

Az első énekben Jókai beszámol Ferdinánd császár és király betegségéről. Általános nyavalya a Habsburg-családban, írja, „hogy víz terem a fejükben, / hol másnál agvelő van”, s őfelsége fejében is „elfér egy kis halastó”. A császár legfőbb baja azonban „feketesárgasága”, valamint a gyomrát terhelő, ezer milliónyi „meg nem emésztett adóság” volt. Miután hiába purgálták, a kamarilla levegőváltozást tanácsolt neki, annál is inkább, mert időközben nagyon elterjedt „a szabadság-kolerának/királypusztító nedve”, amitől, ha megkapja, még a császár is republikánus lesz. Így került az udvarral Ischl-be. A magával vitt legsúlyosabb „bagázsia” maga Zsófia volt, „ki mellőle nem tágitott, / Bár a császár néha itt-ott / Eszére akart térni”.

A történet kezdetén, délután négy órakor Zsófia szobájába vonult imádkozni. Ezalatt Ferdinándnál kihallgatásra jelentkezik két magyar miniszter. Egyikük, a „felleghajtó” szakállú valószínűleg Batthyány Lajos, a másik, aki szintén úr, csak „zsebbeli kiadásban”, talán Eötvös József. A két úr hosszan elbeszélget a császárral, s arra kéri, jöjjön Magyarországra-

⁴⁴ Rózsa–Spira: *Negyvennyolc*, 208–209. 366. kép.

⁴⁵ A hősköltemény újrakiadása még várat magára. Egy részletét újraközölte Waldapfel József: *Jókai Mór ismeretlen forradalmi satírja*. Csillag, 2. évf. (1948) 5. sz. 33–39.

ra, aki meg is ígérte, azzal, hogy előbb még beszél az ángyával (ti. Zsófiával). A két miniszter végül arra kéri a császárt, hogy lépjen fel a „zsványcéhmester” horvát bán ellen. Ferdinánd ezt meg is ígéri, mondván, jól ismeri azt az embert, aki nála is sokat jár. „Nojszen jöj-jön csak elébem, / Megtanítom, úgy segítjen / Őt kesztyűbe dudálni.”

A magyarok távoztával „deus ex masina” [!] megjelenik az addig a kulcslyukon át hallgatózó Zsófia, s leteremti a császárt, mondván, százszor megmondta neki, ha ő nincs itt, ne engedjen be magához senkit, s ha mégis bejönne valaki, „hadd lármázzon, hadd pörölgjön, / Kend ne ügyeljen reá.” Most pedig mit csinált? „Az én kedves kis bánom / Ellen mandátumot irat.” Ferdinánd mentegetőzni kezd, valamivel be kellett tömnie a magyarok száját. „De ha nehezedre esik: / Hogy nekik írást adtam; Adhatunk azt a bánnak is / Akár hatot miattam. / Amott a bánnt lepiszkoljuk, / Itten majd felmagasztaljuk / S egynek sem lesz panasza.” Zsófiának ennyi ész láttán áll szem-szája, s megenyhülve behozza a császár teáját. Ferdinánd megissza a teát, majd Zsófia ölébe hajtvva fejét elalszik.

Egyszer csak az ágy alól kimászik egy irtózatoss külsejű katona. Zsófia felsikolt, mire az ismeretlen így szól hozzá: „Mit kajabálsz, szívem Sófi? / Kincsem, galambom, cucám, / Nemzeti öltözetemen / Talán nem is ismeresz rám? / Én vagyok az, szívem Sófi, / Szeretőd, Jelasicz Józsi, / Ismerj rám az orromrul.” Zsófia tettetett haraggal támad rá, mondván, hogy mit ijesztgeti őt, s megfenyegeti, hogy ha még egyszer így jelenik meg, ráusztítja a kutyát. A bán csendre inti, még felébresztik a császárt, de Zsófia megnyugtatja. Ezután herbatéával kínálja a bánnt, aki inkább pálinkát kér, majd hosszan beszámol eddigi hőstetteiről. Már-már összeemelegednek, amikor nádparipáján lovagolva, megjelenik a kis Ferenc József. Zsófia ráripakodik, hogy legyen csendben és játszon, az ifjú főherceg pedig a nála lévő papírkatonákkal háborúsdit kezd játszani. Miután ollóval levágja a fejüket, megkérdezi az anyját, hogy „majd ha nagy leszek, igazi / Embert fogok így nyakazni?” Zsófia mérgelődik a félbeszakadt pásztoróra miatt, s hajnali randevút ígér a bánnak: „Hanem ’iszen hajnal előtt, / Még mielőtt pitymallik / Bejöheth kend az ablakon / Ha semmi nesz nem hallik. [...] Akkor aztán megvitassuk / A félbeszakadt dolgot, / Reggel tisztább is az eszem, / Mindent jobban megoldok.” Jellačić tehát távozik, de előtte Ferenc József neki ajándékozza a papírkatonáit. Zsófia csókot dob utána, s rövidesen felébred a császár. „Rossz álmod volt; – azt álmodtam: / Hogy *igazi császár* voltam: Ugyan jó, hogy csak álom.”

Az első ének ezzel véget ért. A második ének első része december 3-án látott napvilágot. Ez Jellačić magyarországi hadjáratának krónikája, pontosabban maga a seregszemle, a bán haderejének karikatúrisztikus bemutatása. Ezután háromhetes szünet következett, s a folytatás csak a lap december 31-i számában látott napvilágot. Ekkor a cs. kir. főserg már két hete betört a Dunántúlra, s megközelítette a fővárost is. Jókai tehát gyorsan befejezte a hőskölteményt a második énekkel. A bán beszédet mond a Dráván átkelő csapatainak, lova az átkelés közben megmakacsolja magát, és leveti lovasát, majd megindul a hadjárat, amelynek eseményeit tíz versszakban foglalja össze addig a pillanatig, amíg a bán csapatai elhagyták az országot.

Nem ez volt azonban az egyetlen, Zsófiát, Ferdinándot, Ferenc Józsefet vagy Jellačićot bíráló s Jókai által jegyzett írás az *Életképek* hasábjain. Már az életképek július 30-i számában fikatív tudósítást közölt a „Jövő hét nemtomhanyadikán a Rákoson készülendő operaházban” bemutatandó, „A rácok Magyarországon vagy az insprucki hercegasszony” című „nagyszerű tragikomikai előadás”-ról.⁴⁶ Augusztus 27-én a „Diplomaticus szakácskönyv” című írásában az „Intrikus libamáj” receptjét közölte: „Végy egy élemedett hercegasszonyt, engedj neki álmodni egy kicsinyt, pácold be nagyravágyással, hizlald embervérrel, szórd

⁴⁶ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 267–270.

meg népek átkaival, s ha meghal, balzsamozd be szívét és gyomrát és építtess neki templomot.⁴⁷ Szeptember 17-én „Az ildomos szélkakas” című írásában utalt a bán és Zsófia találkozójára.⁴⁸ Október 22-én a „Jellasics közlönye” című írásban ismertette a bán által Zsófia („Dame Sophie von Höllenbrut”) számára kiadott útlevelet: „Származási helye: Pokolfélegyháza – Vallása: méregkeverő – Életideje: vén, mint a munkácsi vár – Feje: ötszegletű – Szíve nincs – Lábai: lúdlábak – Testalkata: gömböc – Orra: vasból – Mestersége – háborúcsinálás. – Utazik: a pokolba. – Kéretik: mindenki, hogy fel ne tartóztassa. – Úti kísérete: Csibéné [Cibini] asszony státustitkár és Bibicz [Pipitz] úr csizmatisztító. – Kiadta báró Jelasics princepsz ex stirpe fugitivi asini [herceg a menekülő számára nemzetségből].”⁴⁹

Október 29-én az „Újabbkori Mythologia Vén gyermeke számára” című írásában Héra/Juno szerepét osztotta rá. Az írás szerint „férjét szerelmi kocódások következtében, meg szokta pofozni”, amiért egy alkalommal Ferenc császár kolostorba csukatta. Az ő halálát követően „adta össze magát Marssal, a hadak Istenével kit ideleln Jellasicsak is neveztek, s voltak vele sok szép pásztorórái, miket azonban felfedezni nem lehetne anélkül, hogy az ember egyszersmind az arcát el ne fedezze.” Jókai szerint „a gyöngye fejű Jupitert”, azaz Ferdinánd császárt és királyt „sok rosszra rávette” – többek között a magyarok elleni fellépésre.⁵⁰

Ugyanebben a számban a „Jellasics közlönye” című írásában a bán így búcsúzik a hercegnőtől: „És te óh életem napjainak megédesítője, szépséges hercegasszony, Zsófi. – Nem mondom meg neked: hogy hová megyek, mert attul tartok: hogy utánam jössz. – Szerelmem zálogául átengedem neked, kik utolsó percemig sem hagytak el, leghűségesebb hitelezőimet. – Ha merész álmaink reménye teljesülésbe menne, – kereszteltesd őt apja nevére Józsefnek.”⁵¹ Ugyanebben a számban az „Országjárás” című írásában Zsófia állítólagos bajorországi látogatását azzal kommentálta, hogy „mióta Lola Montezt [a bajor király szeretőjét] elkergették a müncheniek, az ilyen fajta hölgyek keresetének ott is vége van.”⁵²

November 19-én a lap Charivari című rovatában az ABC-sorrendben közölt hírek között a Zs betű természetesen Zsófiának jutott: „Zsófia hercegasszony szemlátomást hízik. Szegénynek mi baja lehet? Tán csak nem evett státusadósságot, hogy azok nőnének meg anynyira a gyomrában?”⁵³

November 26-án Zsófia november 4-i ezüstlakodalmáról közölt fiktív hírt. Ebben egyenesen „papiros lakodalomnak” (azaz el nem hált házasságnak) nevezi a frigyet. De ha valaki nem értené, Jókai folytatja: „A vőfély báró Jelasics József volt, s mint az udvari krónika tudósít: az ezüst menyasszony a szertartás alkalmával hogy, hogy nem, össze találta confundálni a vőfélyt a vőlegénnyel.” Majd így folytatja: „Szemtanúk oda módosítják ezt a hírt: hogy egy konfúzió nem a szertartás alatt, hanem sokkal később történt.” Azaz Zsófia Jellacicsal hált el a házasságot – tehát ő Ferenc József főherceg apja.⁵⁴

December 3-án arról számolt be, hogy Zsófia főhercegnő „két új vitézi rendet alapított”. Ezek egyike az „arany szarvas”, másika az „arany papucs” rendje. Az utóbbit azon hölgyek kapják: kik férjeik mellett kedves rebelleket tartanak; az elsőbbit az olyan férjek, kik

⁴⁷ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 308.

⁴⁸ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 324.

⁴⁹ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 377–378.

⁵⁰ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 389–390.

⁵¹ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 393–394.

⁵² Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 399.

⁵³ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 428.

⁵⁴ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 433–434.

megengedik kedves feleségeiknek: hogy kedves rebelliseket tartsanak.” Az arany papucs rend nagymesternéje maga az alapító, az arany szarv é „természetesen” Ferenc Károly.⁵⁵

Sőt, az ifjú szerkesztő később, 1849-ben Debrecenben az *Esti Lapok* hasábjain sem fogta vissza a tollát, ha a dinasztjáról volt szó. Amikor 1875-ben, immáron a kiegyezés után összeállította a „forradalom alatt írt művei”-nek kötetét, abba sem került bele sem a – költői teljesítményként kétségkívül gyengécske – hősköltemény s a forradalmi publicisztika néhány akkor már „korszerűtlenül” radikális darabja.⁵⁶

Az eltűnt nyomtatvány nyomában – Jókai komáromi menlevele

A formanyomtatványok végigkísérik az emberi életet. A születési anyakönyv és a halotti bizonyítvány között hasznos és haszontalan formanyomtatványok százait töltjük ki, s töltik ki rólunk. Többségük nem méltó a megőrzésre, némelyikük nélkül viszont nem is létezhetünk.

A formanyomtatványok „eluralgása” a 18. század végén kezdődött, s a múlt század közepén már Európa minden valamennyire is civilizált országában igen jelentős szerepet játszottak a közigazgatás legkülönbözőbb ágaiban. 1849 őszén Magyarországon forgalomba került egy olyan nyomtatvány, német nevén a *Geleitschein*, amelynek birtoklása valóságos életbiztosítást jelentett. A nyolcadrét alakú papíron Bayersfeld császári-királyi hadbiztos aláírásával a következő szöveg szerepelt: „Kísérőlevél részére, ki innen akadálytalanul visszatérhet szülőföldjére, s mint a komáromi helyőrséghez tartozó, személye és vagyona biztonságát illetően az annak nyújtott kedvezményekben részesül.”⁵⁷

Ez a nyomtatvány nem véletlenül tett szert ekkora becsre. 1849 augusztusában, a temesvári vereség után a magyar csapatok egymás után adták meg magukat. Szeptember elején megadta magát Pétervárad erődjé is, s ettől kezdve már csak Komárom bástyáin lengett magyar zászló. Az erőd parancsnoka, Klapka György tábornok azonban – minden felszólítás ellenére – nem volt hajlandó feltétel nélkül kapitulálni. Előbb a nemzet egészének akart engedményeket kikötni az erőd – a Habsburg-birodalom egyik legjobb és legkorszerűbb táborerődjé – átadása fejében. A győztes fél erre természetesen nem volt hajlandó, sőt feltétel nélküli megadást követelt. Klapka azonban így is elérte, hogy az 1849. szeptember 27-én megkötött átadási szerződés szabad elvonulást és büntetlenséget biztosítson a várórség tagjainak. A várba menekült, politikailag kompromittált személyeknek Klapka honvédtiszti rangot adott; így nekik sem kellett félniük a győztes hatalom bosszújától. A várat elhagyók aztán megkapták az említett *Geleitscheint*.

Sokkal inkább aggódhattak a város azon szülöttei, akiket a szabadságharc vége a vár falain kívül ért. Köztük volt egy huszonnégy éves fiatalember is, foglalkozását tekintve költő, író, lapszerkesztő. Jókai Mór, mert róla van szó, a szó szoros értelmében végigcsinálta a forradalmat és a szabadságharcot. A katasztrófa Aradon érte. Ott volt, amikor Kossuth és a kormány lemondott, amikor Görgei és tisztkara elhatározta a fegyverletételt. Láta Csány László közlekedés- és közmunkaügyi minisztert, amint elajándékozta értéktárgyait, köztük pisztolyait azoknak, akikről úgy vélte, hogy túl fogják élni őt. Jókai is kért tőle egyet, mire az öregúr szigorúan annyit mondott: „Tedd, de ne mondd!” Kiss Ernő altábornagy megra-

⁵⁵ Jókai: *Cikkek és beszédek*, II. 441.

⁵⁶ *Jókai Mór forradalom alatt írt művei*. Budapest, 1875.

⁵⁷ A szöveget németül közli Szinnyei József: *Komárom 1848-49-ben. (Napló-jegyzetek)*. Budapest, 1887. 403., magyar fordításban – többek között – *Jókai Mór levelezése (1833–1859)*. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Kulcsár Adorján. Jókai Mór összes művei. Levelezés I. Budapest, 1971. 344. A *Geleitschein* tucatnyi példánya megtalálható MNL OL R 89. A komáromi várra vonatkozó iratok. 1. csomó.

gadta Jókai karját, s így szólt hozzá: „Önnek neje van!” Jókai felesége ekkor Gyulán volt, s a szerelmes férj elhatározta, hogy visszajut hozzá, ha lehet.

Augusztus 12-ét még Aradon töltötte. Tanácstalanul járkált a város utcáin, amikor egy kocsi állt meg mellette, bakján egy parasztruhás kocsissal: „Gyere, ülj fel Jókai!” Jókai jobban megnézte a kocsist, s Rákóczy Jánosra, Kossuth titkárára ismert benne. Elindultak Gyulára. Itt találkoztak Laborfalvy Rózával és a Nemzeti Színház egy másik csillagával, Schodelnéval. Megbeszélték Rákóczyval, hogy Jókait Borsod megyébe, a Bükkben található Tardonára viszi. Itt lakott Csány Benjáminné, a Nemzeti Színház komikusának, Telepi Györgynek a sógornője. Amikor Jókaiék Tardonára érkeztek, Csányék örömmel adtak menedéket a bajba jutott írónak. Rákóczy János másnap továbbutazott, Jókainé még néhány napig maradt, de augusztus végén ő is visszatért Pestre.⁵⁸

De miért is kellett Jókainak bujdosnia? Hiszen neve nem szerepelt egyetlen körözlevélben sem.⁵⁹ Két dolog miatt is úgy gondolhatta, hogy jobban teszi, ha egy időre eltűnik a hatóságok szeme elől. Az egyik ok a korábban ismertetett, 1848 őszén *Pán Jellasicz* címmel írott humoros hőskölteménye volt, amelyet névvel jegyzett. A másik ok az, hogy 1849-ben előbb az *Esti Lapok*, majd a *Pesti Hirlap* szerkesztőjeként jó néhány alkalommal olyan kifejezések futottak ki a tolla alól, amelyek felségsértőnek minősültek. 1849. május 17-én például „átkozott emlékü dinasztiaiaként” említette a Habsburg-házat.⁶⁰

A veszélyeztetettség hite legalább olyan erős tud lenni, mint maga a veszély. Nem csoda tehát, hogy valahányszor kopogtattak a tardonai ház ajtaján, Jókai azonnal a menekülésre gondolt. A külvilággal a kapcsolatot feleségének levelei jelentették. A levelek meglehetősen gyakorisággal követték egymást. Róza asszony szeptember 5-én már arról írt, hogy I. Ferenc József a hírek szerint „nemsokára kimondja a közbocsánatot”, csak az a baj, hogy a Komáromot védő Klapka nem akarja feladni a várat. Szeptember 8-án Jókai közölte, hogy egyelőre nem megy Pestre, mert azzal ijesztetik, hogy „így a muszka meg úgy a német”. Róza levelei hetekig kimaradtak, s csak október 24. után tudatta Jókaival, hogy a napokban végeztek ki több politikust és katonát, s ezért Jókai „ne járkáljon sehová”. November 3-án közölte, hogy a kivégzéseket leállították, s hogy előző nap több száz foglyot szabadon engedtek.⁶¹ Jókai azonban a maradás mellett döntött. Csak 1849. december 24-én hagyta el

⁵⁸ Jókai maga is többször összefoglalta életének e szakaszát. Jókai Mór: *Életem legszomorubb napjai (Naplótöredékek)*. In: Jókai Mór: *Cikkek és beszédek*. 6. köt. Válogatta és sajtó alá rendezte Láng József és Rigó László. A jegyzeteket írta Kerényi Ferenc. Budapest, 1975. (1861); Jókai Mór: *Az első ős hajszálak*. In: Jókai Mór: *Az én életem regénye*. Jókai Mór hátrahagyott művei 5. köt. Budapest, 1912. (1890) 279–282.; Jókai Mór: *Egy napom Gyulán*. Uo. (1898) 277. Egy jegyzet erejéig megemlékezett róla *A barátfalvi lévita* című regényében is: „1849-ben ezen a vidéken egy tíz öl magasságú, alul méternyi átmérőjű bükkfának az ára volt egy ezüst forint. Egy nyáron, egy ősszel, egy télen bujdostam én ezekben az erdőkben, üldözöttje a hatalomnak. Házigazdám, a derék Csányi Béni nemes úr volt, földesúr; hatszáz hold erdő birtokosa. Kis szántóföldjét maga szántotta fiával. Álnév alatt rejtegettek. Tudta mindenki, hogy bujdosó vagyok; senki sem árult el. A falut Tardonának hívták – ez sincs följegyezve a Karacs térképén. Úgy kerültem erre a vidékre, hogy Telepy Károlynak az atyja innen hozott feleséget, az pedig a Nemzeti Színház tagja volt; ő utasított ide az ismeretlen világrészbe.” Jókai Mór: *A barátfalvi lévita*. S. a. r. Molnár József. Jókai Mór Összes Művei. Budapest, 1969. 96.

⁵⁹ Ezekre lásd: Hermann Róbert: *Megtorlás az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után*. Válogató Világ 27. Budapest, 1999. 12–14.

⁶⁰ Jókai Mór: *Cikkek és beszédek*. (1849. február 9. – 1849. július 6). Összeállította és sajtó alá rendezte Szekeres László. 3. köt. Budapest, 1980. 262.

⁶¹ *Jókai Mór levelezése*, I. 77., 79., 86., 88–89.

Tardonát Rácz Endre, a község református lelkésze által „a jegyző távollétében” kiadott és Kovács János névre szóló útlevelel.⁶²

Pestre érve továbbra is rejtőzött. Megnyugodva 1850 elején Sajó álnéven már szabadságharcos tárgyú novellákat írt a Szilágyi Sándor által szerkesztett *Magyar Emléklapok*ba is. Ezekből állt össze a *Forradalmi és csataképek* című kötet.

Az írók azonban ritkán viselik el, ha megtörtént kalandjaik nem annyira színesek, mint írásaik. Főleg akkor, ha olyan fantáziával rendelkeznek, mint Jókai. A fikciók írói pedig hajlamosak arra, hogy önnön életüket is regénynek tekintsék. Egy regényben pedig szabadon keveredhet a valóság és a képzelet, az, ami megtörtént, s az, ami megtörténhetett volna. Valamennyien ismerjük az egyszer már elmondott vagy megírt történetek pszichikumát: egy idő után elmosódik bennük a határvonal a tények és a képzelmények között.⁶³

Jókai tehát visszaemlékezésében alaposan kiszínezte megmenekülése történetét. A *Geleitscheint* először testvéréhez, Jókay Károlyhoz írott, 1855. szeptember 14-én kelt levelében említi. A szövegkörnyezet is érdekes: Jókai bátyja 200 pengőforintot követelt öccsén, mire Jókai „egész biográfiával” felelt, s közölte, hogy 1849-ben semmi keresete nem volt, amikor pedig 1850-ben „egy nőm által szerzett komáromi kapitulációs geleitschein védelme alatt” hazatért, 1500 forint adóssága volt. A sorokban megbújik némi burkolt szemrehányás is: tudniillik hogy a Pesten lévő Laborfalvi Róza s nem a Komáromban tartózkodó Jókay Károly szerezte azt a bizonyos *Geleitscheint*...⁶⁴

A *Politikai divatok*ban kezdődik meg a történet kiszínezése. Hargitay Judit bejut a komáromi várba, hogy férjének, Lávay Bélának menlevelet szerezzen. Ennek érdekében mindenféle furfangot elkövet: vágást csináltat a homlokán, s hosszan tervezi, hogyan csinál a bementett „*einundzwanzig*” évből „*vierundzwanzig*”-ot. Egy a menleveleket osztó bizottmányban ülő ismerős azonban felismeri, s szándékára rájőve férje életkorát írja be a menlevélbe, Juditnak tehát nem kell a hamisítással bajlódnia. Lávay Béla így megmenekül.⁶⁵

A következő lejegyzés csak félig-meddig szól a nyilvánosságnak: 1870. december 6-án művei német nyelvre fordítójához, a lelkes, de kevésbé hozzáértő Kertbeny Károlyhoz írott önéletrajzi levelében említi, hogy Komárom feladásakor „egy egyszerű katonának (Szathmárynak hívták, Szigligeti fivére) eszébe jutott, hogy beírassa nevemet – mint honvédtisztét – a komáromi kapitulánsok lajstromába, majd elvitte a részemre kiállított menlevelet feleségemnek, és ennek a papírdarabkáának a révén megmenekültem, és veszély nélkül vissz térhettem Pestre”.⁶⁶

1875-ben immár a nyilvánosságnak szánva, a *Forradalom alatt írt műveimhez* írott utószavában bujdosásáról így írt: „Csak nőm tudta holléteimet s többször meglátogatott itt, a rossz hírt elhallgatva előttem. A komáromi kapitulációkor Szigligeti [Ede] testvére, honvédőrnagy az én nevemet is beíratta a kapituláló őrsereg közvitézei köz, s nevemre szóló Geleitscheint hozott nőmnek, ki azt maga hozta nekem. A halálbüntetés alól tehát már ki

⁶² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fond V. 775. Jókai Mór személyi okmányai. „Tardona Helysége. Borsod vár[megye] 129.” pecséttel. Fényképmásolatban közli Rózsa–Spira: *Negyvennyolc*, 464. Nyomtatásban közli *Jókai Mór levelezése*, 1. köt. 344.

⁶³ Vö. legújabban: Porkoláb Tibor: „Üldözöttje a hatalomnak”. *Egy fejezet a Jókai-regényből*. In: Cséve Anna (szerk.): *A forradalom után. Vereség vagy győzelem?* Budapest, 2001. 86–97.

⁶⁴ *Jókai Mór levelezése*, I. köt. 155.

⁶⁵ Jókai Mór: *Politikai divatok*. (1862–63). Sajtó alá rendezte Szekeres László. Budapest, 1963. 189., 208–218.

⁶⁶ *Jókai Mór levelezése (1860–1875)*. 2. köt. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Budapest, 1975. 333., magyar fordítása uo. 776.

voltam szabadítva. De Pestre csak később volt tanácsos visszatérni; akkor is álnév alatt, álöltözetben, idegen útlevéllal, s hónapokig nem hagyhattam el a szobát.”⁶⁷

1879-ben *A látható Isten* című írásában így emlékezik: „Fél évig bujdostam erdőkben, ismeretlen emberek között. Azok, akiknek hivataluk lett volna, hogy üldözzenek, segíték elő menekülésemet, s a komáromi kapituláció menlevele általi megszabadulásom nem költemény.”⁶⁸

Az első ősz hajszálak című, 1890-ben írott tárcája szerint október 6. után egy vándorló honvéd vetődött Tardonára, aki elbeszélte, hogy Komáromban mindenki amnesztiát kapott. „Meg is mutatta a maga Geleitscheinjét, amelyben személye és vagyona minden háborgatás ellen biztosított.” Egyszer aztán megérkezett Róza asszony, s „elővonta kebléből azt a kis összegyűrt levélkét, amit a bujdosó honvédtől úgy megirigyeltem: a komáromi kapitulációból eredett Geleitscheint. Kiállítva az én nevemre, mintha Klapkának a hadsegéde lettem volna. Ezt csak egy szerető asszonyszív vakmerő furfangja gondolhatta így ki. Szigligeti öccse járt közben.”⁶⁹ A szintén ez évben írott, *A tengerszemű hölgy* önéletrajzi vonatkozású fejezetében szintén azt írja, hogy Szigligeti Ede testvére, Szathmáry Vince beíratta őt a tisztek sorába mint honvédhadnagyot, „s elhozta a nevemre szóló menedéklevelet feleségemnek”.⁷⁰

Három év múlva, 1893-ban Vadnay Károly Jókai tardonai tartózkodásáról szóló írásában említette, hogy „Szigligeti testvére: Szathmáry volt honvédszázados nagy bajjal szerzett egy ilyen aláírt, de be nem írt lapot, s annak rovatait a Jókai perszonáliával töltötték ki. Abban ő mint komáromi honvédtiszt szerepelt s ez irat birtokában nem lehetett többé bántódása.” A Rác Endre kálvinista lelképásztorral készült „riport” szerint a találkozás pontosan „karácsony szombatján” történt.⁷¹

A történet bekerült Jókai unokahúgának, Váli Marinak az emlékiratába is. Eszerint Róza asszony „ügyesen” *Geleitscheint* szerzett Jókainak, ennek „oltalmában bízva hazahozta tardonai rejtékhelyéből Móricot, s aztán szerető gonddal rejtegette tovább lakásán, amíg csak a 'Geleitschein'-nak érvényt tudott biztosítani”.⁷²

E források alapján Mikszáth Kálmán is bevette a történetet *Jókai Mór élete és kora* című munkájába. Mikszáth szerint Jókai azért bujdosott továbbra is, mert a menlevél csak az életét védhette meg; „az ellen, hogy be ne sorozzák az osztrák hadseregbe közkatonának, éppen nem oltalmazta. Azonfelül híre járt, hogy harminckét író van a kivégzendők lajstromán a vértörvényszék előtt s ezek közt Jókai is.”⁷³

Ezzel egy időben Hegedüs Sándorné Jókay Jolán, az író testvérének, Jókay Károlynak a lánya – a családi hagyományok alapján – szintén leírta Jókai bujdosását. Szerinte Laborfalvy Róza testvére, Bebus (azaz Benke Albert) Szigligeti Ede fivérével, Szathmáry Imrével volt „egy zászló alatt”, s tőle tudta meg, hogy a komáromi kapitulánsok *Geleitscheint* kaptak. Bebus ezt elmondta Rózának, mire az magához hívatta Szathmáryt, s kérte, szerezzen

⁶⁷ *Jókai Mór forradalom alatt írt művei*, 272–273. Közli még Jókai: *Cikkek és beszédek*, II köt. 482–483.

⁶⁸ Jókai Mór: *A látható Isten*. In: *Életemből*. I. k. Jókai Mór összes művei. Nemzeti Kiadás. XCVI. kötet. Budapest, 1898. 23.

⁶⁹ Jókai: *Az első ősz hajszálak*, 281–282.

⁷⁰ Jókai Mór: *A tengerszemű hölgy*. Sajtó alá rendezte Szekeres László. Budapest, 1972. 200–201.

⁷¹ Vadnay Károly: *Jókai Tardonán*. In: *Irodalmi emlékek*. Budapest, 1905. 373–374.

⁷² Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*. Az előszót írta és sajtó alá rendezte Lukácsy Sándor. Budapest, 1955. 98. Váli Mari az emlékezés írásában 1904-ben járt az 1889-es események megörökítésénél.

⁷³ Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. 1-2. köt. Sajtó alá rendezte Rejtő István. Mikszáth Kálmán összes művei. 18-19. köt. Budapest, 1960. I. k. 177–179. Forrásaira lásd uo. 244–246.

egy ilyen kitöltetlen Geleitscheint. Szathmáry szabódott, mondván, hogy ezért a fejével játszik, majd karácsony hetében egyszer csak beállított a *Geleitscheinnal*. Róza asszony azonnal elutazott Tardonára, ahol átadta az okmányt Jókainak. „A Geleitscheint Rác Endre, a pap állította ki Kovács János névre...”⁷⁴

A történetben több zavaros pont is van. Jókai szerint Benke Albert elesett az augusztus 3–5-i szeged-szőregi csatában; Jókay Jolán szerint „Bebus hazajött, de akkor már csak romja volt önönmagának, tele sebekkel”, s ő beszélt Szathmáry Imrével.⁷⁵

A honvédseregben azonban nem szolgált Szathmáry Imre nevű őrnagy vagy százados. Szigligeti Edének valóban szolgált két testvére a honvédseregben: András és Vendel. András 1811-ben Nagyváradon született, 1848 előtt ügyvéd volt. 1848. július 11-én állt be a szegeci 3. honvédszászlóaljba. Február 5-én (1-jétől számítandó ranggal és illetménnyel) áthelyezték a 37. (Mihály) gyalogezred 3. zászlóaljába, de az áthelyezést nem fogadta el. Május 8-án (április 23-án) megkapta a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályát, június 14-én pedig (1-jétől számítandó ranggal és illetménnyel) főhadnaggyá és a 3. honvédszászlóalj 3. századának parancsnokává nevezték ki. Július 2-án a komáromi csatában megsebesült. További adatunk nincs róla. Másik testvére, Vendel (más forrás szerint Vencel vagy Vince) szintén a 3. honvédszászlóaljban kezdte katonai pályáját. 1849 márciusában hadnagyi rangban áthelyezték a 43. honvédszászlóaljhoz, s főhadnagyi rangban itt szolgált a borosjenői fegyverletételig. 1849. augusztus 25-én besorozták a cs. kir. 8. gyalogezredbe, s csak 1857. június 30-án bocsátották el.⁷⁶ A 3. honvédszászlóalj, amelyben Szathmáry Andor szolgált, 1849. augusztus 13-án Világosnál tette le a fegyvert, az ott szolgáló tisztek tehát nem szerezhettek *Geleitscheint*. Ha Szathmáry Komáromban szolgált, hogyan lehetett volna „egy zászló alatt” a déli hadseregben harcoló Benke Alberttel?

Miért nem a Komáromban lakó családtagok próbálkoztak a *Geleitschein* megszerzésével? Igaz, Jókai és anyja ekkor még haragban voltak, de Jókay Károly, a testvér valóban elérhette volna öccsének felvételét a várórség névsorába. Ha Klapka tiszti kinevezést adott Jókainak, miért nem szerepel a neve a várórség fennmaradt parancskönyveiben? A komáromi várórség ugyanis az egyetlen, amelynek adminisztratív iratanyaga (kinevezések, előléptetések) – hála a kapitulációnak – teljes egészében fennmaradt. (Igaz, tudunk olyan tiszti kinevezésről is, aminek nincs nyoma a parancskönyvekben.)

Egyáltalán, milyen rangban kapott *Geleitscheint* Jókai? A Kertbenyhez írott levélben tiszteket, a *Forradalom alatt írt művei* jegyzetében közvitézt ír. *Az első ősz hajszálakban* mint „Klapka hadsegéde”, azaz mint tiszt szerepel. *A tengerszemű hölgyben* hadnagy, azaz tiszt. Vadnaynál is honvédtisztként szerepel, Mikszáthnál már egészen pontosan „honvédkapitány”, azaz százados.

Ki kezdeményezte a *Geleitschen* megszerzését? A Kertbenyhez írott levél és *A tengerszemű hölgy* szerint Szathmáry ötlete volt, a többi (szintén Jókaitól származó) forrás szerint Róza asszony volt a kezdeményező. Ki értesült előbb a *Geleitschein*ről: Jókai Tardonán vagy Róza Pesten? Ha Jókainak névre szóló *Geleitschein*ja volt, mi szüksége volt a Kovács János névre kiállított útlevelekre? Ha a *Geleitschein* nem az ő nevére szólt, akkor viszont ér-

⁷⁴ Hegedüs Sándorné Jókay Jolán: *Jókai és Laborfalvi Róza. – emlékiratai*. Sajtó alá rendezték gyermekei. Budapest, 927. 64–65.

⁷⁵ Jókai: *Egy napom Gyulán*, 277.; Jókai: *Az első ősz hajszálak*, 279.

⁷⁶ Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3. köt. R–Zs. Budapest, 1999. 238., 240. Lásd még: Hegyesi Márton: *Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj története*. Budapest, 1898. 19., 128., 167., 233., 240.; Hegyesi Márton: *Biharvármegye 1848-49-ben*. Nagyvárad, 1885. 68.

téktelen volt a megmenekülés szempontjából. Miért csak a Kovács János névre kiállított útlevél maradt meg Jókai iratai között, s a *Geleitschein* miért nem? A *Politikai divatokban* előadott történet pedig csak azt bizonyítja, hogy Jókainak 1862 előtt nem volt *Geleitschein* a kezében. Az okmányban ugyanis nem szerepelt személyleírás, sem életkor, csak a név és az illetőség (település és megye vagy kerület). Nem kellett tehát próbálkozni semmiféle vágasokkal vagy az életkor átírásával.

Megannyi olyan kérdés, amelyre nehéz logikus feleletet adni. Ha csak fel nem tételezzük, hogy Jókai regényesebb színezetet akart adni megmenekülésének, mint amilyen az a valóságban volt. A *Geleitschein*-történettel újabb babérágat fűzött Róza asszony hitvesi koszorújába, megemlékezett Szigligeti Ede testvéréről, megdicsérte Klapka tábornokot, s némileg „hozzávarrta” magát szülővárosának, Komáromnak 1848–1849. évi dicsőséges történetéhez is.

Rendelkezésre áll még néhány negatív bizonyíték is, amely a történet költött mivoltát igazolja. Így az, hogy az eset egyetlen egyszer sem került elő Szigligeti és Jókai vagy Klapka és Jókai levélváltásaiban. Klapka 1849. március vége óta ismerte Jókai nevét; az *Esti Lapok* kapcsán még levelet is váltottak.⁷⁷ Ennek ellenére Klapka – aki szintén nem ment a szomszédba, ha emlékei átalakításáról volt szó – szintén nem említi a történetet 1886-os emlékiratában, noha az akkor már többé-kevésbé közismert volt. Szinnyei József, Komárom jeles születtje szintén jó érzékkel mellőzte azt Komárom 1848–1849-es történetéről írott kötetében.

Hozzáteendő, hogy a komáromi menlevél megszerzése valóban nem volt egészen lehetetlen azok számára, akik nem tartoztak a várórséghez. Klapka tábornok szeptember 28-án hadseregszabályzatban szólította fel a zászlóaljokat, hogy 48 óra alatt jelentsék, „hány egyén van minden egyes megyéből létszámukban; a századparancsnokok pedig készítsenek egy névsort, mely kezükönél maradván, minden, a századhoz tartozó egyéneket magában foglalja”. Másnap megismételte ezt a parancsot. Az október 1-jén megkötött, a kapituláció részleteit szabályozó szerződés szerint a zsold és a menlevelek kiosztására minden két zászlóalj, lovasszázad és üteg számára egy cs. kir. tisztet fognak kijelölni, a neveknek a menlevelekbe való beírását pedig az „alosztály” (egység) parancsnokok egy cs. kir. hadbiztossal egyetértve szabályozzák.⁷⁸

Az együttes szabályozásból azonban – valószínűleg időhiány miatt – nemigen lett semmi. A cs. kir. fővezérnek sürgős volt Komárom mielőbbi megadása, hiszen vészesen közelgett október 6., Latour osztrák hadügyminiszter meggyilkolásának első évfordulója. Márpedig Haynau tábornok ezen a napon akarta kivégeztetni Batthyány Lajos miniszterelnököt és a honvédsereg főbb parancsnokait. Ezért aztán az egyes alakulatoknak a beadott létszám szerint adták ki a *Geleitschein*okat, s azokat az alakulatok írnokai vagy segéd-tisztjei töltötték ki. Ezzel magyarázható, hogy például a körülbelül 850–900 főnyi szabolcsi 48. honvédzászlóaljnál 42 fölösleges *Geleitschein* maradt, amelyeket aztán a tisztek hazavitték Szabolcs megyébe, s több bujdosó honvédtisztet ezek kitöltésével mentettek meg a besoroztatástól.⁷⁹ Wékey Zsigmondnak az öccse szerzett ilyen menlevelet.⁸⁰

⁷⁷ Jókai: *Cikkek és beszédek*, III. 183–185.; J. Megyeri Katalin: *Jókai Mór levele Klapka tábornokhoz*. Irodalomtörténeti Közlemények, 86. évf. (1982) 3. sz. 350–354. (Ez utóbbi levél nem került be a Jókai-levelezés 3. kötetébe sem.)

⁷⁸ Szinnyei: *Komárom*, 390., 392., 402.

⁷⁹ Kedves Gyula: „Szabolcs a hazáért”. *A 48. honvéd zászlóalj története az 1848-49-es szabadságharcban*. Budapest, 2002. 210–212. (Krasznay Péter emlékirata alapján); „*Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...*” *Visszaemlékezések 1830–1861*. A szöveget gondozta Forrai Ibolya és Árva Judit. A bevezetőt írta és a névmutatót összeállította: Benda Gyula. *Negyvennyolcas Idők* I. Budapest, 1998. 135.

Hamary Dániel visszaemlékezése szerint a tüzéreknek Krivácsy József alezredes, tüzérparancsnok osztotta ki a *Geleitschein*okat, majd a tábornoki irodába küldte őket azzal, hogy „írja ki-ki e hézag közé nevét, születése helyét és megyéjét, majd aztán ráütik ott az osztrákok címerét, a kétféjű sást”. A cs. kir. hatóságok elvileg ugyan ellenőrizhették a kapitulánsokat, hiszen a várórség tagjainak kifizetendő zsold céljából készített névsorok a kezükben voltak, de az ország távolabbi vidékein ezek az ellenőrzések kevésbé voltak veszélyesek. Ha az egész várórségnél csak egy hasonló, 5%-os többletet osztottak ki, a kb. 25–30 000 főnél ez is 1200–1500 felesleges darabot jelentett.⁸¹

Ugyanakkor a cs. kir. hatóságok 1849 végén megpróbálták visszavenni azt, amit adtak. Így például a Komáromban szolgált honvédek egy részét ugyanúgy besorozták vagy megpróbálták besorozni, mint azokat, akik a feltétel nélküli fegyverletételek alkalmával estek fogságba. E tekintetben azonban komoly regionális vagy lokális különbségek érvényesülhettek – nem volt mindegy, milyen a megyei tisztviselők hozzáállása vagy mennyire erős a helyi közösség szolidaritása.⁸²

Az esetek tömegessége magát Klapkát is arra indította, hogy 1850. február 6-án Londonból nyílt levelet intézzen Haynauhoz, s felszólítsa őt a kapitulációs egyezmény szó és

⁸⁰ Jánossy Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851–1852.* Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez. 12. köt. Budapest, 1948. 667.

⁸¹ Hamary Dániel: *Komárom Klapka alatt.* In: Kunsági [Illésy György] – Potemkin [Ödön]: *Honvédvilág.* Pest, 1868. 2. köt. 75–76.; Hamary Dániel: *Komáromi napok 1849, Klapka György honvédtábornok alatt.* Pest, 1869. 128–129. Megjegyzendő, hogy a komáromi várórségben szolgáló más alakulatok történetéről szóló emlékiratok és naplók nem szólnak ilyen többlet kiadásáról. Szilányi Péter: *Komorn im Jahre 1849 mit besonderem Hinblick auf die Operationen der ungarischen Armee an der oberen Donau und Waag.* Leipzig, 1851. 257–258.; Thaly, Sigismund: *The Fortress of Komárom (Comorn) during the War of Independence in Hungary in 1848–1849.* Translated by William Rushton. London, 1852. 221.; Egervári Ödön: *Bátori Schulez Bódog emlékiratai az 1848/9-ki szabadságharcból.* Pest, 1870.; Lapinski, Theophil: *Der Feldzug der ungarischen Hauptarmee im Jahre 1849.* Hamburg, 1850. 243–244.; Nedbal, Ignatz: *Kritische Bemerkungen zur Broschüre „Feldzug der ungarischen Hauptarmee von Theophil Lapinski“.* Hamburg, 1850.; Prágay, Johann: *The Hungarian Revolution. Outlines of the Prominent Circumstances attending the Hungarian Struggle for Freedom together with Brief Biographical Sketches of the Leading Statesmen and Generals who took Part in it.* New York – London, 1850. 133.; Bencke Mihály: *Emlékirat az 1848/49. évi szabadsági harcokról.* Debrecen, 1880. (25. honvédszászlóalj); *Tizenkét hónap. Dékány Rafael a 25. honvéd zászlóaljról.* Kecskeméti a szabadságharcban III. A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Székelyné Körösi Ilona. Kecskemét, 2004.; Cserna István: *A 37-ik honvédszászlóalj története.* Vasárnapi Ujság, 28. évf. (1881) 6. sz. 89–90.; Szinnyei: *Komárom* (37. honvédszászlóalj); Garay Antal: *Párisi és hazai forradalmi emlékeim 1848–1849.* Gyoma, 1914. (49. honvédszászlóalj); Kárpáti Nagy Benő: *Egy honvéd albuma.* Nagyváradi, 1887. (második 52. honvédszászlóalj); Tóth Károly: *Az 56-ik honvéd zászlóalj története 1848-49-ben.* Csurgó, 1893.; Balogh Gábor: *Honvéd emlékeim.* In: „Mí volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...” Emlékiratok. Válogatta és sajtó alá rendezte: Forrai Ibolya. Negyvennyolcas Idők II. Budapest, 1999. 328. (56. honvédszászlóalj); Beniczky Alajos: *Följegyzéseim honvédeletemből.* Vasárnapi Ujság, 46. évf. (1899) 39. sz. 649–650. (63. honvédszászlóalj); Rényi Rezső: *A 64-ik honvédszászlóalj.* Hazánk, szerk. Abafi Lajos. 1. köt.

⁸² *Mihálka Endre naplója.* In: Takács Péter (szerk.): *„de víg élet, s mily gyöngy élet...a honvédelet”.* Mihálka Endre, Borcsik Salamon, Thóbiás Dani emlékiratai 1848/49-ből. S. a. r. Bene János, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Takács Péter. Nyíregyháza, 2002. 114–155. Az ügyre lásd: Kedves Gyula: *Amnesztia vagy részleges bocsánat? (A komáromi menlevél értéke).* In: Kiss (szerk.): *Magyarország legerősebb bástyája Komárom, 33–42.*

betű szerinti betartására.⁸³ Klapka tiltakozása visszhang, az általa megfogalmazott vád cáfolat nélkül maradt. Maguk az osztrák lapok is kénytelenek voltak elismerni, hogy a cs. kir. hatóságok nem tartották be az egyezményt, s azzal az átlátszó, a tényeknek meg nem felelő kifogással mentegették ezek eljárását, hogy a kapitulációs egyezmény csak a tisztai állományúakra vonatkozott.⁸⁴

RÓBERT HERMANN

The Lost Letter and the Lost Travel Warrant, or Why Did Jókai Go into Hiding in 1849?*

In a revolutionary Vienna in October 1848, several cartoons depicting in an unambiguous situation Archduchess Sophie, the wife of the heir apparent, Archduke Franz Karl, and Jelačić, the Ban of Croatia, were published. Even though the March revolution had eroded the prudish general taste of the Biedermeier period, the publication of these satirical drawings could still be considered unusual. What can explain the fact that the member of the ruling house so popular in the spring of 1848 became the target of such public hatred by October 1848 in the imperial city? How were these cartoons related to Jókai's hiding in 1849? The paper examines these questions.

In the spring of 1848, Archduchess Sophie, the wife of the heir apparent, Archduke Franz Karl, was very popular in Hungary as she was reported to have played a part in overthrowing State Chancellor Metternich. However, this popularity quickly turned into unpopularity after June 1848. The reason was that, even though he had been dismissed by the Hungarian government, the Ban of Croatia, Josip Jelačić got an ostentatiously warm welcome from the archduchess in Innsbruck. At the end of September 1848, news was spreading that among Jelačić's intercepted letters there was one written to the archduchess. (At the current state of research this cannot be excluded.) All this led to the publication of the above-mentioned obscene cartoons.

The story was even versified in a satirical epic poem by Mór Jókai. This may have been one of the reasons why, at the end of August 1849, he thought he had better go into hiding. He only returned to Budapest when the first waves of retaliation had abated. One of the most beautiful pieces of his self-created legends is related to his hiding. According to this, he could return to the capital city only because his wife, Róza Laborfalvy got him a travel warrant, a so called *Geleitschein*, issued to the members of the castle guard of Komárom. However, Jókai's description is so confused that we can be certain that he never possessed, probably never even seen, such a travel warrant.

⁸³ Közli Klapka György: *Emlékeimből*. S. a. r. Katona Tamás. Magyar Századok, Budapest, 1986. 268–271.

⁸⁴ Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon*. 1. köt. Budapest, 1922. 165–166.

* The paper is a revised, enlarged and annotated version of three of my previous studies: Róbert Hermann: *Az eltűnt nyomtatvány nyomában. Jókai Mór komáromi menlevele*. Holmi, 1996/12. 1713–1719.; a more recent edition of this: *Az eltűnt nyomtatvány nyomában. – Jókai komáromi menlevele*. In: Vendel Kiss (ed.): *Magyarország legerősebb bástyája Komárom. Válogatás a Komáromi Napok történetkonferenciáinak előadásából 1993–2001*. Komárom, 2003. 43–51; *Latour nyakán kötél... Magyar pénzről? Élet és Tudomány*, 2008. (LXIII.) október 3. N. 40. 1258–1261; *A főhercegő és a bán intim pőzban*. Rubicon, XX. (2010) 5. szám. 56–63.



SOLYMOSI JÓZSEF

Kazinczy Lajos élete 1848 előtt*

Az 1848–1849. évi magyar szabadságharc katonai vezetői közül a széles közvélemény igen keveset ismer név szerint. Az átlagembernek Bem, esetleg Görgei vagy Klapka neve mellett többnyire az aradi vértanúk közül jut eszébe néhány név – leginkább Damjaniché. Vannak olyan tábornokok, törzstisztek, akik csak a szakmabeliek számára ismertek, és vannak, akiket csak a témával foglalkozó szűk történelmi kör emleget. Emellett ugyancsak keveset tudunk e katonatisztek 1848 előtti életéről és katonai pályafutásáról. Jelen tanulmány egy-együknek, a szabadságharc során ezredesi rangig emelkedett Kazinczy Lajosnak, Kazinczy Ferenc író legkisebb fiának szabadságharc előtti életét kívánja bemutatni.

Kazinczy Lajos a történelmi emlékezetben és a történelmi irodalomban

Az 1849. október 6-án Aradon kivégzett tizenhárom vértanúról szóló megemlékezés mellett Kazinczy Lajos alakja és szabadságharcos tevékenysége a kezdetektől fogva meglehetősen háttérbe szorult. A kivégzettekre való legális emlékezés kiegyezés utáni megindulásakor az aradi vértanúkról megjelent első kiadvány, *Az 1848–1849-iki magyar szabadságharc vértanúinak emlékkönyve* még megemlékezett róla, és rövid életrajza mellett közölte oldalnézetű portréját is.¹ Ezután azonban alakja feledésbe merült, és a szűk családon kívül személye nem volt ismert. Egyik unokaöccse, aki nagypapjához hasonlóan a Ferenc nevet viselte, és a mártír egyik testvérbátyjának, Kazinczy Bálint egykori honvédszázadosnak a fia volt, 1891-ben levélben kereste fel Görgei Artúrt, majd az ő tanácsára Klapka Györgynek is írt. Kérése az volt, hogy az egykori tábornokok tájékoztassák őt Kazinczy Lajos szabadságharc alatt végzett szolgálatáról és magatartásáról, jellemezzék korábbi küzdőtársukat. Mind Görgei, mind Klapka tisztességgel válaszoltak az érdeklődőnek.² Mindketten meleg szívvel emlékeztek meg róla. Görgei már a hadapródiskolából ismerte. „Boldogult nagybátyját Tulnban mindnyájan szerettük mint komoly törekvésű iskolatársat és derék jó pajtást. Én 1836-ban ősszel léptem ki ezen intézetből. Ő pedig egy vagy két (lehet, hogy három) évvel később. Ezen körülményre már nem emlékszem tisztán. Tizenkét és fél év múlva ismét

* A tanulmány a Magyar Ösztöndíj Bizottság Collegium Hungaricum ösztöndíjának és a Nemzeti Kulturális Alap alkotói támogatásának felhasználásával készült. Itt szeretném megköszönni Kiss Gábornak és Lenkefi Ferencnek a bécsi Kriegsarchivban, valamint Németh Györgynek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában végzett kutatásokhoz nyújtott segítségét.

¹ *Az 1848–1849-iki magyar szabadságharc vértanúinak emlékkönyve*. Kiadó: Halász István. Pest, 1873. Az itt közölt, Szamosy Elek készítette portré Kazinczynak az egyetlen felnőttkori ábrázolása. Kazinczy másik ismert ábrázolása a ma Széphalmon, a Kazinczy Emlécsarnokban található ifjúkori portré, melyet a képen található felirat szerint a hadapródiskolában egy bajtársa készített róla, és szintén oldalnézetben ábrázolja. Valószínű, hogy az előbbihez az utóbbi szolgált mintául.

² A válaszleveleket közli Pásztor Emil: *A tizenötödik aradi vértanú*. Budapest, 1979. 151–154.

találkoztunk, mikor az én hadtestem a Klapkáéval egyesült...”³ – írta levelében, majd így folytatta: „...ismét találkoztam nagybátyjával Gyöngyös táján (márczius vége felé), s azon túl együtt vettünk részt azon a hadjáratban, mely a horti csatával⁴ kezdődve Buda vár ostromával érte végét. Bold[ogult] nagybátyja magas katonai rangja, melyet ő – tudtommal – protectio nélkül nyert el, minden kétségen felül bizonyít kiváló vezéri tehetséggel megállított vitéz katona volta mellett.”⁵

Klapka így írt: „...boldogult nagybátyja, és egyike elfelejthetetlen mártírainknak, már a szabadságharc előtt barátom és bajtársam volt, mert együtt szolgáltunk, ő a 9. huszárezrednél, én pedig a magyar testőrségnél, Bécsben. Sokszor találkoztunk társaságokban és az udvarnál is, míg az 1848-i események mindkettőnket haza nem hívtak. Mindketten belépünk a magyar honvédségbe, de mindegyikünk más harctéren működve, nem találkoztunk 1849. januárius végéig, amidőn őt, mint alezredest, parancsnokságom alatt álló, Tokaj és környékén táborozó I-ső hadtestbe beosztották. Ezen időtől kezdve együtt harcoltunk, ő mint hadosztály-, én mint hadtestparancsnok, Tokajtól kezdve egészen az áprilisi hadjárat végéig, Komárom várának hadseregünk által történt felszabadításáig. E dicső hadjárat alatt Kazinczy Lajos kitüntette magát, bátorsága és vezéri tehetségei által, a kápolnai, isaszegi, főleg a nagysallói és komáromi döntő csatákban, aminek következtében, érdemei elismerésül, a kormány őt kinevezte az újonnan felállított északkeleti hadtest parancsnokává.”⁶

A két visszaemlékezés egyértelműen pozitív képet rajzol Kazinczy katonai tehetségéről, mindketten kiemelik vitézségét és vezéri tehetségét. Unokaöccsének ugyanakkor nem sikerült megtudnia semmit mártírhalálának körülményeiről, valamint eltemetésének helyéről. Erről Görgeiéknek sem volt információjuk, hiszen az aradi hadbíróóság iratanyagát Bécsben őrizték, és a Monarchia felbomlásáig nem volt hozzáférhető. Klapka 1890 októberében Aradon járva a helyszínen érdeklődött Kazinczy sírjának hollétéről, de nem járt sikerrel, sőt olyan információkhoz jutott, hogy Kazinczy sírját inkább Erdélyben vagy Nagyvárád környékén kell keresni.⁷

1891-ben a Vasárnapi Újság beszámolt a szabadságharc emlékére Budapesten megrendezett kiállításról. A tudósításban olvashatunk Kazinczy Lajos akkor még élő nővérének, Kraynik Imréné Kazinczy Eugéniának öccsével kapcsolatos emlékeiről. 1905-ben Kacziány Géza a *Magyar vértanúk* című könyvében szintén említi Kazinczyt mint aradi vértanút.⁸

Az előzmények után szinte szenzációs felfedezést tett az Adalékok Zemplén vármegye történetéhez című helytörténeti folyóirat 1906-os évfolyamában, amelyben négy folytatásban közölte Dongó-Gyárfás Géza, Zemplén megyei főlevéltárnok, szerkesztő és Becske Bálint közreadó a *Kazinczy Lajos honvéd tábornok élete (Írta ő maga aradvári fogságában 1849. szeptember 1-től október 24-ig)* című közleményt. Az írás bevezetője szerint Kazinczy aradi fogsága idején a szalmazsákja alatt rejtette az iratot, majd egy ismerős – korábban egy rokonánál alkalmazásban álló –, őt őrző szlovák katonának adta, aki kalandos körül-

³ 1849 februárjában.

⁴ 1849. április 1-jén Hatvan és Hort között előrsi összeütközésre került sor Schlik altábornagy cs. kir. III. hadteste és a magyar VII. hadtest Gáspár ezredes vezette két hadosztálya között. Másnap zajlott a hatvani ütközet, melyben Schlik az említett erőktől vereséget szenvedett. A mai szakirodalom általában ez utóbbit jelöli meg a tavaszi hadjárat kezdeteként.

⁵ Pásztor: *A tizenötödik aradi vértanú*, 151–152.

⁶ Pásztor: *A tizenötödik aradi vértanú*, 153–154.

⁷ Pásztor: *A tizenötödik aradi vértanú*, 154–155.

⁸ Vasárnapi Újság, 38. évf. 39. sz. 1891. szeptember 27.; Kacziány Géza: *Magyar vértanúk könyve*. Budapest, 1905.

mények között rejtegette, majd átadta Becske Lajosné Kazinczy Ifigéniának, a vértanú egyik nővérének, akitől fiára, Becske Bálintra szállt. Ő lemásolta és közreadta az egykori önéletírást.⁹

Az állítólagos visszaemlékezést olvasva ma már egyértelműen megállapítható, hogy az nem származhatott Kazinczy Lajostól, hiszen olyan események és szereplők is megjelennek benne, amelyek létezését semmiféle adat nem támasztja alá, a szövegben a szerző véleményeként feltüntetett gondolatok köszönő viszonyban sincsenek az azóta fellelt dokumentumokból kiolvasható Kazinczy-képpel. Ezenkívül a szabadságharc ma már meglehetősen jól ismert történetével, Kazinczy szerepével kapcsolatos tények sem jelennek meg a szövegben. Egészen bizonyos, hogy az eseményeket átélő és a valós történéseket nálunk is jobban ismerő katonatiszt nem írt volna mai tudásunkkal is könnyen megcáfолható adatokat. A szöveget minden bizonnyal Becske Bálint írta, aki gyerekkorából személyesen is ismerte a főhóst, és nyilvánvalóan nagyapja, Kazinczy Ferenc ismert és híres munkái, a *Fogságom naplója* és a *Pályám emlékezete* ihlették irományát. A szövegben tábornokká „előléptetett” Kazinczy ekkortól szerepel ezzel a titulussal a történeti irodalomban. Becske egyébként fontos szerepet játszott a Kazinczy-család relikviáinak összegyűjtésében és megőrzésében. Neki köszönhető a széphalmi Kazinczy Emléksarnokban ma is látható relikvia-kiállítás megalapítása. Megállapítható tehát, hogy Kazinczy állítólagos visszaemlékezése Becske Bálint koholmánya volt.¹⁰

A Becske-féle Kazinczy visszaemlékezés megjelenését követően némi vita bontakozott ki az írás valódisága körül, de a többség hitelesnek tekintette azt. Váczy János irodalomtörténész, aki a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Kazinczy Ferenc levelezésének sajtó alá rendezője és élettörténetének jó ismerője volt, annak idején Becskétől is kapott értékes kéziratokat munkájához. Az állítólagos Kazinczy önéletírás megjelenése után, 1914-ben cikket írt Kazinczy Lajosról az Adalékok Zemplén vármegye történetéhez hasábjain. Ebben felhasználta az említett írást, és idézeteket is közölt belőle. De az eredeti emlékiratot nem látta senki. Ezután még hosszú ideig nem vonták kétségbe annak létezését. A kérdést véglegesen és meggyőző módon Pásztor Emil tisztázta 1979-ben megjelent Kazinczy-biográfiájában.

Mielőtt azonban ennyire előre szaladnánk, meg kell említenünk, hogy a Kazinczy Ferenc háza helyén, Széphalmon emelt Emléksarnok 1873-ra készült el.¹¹ Berendezésében, az általa gyűjtött és őrzött Kazinczy-relikviák elhelyezésében Becske Bálint vitt aktív szerepet. Az épület mellett 1911. május 28-án avatták fel Kazinczy Lajos mellszobrát, melynek felirata tábornokként említi őt. A Tóth András debreceni szobrászművész által készített alkotást a vértanú unokaöccse, Kazinczy Gábor saját költségén állíttatta.¹²

Az 1914-ben megjelent, említett Váczy írás után 1929-ben a 8 Órai Újság közölte a tizenhárom aradi vértanú pere mellett Kazinczy Lajos perének dokumentumait, amelyek az

⁹ *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. 11. köt. 12. évf. 1906. 25–34., 95–98., 155–160., 309–320.

¹⁰ Erre jutott az aradi vértanúk iratanyagát több kiadásban is közzé tevő Katona Tamás és Kazinczy Lajos irodalomtörténész biográfusa, Pásztor Emil is. Véleményüket lásd: Katona Tamás (szerk.): *Az aradi vértanúk*. 2. köt. Budapest, 1979. 329–331., az irat szövegét lásd uo. 274–314.; Pásztor: *A tizenötödik aradi vértanú*, 157–165.

¹¹ Kováts Dániel: *„Fény s nagyvilág énnékem Széphalom”*. *A Kazinczy Ferenc emlékhely története és hatása*. Sátoraljaújhely, 2009. 147.

¹² Pásztor: *A tizenötödik aradi vértanú*, 166.

1918 után megnyílt bécsi Hadilevéltárból kerültek elő.¹³ 1941-ben Gyalókay Jenő a Hadtörténelmi Közleményekben közölte az Északkelet-Magyarországon működő Kazinczy-hadosztállyal kapcsolatos legfontosabb, szintén a bécsi Hadilevéltárból származó iratokat. Összesen huszonegy dokumentum látott ekkor napvilágot az 1849. június 2. és augusztus 25. közötti időszakból.¹⁴ Ezután a történelmi irodalom nemigen foglalkozott részletesebben Kazinczy személyével.

1970-ben Nemeskürty István készített tévéfilmet Tizennégy vértanú címmel, amely még mindig a Becske-féle emlékiratra és a dráma által megkövetelt fikcióra épült. A film alapjául szolgáló irodalmi forgatókönyv nyomtatásban is megjelent.¹⁵

A már többször említett Pásztor Emil irodalomtörténész letétre a történettudomány nagy adósságát törlesztette 1979-ben írt dokumentum-életrajzával, hiszen elsőként foglalkozott Kazinczy Lajos életével önálló kötetben. A *tizenötödik aradi vértanú* című kötet az akkor elérhető források teljességét igyekezett bevonni a vizsgálódási körébe, bár a szerző az Országos Levéltár anyagait nem hasznosította. Az olvasó képet kap Kazinczy Lajos családjáról, gyermekéveiről és katonai szolgálatáról, majd a szabadságharcban betöltött szerepéről. A kötet elég részletesen tárgyalja a fegyverletétel eseményeit, az aradi per lefolyását, az utókor Kazinczy Lajossal kapcsolatos emlékezetét. A szerző kristálytisztá érveléssel immár végérvényesen tisztázza a Becske közlemény valótlanosságát. Szintén dicséretes módon megpróbálja tisztázni a tábornoki cím kérdését is, ebben azonban nem jut egyértelmű eredményre. Pásztor Emil – többéves kutatásai mellett is – tisztában volt kötetének hiányosságaival, és témáját melegen ajánlja a további kutatás figyelmébe.¹⁶

Még ugyanebben az évben látott napvilágot az aradi vértanúk periratait közlétező Katona Tamás kétkötetes munkája is, amelyben Kazinczy perének magyarra fordított dokumentumai is megtalálhatók. Katona közli Kazinczy önéletírását is, de ő is egyértelművé teszi, hogy Becske Bálint koholmányáról van szó. Ez utóbbi irat *Az aradi vértanúk* című kötet későbbi kiadásaiból már ki is maradt.¹⁷

Ezután Kazinczy Lajos a szabadságharcban címmel 1992-ben Pribelszki János tett közlé egy tanulmányt. Ő már használta az Országos Levéltárban található iratanyag egyes darabjait is.¹⁸

Pribelszki írása után újabb kötet vagy terjedelmesebb tanulmány nem jelent meg Kazinczy Lajosról. Egyedül a *Vértanúk könyve* című kötet Kazinczyról szóló rövid életrajza említhető, amely Pelyach István munkája.¹⁹ Ez utóbbi írás és kötet már az 1990-es években fellépő új, 1848-cal kiemelten foglalkozó történész generáció munkálkodása eredményeként született. Tevékenységük nyomán immár harmadik évtizede rengeteg olyan új adat látott és lát napvilágot a szabadságharc hadtörténetéről, melyek az abban aktívan résztvevő honvédtiszt tevékenységét is jobb megvilágításba helyezik.

¹³ 8 Órai Újság, 15. évf. 83–88. sz. 1929. április 13–19.

¹⁴ [Gyalókay Jenő:] *Adatok a Kazinczy-hadosztály történetéhez (1849. június 2 – 1849. augusztus 25.)*. Hadtörténelmi Közlemények, 1941. 246–261.

¹⁵ Pásztor: *A tizenötödik aradi vértanú*, 168.

¹⁶ Pásztor: *A tizenötödik aradi vértanú*, passim.

¹⁷ Lásd a 10. lábjegyzetet; Katona Tamás (szerk.): *Az aradi vértanúk*. 1–2. köt. Budapest, 1983.; Katona Tamás (s. a. r.): *Az aradi vértanúk*. 4., átdolgozott kiadás. H. n. és é. n.

¹⁸ Pribelszki János: *Kazinczy Lajos a szabadságharcban*. Hadtörténelmi Közlemények, 105. évf. (1992) 2. sz. 124–148.

¹⁹ Pelyach István: *Kazinczy Lajos*. In: Hermann Róbert (szerk.): *Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854*. Budapest, 2007. 269–272.

Családi háttér, gyermekkor

A kazinczi és alsóredmeczi Kazinczy család legismertebb tagja kétségkívül a híres író és nyelvújító Kazinczy Ferenc (1759–1831), aki súlyos börtönévekkel fizetett a magyar jakobinus mozgalombeli részvételéért. Legkisebb fia, Kazinczy Lajos, az 1848–1849. évi magyar szabadságharc honvéd ezredese fél évszázaddal később Aradon halt vértanúhalált. Sőt nem is ő az egyetlen Kazinczy, aki részt vett a 19. század derekának magyarországi sorsfordító eseményeiben.

A Felvidék keleti feléről – a Borsod vármegyei Kazinc faluból (ma Kazincbarcika része) – származó Kazinczy család története a 17. század elején élt Kazinczy Péterig (?–1639) vezethető vissza. Ő szerzett nemességet és került be a megyei közéletbe: esküdt, majd szolgabíró lett. Az ő fia, szintén Péter (1638 körül–1681) már megyei jegyzői tisztséget viselt, illetve Bereg és Zemplén megyében is megyei követnek választották az országgyűlésre. Mivel részese volt a Wesselényi-féle összeesküvésnek, őt is halálbüntetés fenyegette, de miután katolikus hitre tért, végül kegyelmet kapott. Később a király országbírói ítélőmesterré nevezte ki, de halála miatt már nem tudta elfoglalni tisztségét. Gazdag birtokállománnyal rendelkezett. Kazinczy Péter fia, Kazinczy András (1660 körül–1728) szintén aktívan részt vett a közéletben. Ahogy elődei, ő is a Rákóczi család híve volt, Ung megyei alispáni tisztséget töltött be. A Rákóczi-szabadságharc idején II. Rákóczi Ferencet támogatta, részt vett a szécsényi és az ónodi országgyűlésen. A felkelés után visszavonultan élt, hűségesküt kellett tennie a királynak, de ő már visszatérhetett a református vallásra. Fia, Kazinczy Dániel (1685 körül–1750) kevésbé érdeklődött a közélet iránt, de tovább gyarapította a család birtokait. Nagy Iván genealógiai munkája szerint a birtokok Abauj, Zemplén, Ung, Szabolcs, Bihar, Heves és Nógrád megyékben helyezkedtek el, otthonuk Sátoraljaújhelyen volt. A család címerének leírása a következő volt: „kék pajzsban zöld földön fészében ülő pelikán fiait vérevel táplálja; sisakdísz: növekvő kettősfarkú oroszlán, jobbujában 3 nyílvesszőt, balujában az országalmát tartja; takarók: kék-arany, vörös-ezüst.”²⁰

Kazinczy Dániel három fia közül András zempléni főbiztos, majd országgyűlési követ lett, Péter megyei táblabíró, másodalispán, majd szintén követ volt. A legidősebb fiú, Kazinczy József (1732–1774) inkább a családi életben kereste a boldogságot. Viszonylag rövid élete alatt Bossányi Zsuzsannával (1740–1812) kötött házasságából nyolc gyermeke született, közülük a legidősebb Kazinczy Ferenc volt.²¹

A család birtokai a 19. századra a szerteágazó rokonságban már szétaprózódtak és megfogyatkoztak. Ahogy egyre szegényedett a család, úgy vált egyre vonzóbbá a katonai pálya, hiszen biztos megélhetést nyújtott, valamint a társadalmi elitben való megmaradást is garantálta. Így a 18–19. században a Kazinczy család tagjai között szerepeltek megyei tisztségviselők, de más nemesi családokhoz hasonlóan akadtak katonák is. Kazinczy Ferenc három fiútestvére közül László (1763–1807) a cs. kir. hadseregben az ezredesi rangig és ezredtulajdonossáig vitte. Ő 1782. január 1-jén lépett be a cs. kir. hadseregbe mint saját költségén szolgáló kadét. A gradiskai határőrezredben szolgált. Egy évvel később zászlós, 1787-ben alhadnagy, 1789-ben főhadnagy lett. Folyamatosan emelkedve a ranglétrán 1801-ben már alezredes lett a magyar nemesi felkelés (inszurrekció) kötelékében. Még ugyanebben az évben a Klebek, majd a Kerpen gyalogezredbe helyezték. 1805-ben ismét a nemesi

²⁰ Kováts: „Fény s nagyvilág énnékem Széphalom”, 11–13.; Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 6. köt. Pest, 1860. 131–137.; Kempelen Béla: *Magyar Nemes családok*. 5. köt. Budapest, 1913. 408–410. A címerleírás a 408. oldalon.

²¹ Kováts: „Fény s nagyvilág énnékem Széphalom”, 13.

felkészéshez került immár ezredesként, 1806-tól pedig a Davidovics gyalogezredben szolgált. Egy évvel később azonban hirtelen elhunyt. Kazinczy Ferenc másik testvére, Miklós (1774–1844) szintén író volt, akinek egyik fia, Sándor (1801–1861) 1821-től szolgált a cs. kir. hadseregben, az 5. (Schneller) könnyűlovas ezredben. 1824-ben alhadnaggyá, 1830-ban főhadnaggyá lépett elő, majd 1836-ban tiszti jellege megtartása nélkül kilépett a szolgálatból. Kazinczy Miklós másik fia, Kazinczy Gusztáv-Adolf (1799–1823) főhadnagy 1817-ben egy magyar gyalogezredben, Wohlnhoffer kapitány századában szolgált Aradon, később ezredével Itáliában állomásozott. Itt súlyos betegségben 1823-ban meghalt. Kazinczy Titusz (1812–1848), szintén Miklós fia, tanulmányai után egy német könnyűlovas ezredben szolgált, majd Bihar megye a nemesi testőrséghez ajánlotta. Ott 1841-ig szolgált, majd megnősült. 1848-ban egy előző évi meghülés következtében elhunyt.²²

A család leghíresebb tagja, Kazinczy Ferenc Érsemjénben (Bihar megye), anyai nagypaja házában született, és itt is nevelkedett hétéves koráig. Az őt nevelő hajadon nagynéni, Bossányi Klára halála után, 1766-ban került Alsóregmecre, a szülői házba. Késmárkon, majd Sárospatakon járt iskolába, majd kassai és eperjesi jogi tanulmányok után Pesten is megfordult. Később az elemi iskolák tanfelügyelőjeként Kassán vállalt munkát, de II. József halála után állását elvesztette. Kassán belekóstolt az irodalmi életbe, részt vett a *Magyar Museum* című irodalmi folyóirat megindításában. Regmecre visszatérve, innen irányította a közeli Bányácska falu melletti dombon, az általa elnevezett Széphalmon 1790-ben megkezdett építkezését.²³

A hosszú évekig elhúzódó otthonteremtés közben szabadkőművesként kapcsolatba került a magyar jakobinus mozgalommal, lemásolta kátéjukat. Ennek nyomán a mozgalom gyors felszámolásakor, 1794 decemberében őt is elfogták, és a budai várba kísérték. A per során a hétszemélyes tábla 1795. május 16-án fő- és jószágvesztésre ítélte. A királyi kegyelem azonban a halálos ítéletet bizonytalan ideig tartó fogságra változtatta. Végül hétéves várfogságot szenvedett, 1801 nyarán Munkácsról szabadult.²⁴

Kiszabadulása után néhány évvel, 1804-ben feleségül vette Török Zsófia grófnőt (1780–1842), korábbi kassai tankerületi főnöke, gróf Török Lajos lányát, akivel Széphalmon telepedett le. Állami állást ugyan nem kaphatott, de irodalmi munkásságát kiteljesíthette. A kis település ezután Kazinczy révén vált a 19. század első évtizedeiben a magyar irodalmi élet központjává. Mint említettük, Kazinczy már fogsága előtt elkezdte kúriája építését, sőt már a falak is álltak, amikor lefogták. Börtönévei alatt fivérei nem gondozták a birtokot, inkább kárt okoztak, így szinte előlről kellett kezdenie az otthonteremtést. Eközben sorra születtek gyermekei, akik a Széphalmon kialakuló természeti és szellemi környezet hatása alatt fejlődhettek. Kazinczy szinte mindenkivel és mindenről levelezett. Levelei mind a mai napig a kor mindennapi történetének felbecsülhetetlen értékű dokumentumai.

²² Österreichische Staatsarchiv, Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Musterlisten, Infanterieregiment No. 34. 1807. Karton 3081. Kazinczy László; KA Grundbuchblatt, Chevauxlegers Regiment No. 5., Abgang Klasse 2. Heft 1. Seite 72. Karton 1076. Kazinczy Sándor; Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3., átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, 2000. 530.; Nagy: *Magyarország családai*, VI. 131–137.; Kempelen: *Magyar Nemes családok*, V. 408–410.; idősb Kazinczy Béla: *A kazinczi és alsóredmeczi Kazinczy családnak II-ik korszakáról, vagyis a családnak a XVII. században Borsod vármegyéből történt elszakadásának idejétől összeállított leszármazási és életrajzi adatai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Debrecen, 1910.

²³ Kovács: *„Fény s nagyvilág énnékem Széphalom”*, 15.; Pásztor: *A tizenötödik aradi vértanú*, 7.

²⁴ Benda Kálmán (s. a. r.): *A magyar jakobinusok iratai*. 2. köt. Budapest, 1952. 670.

Kazinczy Ferenc és Török Zsófia, ahogy férje nevezte, Sophie házasságából négy lány, Ifigénia (1805–1806), Eugénia (1807–1903), Thália (1809–1863), Anna-Ifigénia (1817–1890) és négy fiúgyermek, Emil (1811–1890), Antonin (1813–1879), Bálint (1818–1873) és Lajos (1820–1849) született. Az elsőszülött gyermek korai elvesztése feletti fájdalmat némileg felejtette, hogy a házaspár további gyermekei mind megélték a felnőttkort.

Eugénia Kraynik Imre, királyi helytartótanácsi tanácsos felesége lett. Thália Varga József huszárcapitány, majd Hrabovszky Sándor, Ung megyei birtokos felesége volt. Emil cs. kir. katonatisztként élt, élete végéig nőtlen maradt. Antonin szintén nőtlen volt. Ifigénia Becske Lajos szabolcsi alispán, majd debreceni kerületi táblabíróhoz ment feleségül, akivel Gyulaházán éltek. Fiuk, Becske Bálint a Kazinczy-hagyaték gondozója lett. Bálint Homoky Matildot vette el, és három fiúgyermekük született (Ferenc, Lajos és Gábor).

Kazinczy Ferenc legfiatalabb gyermeke, Kazinczy Lajos 1820-as születéséről így tudósított a boldog apa gróf Desseffy Józsefhez írt levelében: „Feleségem október 20-án igen szerencsésen szülte meg hetedik élő gyermekemet. Azt tegnap keresztelé meg a regmeci papja Kálvinnak Lajos Péter Ferenc névre.²⁵ Az első nevet a szegény ipám emlékezetére kapta a gyermek; a másikat nem a Vay Ábrahám²⁶ ipa miatt, hanem a nagyatyám nagyatyjára nézve, ki ezt a jószágot cserébe kapá Rákóczitól más jószágáért, s háromszor fogatott el a német katonaság által, s végre életét a pápistává léttel, s nem tudom hány ezer forinttal váltotta meg. A gyermek ép, mint minden más gyermekeim, úgyhogy közöttük egy sincs béna. Az anyja pedig, aki 9 hónap olta mindég betegeskedett, terhétől megszabadulván, bajaitól is megszabadult, s a kisdedit oly anyai gyönyörködésekkel szoptatja, mintha ez volna első gyermeke.”²⁷ A kis Lajos a harmadik nevét, ahogy testvérei is, édesapja után kapta.²⁸

Kazinczy Lajos édesanyjának utolsó és legkedvesebb gyermeke volt. Élete első kilenc évében a szülői háznál nevelkedett. Török Sophie saját maga ismertette meg az írás alapjaival, magyar és latin nyelvtankönyvet írt neki. Édesapja is igyekezett mindent megadni gyermekeinek, a nevelésről vallott elveit egy levelében így fogalmazta meg: „A nevelés felől nekem talán szokatlan ideáim vannak; de a szokatlan idea nem mindég rossz idea. A gyermekeket bizonyos célra kell nevelnünk; de úgy mégis, hogy szerencsések el ne dőljen, ha vagy történet vagy tulajdon választások más útra vonnák mint amelyre készítettük. Mindenre kell tehát tanítatni amire szükségek lesz vagy lehet, amire hajlandóságot mutatnak, és amire mód, bár magunk megerőltetésével, van; de úgy, hogy ne csak fejekre, hanem szívekre is legyen gond, s a fő szín neveltetések szőnyegében (szövevényében) a józanság s a közepszerűség szeretete legyen, s a bolondságnak minden nemeitől, nevezetesen a kevélységtől, oktatás és példa által megőriztessenek.”²⁹

A kis Lajos gyermekkoráról édesapja levelezéséből tudhatunk meg a legtöbbet. Az első években így írt legkisebb fiáról: „Lajos derekasan nő a négy csecsen, mert anyját is szopja,

²⁵ Kazinczy egy másik levelében azt írja, hogy a keresztelésre október 22-én került sor. Kazinczy Ferenc – Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, 1820. október 27. Kazinczy Ferenc Összes Művei. Kazinczy Ferenc levelezése. (a továbbiakban: KFÖM) 17–21. köt. Közzéteszi Váczy János. Budapest, 1907–1911. XVII. köt. 268.

²⁶ Gróf Vay Ábrahám (1789–1855), 1848–1849-ben máramarosi főispán, Kazinczy Ferenc unokahúgának, Kazinczy Zsófiának (Sophie) férje volt. Berkeszi kastélyukban Kazinczy Lajos is gyakran megfordult.

²⁷ Kazinczy Ferenc – gróf Desseffy József, Széphalom, 1820. október 22. KFÖM XVII. köt. 261.

²⁸ Kazinczy Ferenc – gróf Gyulay Karolinának, Széphalom, 1820. december 28. KFÖM XVII. köt. 317.

²⁹ Kazinczy Ferenc – Cserey Miklós, Széphalom, 1821. január 12. KFÖM XVII. köt. 341.

dajkáját is; Kázméri ábrázat; azaz pisze orrú; azt és a kék szemet az anyjától kapta.”³⁰ „Lajos képzelhetetlen elevenségű, szép gyermek.”³¹ Vagy máshol: „...a 21 holnapos Lajos, eleven gyermek, s nagy kedvelője a muzsikának. Mihelyt a húr megpendül, abbahagyja játéka- it, s szalad oda.”³²

Többször megjegyzi, hogy fia az édesanyjához hasonlít és eleven gyermek. „Fogja e hinni Nagysád, hogy a feleségem a maga Lajos fiát [...] két esztendeig és egy holnapig szoptatá? Harmad napja, hogy fertelmes de kövér dajkájától elszakadt. Arca egészen Sophie; elevensége egészen Emil. Adja Isten, hogy a Lajos név Török Lajossá tegye.”³³ „Lajos mind szép növéseben, mind nem szép arcában egészen az anyja.”³⁴

Török Sophie apja halála után hét évvel sem jutott hozzá örökségéhez, fiútestvére akadályozta ebben. Folyt a pereskedés, a Kazinczy-szülők pedig gyermekeik nevelésére kevesebb pénzt fordíthattak, mint szeretnék volna. Maga az író élete utolsó évtizedében Sátoraljújhelyen vármegyei napidíjért a levéltár rendezésében segédkezett. Mikor tehette, házitánítót is fogadott. Anyagi nehézségei ellenére igyekezett fiai iskoláztatását megoldani, lányai egy-egy rokonánál, ismerősénél nevelkedtek hosszabb-rövidebb ideig. A két legkisebb fiú ezeket az éveket Széphalmon töltötte. „Bálint és Lajos még a betűket sem ismerik, s az utolsó derekasan előméne, cselédjeim örömeire, a cifrán káromkodás bölcsességében. Azon magam nem lelem igen nagy gyönyörűségemet, de nem is ijedek el tőle, mint némely rettegő atyák. Olyannak nézem azt, mintha azon akadnánk fel, hogy gyermekünk sárba nyúl” – írta a bölcs apa a három éves Lajosról.³⁵ „Lajos 3 esztendővel és 2 holnappal most kap az ábécébe játékkal, minthogy azt Bálint már tudja.”³⁶

Kazinczy Ferenc bibliai történetekből könyvet is írt fiainak, hogy a háznál található néhez nyelvezetű könyveket könnyebbel pótolja. Felesége ennek segítségével mesélt a gyerekeknek.³⁷ Ebben az évben, 1826-ban Lajos elég hosszú ideig, tíz hétig beteg volt, de szerencsésen felgyógyult.³⁸ Ugyanebben az évben édesapja egy kis versikét vetett papírra, melyet „a kis Laló” írt az Újhelyen szüretelő édesanyjához. A korban megszokott módon a gyermek az apja által írónnal írt sorokat írta át tintával, így ismerkedett a betűvetés tudományával: „Édes Mamám, jöjjen el már, a kis Laló csókokat vár. Ha nem jön el éczakára, szolgálni megyen Kassára, talál ő ott olyan anyát, ki nem hagyja Lalót magát.” A versike alatt Kazinczy Ferenc hitelesítő sorai olvashatók: „Széphalom, október 30. 1826., hat esztendő és tíz napos korában Kazinczy Lajos legelső levele az anyjához, ki ekkor az újhelyi hegyeken szüretele.” Édesanyja még aznap kedves levélben köszönte meg e szép verset, és szőlőt küldött fiának a szüretéről.³⁹

Lajost szülei kilencéves korától Sárospatakon a református kollégiumban taníttatták. Kazinczy Ferenc így írt fiai tanulmányairól: „Emil, Bálint és Lajos Patakon voltak a múlt di-

³⁰ Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klára, Széphalom, 1821. február 7. KFÖM XVII. köt. 404. Kazinczy Lajos édesanyja Kázmér helységből származott.

³¹ Kazinczy Ferenc – gróf Gyulay Karolina, Széphalom, 1822. június 20. KFÖM XVIII. köt. 101.

³² Kazinczy Ferenc – gróf Gyulay Lajos, Széphalom, 1822. július 27. KFÖM XVIII. köt. 114.

³³ Kazinczy Ferenc – gróf Gyulay Karolina, Hely nélkül, 1822. december 6. KFÖM XVIII. köt. 209.

³⁴ Kazinczy Ferenc – gróf Gyulay Karolinának, Széphalom, 1823. január 1. KFÖM XVIII. köt. 229.

³⁵ Kazinczy Ferenc – Szentgyörgyi József, Széphalom, 1823. október 11. KFÖM XVIII. köt. 421.

³⁶ Kazinczy Ferenc – Bay György, Hely nélkül, 1823. december 30. KFÖM XVIII. köt. 482.

³⁷ Kazinczy Ferenc – Zádor György, Újhely, 1826. február 14. KFÖM XIX. köt. 530.

³⁸ Kazinczy Ferenc – Döbrentei Gábor, Újhely, 1826. december 2. KFÖM XX. köt. 167.

³⁹ Közli Pásztor: *A tizenötödik aradi vértanú*, 13.; Z. Szabó László (szerk.): *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei...* Győr, 1990. 27.

ligentiakor.⁴⁰ [...] A két kicsiny igen jól indul. Lajos esztendő előtt még nem ismeré a betűket: most olvas, ír, és tudja a négy conjugatiót; s azt Sophie-nak köszönheti, mert Sophie félvén, hogy az ő kedves fia sokat fog szenvedni, ha nem fog tudni, maga is megtanulá a deák conjugatiót, és úgy tanítá a gyermeket többnyire éjjel.⁴¹ Vagy máshol: „Bálint és Lajos mind tudják a conjugatiókat, s Lajosnak igen jó feje van. Utolsó nap csapodárkodva kérte az anyját, hogy akkor éjjel vele hálhasson, s sírt mikor ment. De Patakon felejtette a sírást, kivált, hogy Vay Lacival lehete, a Kazinczy Sophie fiával.”⁴²

Egy 1830. februári levélből kiderül, hogy a téli vizsgák után Bálinttal egy hétre Széphalmon voltak. Az író így számolt be erről távollévő lányának: „Édes Fizsim, a két pataki diákocská jelét akará adni, hogy téged szeret, s ím küldi ezt a levelet. Magok kezdték írni, de osztán ellakadván, az én segédemre szorultak. Lalónak a praeceptor⁴³ igen vékonyan szeltek meg a tollát, és így rosszabbul írt, mint másszor; de ez is elég attól, aki még tavaly ilyenkor nem ismerte a betűket. Mind ő, mind Bálint egy classisban⁴⁴ vannak, s jól tudják a conjugatiókat. Kivált Laló felette eleven gyermek; soha sem tud csendesen állani, ülni.”⁴⁵

1831 nyarán az északi-északkeleti vármegyékben súlyos kolerajárvány pusztított. A hatóságok nem tudták megfékezni a kór terjedését, és az egyszerű nép a hatóságok képviselőiről, orvosokról, patikusokról is úgy vélte, azok terjesztik a mérgezést a parasztság körében. Súlyos zavargások, rendbontások, gyilkosságok történtek, többen kihasználták az alkalmat a nemesi kúriák megtámadására és kirablására. Kazinczy leveleiben minden történetet leírt, szinte hírlapi tudósítóként számolt be az eseményekről. Széphalmon is felütötte fejét a betegség, többen meghaltak. Török Sophie nagy odaadással ápolta a beteget. Nemsokára Lajos is megbetegedett, de édesanyja gondos ápolásának köszönhetően felépült.⁴⁶ Augusztus közepén azonban a járvány néhány nap alatt végzett az ekkor már 72. évében járó íróval is. A Kazinczy gyerekek elvesztették édesapjukat, és a család anyagi helyzete ezután még jobban megrendült. Kazinczy Ferenc és családja ekkor már hosszú évek óta meglehetősen szerény anyagi körülmények között élt, és a család most a Zemplén megyei levéltárban végzett rendezési munkájával, írásaival némi anyagi hasznot szerző támaszát is elvesztette. A gyermekeket ezután az özvegy egyedül nevelte fel, és a család pártfogóinak anyagi támogatása mellett taníttatta. Lajos taníttatását is rokonai vállalták magukra. Sárospatakon megkezdett tanulmányait a gróf Vay-család támogatásával rövid ideig Sátoraljaújhelyen folytatta. Egy 1833 táján írt levélben akkori életéről így számolt be testvérenek: „*Kedves Fizsim!* Régen nem írtam néked, de nem azért, hogy nem szeretnék, de időm nem lévén. Igen sokat kell tanulnom, jól is feleltem. A magam jövődjé hasznomra kell vigyáznom, de ami több, a Gróf gráciáját érdemelni igyekszem. Most Újhelybe vagyok és klavírt,⁴⁷ rajzolás tanulok. Igen nehezemre esik, de Mama biztat, hogy te kedvesem valaha a kompanyírozni⁴⁸

⁴⁰ A legutóbbi szorgalmi időszakban.

⁴¹ Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klára, hely nélkül, 1829. november 3. KFÖM XXI. köt. 139.

⁴² Kazinczy Ferenc – Kazinczy Ifigénia, hely nélkül, 1829. november 19. KFÖM XXI. köt. 147. Vay László gróf Vay Ábrahám és Kazinczy Ferenc unokahúgának gyermeke volt.

⁴³ Mester, a kollégium tanára.

⁴⁴ Osztályban.

⁴⁵ Kazinczy Bálint és Kazinczy Ferenc – Kazinczy Ifigénia, Széphalom, 1830. február 10. KFÖM XXI. köt. 208–209. Az idézet a 209. oldalon.

⁴⁶ KFÖM XXI. köt. passim. Lajos felépüléséről beszámol: Kazinczy Ferenc – Kis János, Széphalom, 1831. augusztus 18. KFÖM XXI. köt. 648.

⁴⁷ Zongorát.

⁴⁸ Kísérni.

fogsz engemet gitárral. E szerint több örömem lesz tanulni. Semmi bajom nincsen. Bálint is egészséges. Ő nem jöhet haza. Berkeszen van Vayéknál. Őtet szeretik. Én szerencsésebb vagyok, minden vakációkba Mamával lehetek. Kedves Fizsim, igen szépek a kerteink, a Papa ablaka alatt egy szép virágos háromszegletű kertecske van. A falon az ablak felett egy szép szőlőlugas nyúlik fel. Meg nem ösmerné, oly változások történtek; megérdemli a Széphalom nevezetet. Resteltem a rossz írásomat, engedd meg, nagyon sietek, mert nekem ülni nagy kín. Csókollak. Szeresd Lajost⁴⁹

1835-ben Emil bátyjához hasonlóan Lajost is katonai pályára küldték. Valószínűleg úgy vélték, a jó eszű, eleven gyermek jó lesz katonának, és a császári-királyi hadseregben biztos megélhetésre találhat.

Tullntól 1848-ig

Kazinczy Lajos tizenöt évesen a sárospataki református kollégium főgondnoka, gróf Teleki József (1790–1855) segítségével került a tullni utászkolába. Teleki 1830-tól a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke volt, és minden bizonnyal a szintén ebben az évben az Akadémia tagjává választott Kazinczy Ferenc iránti tiszteletből vállalta legkisebb gyermeke taníttatását. Lajos tehát 1835 és 1839 között hadapródként Tullnban tanult, ahol Teleki gróf fizette taníttatása költségeit.

Tulln Bécstől északnyugatra, mintegy 30 kilométerre fekvő kisváros volt. Itt működött a Habsburg Birodalom egyik katonai iskolája, az utász hadapródiskola, ahol műszaki tiszteket képeztek. Kazinczy ugyanakkor az iskolai tanulmányok mellett kadétként a cs. kir. 9. (Miklós) huszárezred állományába került. Ezekben az években végzett Tullnban a szabadságharc honvédseregének számos későbbi vezetője. 1836-ban Görgei Artúr (1849-ben a honvédsereg fővezére, hadügyminiszter), Ivánka Imre (1848-ban ezredes és dandárparancsnok a feldunai hadtestben, október végétől hadifogoly). 1837-ben Kleinheinz Oszkár (1849-ben őrnagy, az I. hadtest vezérkari főnöke, Buda ostrománál hősi halált halt), és Pusztelnik Alfréd (1849-ben őrnagy, utászzászlóalj parancsnok). 1838-ban Szothfriedt Ferdinánd (1849-ben a honvéd utászkar parancsnoka, majd a közép-tiszai hadsereg vezérkari főnöke). 1839-ben Kazinczyval egy évfolyamon Zsolnay Sámuel (1849-ben Kazinczy parancsörtsztje, majd a Kazinczy-hadtest dzsidasosztályának parancsnoka).⁵⁰

Ebből az időből fennmaradt édesanyjához írt néhány levele. Az elsőben a szerető anyától való távollétet még szokó fiatal kadét így írt: „Édes Anyám! Levelét megkapván 25. novemberben azt elolvastván keservesen sírtam, míg Fáy nevezetű barátom felvigasztalt hegedűjével, de nem leszek én már soha olyan vig, mint eddig voltam. Kérem édesanyám, csak írjon nekem, mikor szüksége lesz, én inkább koplalok, mégis el fogom küldeni. Bár csak 6 pengőm van 1 holnapra, melyből keveset lehet eltenni, mert früstököt,⁵¹ uzsonnát magamnak kell venni, és még azon kívül az ebédért minden holnapra 1 pengő forintot kell fizetni a tisztító embernek, és a mosónénak is magam fizetek, de semmi[t] inkább én nem fogok enni, mégis elküldöm.” Kazinczyné ekkor veszítette el végleg a már eddig is hitelekkel terhelt széphalmi birtokot, és ettől kezdve rokonainál, ismerőseinél élt. „Kérem édes mamát,

⁴⁹ Kazinczy Lajos – Kazinczy Ifigénia, hely nélkül, 1833 táján. Z. Szabó: *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei*, 29.

⁵⁰ Felix Kemenović von Belovar: *Geschichte der Pionierkadetten und deren Schulen 1811–1911*. Wien, 1911. 98–106.

⁵¹ Reggelit.

írja meg, hol fog lakni, titulusával együtt, rólam ne gondolkozzon semmit, nékem jól van dolgom, bár mamának adhatnám” – írta ekkor Lajos.⁵²

Kazinczy későbbi leveleit már németül írta, ekkor tanulta meg jól a nyelvet, hiszen az oktatás, a társaival való mindennapi érintkezés is ezt követelte meg. 1837–1838 körül kelt leveleiből már egy felserdült fiatalember vallomásait olvashatjuk az első szerelmekről, a társasági életről. „Megpróbálom bemutatni magam. Nagyot nőttem, és egészen más az arcom, férfias lett, bajuszom és szakállam is van már, minden héten kétszer kell borotválkozzom. Szóval így nézek ki. Hogy tetszem Neked? Szörnyű, nem?” – írta édesanyjának.⁵³

Az 1839. újévre küldött levelében édesanyjához fűződő mély érzelmeiről olvashatunk: „A gyermekkorom óta Tőled kapott sok-sok jó bennem a legmélyebb hála érzését kelti, amit szavakkal kifejezni nem tudok. A Mindenható adjon Neked még sok szerencsés és kegyelmekben gazdag esztendő, és nekem az én legdrágább és mindenek felett szeretett mamámat tartsa meg, persze én is törekedni fogok, hogy tetteimmel és helyes életvitelimmal állandóan életem mindennapjainak megédesítésén fáradozzak. Kívánságaim, ámbár rövidek, igaz és tiszta gyermeki szívből jönnek.”⁵⁴

Leveleiből kiderül, hogy a kadétiskola szigorú napirendje, a tanulás mellett szórakozásra is szakított időt. Társaival hangszereken játszott, zenét szerzett. Írásaiból az is kikövetkeztethető, hogy igen igyekezett megfelelni jótevőjének, Teleki grófnak, és édesanyjára sem szeretett volna szégyent hozni. Ugyanakkor egy-egy szóval, mondattal utalt bizonyos vétségeire, melyeket nem fejtett ki részletesen. Úgy tűnik, szerette a szórakozást és a társaságot, és kevésbé biztos anyagi helyzete ellenére sem sajnálta a pénzt ezekre. Lehet persze, hogy ebben erős hatást gyakorolt rá környezete is.

Kazinczy Lajos jó eredménnyel végezte el az utásziskolát. Utolsó minősítése szerint „a tanfolyamot meglehetősen sikeresen fejezte be, jó a végrehajtásban, felszerelésben és gazdaságban, szolgálatban használható”.⁵⁵ A tanulmányait eddig támogató gróf Teleki József így írt neki: „A kívánt szabadságban megnyugszom, reménylve, hogy azt anyádnál fogod tölteni, és az eddig tanultak újbóli áttanulása által hasznodra fogod fordítani. Midőn ezredhez mérsz, jelentsd magadat, ha másként nem lehet, levél által nálam, hogy ezredesednek egy pár sort írhassek melletted. Eddig volt segédpénzed ezután is meg fog járni tőlem, mindaddig, amíg magadat arra érdemtelenné nem teszed, vagy oly tisztségre nem lépsz fel, melyen anélkül ellehetsz. Ügyekezsz Anyádnak és nekem örömet csinálni, és magadat azon névre, melyet apád hagyott reád, érdemessé tenni. Ezek után atyai áldásomat adván reád, maradok igaz jó akaród.”⁵⁶

Az utásziskola elvégzése után hosszabb szabadságra utazott haza, majd a csehországi Pardubitzban és környékén állomásozó ezredéhez kellett bevonulnia. Megérkezéséről így tudósított édesanyjának: „Az ezredesem nem volt otthon, egy egész hetet kellett rá várnom. Össze akartam szedni magam, így nem mentem sehová sem, de a tisztek már a második napon magukhoz hívtak, és megkérdezték, miért nem járok a társaságukba. Mi mást tehettem, velük tartottam. Ha a törzsnél vagyunk, nekünk kadéteknek mindig a tisztekkel kell lennünk, az őrnagyokkal egy asztalnál étkezzünk, ez egy nagyon előkelő ezred. [...] A lo-

⁵² Z. Szabó: *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei*, 30.

⁵³ Z. Szabó: *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei*, 34.

⁵⁴ Z. Szabó: *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei*, 38.

⁵⁵ KA Militar-Schulen Karton 1182. Haupt Prüfungs-Rapport für das Jahr 1839. Tulln, 1839. augusztus 5.

⁵⁶ Gróf Teleki József – Kazinczy Lajos, Pozsony, 1839. augusztus 21. Z. Szabó: *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei*, 40. A levelet közli még Pásztor: *A tizenötödik aradi vértanú*, 25.

vamról csak annyit írhatok, hogy egy csodálatos állat, 8 órától déli 12-ig lovasiskolában vagyok, már egészen jól lovagolok.”⁵⁷

A 9. (Miklós) huszárezred ezredtulajdonosa ekkor I. Miklós orosz cár volt, parancsnoka pedig 1837 óta herceg Franz Liechtenstein ezredes.⁵⁸ Az ezredtulajdonosi cím inkább a tisztelet jele volt, a tulajdonos ritkán látogatta meg ezredét, az ezred napi tevékenységét az ezredes vezette. Az ezred főtiszti karában (százados, főhadnagy, alhadnagy), amely 1840 és 1846 között 49 és 53 fő között mozgott, 39 és 44 fő között változott a Habsburg Birodalom területéről származók száma, 7–11 fő a Német Szövetségből vagy más európai államból származott. A Habsburg-területeken születettek között kiemelkedően magas volt, 26 és 32 fő között változott a Magyar Korona országaiból származók száma.⁵⁹ Itt szolgált többek között Gáspár András alszázados (1849 tavaszán vezérőrnagy és a VII. hadtest parancsnoka), Békeffy József főhadnagy (1849-ben honvéd ezredes, a hadügyminisztériumban osztályfőnök), Görgey Kornél főhadnagy (1849-ben alezredes, szintén hadügyminisztériumi osztályfőnök, a tábornok, Artúr unokatestvére), Franz Münz hadnagy (1848 novemberében hősi halált halt a Simunich elleni hadműveletben) és Riczko Károly hadnagy (1849-ben honvéd ezredesként esett el). Az ezredsegédtiszt, Mjk József 1849-ben honvéd őrnagyként Görgei segédtisztje lett.⁶⁰

Kazinczyt hosszú várakozás után, 1841 őszén léptették elő alhadnaggá. Édesanyjához írt, 1840–1841-es keltezésű leveleiben részletesen beszámolt akkori életviteléről, a hadnagyi kinevezés utáni vágyakozásáról. Szembetűnő, hogy Kazinczy Lajos igen becsvágyó, törekvő kadét volt. Fontos volt számára a tisztársak elismerése, hogy a társaság középpontja lehessen. Fiatalember lévén kedvelte a szórakozást, a bálakat és a hölgytársaságot. Jó táncos volt, társai szerették vidámságáért, és a szolgálatban is megbízható volt. Fenti tevékenységei, a társasági életben való aktív részvétele miatt ugyanakkor állandó pénzhiányban szenvedett, és úgy tűnik, nem állt távol tőle a szerencsejáték, a fogadás és a lottó kipróbálása sem. 1840. január 10.: „620 ezer aranyforintra tettem, holnap lesz a húzás, ha nyerek, akkor mindannyian boldogok leszünk.” 1840. február 21.: „Nagyon vidáman töltöttem ezt a farsangot, a táncterem padlói remegtek a talpam alatt, és becsületesen legyen mondva, derekasán viselkedtem; mivel nem voltam elégedett az itteni bálokkal, meglátogattam majdnem minden környékbelit, és mi több, mindenütt hódítottam, méghozzá milyen csinosakat!!!”⁶¹

Az ezredhez 1841 tavaszán mintegy 800 újonc érkezett, és helyettük több száz kiszolgált katonát engedtek haza. Az ő kiképzésük volt ekkor a fő feladat. Liechtenstein herceg nagy hangsúlyt fektetett a lovassági kiképzésre mind a legénység, mind a tisztikar tekintetében. A sok lovasiskoláról Kazinczy is megemlékezik leveleiben. Őt előbb egy századirodán alkalmazták, majd az ezredirodához került, rengeteg adminisztratív teendője volt. „Tömör a stílusa a katonának, nekem meg különösen rövidre kell fognom írásomat, mert az éjszaka nem hosszú, és holnap reggel már szegény kezemre vár a sok beadvány, kérelem! Szegény Lajos! Már hétkor irodába kell mennem, hogy elég korán kézbesíteni tudjak” – írta édes-

⁵⁷ Z. Szabó: *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei*, 42–43.

⁵⁸ *Geschichte des K. u. K. Husaren-Regimentes Graf Nádasdy No. 9. 1688–1903*. Sopron, 1903. Anhang 9–10.

⁵⁹ Hermann Róbert: *Gáspár András honvédtábornok*. Kecskeméti a szabadságharcban IV. Kecskemét, 2005. 15.

⁶⁰ Hermann: *Gáspár András honvédtábornok*, 19.

⁶¹ Z. Szabó: *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei*, 41–57. Az idézetek a 43–44. oldalon. Előléptetésére lásd: KA Grundbuchblätter 9. Husaren Regiment 1841–1848. Heft 6. Seite 9. Karton 1291.

anyjának. Majd így folytatta: „...a tollal és a tintatartóval olyan szoros barátságot kötöttem, hogy a szabadba csak nagyon ritkán jutok ki.” Ugyanakkor a tisztikar jó hangulatának megteremtése érdekében az ezred parancsnoka ebben az időben nyúl- és szarvasvadászatot, valamint lófuttatást is szervezett.⁶²

Szinte egyetlen leveléből sem hiányzott az anyagiak emlegetése, mikor mennyi adóssága keletkezett, és természetesen, hogy kitől, milyen módon jutasson el édesanyja hozzá pénzt, hol járjon közben az érdekében. Természetesen testvérei, rokonai hogyléte felől is mindig érdeklődött. A katonai szolgálatban töltött egyhangú hétköznapiakat csak a mulatás, a szórakozás feledtette. Amikor ezredese házasságot kötött és hónapokig távol volt, így várta közeli visszatértét: „Jelenlegi életem olyan prózai, hogy alig tudok valamit mesélni nektek. Egész délelőtt lovagolok, délután az írópultomnál ülök és írok annyit, hogy az ujjaim már égnek a sok írástól. Hamarosan ragyogó időszak következik, néhány nap múlva az ezredes feleségével együtt visszatér, akkor sok bál, vadászat s más vigaszság következik, amelyekről én sem hiányozhatok.”⁶³

Mikor hadnagyi előléptetését végre kihirdették, örömmel írta meg anyjának: „Végre sok kínlódás után elérkezett az óra, amikor azt közölhetem Veletek, hogy tiszt vagyok.” Egy másik, ebben az időben született, töredékesen fennmaradt levelében leírta szobája berendezését, azt, hogy itt tartózkodik a legszívesebben, mert az itt elhelyezett tárgyak boldog órák emlékéit idézik. „A berendezés egy vaságyból, egy díványból, két karosszékkel, egy íróasztalból, két fogasból áll, melyekre ruháimat teszem, [...] az egyik ablakban három eredeti tajtékpipa és egyéb pipák, dohány, mint legfőbb szükséglet, mert egész nap pöfékelek. A fejem felett egy fekete keretben a Te képed függ, mellette Apa képe, és emellett egy kis aranykeretben nagyapáé, a tokaji hegyvidéké, és itt lóg az én kedves Fánym néhány fürtje.”⁶⁴

A tiszti felszerelés tetemes költségét neki kellett állnia, ennek kifizetését Teleki gróftól remélte. „Előléptetésem óta már kétszer írtam a grófnak, tudósítottam arról, hogy ígéretében bízva, az ezrednél felszereltem magam. De mostanáig még válaszra sem méltatott, és ha sejtéseim nem csalnak, akkor egyáltalán tudni sem akar rólam. [...] Még egyszer összeszedem összes levélírói tehetségemet, még egyszer megpróbálkozom a koldulással, de ha még ezután sem válaszol, akkor a lába elé dobom a pénzt, jótékonykodjék azzal, aki jobban érti a talpnyalást.”⁶⁵

1842 és 1843 őszén az ezred gyakorlatokon, dandárösszevonáson, illetve hadtestszintű gyakorlaton vett részt, nyílt terepen táborozott. 1844-ben Liechtenstein herceg tábornoki előléptetésével új ezredparancsnokot neveztek ki Franz Deym von Střítež ezredes személyében. Az új ezredes az immár szokásos szeptemberi ezredösszevonás és táborozás után, október elején vette át a parancsnokságot. Korábban az 5. vértesezred alezredeseként szolgált. (Érdekesség, hogy 1848 decemberétől Deym a Schlik-hadtest dandárparancsnoka lett, 1849. február 5-én ő védte a Branyiszközi-szorost Guyon ezredes támadásával szemben.) 1845 tavaszán, tizenöt évi csehországi szolgálat után a 9. huszárezredet Bécsbe vezényelték. Itt egészen váratlan esemény történt. Maga az ezredtulajdonos, I. Miklós orosz cár látogatott Bécsbe december 30-án. Másnap az egész bécsi helyőrséget a sáncok előtti nyílt térre, a Glacisra rendelték. Itt személyesen a cár vezényelte a díszelgést és a tiszteletadást Ferdi-

⁶² Z. Szabó: *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei*, 45., 49–50., az idézetek az 50. oldalon.; Hermann: *Gáspár András honvédtábornok*, 19.

⁶³ Z. Szabó: *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei*, passim. Az idézet az 55. oldalon.

⁶⁴ Z. Szabó: *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei*, 21.

⁶⁵ Z. Szabó: *Kazinczy Lajos anyjához írt levelei*, 57.

nánd császárnak. 1846. január 1-jén az egész tisztikar az orosz nagykövetségre volt hivatalos, ahol a cár mint bajtársakat üdvözölte őket, és kifejezte örömét afelett, hogy derék ezredével ismét találkozhatott.⁶⁶

1843 októberében Johann Machek, a könnigrätzi büntetőbírószakjárnoka, azaz hivatalsegéde bepanaszolta az Udvari Haditanácsnál Kazinczy Lajos és Julius Posselt alhadnagyokat, hogy „orgyilkos támadást” intéztek ellene, amiben súlyosan megsebesült. Az ügyet kivizsgálásra a Csehországi Főhadparancsnokság kapta meg, amely megállapította, hogy a két huszártiszt Machek „arrogáns és sértő” viselkedését torolta meg. Kazinczyék tettükért háromheti porkoláb fogságot kaptak. Az Udvari Haditanács azzal zárta le az ügyet, hogy a vádló elégedjen meg ezzel az elégtétellel.⁶⁷

Kazinczy Lajos 1845. május 15-étől gróf Wrba altábornagy, bécsi hadosztályparancsnok mellett mint hadosztály segédtiszt szolgált. 1845. évi minősítése szerint előjárói szolgálataival teljes mértékben elégedettek voltak.⁶⁸

Mindezek fényében érthetetlennek tűnik, hogy 1846. június 1-jével történt főhadnagyi kinevezése után nem sokkal, augusztus 12-én kérte szolgálatból való kiléptetését. Kérelmében családi körülményeire hivatkozott, melyek hosszas magyarországi jelenlétét igénylik. A felsőbb jóváhagyás után, 1846. szeptember 13-ával tisztjellege megtartása nélkül kilépett a szolgálatból.⁶⁹

Kazinczy több mint tizenegy évi szolgálat után lépett ki a hadseregből, nem volt olyan helyzetben, amely egyértelmű okot adna a kilépésre. Pásztor Emil politikai indítást feltételez a kilépés mögött, hogy politikai nézetei nem voltak összeegyeztethetők a császári királyi hadsereg szellemiségével. Emellett Kazinczy tetemes adósságait említi lehetséges indokként. Pribelszki és Pelyach is megállapítja, hogy kilépésének pontos okait nem ismerjük. Az előbbi megemlíti, hogy 1848-as tisztjellege kinevezésénél kilépésének körülményei miatt kellemetlenségei adódtak.⁷⁰

Mint láttuk, krónikus pénztelensége, adósságai már ifjú kadét és tiszt korában is gondot okoztak számára. Mivel a későbbi időszakból nem ismerjük pontos anyagi körülményeit, korábbi életviteléből következtetve csak feltételezhetjük, hogy ez később is így volt. A tisztjellegről való lemondásért ugyanis pénzt kaphatott a kilépő, amit a rangban mögötte álló és előléptetésre váró tisztjellege fizetett meg. Ez az eljárás a korban teljesen megszokott dolog volt. Így a kilépett tiszt a kapott összegből rendezhette akár korábban felhalmozott adósságait. Ha azonban végigkutatjuk a Pribelszki által már korábban felfedezett szálat, egy Kazinczy kilépését indokoló, egészen konkrét ügyre bukkanunk.

Amikor 1848 májusában Kazinczy jelentkezett az Országos Nemzetőrségi Haditanácsnál valamely tisztjelleget kérve, és nemsokára javaslatba is hozták egy ilyen állásra, mind Mészáros Lázár hadügyminiszter, mind István nádor utánajárt korábbi cs. kir. tisztjellege múltjának. Miután 1845. évi huszártisztjellege jellemzésében nem volt kivetni való, volt parancsnokait is megkérdezték. Gróf Wrba altábornagy, aki mellett Kazinczy segédtiszt volt, Mészárosnak írt válaszában így fogalmazott: „A cs. kir. hadseregből való kilépésének okai há-

⁶⁶ Hermann: *Gáspár András honvédtábornok*, 20.

⁶⁷ KA Hofkriegsrat 1843. G 40/24. ikt. sz. 4910.; G 40/27. ikt. sz. 5614.

⁶⁸ KA Conduite-Liste des 9. Husaren Regiments 1845. Karton 592.; Hadtörténelmi Levéltár, 1848–49-es gyűjtemény: 50/231.

⁶⁹ KA Hofkriegsrat 1846. G 4/107. ikt. sz. 4222.; KA Grundbuchblätter 9. Husaren Regiment 1841–1848. Heft 6. Seite 9. Karton 1291.

⁷⁰ Pásztor: *A tizenötödik aradi vértanú*, 28–29.; Pribelszki: *Kazinczy Lajos a szabadságharcban*, 126.; Pelyach: *Kazinczy Lajos*, 270.

zassági szándéka és zilált anyagi körülményei lehettek.” Deym ezredes, a 9. huszárezred parancsnoka pedig ezt írta: „Kazinczy Lajos egykori főhadnagy az ezredben kitűnően szolgált, és mind különös jártasságán keresztül, mind ügybuzgalmával magas felettesei elégedettségét 1846. augusztusig elnyerte, de abban az időben ez a tiszt egy szenvedélyes szerelem miatt Bécsben olyannyira esztét vesztette, hogy nagy adósságba verte magát, pontosabban nem megbocsátható módon járt el, azért, hogy pénzhez jusson, egyet az általa aláírt és saját maga által kiállított váltók közül egy bajtársa mint kezes nevével hamisan látott el, ezért az a kezességet megtagadta. Miután ez az ügy tudomásomra jutott, habár panaszt nem emeltek, Kazinczyt tisztii jellege megtartása nélkül kiléptettem.”⁷¹

A két egyértelmű válasz alapján megállapíthatjuk, hogy Kazinczy kilépése a szolgálatból nem előre eltervezett volt, és egy sajnálatos hamisítási ügy következményeként került rá sor. Az ifjú tiszt szerelmi ügyeiről meglehetősen kevés ismeretünk van. Néhány hosszabb-rövidebb kapcsolat meglétéről tudhatunk édesanyjához írt leveleiből, de a kilépését okozó „végzetes szerelemről” semmilyen információ nem áll rendelkezésünkre. Annyi mindenestre bizonyos, hogy Bécsből való távozása után nem kötött házasságot, élete végéig nőtlen maradt.

A cs. kir. hadseregből való távozása után Kazinczy Lajos Zemplén és Szabolcs megyében, rokonainál élt. Zemplén megyében 1846. október 17-én gróf Péchy Emánuel, a zempléni főispáni helytartó tiszteletbeli szolgabírónak nevezte ki, az indoklás szerint atyjára is tekintettel: „...Kazinczy Lajos urat részint édesatyjának a szép művészetek és a magyar literatúra mezején szerzett hervadhatatlan és a nemzet szívében még most is kiolthatatlan betűkkel tündöklő érdemei, részint saját erélyes jelleme tekintetéből megyebeli becsületbeli szolgabírónak kinevezem...” 1847. augusztus 5-én pedig a Sátoraljaújhelyen ülésező Zemplén vármegyei közgyűlés többekkel együtt Petőfi Sándort és Kazinczy Lajost tiszteletbeli táblabírájává választotta.⁷²

Ezek a címek azonban csak tiszteleti címek voltak, jövedelemmel nem jártak. Kazinczy Lajos 1848 tavaszán már Gyulaházán élt Becske Lajos és felesége, Kazinczy Ifigénia vendégként. A Becske-kúria egykor a falu közepén a főút mellett állt, ma már iskola áll a helyén, közelében pedig az első magyar úrhajós, Farkas Bertalan szülőháza. A Becske-ház a családi hagyomány szerint az 1660-as években épült égetett téglából. Először előszobából, fűstházból, konyhából és két szobából állt, majd 1703-ban kapott egy betoldást, egy nagyszobát. A korabeli leírás szerint: „A Becske kastély négy katasztrális holdon feküdt. Ez a terület az angolpark mintájára fákkal, bokrokkal volt beültetve, sőt egy kisebb medence is volt az épülethez közel, amiben nyáron aranyhalak úszkáltak. A kúria előtt hatalmas akácfa volt, melyek ágai messze kihajlottak az utcára, törzsüket borostyán futotta be.”⁷³

Hogy itt, ebben a házban értesült-e Kazinczy Lajos a pesti forradalomról, nem tudjuk bizonyosan. Az eddigi szakirodalom ugyan ezt állította, de ma már ismerjük Lónyay Menyhért (1822–1884) Bereg megyei követ, majd országgyűlési képviselő naplóját, amelyben azt

⁷¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) H92 (Országos Nemzetőrési Haditanács, közösen kezelt általános iratok) 1848:1490.; MNL OL N31 (István nádor iratai, miniszteri sorozat) 1848:2042. Az eddig a kutatás által nem ismert iratokat a tanulmány végén teljes terjedelmükben közlöm.

⁷² Hőgye István (összegyűjt.): *Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén vármegye levéltárában*. Sátoraljaújhely, 1990. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 30.) 109. Az idézet ugyanott.

⁷³ Éles Béla (közreadó): *Szülőföldünk Gyulaháza*. Nyíregyháza, 2008. 33–34. Az idézet a 33. oldalon.

írja, március 9-én Bécsben találkozott Kazinczyval, majd 13-án a „Kazinczy-féle dologgal” vesződött. Valószínű, hogy Kazinczy valamilyen szívességet vagy valamilyen ügyben a közbenjárását kérte. Bizonyosan nem tudjuk. Valószínű azonban, hogy Kazinczy hamarosan hazatért, és Gyulaházán értesült az áprilisi törvények megszületéséről, a független felelős kormány megalakulásáról. Azokról az országos eseményekről, amelyek azután az ő életére is döntő befolyással voltak.⁷⁴

OKMÁNYOK

1.

Linz, 1848. június 26.

Wrbna altábornagy levele Mészáros hadügyminiszterhez Kazinczy szolgálatáról

Eln. 68.

Nagyságos Mészáros Lázár cs. kir. vezérőrnagy és magyar hadügyminiszter úrnak

Nagyságod e hónap 22-én kelt 66/Hüm. számú becses levelére sietek válaszolni, hogy a kilépett Kazinczy Lajos főhadnagy abban az időben, mikor én a 9. (Miklós orosz cár) huszárezred parancsnoka voltam, nem ebben az ezredben szolgált. Azonban később ugyanő másfél éven keresztül hadosztálysegédtisztként mellém volt vezényelve. Ezáltal alkalmam volt benne egy nagyon tevékeny, kiváltképpen ügyes lovas tisztet megismerni. A cs. kir. hadseregből való kilépésének okai házassági szándéka és zilált anyagi körülményei lehetnek.

Wrbna altábornagy

Német nyelvű eredeti tisztázat. MNL OL H92 (Országos Nemzetőrségi Haditanács, közösen kezelt általános iratok) 1848:1490. A szerző fordítása.

2.

Körmend, 1848. július 27.

Deym ezredes tájékoztatja István főherceget Kazinczy kilépésének körülményeiről

Őcsászári Fenségének, fenséges István főhercegnek, a Magyar Királyság helytartójának és nádorának stb.

A hozzám csak ma érkezett, e hónap 14-én kelt legfelsőbb leirat engedelmes teljesítésével alázatosan jelentem császári fenségének, hogy Kazinczy Lajos egykori főhadnagy az ezredben kitűnően szolgált, és mind különös jártasságán keresztül, mind ügybuzgalmával magas felettesei elégedettségét 1846. augusztusig elnyerte, de abban az időben ez a tiszt egy szenvedélyes szerelem miatt Bécsben olyannyira eszét vesztette, hogy nagy adósságba verte magát, pontosabban nem megbocsátható módon járt el, azért, hogy pénzhez jusson, egyet az általa aláírt és saját maga által kiállított váltók közül egy bajtársa mint kezes nevével hamisan látott el, ezért az a kezességet megtagadta.

⁷⁴ *Lónyay Menyhértnek 1847/8-diki naplója.* In: Hermann Róbert (s. a. r): Szószék és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848–1849. Budapest, 2000. 64–65.

Miután ez az ügy tudomásomra jutott, habár panaszt nem emeltek, Kazinczyt tisztí jellege megtartása nélkül kiléptettem. Ezt az ügyet szolgáltilag soha nem tárgyalták, és az 1845-ös szolgálati jellemzésében foglaltaknak megfelelően előmenetele egészen hibátlan volt, e jellemzés alapján lépett elő főhadnaggyá.

Mialatt az ezred Bécsben tartózkodott, Kazinczy több hónappal kilépése után Magyarországról oda visszatért, ahol adóssága legnagyobb részét kifizette, és a tisztikar részéről igazán barátságos fogadtatásban részesült. Gondolták, rangja elvesztésével elegendő büntetésben részesült a szenvedélyes viszony idején elkövetett tetteért.

Tekintettel használhatóságára, őcsászári fensége ne éljen Kazinczy esetében a törvény szigorával, úgy vélem, vele az önkéntes csapatok egy derék és szorgalmas tisztet kapnak, akit a megszerzett tapasztalat remélhetőleg megtanított könnyelműsége elhagyására.

Megtiszteltetés, hogy tájékoztathattam, kiváló tisztelettel és hűséggel, őcsászári fensége engedelmes

Deym ezredese

Német nyelvű eredeti tisztázat. MNL OL N31 (István nádor iratai, miniszteri sorozat) 1848:2042. A szerző fordítása.

JÓZSEF SOLYMOSI

Lajos Kazinczy's Life before 1848

Lajos Kazinczy was one of the leading military officers in the 1848–1849 Hungarian war of independence who rose to a leadership position during the revolution, after serving in the army for a long time, and about whose pre-1848 life and military career we know very little. The paper attempts to fill this gap.

Lajos Kazinczy was born at Széphalom on 20 October 1820 as the youngest child of Ferenc Kazinczy (1759–1831), the neologist and the known and renowned writer of the era, and Zsófia Török (1780–1842). By the time, the Calvinist noble family from Upper Hungary had been reduced to poverty, and the Kazinczy parents were struggling to provide for the upbringing of their seven children. After studying at Széphalom, Sárospatak and Sátoraljaújhely, Lajos Kazinczy was admitted to the school of military engineering of Tulln at the age of 15, through the intervention of Count József Teleki (1790–1855), the treasurer of the Reformed College of Sárospatak. He studied there between 1835 and 1839, then served as a hussar officer in the 9th (Miklós) hussar regiment.

It was after a long delay that he was promoted to 2nd lieutenant in the autumn of 1841. In his letters from 1840–41 written to his mother he discusses in detail his lifestyle and his yearning for becoming a lieutenant. It is striking how ambitious and aspiring a cadet Lajos Kazinczy was. For him, being recognized by his fellow officers was very important, just like being the life and soul of the party. As a young man, he was fond of having a good time, going to balls and enjoying the company of women. He was a good dancer, his companions liked his jolly manner, while he was reliable in service. However, as a result of his above-mentioned activities, his active participation in social life, he was constantly in financial difficulties, and it seems that gambling was not alien to his nature either.

Kazinczy quit the army after more than eleven years of service, not long after his promotion to first lieutenant, when he served as an adjutant to a vice-marshal. His position could hardly explain why he left. In the paper, we have managed to clarify the circumstances of his resignation, which was not planned, and was a result of an unfortunate case of forgery. The letters discussing the circumstances of why he left the army are published here for the first time, in the appendix to the paper in Hungarian translation.



KAPITÁNY ADRIENN

Birodalmi úttérkép és nemzeti függetlenség

Egy országos sérelem 1835-ből

1835 második felében több vármegye tiltakozását váltotta ki az a leirat, amelyben a Helytartótanács egy, a Habsburg Monarchia úthálózatát ábrázoló térképet küldött meg a törvényhatóságoknak. Néhány vármegyei közgyűlés válaszfelirat formájában fogalmazta meg a kifogásait, az országgyűlés pedig hamarosan országos sérelemmé emelte az ügyet. A rendek ugyanis úgy vélték, hogy mind a leirat szövege, mind pedig a Bécsben készült térkép rajza és feliratai sérelmesek az ország függetlenségére, ezért a térkép visszaszedését és megsemmisítését követelték. Ez az ügy persze közel sem tartozott a rendeket ekkoriban foglalkoztató legfontosabb kérdések közé, de így is nagyobb port kavart a vártnál, hiszen a térkép ábrázolásmódja, a benne tükröződő birodalomszemlélet nem volt különösebben kírívó a többi egykorú munka sorából, ráadásul a helytartótanácsi leirat értelmében a megyéknek semmilyen feladatuk nem volt vele, így nyugodtan figyelmen kívül hagyhatták volna. A tanulmányban arra keressük a választ, hogy milyen körülmények hatására vált mégis országos sérelemmé egy olyan térkép, amelyhez hasonlókat bőven találhatunk még a korban, vagyis mit láthattak a kortársak oly bősztőnek benne egy olyan kritikus időszakban, amikor megszorodtak a bécsi udvarnak a kibontakozó magyar ellenzéki mozgalommal szembeni lépései.

Ezt azért is tartjuk érdekes kérdésnek, mert noha a kartográfia történet művelőit a térképek egyszerű leírásán túl már régebb óta foglalkoztatja a térképek készítésének politika-, társadalom- és kultúrtörténeti kontextusa, az egyelőre kevésbé ismert, hogy ezek a munkák ténylegesen milyen hatással voltak a közönségre, illetve annak politikai, államjogi elképzeléseire. Ráadásul, míg a magyar nemzeti önállóság más szimbólumainak – nyelv, címer, nemzeti színek – használatáért folytatott küzdelemről már bővebb ismeretekkel rendelkezünk, arról jóval kevesebbet tudunk, hogy Magyarország önálló igazgatása és területi integritása hogyan jelent meg a korszak térképein.

A téma ilyen irányú megközelítésével korábban Irina Popova foglalkozott, aki felhívta a figyelmet a korszak ausztriai és magyar kartográfiai gyakorlata közötti különbségekre.¹ A rendek által kifogásolt szempontok vizsgálata során számunkra is megerősítést nyert, hogy a Bécsben megjelent, a teljes Habsburg Monarchiát bemutató német nyelvű térképek az udvar államjogi és (politikai) földrajzi szemléletét tükrözték, emiatt jelentősen eltértek a velük egykorú magyar térképektől, amelyek – a magyar rendeknek a Magyarországnak az Ausztriai Birodalomtól való függetlenségét hirdető felfogásának megfelelően – sokkal inkább az ország különállását, eltérő kulturális, történelmi hagyományait hangsúlyozták.

¹ Popova, Irina: *Representing National Territory. Cartography and Nationalism in Hungary, 1700–1848*. In: Wingfield, Nancy M. (ed.): *Creating the other: ethnic conflict and nationalism in the Habsburg Central Europe*. New York – Oxford, 2003. 27–32.

Az általunk vizsgált eset ezenfelül még egy érdekes tanulsággal szolgál: az, hogy a rendek úgy vélték, káros következményekkel járhat az ország függetlenségére nézve, ha nem tiltakoznak a sérelmesnek vélt térképi ábrázolások ellen, azt mutatja, hogy tisztában voltak azzal, hogy a tér különféle – ebben az esetben térképészeti – reprezentációi nemcsak valóságos (politikai) helyzeteket mutathatnak be, hanem maguk is szerepet játszanak azok létrejöttében, megerősítésében. Ez pedig a kritikai kartográfia történet egyik alapvető tétele.² A térképek ugyanis kiváló eszközt nyújtanak politikai koncepciók kifejezésére, így teljesen érthető a rendeknek az a félelme, hogy a bécsi udvar az egységes címer- és színhasználat-hoz hasonlóan a kartográfiát is hatalmi politikája szolgálatába állíthatja.

„...hazánk kincsei legbecesebbikére, függetlenségére nézve sérelmes...”

Az ügyben érintett térkép minden valószínűség szerint az a főszállásmesteri törzs (*Generalquartiermeisterstab*) által Bécsben készített térkép lehetett, amelynek címe: *Strassen Karte der Oesterreichischen Monarchie*.³ Az 1835-ben megjelent, kilenc szelvényből álló, könyvmegosztott térképet a Helytartótanács a Magyar Kancellária utasítására továbbította a törvényhatóságoknak 1835. július 21-én, bármiféle parancs vagy utasítás nélkül, szabad felhasználás végett.⁴

A helytartótanácsi levéltár kereskedelmi ügyosztályának anyagában hat vármegyének (Bars, Szatmár, Komárom, Pest, Zemplén és Bihar) található meg az ezzel a térképpel kapcsolatban beküldött tiltakozó felirata, bár más gyűjteményekben minden bizonnyal más törvényhatóságok hasonló tartalmú közgyűlési határozatát is össze lehetne gyűjteni.⁵ Ezek közül Komárom és Pest megye felirata utal is arra, hogy a közgyűlés utasítást adott követeinek arra, hogy az országgyűlésen terjesszék elő sérelemként az ügyet, de nem ők voltak az egyedüliek.⁶ A Szatmár megyei közgyűlés ráadásul nemcsak erről határozott, hanem arról is, hogy a sérelem előterjesztésének támogatására – körlevél útján – a többi vármegyét is fel kell szólítani.⁷ Kossuth Lajos Országgyűlési Tudósításaiban nem írt a kérdés kerületi vitájáról, és mind ő, mind az országgyűlési napló szűkszavúan számol be arról az 1835. november 23-i országos ülésről, ahol a Szatmár és Komárom megyék sérelmeként előadott ügyet felvették az országos sérelmek sorába.⁸ Ezt aztán november 27-én a felsőtábla is támogatta.

² A térképek vizsgálatának új szempontjairól a humántudományok „térbeli fordulata” óta: Berger Viktor: *A térképek rejtett tere*. BUKSZ – Budapesti Könyvszemle, 24. évf. (2012) 1. sz. 30–36.

³ A térkép Hadtörténeti Térképtárbeli – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár (a továbbiakban: HIM HT) B IX c 28. és B IX c 1/1. jelzetek alatti – példányai online is elérhetők a Hungaricana adatbázisban. (Az utóbbi példány hiányos.) <http://maps.hungaricana.hu/hu/49729/>, valamint <http://maps.hungaricana.hu/hu/49668/>; (letöltés: 2016. jún. 30.)

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) C 64 (Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum commerciale) 1835. f. 1. pos. 89.

⁵ Mind a hat felirat az 1835. augusztus és december közötti időszakban keletkezett. Bars: MNL OL C 64 1835. f. 1. pos. 111., Szatmár: uo. 1835. f. 1. pos. 106., Komárom: uo. 1835. f. 1. pos. 108., Pest: uo. 1835. f. 1. pos. 126., Zemplén: uo. 1836. f. 1. pos. 14., Bihar: uo. 1836. f. 1. pos. 11.

⁶ Például Debrecen szabad királyi város is ilyen utasítást adott a követeinek; lásd: Gazdag István (szerk.): *Debreceni várospolitikai 1825–1848. Országgyűlési utasítások, tudósítások*. Debrecen, 1989. 19.

⁷ Az 1835. szeptember 7-i vármegyei közgyűlés jegyzőkönyve, 2582. jkv-i sz. (Másolatban: MNL OL X 577, 17501. sz. tekerecs)

⁸ Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban: KLÖM) 5. köt. *Országgyűlési Tudósítások*. Sajtó alá rendezte: Barta István. Budapest, 1961. 241. (1835. november 23.); *Felséges első Ferencz*

A sérelem szövege és a vármegyei feliratok alapján a rendek a térkép rajzát több szempontból is károsnak találták az ország törvényes függetlenségére nézve. Egyrészt a térkép többször is az Ausztriai Monarchia tartományainak egyikeként utal Magyarországra: a rajz ugyanazon a módon – szaggatott vonallal (a jelkulcsban: *Provinzial Grenze*) – választja el egymástól az örökös tartományokat, mint ahogy azoktól Magyarországot, de a térkép alján elhelyezett statisztikai táblázatban is éppúgy a tartományok (*Provinzen*) feliratú fejléc alatt szerepel Magyarország, mint Csehország vagy Stájerország. A térkép készítője ráadásul le-választotta Magyarország területéről a katonai határőrvidéket, amit külön tartományként sorolt be a birodalom részei közé, és a statisztikai táblázatban is külön szerepeltette. Végül Budát tartományi fővárosként (*Provinzial Hauptstadt*) ábrázolja, egyedül Bécsot jelölve meg a monarchia fő- vagy székvárosának (*Haupt u. Residenzstadt der Monarchie*). A Helytartótanácshoz írt feliratokban ugyan nem szerepel, de a sérelem szövege felhívta a figyelmet arra is, hogy a térképen jelölt határok néhány helyen nem is pontosak.⁹

Szatmár és Zemplén megye nem is a térképi ábrázolást, hanem a helytartótanácsi leirat szavait bírálta, kifogásolva a következő részt: „...*mappa generalis universos totius Monarchiae viarum ductus remonstrans...*” A *totius Monarchiae*, azaz az „egész Monarchia”, illetve – a térkép címében is megjelenő – „Ausztriai Monarchia” kifejezések használata azért kapott figyelmet a rendektől, mert a térkép alapján egyértelműen a Habsburg-jogar alatt álló területek összességére értették, annak megkülönböztetése nélkül, hogy az illető területek, országok részei-e az Ausztriai Császárságnak, vagy csupán az uralkodó személyének közössége és a trónöröklés rendjét szabályozó szerződések kapcsolják össze őket vele. A magyar rendek szerint Magyarországnak a Monarchia részei közé sorolása sértette az ország törvényekben garantált függetlenségét, hiszen ők – ahogy erről a továbbiakban még szó lesz – az Ausztriai Monarchia, illetve az Ausztriai Birodalom kifejezéseket a Császárság szinonimájaként használták, ez alapján pedig az Ausztriai Monarchiának Magyarország nem része.

A sérelem szövege szerint, ha mindezeket szó nélkül hagynák, abból „Magyar Ország függetlensége, alkotmányos szabadsága, és határaitra nézve sérelmes, és veszedelmes következtetés vonattatna”.¹⁰ A rendek felrötták a Helytartótanácsnak, hogy továbbküldte a térképet, ahelyett, hogy az uralkodónál tiltakozott volna a sérelmes ábrázolás ellen, és emlékeztettek arra, hogy kötelessége lett volna felügyelni az ország törvényeinek megtartását.¹¹ Az országgyűlés ezért a térképlapok visszaszedése és megsemmisítése mellett azt is kívánta,

Ausztriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi városába 1832-ik esztendőben, Karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország' gyűlésének jegyző könyve. 12. köt. Pozsony, 1836. 444. Az alsótábla által előterjesztett sérelem szövege: *Fel-séges első Ferencz Ausztriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi városába 1832-ik esztendőben, Karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország' gyűlésének írásai* (a továbbiakban: *Iratok*). 6. köt. Pozsony, 1836. 16., a főrendek válasza: uo. 58–59. Az 1836. márc. 28-án felterjesztett sérelmek között: *Iratok*, 7. 166–167.

⁹ A szöveg nem jelöli meg a hibás határrészt, csak azt, hogy az előleges sérelmek között szerepel, így talán a stájerországi Fürstenfeld és a Vas megyei Radafalva közötti területi vitáról lehet szó, amely az 1836. március 28-án felterjesztett sérelmek között a 29. sz. alatt található. *Iratok*, 7. 147.

¹⁰ *Iratok*, 7. 167.

¹¹ Bihar megye feliratában meg is nevezte az ezt előíró törvényeket: az 1723. évi 102. és 1790/1. évi 14. törvénycikkeket. MNL OL C 64 1836. f. 1. pos. 11. Az előbbi értelmében a Helytartótanács nem határozhat semmit az ország törvényei ellenében, míg az utóbbi szerint kötelessége észrevételeit előterjeszteni az uralkodónál, ha az törvénytelen parancsokat küldene az országba.

hogy a Helytartótanács „jövendőre semmi e'félét akár földabrosz, akár melly szín, és cím alatt el ne fogadjon, és országszerte köz használás végett ne hirdessen”.¹²

A Habsburg Monarchia ábrázolásai egykorú térképeken

A rendek reakciója alapján első pillantásra úgy tűnhet, hogy a Helytartótanács által továbbított térkép szemlélete, ábrázolásmódja kirívó lehetett, hiszen nem tudunk arról, hogy más, Bécsben készült térképek megjelenését ekkora felzúdulás kísérte volna Magyarországon. Feltűnő az is, hogy nem is minden törvényhatóság érezte egyformán sérelmesnek a térképet. Borsod vármegye közgyűlése szeptember 7-én egyszerűen rögzítette „az ausztriai birodalombeli posta útakat előmutató közönséges rajz” kézhezvételét és a levéltárba tételéről szóló határozatot.¹³ Selmechánya magisztrátusa pedig pontosan a leirat szavait használva mondott köszönetet a térkép megküldéséért a Helytartótanácsnak.¹⁴ Borsod vármegye a szatmáriak levele által sem érezte magát megszólítva, a leiratból idézett kifejezésben „házánk függetlenségét veszedelmeztetve nem látván”, nem is utasította követeit a szatmári indítvány pártolására.¹⁵

A többi korabeli térképpel való összehasonlítás érdekében megvizsgáltunk néhány – nagyobb bécsi térképkiadó által kiadott – egykorú művet. A jelen tanulmányban értelem-szerűen nem törekedhetünk az összes korabeli térkép figyelembevételére, ahogy részletek-be menő elemzésükre sem tehetünk kísérletet, így csupán az országgyűlési sérelemben említett néhány szempont vizsgálatára vállalkozunk.¹⁶ Annak érdekében, hogy az országos sérelmet előidéző térképpel összehasonlíthassuk őket, olyan térképeket választottunk, amelyek a Habsburg uralom alatt álló teljes területet ábrázolják. Természetesen a legjelentősebb bécsi térképkiadók – az Artaria, a Tranquillo Mollo, a Kunst- und Industrie-Comptoir – mindegyikénél találunk ilyeneket, ezek általában több kiadást is megértek a 19. század első felében. A főszállásmesteri törzsnek pedig már 1824-ben is jelent meg olyan postatérképe, amely ugyanazokat a kartográfiai megoldásokat tartalmazza, mint a rendek által 1835-ben kifogásolt mű. Arról azonban nincsenek adataink, hogy ezek a térképek Magyarországra hány példányban jutottak el, és mennyire voltak ismertek.

Magyarországon a vizsgált időszakban vitathatatlanul Lipszky János műve volt a legnépszerűbb és legismertebb, de forgalomban voltak és több kiadást is megértek Karacs Ferenc és Aszalay József térképei, ahogy Görög Demeter és Kerekes Sámuel, valamint Márton József 1811-re elkészült, a vármegyék térképeit tartalmazó Magyar Átlása is.¹⁷ Ezek a ma-

¹² *Iratok*, 7. 167.

¹³ Borsod vármegye 1835. szeptember 7-i közgyűlésének jegyzőkönyve, 3049. jkv-i sz. (Másolatban: MNL OL X 545, 12827. sz. tekercs)

¹⁴ MNL OL C 64 1835. f. 1. pos. 109.

¹⁵ 1835. november 19-i közgyűlés jegyzőkönyve, 3773. jkv-i sz. (Másolatban: MNL OL X 545, 12828. sz. tekercs)

¹⁶ A tanulmány készítése során felhasznált térképek felsorolását és néhány, a vizsgálat szempontjából jelentős adatát lásd a mellékelt táblázatban. Az elemzéshez minden esetben a több magyarországi közgyűjtemény térképanyagát is tartalmazó Hungaricana adatbázist (<http://maps.hungaricana.hu/hu/>; letöltés: 2016. jún. 30.) használtuk, amelyben az összes itt felsorolt mű megtalálható. A rendek által sérelmezett térkép a mellékelt táblázatban az 1. számú.

¹⁷ Lipszky térképének kiadásváltozatairól, utóéletéről lásd: Reisz T. Csaba: *Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismertetése*. Budapest, 2002. A térképek használatát, elterjedtségét – az egyes kiadások példányszámadatain túlmenően – leginkább az 1848–1849-es szabadságharc kapcsán vizsgálták. Lásd: Winkler György: *A térkép szerepe az 1848/49. évi szabadságharc honvédseregeinek*

gyar nagyközönség számára készült térképek azonban csak a magyar korona országait ábrázolják, és – bár ilyeneket is találunk – nem a teljes Habsburg Monarchiát, ami a használhatósági szempontok mellett nyilvánvalóan szemléletbeli különbséget is jelez.

A magyar térképek sorában külön ki kell emelnünk Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel – Lipszky mappáját pontosító és helyesbítő – munkáját, amelynek 1835-ig a cenzúra közbeavatkozása miatt csupán az első szelvénye jelenhetett meg. A térkép második szelvényének Karl Stein bécsi rézmetsző által frissen elkészített példányait 1834 végén lefoglalta a rendőrhatalóság, formálisan arra hivatkozva, hogy a cenzúra megkerülésével nyomatták ki őket, valójában pedig azért, mert Galícia ugyanolyan részletességgel volt ábrázolva rajtuk, mint Magyarország területe, míg más szomszédos tartományokat – például az első térkép-szelvényen Morvaországot – alig kidolgozottan jelenítettek meg.¹⁸ Minden bizonnyal erre az ügyre utalt az úttérkép miatt tiltakozó megyék egyike: Pest megye ugyanis feliratában megemlítette, hogy a kormányzat nemrégiben azért tiltott be egy térképet, mert Galíciát „mint Magyarországhoz tartozó részt” ábrázolta.¹⁹ Mivel a Habsburg Birodalomhoz a magyar korona jogán csatolt, ám külön tartományként igazgatott Galícia kérdése szintén a bécsi és a magyar államjogi felfogás ütközőpontja volt, Bécsben úgy vélték, Schedius térképének ábrázolásmódja azt sugallja, hogy Galícia Magyarország melléktartománya.²⁰ A bécsi hatóságok az ügyre tehát politikai kérdésként tekintettek, a kartográfiai reprezentáció fontosságára pedig maga az egyesített udvari kancellária vezetője, a lefoglalásra utasítást adó Anton Friedrich Mittrowsky is utalt, amikor azt írta a magyar kancelláriának, hogy nem mindegy, mi áll egy térképen, amely Európa minden részébe eljut.²¹

Sorra véve az úttérképen alkalmazott és a rendek által sérelmezett kartográfiai megoldásokat, a többi vizsgált térképen azt látjuk, hogy ezek a jellegzetességek nem voltak egyediek. A rendek legfőbb argumentuma az volt, hogy Magyarország az Ausztriai Monarchia egyik provinciájaként van jelölve a térképen, tehát nem érzékelteti Magyarország törvény által biztosított függetlenségét. Erre a legkézenfekvőbb megoldás különböző határvonalak alkalmazása lenne, ám a Magyarországot az örökös tartományoktól, valamint az egyes örökös tartományokat egymástól elválasztó jelölés a vizsgált térképeken egy – Liechtenstern munkája – kivételével megegyezik.²² Árulkodó az is, hogy ezt a jelölést hogyan nevezik, bár Liechtenstern térképén és további három másikon nem találunk jelkulcsot. Ahol azonban van ilyen, ott három esetben szintén a *Provinz* vagy *Provinzial Grenze* kifejezést találjuk, és csak egy-egy esetben fordul elő a *Länder Grenze*, illetve a *Grenze der Länder oder Provinzen* megfogalmazás.

A *Provinz* szó használata a sérelmes térképen még egy helyen megfigyelhető: az annak részét képező közigazgatási, statisztikai táblázatban, amely a birodalom közigazgatási és

vezetésében. Hadtörténelmi Közlemények, Új Folyam, 32. évf. (1985) 1. sz. 80–85.; Pásztai László: *A természeti viszonyok befolyása a harci cselekményekre az 1848–1849-es szabadságharc példáján*. Hadtörténelmi Közlemények, 126. évf. (2013) 3. sz. 768–771.

¹⁸ Pásztai László: *Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképének kiadásváltozatai. A szabadságharc hadvezetésének országtérképe*. Geodézia és Kartográfia, 54. évf. (2002) 11. sz. 14.

¹⁹ MNL OL C 64 1835. f. 1. pos. 126.

²⁰ Fallenbüchl Zoltán: *Adalékok Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország térképe kiadásának történetéhez*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve (1965–1966)*. Budapest, 1967. 448–449.

²¹ Fallenbüchl: *Adalékok*, 450.

²² Klenner térképét ebben az esetben nem tudtuk figyelembe venni, mert nem közigazgatási, hanem vámhatárokat jelöl.

katonai tagolódását, valamint néhány demográfiai adatát közli, és a fejlécben tartalmazza a *Provinzen* kifejezést. Ilyen táblázatot több térképen is találunk: a főszállásmesteri törzs korábbi térképén, az Artaria mindkét kiadványán, valamint Schmidtfeldt és Fallon munkáin. A *Provinz* kifejezést ezek közül csak a főszállásmesteri törzs térképei, valamint Falloné tartalmazza, bár ez utóbbi felváltva – gyakorlatilag szinonimaként használva – a *Land* szóval. Ezekon kívül a Neueste General Post und Strassen Karte címében találjuk meg a *Provinz* megjelölést.

Kérdés, hogy milyen szándékot jelez ennek a kifejezésnek a használata, illetve kimutatható-e egyáltalán bármilyen szándék amögött, hogy ezt használták a térképeken, vagy csak egy leegyszerűsítő – és a magyar államfelfogás fényében nem túl szerencsés – megoldásnak vagyunk tanúi. Utóbbi mellett szólhat, hogy a generalizálás természetes velejárója a térkép-szerkesztésnek, a fejlécek, jelkulcsok pedig nem alkalmasak bonyolult államjogi konstrukciók kifejtésére. Ráadásul a magyar művek között is találunk példát hasonló megoldásra: Karacs Ferenc Európa Magyar Atlaszához készült *Austriai Birodalom és ezen Házhöz tartozó Olasz Tartományok földképe* című térképe szintén a *tartományok* kifejezés alá sorolja be Magyarországot. Mindenesetre ezek a példák azt mutatják, hogy a bécsi térképek a birodalom egyes részeire egyformán tekintettek, a birodalmon belül Magyarország nem kapott rajtuk olyan kiemelt szerepet, mint a magyar rendek gondolkodásában: egy volt az azt alkotó országok, tartományok sorában.

Folytatva a megyei kritikák sorát: az ország integritását illetően – Erdélytől és Horvátországtól eltérően – kényes kérdést jelentett a Katonai Határőrvidék különigazgatása, amelynek köszönhetően a birodalmi térképek rajzán annak területe általában Magyarországtól – nem a megyéket, hanem az országokat, tartományokat határoló jellel – elválasztva és a közigazgatási táblázatokban is külön tartományként jelenik meg. Mintánkban mindössze két térképen alkalmaztak ettől eltérő gyakorlatot: Kipferling térképe és az Allgemeine Charte ugyanis a határőrvidéket egyáltalán nem is jelölte. A határőrvidéknek a bécsi térképeken általánosan alkalmazott elválasztása a magyar térképekre egyébként nem jellemző: Lipszky, Karacs vagy Schedius térképén a határőrezredek a megyéket határoló jellel különítették el a vármegyéktől.

Végezetül a rendek sérelmezték, hogy a térkép Budát *Provinzial Hauptstadt*ként tünteti fel. Ez azt sugallja, hogy Magyarország nem független, és az igazgatási rendszerben Bécs Buda fölött áll, ami ugyanakkor nem volt teljesen elrugaszkodott elképzelés, hiszen tényleg Bécs volt az uralkodó székhelye. Az ugyanakkor nyilvánvaló, hogy Buda azért sem pályázhatott Béccsel – amely a Monarchia fő- és székvárosa megjelölést kapta – egyenrangú státuszra, mert a rendi felfogás szerint nem volt része a szűkebb, Osztrák Császárság értelemben vett Monarchiának. Összességében talán ez a legkirívóbb elem az úttérképen, mivel ezzel a megjelöléssel a vizsgált térképek között mindössze a főszállásmesteri törzs korábbi térképén találkozunk. Általában ugyanis nem tettek ennyire élesen különbséget a két város besorolásában, és még ha volt is különbség Buda és Bécs jelölése között, a jelmagyarázattól rendszerint nem derült ki, hogy mi ennek az oka.²³

Az elemzést akár folytathatnánk további, a rendek által nem említett szempontokkal is. Sokatmondó például, hogy mennyire tükrözik a térképek Magyarország nyelvhasználati szokásait. Persze nem a címben vagy a jelmagyarázattal használt nyelvre kell gondolni, mert ezeket a kiadók a célközönséghez igazították, sokkal inkább arra, hogyan tüntették fel a térképen a magyarországi városok neveit, közölték-e a német mellett a párhuzamosan

²³ A Neueste General Post- und Strassen Karte, valamint Schmidtfeldt és Klenner térképein mind Buda, mind Bécs egyszerűen *Hauptstadt*, ahogy a többi tartomány vagy ország központja is.

használt magyar és latin névalakokat is. A különbség a magyar és a bécsi térképek között szembeutó: míg a magyar térképek rendszerint több nyelven is tartalmazzák a használatban lévő elnevezéseket, az általunk vizsgált bécsi térképek mindegyikére az a jellemző, hogy kizárólag a német neveket közlik.²⁴

Az úttérkép ábrázolásmódját illetően felsorolt érvek tehát önmagukban nem magyarázzák a felzúdulást, amit az ügy kiváltott, hiszen az semmi különösebben meglepőt nem tartalmaz a birodalmat ábrázoló, Bécsben készült többi térképhez képest. A nagyobb visszhangnak persze nyilvánvalóan az is az oka, hogy a többi osztrák térképpel ellentétben – amelyeket meg lehetett ugyan vásárolni, de senki nem küldte házhoz ajánlva – a Helytartótanács révén széles körben eljutott a megyékhez.

Politikai hangulat az országgyűlésen

Bár a megyei feliratok egy része és a sérelem szövege alapján a rendek a Helytartótanács felelősségét firtatták – kritikával illették a leirat szóhasználatát, illetve annak elmulasztását, hogy az uralkodónál tiltakozzon az ország függetlenségét sértő munka ellen –, ezeknek az ellenvetéseknek nem a Helytartótanács volt a címzettje, hanem a bécsi udvar. A rendek ugyan nem tudhatták, de a leirat általuk bírált kifejezései a kancellária szavai voltak, amelyeket a Helytartótanács a hozzá intézett utasításból szó szerint átvett. Továbbá – ahogy arról már szó esett – a térképet sem a Helytartótanács szerkesztette, csak felsőbb utasításra továbbította a vármegyéknek, ami nem volt szokatlan gyakorlat, ebben az időben rendszeresen küldött tovább olyan (út)térképeket nekik, amelyeket a főszállásmesteri törzs készített.²⁵ A Bihar megyei felirat fontosnak is érezte kiemelni, hogy a királyi kincstár költségén készült a térkép.²⁶

1835 nyarán azonban több okból is jogosan kelthetett aggodalmat a magyar rendekben, hogy a leirat szerencsétlen megfogalmazása miatt úgy tűnt, a Helytartótanács a bécsi udvar birodalompolitikai intencióit közvetíti. A Szatmár megyei felirat az ügyet egészen egyértelműen össze is kapcsolta az V. Ferdinánd címzése körül tavasszal kirobbant vitával, de egyébként is feltételezhető, hogy a címkérdésnek nagy szerepe volt abban, hogy a rendek több megyében is érzékenyen reagáltak a térképre.²⁷ A királyi cím körüli bonyodalom oka az volt, hogy Ferdinánd osztrák császári címe után magyarországi leirataiban is I. Ferdinándnak címezte magát, pedig magyar királyként ezen a néven már az ötödik volt. A szim-

²⁴ Ezenfelül számos olyan eszközt sorolhatnánk, amelyek használata Magyarország és az Ausztriai Monarchia viszonylatában túlmutathat a pusztán kartográfiai kérdéseken. Így az osztrák vagy magyar mértékegységek használatára, a kezdő meridián kijelölésére, valamint a különféle díszítőelemek (címer, látképek stb.) szerepére Irina Popova is utalt. Popova: *Representing National Territory*, 27.

²⁵ I. Ferenc 1819. évi rendelete nyomán az 1820–1830-as években a Habsburg Monarchia egész területén összeírták és térképen rögzítették a szárazföldi és vízi utakat. Bécsben aztán a birodalom minden tartományának úttérképét sokszorosították és a közigazgatás rendelkezésére bocsátották, így ezeket a Helytartótanács a vármegyéknek is továbbította. Erről a magyarországi munkálat kapcsán lásd: Kapitány Adrienn: *Magyarország útjainak összeírása 1848-ból*. Diplomamunka (kézirat), ELTE BTK. Budapest, 2014. I. 23.

²⁶ MNL OL C 64 1836. f. 1. pos. 11.

²⁷ „E kifejezés [„totius Monarchiae” – K. A.] az Vik Ferdinand czim országosan használásának meg nem engedésével párosítva, aggodalmainkat a legfelsőbb pontig emelvén, nem mulathattuk el, hogy e tárgyban Császári Királyi Fenségedet és Nagy Méltóságú M. K. Magyar Helytartó Tanács előtt fájdalmas érzésinket ellentmondólag ki ne nyilatkoztassuk.” MNL OL C 64 1835. f. 1. pos. 106.

bolikusnak tűnő kérdés tétje Magyarországnak a birodalmon belüli államjogi helyzete volt: az I. Ferdinánd cím annak elismerését jelentette volna, hogy Magyarország a császárság része, nem pedig attól független ország.²⁸

Mivel a tiltakozó feliratok alapján a rendek Magyarország térképi ábrázolására is a nemzeti reprezentáció elemeként tekintettek, és országuk függetlenségét éppúgy sértette szemükben annak kartográfiai eszközökkel történő betagolása a birodalom tartományai közé, mint amikor királyuk a császári címet használta a magyar rendekhez szóló leirataiban, különös figyelmet kell fordítanunk a címvíta során elhangzottakra. Ráadásul a két ügyben felsorolt hasonló érvek nyilvánvalóan erősítették is egymást. Bezerédj István már a címkérdéssel foglalkozó első, április 13-ai kerületi ülésen hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a magyart önálló és független nemzetként ismerje el a külföld, és több követ is megálapította, hogy sajnálatos módon már így is ellentétes tendencia tapasztalható.²⁹ Május 29-én ugyanó a következőket mondta: „Látjuk, miként inkább fogy a magyar nemzeti névnek az európai társaságbani kelete, úgyhogy valóban gondos eljárásra van szükség, nehogy a befolyásunk nélkül önhatalommal alkotott Austriai Császárság systemájában a Magyar Királyságnak önállása, de ismérete is egészen el ne enyésszék, s legfeljebb mint ennek egyik provinciája lelje maradását.”³⁰ Mások, például Tarnóczy Kázmér barsi követ is arra intették a nemzetet, hogy óvja a függetlenségét kifejező külsőségeket is (idetartozik az ország neve, lobogója mellett az uralkodó címzése is), mert ha ezeket elvesztegeti, akkor országa tényleg a „meghódított provincia” szintjére süllyed.³¹ Hogy milyen indulatokat válthatott ki a kérdés, jól érzékeltethetik Tarnóczy szavai, amikor a május 29-i kerületi ülésen a következőket mondta: „...azon nemzet, melly nevezetjétől, zászlójától meg hagyja magát fosztatni, nem érdemli, hogy nemzet legyen; és valóban nem is nemzet az, hanem meghódított provincia. Én ugyan készebb vagyok hazámból kivándorolni, mint olly nemzet tagja lenni, melly nemzeti függetlenségéből kivetkezettvén, nem lenne többé nemzet, hanem név, megbecsültetés és tekintet nélküli provincia.”³²

²⁸ A címvíta 1835. április 13-án kezdődött a kerületi ülésen, amikor Beöthy Ödön előterjesztette meggyéjének az V. Ferdinánd cím használatára vonatkozó utasítását, az alsótábla pedig megfogalmazta azt a feliratot, amelyben az uralkodót magyar királyként e cím használatára kérték. KLÖM 4. köt. *Országgyűlési Tudósítások*. Sajtó alá rendezte: Barta István. Budapest, 1959. 342. Az V. Ferdinánd címzés használatát kérő felirat szövegéről a két tábla megegyezett, a feliratok borítékának címzéséről azonban a két táblának hétszeri üzenetváltás után sem sikerült egyezsége jutnia, így a feliratokat az uralkodó utasítására címzés nélkül, a nádor útján terjesztették fel.

²⁹ Lásd Pázmándy Dénes felszólalását 1835. május 29-én (KLÖM IV. 456.) vagy Beöthyét május 30-án: „Im, a csekély Austria diplomacie már elnyelte szép országunkat; úgy áll az minden külföldi iró, minden diplomaticus, sőt az egész világ előtt, mint az Austriai Birodalom tartománya.” KLÖM IV. 465. Ehhez hozzájárul az, hogy a Habsburg Monarchia külföld felé a császári címzést és címereket alkalmazta, ezekben azonban Magyarország nem volt kiemelve, a nagy- és közép címerben egy (bár a legelőkelőbb helyen álló) volt a tartományok sorában, a kiscímerben pedig nem is jelent meg. A magyar királyi címereket, ahol viszont Magyarország címere a szív pajzsban állt, csak Magyarország irányában használta az uralkodó. Illés József: *A magyar címer és a királyi cím története 1804-től kezdve*. Budapest, 1916. 38–67., 95–96.

³⁰ KLÖM IV. 454.

³¹ KLÖM IV. 453–457. (1835. május 29.) Az országgyűlésen az ország jelképei egy másik sérelmes helyzet kapcsán is terítékre kerültek: a rendek már korábban felvették kívánataik közé, hogy a kamarai épületeknél és a hadseregnél a magyar címet és színeket használják. Erre a követelésre Beöthy is utalt a címvitát elindító felszólalásában. KLÖM IV. 342.

³² KLÖM IV. 455.

A hozzászólásokból kirajzolódik az alsótábla szónokainak a bécsi térképeken is ábrázoltaktól eltérő államjogi szemlélete.³³ Bécsi szemszögből egyértelmű volt, hogy minden ország, tartomány, amely a Habsburg uralkodó uralma alatt állt, egy birodalmat alkot. Az általunk megvizsgált bécsi térképeken – ahogy az úttérképen is – az *Österreichische Monarchie* kifejezést használták leggyakrabban a Habsburg jogar alatt álló teljes, tehát Magyarországot is magában foglaló területre vonatkoztatva, de előfordul az *Österreichischer Kaiserstaat* vagy *Österreichisches Kaiserthum*, illetve egy esetben az *Österreichische Erbmonarchie* elnevezés is. Ezekon a térképeken a Magyar Királyság (*Königreich Ungarn*), valamint természetesen az Erdélyi Nagyfejedelemség (*Grossfürstentum Siebenbürgen*) is az egyes örökös tartományokkal egyenrangúként jelenik meg. Az alsótábla számos szónokának érvelésében viszont olyan kép rajzolódik ki, hogy az ausztriai ház uralma alatt álló terület két részre – az Ausztriai Császárságra (a felszólalások az Ausztriai Monarchia és az Ausztriai Birodalom kifejezéseket a Császárság szinonimájaként használják) és a magyar korona országaira – oszlik. Ebben a duális képben tehát Magyarország nem volt része a Monarchiának. E gondolat megfogalmazását legtöbbször Deák Ferenc 1835. szeptember 4-i, az uralkodó címzésével kapcsolatos, a rendek kérését elutasító királyi leirat vitája során elmondott beszédéhez kötik.³⁴ A címvitában elhangzott érvek és az úttérképpel kapcsolatos megyei feliratok azonban felhívják a figyelmet arra, hogy az országgyűlésen nem Deák volt az egyetlen (és valószínűleg nem is az első), aki az Ausztriai Császárságot és Magyarországot szembeállítva duális birodalomképet fogalmazott meg.³⁵ Amikor a felszólalók Magyarország

³³ A *Pragmatica Sanctio*n és az 1790/91. évi 10. törvénycikkben alapuló jogszemléletre és ennek a hagyományos államjogi felfogásnak az ekkortájt meginduló „konverziós” folyamatára Péter László és az ő nyomán Gergely András – Deák 1835. szeptember 4-i beszéde kapcsán – már felhívta a figyelmet. Péter, László: *Die Verfassungsentwicklung von Ungarn*. In: Rumpler, Helmut – Urbantsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. 7. *Verfassung und Parlamentarismus*. Tbd. 1. Wien, 2000. 258–261., 272–275., összefoglalóan: Gergely András: *Államjogi kapcsolatok, államjogi szemléletek az osztrák–magyar együttélés idején*. In: Gergely Jenő (főszerk.), Csapó Csaba – Dobszay Tamás – Zeidler Miklós (szerk.): *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század*. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. Budapest, 2000. 162–163., valamint Deák kapcsán: Gergely András: *Deák Ferenc államjogi nézetei a reformkorban*. Századok, 137. évf. (2003) 5. sz. 1074–1075.

³⁴ Deák beszédében rávilágított arra a jelenségre, amely magyarázatul szolgál a térképeken megjelenő birodalomértelmezésre is: a bécsi és a magyar fél eltérően értelmezi a *Pragmatica Sanctio*t. Szerinte az uralkodói leirat azt sugallja, hogy Magyarország függetlensége úgy értendő, mint az egyes örökös tartományok függetlensége egymástól a birodalmon belül, Deák *Pragmatica Sanctio*-értelmezése azonban ettől eltér: „Magyarország nemcsak független, de semmi tekintetben nem is része az Ausztriai Császárságnak.” A felszólalásra okot adó, 1835. augusztus 31-én kelt királyi leirat Kossuth fordításában: KLÖM V. 29., illetve eredeti nyelven: *Iratok*, 5. 175–176. Deák beszéde: KLÖM V. 33–35. (illetve: *Deák Ferenc beszédei*. 1. köt. 1829–1841. Összeállította: Kónyi Manó. Második, bővített kiadás. Budapest, 1903. 199–202.) A beszéd helyéről Deák államjogi nézeteinek alakulásában: Gergely: *Deák Ferenc államjogi nézetei a reformkorban*, 1074–1075.

³⁵ Kossuth Országgyűlési Tudósításai alapján először Bezerédj István érvelt az 1835. április 13-i ülésen – a címvita kezdetén – amellyel, hogy Magyarország nem „egészítő része” az Ausztriai Birodalomnak. KLÖM IV. 343. (Bezerédj további, hasonló értelmű felszólalásai: uo. 454. és KLÖM V. 31–32.) Ugyanerre a felfogásra utalt továbbá – már szeptember 4-i beszédét megelőzően is – Deák („Magyarország független az Ausztriai Császárságtól”; 1835. május 29., KLÖM IV. 456.), továbbá Borcsiczky (1835. május 30., uo. 458.), Beöthy (ugyanaznap, uo. 465., valamint július 4-én, uo. 557.), Felsőbükki Nagy Pál („Magyarország az újon alkotott Ausztriai Birodalomnak, vagyis az örökös tartományoknak részét nem teszi”, július 30., uo. 612.), Palóczy László (a kormánynak „diplomatische s kivált írásban ugyan ki nem mondott, de tetteleg annál inkább megállapítani szándékolt”

függetlensége mellett érveltek, nemcsak az ország függetlenségét biztosító törvényekre hivatkozhattak, hanem arra is, hogy a Császárság létrehozását bejelentő uralkodói leirat ígéretet tett ugyan az ország jogainak megtartására, ám az új államalakulat a magyar országgyűlés megkérdése és hozzájárulása nélkül jött létre, és azt azóta sem foglalták törvénybe, azaz az átalakulás a magyar korona országainak státusát nem érinti.³⁶

Az úttérképpel foglalkozó megyei feliratokban konkrétan is megemlített címkérdés kapcsán felmerülő aggályok azonban csak az egyik részét képezték az 1834 végétől egyre feszültebbé váló politikai helyzetnek. 1834. október második felében döntés született az erdélyi országgyűlés feloszlásáról, amit 1835. február elején végre is hajtottak.³⁷ Ez a rendi alkotmányosság felfüggesztését jelentette Erdélyben, és ilyesmire az 1820-as évek első fele óta nem volt példa. Közben a magyar országgyűlésen a kormányzat erőszakosan beleavatkozott az úrbéri kérdésbe, és 1834 decemberében felül is kerekedett, az év elején pedig megkezdődött a vizsgálat és a per előkészítése Wesselényi Miklós ellen.³⁸ A társadalmi reform támogatói tehát komoly vereséget szenvedtek az országgyűlésen, különösen azért, mert ezúttal nem a főrendek vagy az uralkodó, hanem maga az alsótábla buktatta el a ja-

nézete, hogy „Magyarország az Austriai Császári Birodalom provinciáinak egyike”, aug. 19., uo. 666.), Kubinyi Ferenc („a kormány minden kecsesgetései ellenére, melyekkel bennünket elaltatni gondol, azt akarná a diplomáciai világgal elösmértetni, hogy Magyarország az Austriai Birodalomnak egészítő része, s Austriának coloniája”, szept. 4., KLÖM V. 31.), Lónyay Gábor (ugyanaznap, KLÖM V. 35.), valamint a felsőtáblán Bedekovich Lajos (1835. június 10., KLÖM IV. 488.) is. Az itt idézett megnyilatkozások tükrében talán inkább arról lehet szó, hogy felszólalásában Deák szélesebb körben ismert és elfogadott nézetnek adott hangot, az pedig, hogy az utókor az ő személyéhez kötötte a gondolat megfogalmazását, a zalai követnek a magyar politikai életben játszott kiemelkedő szerepével és a felé irányuló kitüntetett figyelemmel magyarázható. Azt, hogy milyen kérdéseket vet fel a reformkor pezsgő szellemi légkörében születő eszmék, gondolatok első megfogalmazóinak megállapítása – köszönhetően a gondolati elemek, fordulatok átvételére és kölcsönös használatára építő politikai nyelvi közegnek –, és mit jelent mindez a reformkori nagyjainknak tulajdonított gondolatok szerzőségére nézve, Kossuth megnyilatkozásai kapcsán lásd: Dobszay Tamás: *A politika „folklorisztikus” természetéről. Nyelvi és politikai megoldások Kossuth és a reformkor közös teljesítményében*. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *Politica philosophiai okoskodás*. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Debrecen, 2013. 231–244.

³⁶ Lásd Bezerédj István felszólalását a címlevél kapcsán az 1835. május 29-i kerületi ülésen. KLÖM IV. 454. A vitás helyzetet az Ausztriai Császárság és Magyarország közti viszony egyértelmű tisztázásának hiánya okozta. Az 1807. évi országgyűlésen ugyan a megyék egy része sürgette, hogy szerezzenek az új címmel szemben törvényes biztosítékot is, ám a többség úgy vélte, elegendő úgy tenni, mintha Magyarországnak semmi köze nem lenne mindehhez, és csak az örökös tartományokat érintené a császárság létrehozása. Ennek köszönhetően a kívánt garanciából nemhogy törvény, de még országgyűlési határozat sem lett. Szabad György szavaival: „Az alsótábla többsége a főrendektől támogatva buzgón hódolt annak a rendi illúzióknak, hogy ami nem kerül a Corpus Jurisba, az jogilag nem létezik, vagy legalábbis Magyarországot nem érintheti, s így mellőzte annak tisztázását, milyen új államjogi helyzetet teremtett az osztrák császárság megalakítása.” Szabad György: *Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában. Akadémiai székfoglaló, 1983. március 4.* Budapest, 1986. 13. Ez a hiányosság aztán I. Ferenc halála és Ferdinánd trónra lépése után az utóbbi által használt címmel került újra felszínre.

³⁷ Pajkossy Gábor: *Deák az első reformországgyűlésen, 1833–1836*. In: Molnár András (szerk.): Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873. Zalaegerszeg, 2004. 25.

³⁸ Az 1834. december 10-i országos ülésen az örökváltságot 22 vármegye támogatta, míg 25 vármegye, Horvátország, az egyházi rend és a túrmezei kerület ellenezte. Pajkossy: *Deák az első reformországgyűlésen*, 24.

vaslatot. Ám épp a jogsértő uralkodói intézkedések adtak lehetőséget az ellenzéknek arra, hogy ezeket előtérbe helyezve megpróbálhassa visszaállítani megbomlott egységét, mivel az ország függetlenségét, alkotmányosságát ért sérelmek tárgyalása során a mérsékeltbb, rendi ellenzékiek támogatására is számíthatott.³⁹ Az ellenzék vezeterei ezért 1835 tavaszán több sérelmi jellegű ügyet is megragadtak. Az I. Ferenc temetését követő első ülésen, március 10-én Deák már javasolta, hogy ne elégedjenek meg a szokásos „hódoló felirással”, hanem tegyék szavá az orvosolatlan sérelmeket, indítványát azonban nem fogadták el. Április elején azt indítványozták, hogy a diéta követelje az alkotmányosság helyreállítását Erdélyben – amit az országgyűlés el is fogadott, feliratára azonban nem kapott választ –, 13-án pedig Beöthy Ödön robbantotta ki a vitát az uralkodói címhasználat kérdéséről. (Ezt megelőzően, noha az országgyűlés már több feliratot is küldött az új uralkodóhoz, nem találták problémának az I. Ferdinánd címzést.⁴⁰) Wesselényi ügyét és a szólásszabadság megsértését azonban taktikai okokból ekkor még nem vették elő Deáéké, arra csak júniusban látták elérkezettnek az időt, miután megszülettek az erre vonatkozó, kedvező követulások.⁴¹ Időközben Balogh János barsi követ ellen is hűtlenségi per indult 1835. június 22-i, Wesselényinek a kormány által kifogásolt szavaival szolidaritást vállaló országgyűlési felszólalása miatt. Talán az sem véletlen, hogy éppen a perekben érintett megyék voltak az elsők, amelyek tiltakozó feliratról hoztak határozatot a bécsi úttérképpel kapcsolatban: Bars augusztus 31-én, Szatmár pedig szeptember 7-én.⁴²

Úgy tűnik tehát, hogy a térkép ügye illeszkedett az ellenzéknek a kormány jogsértéseire összpontosító taktikájába, mert a valóban sérelmes ábrázolás elleni tiltakozás – különösen az ország függetlenségével ellenkező egyéb rendelkezések légkörében – kiváló lehetőséget biztosított arra, hogy valamiféle egységbe kovácsolja az országgyűlést. Ez mindenesetre magyarázatot nyújthat arra, hogy miért válhatott országos sérelemmé egy ügy, amelyet kezdetben sokan nem is éreztek problémának.

Végezetül a Helytartótanács-hoz intézett Szatmár megyei felirat szövegének kapcsán meg kell említenünk még egy esetleg elgondolkodtató körülményt. Idézzük a megyei feliratnak a helytartótanácsi intézőlevél szavaival kapcsolatos tiltakozását: „A kegyes intézmény szavai ugyan is, »Universos totius Monarchiae«, és Magyar Országot is nyilván az Austriai Birodalom Tartományi közzé helyezik...” A helytartótanácsi intézőlevélből a megyei feliratban kiragadott három latin szónak azonban ebben a formában nincs értelme, az *universos* ugyanis nem a *totius Monarchiae* jelzője.⁴³ A kérdéses rész a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyv Kölcsey Ferenc által szerkesztett szövegében még jól, teljes kontextusban szerepel, csak a feliratban rövidült az idézett három szóra.⁴⁴ Kérdés, hogy minek köszönhe-

³⁹ Az ellenzék taktikájáról: Pajkossy: *Deák az első reformországgyűlésen*, 26.

⁴⁰ Erre a nádor is felhívta a rendek figyelmét az 1835. május 30-i országos ülésen. Palóczy László azal próbálta menteni a helyzetet, hogy a rendeknek nem szokása figyelmet fordítani a borítékra, és ő például eddig nem is látta, hogy mi van ráírva. KLÖM IV. 461., 465.

⁴¹ Pajkossy: *Deák az első reformországgyűlésen*, 28.

⁴² MNL OL C 64 1835. f. 1. pos. 111. és 106.

⁴³ A leirat szövegének kérdéses része: „mappa generalis *universos totius Monarchiae viarum ductus remonstrans*”, tehát az egész monarchia összes útjairól van szó.

⁴⁴ Az 1835. szeptember 7-i vármegyei közgyűlés jegyzőkönyve, 2582. jkv-i sz. Másolatban: MNL OL X 577 (17501. sz. tekercs) Nem ismert, hogy a vármegyei főjegyzőként működő és a közgyűlésen is részt vevő Kölcseynek volt-e, és ha igen, milyen szerepe a tiltakozó közgyűlési határozat megfogalmazásában. A térképpel kapcsolatos megyei tiltakozás fogalmazványa ugyanis nem található a Szatmár vármegye levéltárában őrzött Kölcsey-fogalmazványok között. Csorba Sándor (szerk.): *Köl-*

tő mindez. A vármegyei deákos műveltség hiányosságainak példáját látjuk-e itt, tehát mindössze arról van-e szó, hogy a felirat megfogalmazója rosszul értelmezte és rövidítette a latin szöveget, és a fogalmazvány szövegét jóváhagyó megyei tisztviselőknek sem tűnt fel az egyeztetés hiánya? Vagy az történt, hogy az ország függetlenségére sérelmes számos kormányzati intézkedés légkörében a megyei rendek hajlamosabbá váltak támadást látni ott is, ahol nem is volt, ezért értették félre a leirat szövegét. Ugyanakkor a politikai viták természetrajzát ismerve felmerülhet egy harmadik magyarázat is: elképzelhető, hogy az idézet szándékos csúsztatás, amely arra volt hivatott, hogy a sérelem súlyosságának érzetét erősítse, és a hasonló értelmű jelzők szaporításával hangsúlyosabbá tegye, hogy a leirat megfogalmazása egységes birodalom létét sugallja.

A Helytartótanács válaszai és a királyi leirat

A hozzá intézett tiltakozásokra a Helytartótanács egyedül Bars és Komárom vármegyének válaszolt, a többi feliratot egyszerűen *ad acta* helyezték.⁴⁵ A rendek valószínűleg nem lettek megelégedve ezzel a két válasszal sem, a Helytartótanács szerint ugyanis a *Pragmatica Sanctio* értelmében nem történt törvénysértés: „Magyarország és az ahhoz kapcsolt tartományok a dücsöségesen uralkodó Austriai Ház fejedelmi kormánya alá vettek, és a többi örökös országokkal és tartományokkal eloszthatatlanul és elválaszthatatlanul örökösen birattatnak, következésképpen az egész Birodalom állományához tartoznak.”⁴⁶ Ez az érvelés egyértelműen a bécsi birodalomfelfogást tükrözi, nem pedig a magyar rendekét. A Helytartótanács értelmezésében emellett az is természetes volt, hogy Buda nem lehet egyenrangú Béccsel, hiszen az utóbbi az uralkodó székhelye.⁴⁷ A kormányzók ráadásul Komárom megyét meg is róttá feliratának hangneme miatt, a megye rendjei ugyanis „mind az illendőség, mind a tartozó tisztelet határain túllépve” terjesztették elő észrevételeiket.

Ugyanakkor feltűnő, hogy míg a megyei feliratok mindegyike az 1790/91. évi X. tc. alapján hangsúlyozta Magyarország függetlenségét és önállóságát a birodalmon belül, a Helytartótanács Komárom és Bars megyének küldött leiratában nem erre, hanem a *Pragmatica Sanctio*ra hivatkozott, a megyéknek az 1791. évi törvényre tett utalását pedig válasz nélkül hagyta. A *Pragmatica Sanctio* emlegetése Magyarország függetlenségének kontextusában azonban már a Ferdinánd címzésével kapcsolatos augusztus végi királyi leirat kapcsán is balsejtelemre adott okot, Deák erről szóló, 1835. szeptember 4-i beszédét korábban már idéztük. Am ahogy Szabad György rámutatott, a két törvény között egyébként is jelentős különbség van: a *Pragmatica Sanctio*ban az uralkodó csak a karok és rendek *szabadságainak* és előjogainak megtartására tett ígéretet, míg az 1790/91. évi X. törvénycikkben már Magyarország *szabadságáról* és függetlenségéről esett szó.⁴⁸

csey Ferenc nótáriusi fogalmazványai Szatmár vármegye levéltárában. Összegejt.: Kiss András. Fehérgyarmat, 2003. 118.

⁴⁵ MNL OL C 64 1835. f. 1. pos. 111. (Bars); MNL OL C 64 1835. f. 1. pos. 108. (Komárom)

⁴⁶ MNL OL C 64 1835. f. 1. pos. 111. A Helytartótanács válaszfogalmazványa Bars megye feliratára.

⁴⁷ „Úgy másrésztől tagadhatatlan az is, hogy mostanság Bécs a Felsőleges Uralkodónak lakvárosa, Budát pedig nem másként, mint ahogy a kérdésben vett feldabroszon voltaképpen kitétetett, tudniillik Magyarország fővárosának lehetett kijelelni.” MNL OL C 64 1835. f. 1. pos. 108. (A Helytartótanács válaszfogalmazványa Komárom megyének)

⁴⁸ A „szabadságok” és a „szabadság” közti különbségről, valamint arról, hogy ezt a reformkori liberálisok is világosan érzékelték: Szabad: *Magyarország önálló államiségének kérdése*, 7–8.

Az országgyűlés a sérelmeket 1836. március 28-án küldte meg az uralkodónak, de ez sem hozott több eredményt.⁴⁹ Az április 12-i dátummal megérkezett királyi válasz a rendek elégedetlenségét váltotta ki, mivel az uralkodó a legtöbb kérdést felelet nélkül hagyta, és a rendszeres bizottsági munkálatok körébe vagy kormányászéki hatáskörbe utasította.⁵⁰ Nem volt teljesen megnyugtató a térkép kérdésében adott válasz sem, miszerint a térkép kifogásolt részei nem sértik az ország törvényekben megerősített függetlenségét és integritását.⁵¹ Ez a hasonló jellegű kérdésekben megszokott válasz volt: ugyanerre hivatkozott az uralkodó a Ferdinánd címzése körüli vitában, de a nemzeti jelképek, színek használatának mellőzése kapcsán is.⁵² Ferdinánd tehát a sérelmet nem ismerte el, és nem írta elő a térképnek a rendek által kívánt visszaszedését és megsemmisítését sem.⁵³

A megyék tiltakozását követően a Helytartótanács hiába kért a kancelláriától további útmutatást az immár országgyűlési sérelemmé vált ügyben, a Bécsből 1836. április–májusban érkező, ezzel kapcsolatos leiratok nem foglalkoztak a rendek reakciójával. Megismélték viszont a *tota Monarchia Austriaca*, illetve az *universa Monarchia* kifejezéseket, ám a Helytartótanács ekkor már ezeket a jelzőket elhagyva, egyszerűen csak „az 1835. július 21-én, a 22 443. sz. körlevéllel átküldött mappa”-ként hivatkozott a térképre a megyékhez szóló leiratában.⁵⁴ Az ügy ezután elaludt, amiben minden bizonnyal annak is szerepe lehetett, hogy időközben megoldódott az uralkodó címzésének kérdése – bár azzal, hogy Ferdinánd mindenféle magyarázat nélkül teljesítette a rendek követelését és tért át az V. Ferdinánd cím használatára, az államjogi helyzet tisztázása ismét elmaradt. Mindenesetre az 1839–1840. évi sérelmek között már nem található meg a térképről szóló panasz, és nem ismert az sem, hogy mi lett a megyéknek megküldött szelvények további sorsa.⁵⁵

⁴⁹ *Iratok*, VII. 166–167.

⁵⁰ KLÖM V. 635.

⁵¹ *Iratok*, VII. 352.

⁵² Kumorovitz L. Bernát: *A magyar zászló és nemzeti színeink múltja*. I. közl. Hadtörténelmi Közlemények, Új Folyam, 1. évf. (1954) 3–4. sz. 56. A főrendek is ugyanezzel az érveléssel vetették el az alsótábla felirati javaslatát az V. Ferdinánd címzéssel kapcsolatban, de az alsótáblán is elhangzott néhányszor ez az érv. Lásd: Mailáth Antal zempléni főispán és Cziráky Antal országbíró érvelését 1835. május 25-én: KLÖM IV. 449–450. és több felszólaló az alsótáblán: uo. 461–462. és a felsőtáblán: uo. 488–489., 5. 69–71.

⁵³ A rendek ezután újra felterjesztették az orvosolatlanul maradt sérelmeket, köztük az úttérkép ügyét, de ekkor sem nyertek kielégítő választ. *Iratok*, VII. 688–689., 729–730.

⁵⁴ „...in nexu mappae abhinc medio circularium d[e] d[at]o 21ae July 1835 Nro 22443. transmissae...” A térképet említő kancelláriai leiratok másolatai, valamint az ezekhez kapcsolódó helytartótanácsi fogalmazványok: MNL OL C 64 1836. f. 1. pos. 63.

⁵⁵ A térkép egy példánya azonban a későbbiek során még egyszer biztosan szerephez jutott, egy olyan időszakban, amikor az ország immár teljesen más körülmények között és módokon küzdött függetlensége megtartásáért. Az 1848. szeptember végén a Fejér megyei Pátkán történekről Hermann Róbert által közölt levelek beszámolnak arról, hogy magyar csapatok a faluban egy rajtaütés során kifosztották a Kempen-hadosztály egyik kocsiját. A kocsin lévő – az egyik forrás szerint *Strassenkarte der österreichischen Monarchie* című – térképet egy helyi gyerek rejtette el, majd adta át a nemzetőröknek. A térképre azonban a horvát csapatoknak is nagy szükségük lehetett, mert a falut felgyújtással fenyegették, ha nem adják vissza. Hermann Róbert: *Pákozdi kérdőjelek*. In: uó: A Drávától a Lajtáig. Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadiesemények történetéhez. Budapest, 2008. 105–107. A forrásban említett térkép címe alapján az általunk is vizsgált munkáról lehetett szó, és 2013-as tanulmányában Pásztai László is ezzel a térképpel azonosította. Pásztai: *A természeti viszonyok befolyása a harci cselekményekre*, 770.

Összegzés

Tény, hogy a vitatott úttérkép nem illett a magyar rendek – épp ezidőtájt, a címvíta során egyre hangsúlyosabban megjelenő – duális birodalomfelfogásába, amelyben a Habsburg-ház uralma alatt álló terület két különálló részre, az Ausztriai Császárságra (a rendek szóhasználatában más néven: Ausztriai Birodalomra vagy Ausztriai Monarchiára) és a magyar korona országaira oszlott. Nem meglepő az sem, hogy a rendek tiltakozni kezdtek néhány kimondottan rossz vagy simán csak leegyszerűsítő kifejezés (*Provinzial Hauptstadt*, illetve *Provinzen*) használata miatt. A rendek mindezekben nyilvánvalóan ugyanazt a kormányzati programot látták, mint a címkérdésben vagy a nemzeti színek és címer használatának meg nem engedése ügyében: az országnak a birodalomba történő betagozására tett kísérletet. Ezekről a rendek nem egyszerűen szimbolikus kérdésként gondolkodtak, amit egyértelműen mutatnak az alsótáblai követeknek a címvíta során elhangzott érvei, amelyek közül Felsőbüki Nagy Pál tömör összefoglalását emelnénk csak ki: „...a nemzeti függetlenség tekintetében nemcsak maga a függetlenség realitása, hanem annak emblemái, jelei is fontos tekintetet érdemelnek.”⁵⁶ Példánk alapján pedig ezen emblémák, jelek közé nyugodtan sorolhatjuk a birodalom kartográfiai megjelenítésének módját is.

Annak oka, hogy az ellenzék egy válságos pillanatban megragadta ezt az ügyet, és sérelmi jellegű retorikája részévé tette, egyrészt az aktuális politikai közhangulatban keresendő: a kormányzat a megelőző időszakban több jogsértő intézkedést is hozott, és minden ilyen lépés ellen – bármily kevésbé tűnik is lényegesnek a napirenden lévő más kérdésekhez képest – tiltakozásra volt szükség. Másrészt az úttérkép ügye – ahogy azt a sérelem gyors elfogadása is mutatja – alkalmas volt arra, hogy nemcsak az ellenzék, de akár az egész országgyűlést is egy platformra hozza. Noha kevesebb érdeklődést és vitát váltott ki, mint az uralkodó címzésének kérdése, de felhasználható volt az annak során felmerült aggályok, érvek igazolására és a megnyugtatónak szánt királyi leiratokkal kapcsolatos elégedetlenség, sőt ellenérzés növelésére. Ezért is érthető, hogy a megyei feliratok némelyike túlzó, és a rendek olykor mintha az indokoltnál némileg több mindent igyekeztek volna belemagyarítani a térkép rajzába és az azt továbbító leiratba. Akár igazuk volt abban, hogy a kormányzat a térkép megküldésével valamilyen politikai szándékot kívánt kifejezni, akár nem, a feszült politikai helyzetben ez az ügy tökéletesen illeszkedett abba a legrosszabb képbe, amelyet intézkedései alapján a magyarok ez idő tájt formáltak a bécsi vezetőről.

Valószínű az is, hogy ez az úttérkép semmilyen felzúdulást nem okozott volna, ha a Helytartótanács nem továbbította volna – használatbavételre ajánlva – a megyéknek, hiszen számos hasonló szemléletű térkép jelent már meg Bécsben. A sérelem szövege alapján egyértelműen nem az váltotta ki a rendek tiltakozását, hogy ilyen szemléletű térképek születnek, hanem hogy úgy tűnhetett, a Helytartótanács a bécsi birodalompolitikai intenciók mellé állt. Az aktuális politikai hangulatnak az ügyre gyakorolt jelentőségét ugyanakkor az is jól mutatja, hogy sem a folyamatban lévő, sem a következő országgyűlésen nem került elő újra a térképi ábrázolások kérdése, pedig a sérelmet az uralkodó nem orvosolta.

A kérdésnek persze nem csupán a politikatörténeti vonatkozásai érdekesek. Mindenképpen további kutatásokat igényelnének a korabeli térképhasználati szokások – már amennyiben a források ezt lehetővé teszik –, hiszen kevés ismerettel rendelkezünk arról, hogy korszakunkban milyen térképek és mennyire széles körben forogtak közkezen, hogyan használták, értelmezték őket. A vizsgált eset ugyanis azt mutatja, hogy ezek a térképek a történésznek nemcsak a politikatörténeti, államjogi folyamatok jobb megértéséhez kínál-

⁵⁶ Az 1835. július 30-i kerületi ülésen. KLÖM IV. 612.

nak szemléletes eszközt, hanem a velük kapcsolatos vitákon, elhangzott érveken keresztül valamelyest alakították is lehetnek ezeknek a folyamatoknak.

KÉPMELLÉKLETEK



1. kép

AZ ORSZÁG- ÉS TARTOMÁNYHATÁROK ÁBRÁZOLÁSA
MAGYARORSZÁG, STÁJERORSZÁG ÉS ALSÓ-AUSZTRIA HATÁRVIDÉKÉN
(a térképrészletek forrása: HIM HT B IX c 28)

STATISTISCHE ÜBERSICHT.								
österreichischen Monarchie.								
Provinzen?	Flächeninhalt in geograph. Meilen.	Population mit Subgriff der Arme.	Seelen auf eine Quadr. Meile.	Anzahl der			Vorsichtige Städte?	Einwohner.
				Städte.	Märkte.	Dörfer.		
I UNGARN.	4196	11068355	2638	54	655	11821	Prath Ofen Debretzin Pestburg Maria Theresiapol Szegeden	60551 40000 47070 55254 52984 52250
II MILITÄRGRENZE und zwar: a) Croatische Grenze b) Slavonische " " c) Banater " "	289 140 185	472482 249016 834629	1635 1779 1282	6 4 2	5 3 5	1253 311 164	Petronia Carlevaro Bellovar Zengg Semlin Panosowa Wijfikirchen	5556 2589 1643 712 9020 10475 5506
III BOHEMEN.	956	3950826	4133	284	278	11979	Prag Reichenberg Büttenberg Pilsen Büdnitz Eger	102416 10953 9482 9426 7426 6564
IV LOMBARDEI und VENEDIG.	827	4587045	5546	40	166	9545	Mailand Venedig Verona Padua Brescia Vicenza Bergamo Cremona Mantua Chioggia Venedig	129437 98740 52514 50452 54165 51287 30152 26911 26102 25557 21914
V DALMATIEN.	259	552835	1476	17	29	801	Zara Spalato Ragusa Cattaro	6722 7654 6353 2003
VI GALIZIEN und LODOMERIEN.	1577	4307725	2731	95	194	6054	Lemberg Brodj Tarnopol Stanislaw Kernowitz Triest Klagenfurt	55629 19478 10579 9966 9167 42913 12337

VII	JLLYRIEN.	516	1195477	2512	55	56	6871	Triest Klagenfurt Laibach Kovigno Görz	42913 12337 11506 10109 8673	35'
VIII	ÖSTERREICH.	712	3077452	2918	52	555	11019	Wien Linz Salzburg Wiener-Neustadt St. Pölten Steier	320236 22236 13170 9728 5249 9589	40' 35'
IX	STEYERMARK.	409	902591	2206	20	96	3574	Grätz Marburg Bruck Leoben Pettau	57207 4551 2050 2000 1640	50'
X	SIEBENBÜRGEN. samt der Milit. Grenze mit 169,58 ² Meilen.	1114	2123562	1906	11	66	2566	Kronstadt Fleissenburg Hermannstadt Maros Vasarhely Bistritz	22476 18132 17716 7084 5387	25' 30'
XI	MAHREN und SCHLESSEN.	490	2121598	4329	119	173	3675	Brünn Jglau Olmitz Nikolsburg Prossnitz Troppau	36626 14159 9358 7998 7670 7543	35'
XII	TYROL nebst VORARLBERG.	518	815508	1570	22	23	1720	Trient Innsbruck Boverido Bozen Brixen Hall	12375 10712 7671 7295 2757 4265	40' 5'
Total-Summa		12166	34454681	22852	781	1810	71353			42

2. kép
RÉSZLET A TÉRKÉP STATISZTIKAI TÁBLÁJÁBÓL

A TANULMÁNYHOZ FELHASZNÁLT, BÉCSBEN MEGJELENT TÉRKÉPEK

Sorszám	A térkép kiadási adatai: Cím, kiadó, készítő, megjelenés éve. A vizsgált példány leőhelye ¹	A birodalom neve a térképen	Határvonalak: (1) Magyarország és az örökös tartományok; valamint (2) az egyes örökös tartományok között	Van-e közigazgatási, statisztikai táblázat?	Magyarország elnevezése; használja-e a Provinz kifejezést?	Magyarország része-e a Hattaróvidék?
1	<i>Strassen Karte der Oesterreichischen Monarchie</i> K.: Generalquartiermeisterstab, litogr.: A. Floder, 1835. J.: HIM HT B IX c 28	Oesterreichische Monarchie	1=2 (Provinzial Grenze)	+	Königreich Ungarn; a statisztikai táblázatban Provinz fejléc	nem; Kais. Kön. Croatische, Slavonische u. Banatische Militaer-Grenze
2	<i>Postkarte der Oesterreichischen Monarchie</i> ² K.: Generalquartiermeisterstab, 1824. J.: HIM HT B IX c 45	Österreichische Monarchie	1=2 (Provinz Grenze)	+	Ungarn; a statisztikai táblázatban Provinz fejléc	nem; Militaer Grenze
3	<i>General Post und Strassen Chartre des Oesterreichischen Kaiser Staates...</i> K.: Artaria, 1817, 1819, 1823. J.: 1819: MNL OL S 43 No 0010/09; 1823: HIM HT B IX c 34	Oesterreichischer Kaiserlicher Staat; k. k. Monarchie	1=2 [jelkulcs nélkül]	+	Königreich Hungarn; nem	nem; Militär Gränze/Pars Confinium Militaris

¹ A térképek mindegyike elérhető a Hungaricana adatbázisban: <http://maps.hungaricana.hu/> (letöltés: 2016. júl. 5.)

² Vö. *Reise-Buch zu der von dem k. k. General-Quartiermeister-Stabe herausgegebenen Postkarte der Österreichischen Monarchie im Jahre 1824*. Wien, 1824.

4	<p>Neueste General Post und Strassen Karte der Oesterreichischen Monarchie mit politischer Eintheilung der einzelnen Provinzen derselben...</p> <p>K.: Artaria, 1829, 1830, 1843. J.: 1829: HIM HT B IX c 1; 1830: HIM HT B IX a 23/2; 1843: HIM HT B IX a 14</p>	Oesterreichische Monarchie	1=2 (Grenze der Länder oder Provinzen)	+	Königreich Ungarn; a térkép címében ³	nem; K. K. Croatische, Slavonische und Banatische Militaer Grenze
5	<p>Oesterreichischer Kaiserstaat mit Angabe aller Poststrassen</p> <p>K.: Georg Schmittfeldt, kiad. Tranquillo Mollo, 1831. J.: HIM HT B IX c 46</p>	Österreicherischer Kaiserstaat, Österreichische Monarchie	1=2 (Provinz Grenzen)	+	Königreich Ungarn	nem; Croatische, Slavonische und Banatische Militaergrenze
6	<p>Topographische Handelskarte des österreichischen Kaiserstaates⁴</p> <p>K.: Franz Wilhelm Klenner, kiad. Feuertag, 1833. J.: HIM HT B IX c 137</p>	Österreicherischer Kaiserstaat	[Nem közigazgatási, hanem vámhatárokat jelöl.]	-		
7	<p>Das Oesterreichische-Kaiserthum mit beträchtlichen Theilen der angrenzenden Staaten</p> <p>K.: Ludwig August Fallon, kiad. Topographisches Bureau des Generalquartiermeisterstabes, 1822. J.: HIM HT B IX a 9</p>	Österreichisches Kaiserthum	1=2 (Länder Grenze)	+	Königreich Ungarn; a Provinz és a Land kifejezést is használja a birodalom részeire	nem; Kais. Ko-enigl. Croatische, Slavonische und Banatische Militaer Grenze

³ Magyarország a közigazgatási és statisztikai táblákban első a tartományok sorában. A felsoroltak közül a legdíszesebb térkép, az uralkodóház, valamint az egyes tartományok címerével díszítve. (Szlavónia, valamint Horvátország címere külön címerpajzson, mint ahogy Erdélyé is.)

⁴ Melléklete: Klenner, Franz Wilhelm: *Handbuch zur topographischen Handelskarte des Oesterreichischen Kaiserstaates mit einer Ueberschreibung der Monarchie-Gränze*. Wien, 1833.

8	<i>Post Charte der Oesterreichischen Monarchie</i> ⁵ K.: Karl Joseph Kipferling, kiad. Kunst und Industrie Comptoir, 1804. J.: HIM HT B IX c 38	Oesterreichische Monarchie	1=2 [jelkulcs nélkül]	–	Ungarn, nem	igen
9	<i>Die Oestreichische Erbmonarchie nach ihrem gegenwärtigen Zustande</i> K.: Joseph Marx Liechtenstem, kiad. Kunst und Industrie Comptoir, 1806. J.: HIM HT B IX a 6	Oestreichische Erbmonarchie/Autrichienne	1=/=2 [jelkulcs nélkül]	–	Königreich Ungarn; nem	nem
10	<i>Allgemeine Chartre des Kaiserthumes Oesterreich...</i> K.: J. Riedl's Kunsthandlung, 1816, 1828. J.: 1816: HIM HT B IX a 7; 1828: MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára T. 339	Kaiserthum Oesterreich	1=2 [jelkulcs nélkül]	–	Ungarn, nem	igen

⁵ In: Kipferling, K. I.: *Oesterreichischer Post und Reise-Atlas*. Wien, 1804.

ADRIENN KAPITÁNY

*Imperial Road Map and National Independence –
A National Grievance from 1835*

Our paper describes a less known episode of the National Assembly of 1832–1836: it examines how it became a national grievance that in the summer of 1835 the Governor's Council sent a map, made in Vienna and depicting the road network of the Habsburg Monarchy, to the counties. The estates disapproved of the fact that the map presented Hungary as one of the Monarchy's territories, and they thought that both the memorandum of the Governor's Council and the map's drawing and its labeling were insulting to the country's independence. As a result, the National Assembly demanded that the map be recalled and destroyed.

The case is interesting because the representation of the empire as shown on the map cannot explain the indignation in itself because, on the basis of our investigation, it did not contain anything unusual compared to other maps of the Habsburg Monarchy published in Vienna at the time. The fact that it was the Governor's Council to send the map to the counties undoubtedly played a part in the indignation, but the real reasons are rather to be found in the political climate of the time. At the time of the publication of the map, a debate was ongoing about the proper title of the newly elected emperor, Ferdinand, which was essentially about Hungary's constitutional status and the recognition of the country's independence. Moreover, previously the government took several measures which were against the law (the dissolution of the Transylvanian diet, taking legal action against Miklós Wesselényi and other cases), so the opposition could attempt to add any such steps on the part of the government, no matter how insignificant they may have seemed, to its "grievance discourse". At the same time, the case illustrates that the estates realized how important cartographic representations could be in political processes, thus it can provide additions to a better understanding of the map usage habits in the Reform Era.



DOBSZAY TAMÁS

A centralisták reformkori községi önkormányzati koncepciójának kérdéséhez

Azt, hogy a „centralisták” szokásos elnevezésükkel ellentétben hívei voltak az önkormányzatiságnak, régóta hangoztatják az irányzat kutatói, sőt van, aki egyenesen őket tekinti a valódi önkormányzatiság elgondolóinak. Szekfű Gyula e szavakkal jellemezte a centralista Csengery Antal községi koncepcióját: „Ez a rendkívül művelt, tisztára nyugatos nemesúr képzelte el legvilágosabban azt a népi Magyarországot, mely máson nem, mint a paraszt-községek ezrein és néhány száz városnak független önkormányzatán nyugodhatott [...] meg volt győződve, hogy a rendiséget [...] a szabad községek rendszerével lehet legbiztosabban megszüntetni és helyébe egységes szabad magyar nemzetet állítani.”¹

Míg a centralistáknak a liberális alkotmányos államrendszer hazai bevezetésére vonatkozó nézeteit számos tárgyban behatóan vizsgálták,² a csoport tagjainak kifejezetten a községekre vonatkozó megnyilatkozásai részletesebb elemzésére, egymáséval és főként más kortársakéval történő összevetésére még nem került sor. A centralista önkormányzati koncepció értékelésekor a középpontban többnyire a megyekérdés állt, valamint a csoport határozott törekvése a különböző szintek hatásköreinek elkülönítésére.³ Említést nyer ugyan

¹ Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Budapest, 1983. Hasonmás kiadás, kiad. Glatz Ferenc (Történetírók Tára). 16–22. A nemesi megye helyett a demokratikus községnek az etatista centralizáció elensúlyaként szánt szerepét említi Kosáry Domokos és Sötér István is. Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest, 1979. 760–762. (A vonatkozó fejezet Kosáry Domokos munkája.) Sötér István: *Eötvös József*. Budapest, 1967. 124.

² A csoport tagjait az ellenzék többségétől elválasztó programelemek, a meglévő formákkal, főként a megyerendszerrel való gyökeres szakítás szándékát hangsúlyozzák: Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Budapest, 2002. 260–264. (Kosáry ugyanakkor figyelmeztetett Kossuth politikai önmérsékletére is.) Fenyő István: *A centralisták: Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1997. Eötvösre: 257–266., Szalayra: 268–273.; Irinyire: 308., Csengeryre: 283–288.; *A falu jegyzőjére* uo.: 315., az arisztokratikusnak minősített ellenzékre: 322–323. Fenyő árnyaltan figyelembe veszi Varga János véleményét is, aki a középszintű ügyek miatt a megyei önkormányzatiság fontosságát hangsúlyozta. Vö. Varga János: *Megye és haladás a reformkor derekán 1840–1843*. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 12. Kaposvár, 1981. 186–187.; Schlett István: *A magyar politikai gondolkodás története II./1: A liberalizmus Magyarországon*. Budapest, 1999. 202–227.; Devescovi Balázs: *Eötvös József (1813–1871)*. Pozsony, 2007. 142–143. Mások szerint eme intézmények létesítése korábban is a reformellenzék céljai közé tartozott. Vörös Károly: *A reformellenzék harca a polgári átalakulásért*. In: Mérei Gyula (főszerk.), Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. Budapest, 1980. (Magyarország története 5.), 944., 946–947.; Szabad György: *Eötvös József a politika útján*. Századok, 105. évf. (1971) 3–4. sz. 661.; Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest, 1977. 64., 75–76., 78–79., 82.

³ Stipta István: *Eötvös József önkormányzatvédő municipalizmusa. Adalék a hazai liberális államfelfogás történetéhez*. Napjaink, 27. évf. (1988) 9. sz. 3–7.; Stipta István: *Eötvös József a célszerű*

az autonóm szerepkörben a megye helyére lépő község ügye, de inkább csak utalásszerűen, általánosságban. E tárgyban a legutóbbi elemzők is döntően Csengery emlékeztető cikksozozatának ismertetésére hagyatkoznak, az abban foglaltakat az irányzat egészére jellemzőnek és kifejezetten úttörő jellegűnek tekintve.⁴

Dolgozatunkkal e ponton szeretnénk hozzájárulni a centralisták működésének vizsgálatához. Egyrészt a centralista szerzők idevágó szövegeinek újraolvasásával és összevetésével arra kérdezzük rá, hogy mi is volt a véleményük a községek státusáról, igazgatási és önkormányzati szerepéről. Másrészt az e szövegekből kirajzolódó képet a reformellenzéki többségnek az országgyűlési megszólalásokban és dokumentumokban megfogalmazott álláspontjával kívánjuk ütköztetni. Számunkra úgy tűnik, hogy a centralisták – a parlamenti alkotmányosság mögött csak másodlagosnak tekintett – községi kérdéssel többnyire csak a megye bírálatának részeként foglalkoztak. Kidolgozott elképzelést csak Csengery közölt, amely azonban meglehetősen közel áll a reformellenzéki többség nézeteihez.

Eötvös, Szalay, Trefort és Irinyi a községi önkormányzatiságról

Az irányzat első hangütése, a Pesti Hírlap átvétele utáni első nagyobb cikksorozat Eötvös tollából mindjárt a megye kritikáját adta, s ebben az egyik vezérgondolat éppen az önkormányzatiság problémája. Gondolatmenetét azzal indítja, hogy megvilágítja a municipium fogalmának szerinte elhibázott magyarországi értelmezését, majd azt a valódi autonómia véleménye szerinti ismérveivel szembesíti: „nálunk [...] municipális szerkezetnek az nevezetik, mi valamint egykor helyesen, megyei szerkezetnek mondatott”. A távoli hasonlóság miatt Magyarországon az önkormányzatiság minden előnyét a megyének szokás tulajdonítani. Mindez „oda vezetett tovább, hogy valamit bírva, mit municipális szerkezetnek nevezünk, a municipális szerkezetnek való[ságos] jótéteményeiről megfeledkezünk, s a kommunális szerkezet kifejtésére semmi lépéseket nem tettünk”. Eötvös szerint az önkormányzat feladata a belső, helyi ügyek intézése, ám ehelyett a megye országos szintű politikai tevékenységet folytat, így nem is láthat el tényleges helyhatóságot. A megyében ezért „a neven kívül alig van valami a helyhatóság [...] fogalmából”.⁵

Eötvös későbbi cikkeiben néhány helyen tovább magyarázza az önkormányzatiságra vonatkozó elveket, majd cikkeit a *Reform* című munkájában egybe szerkesztve foglalja össze nézeteit. Elsősorban bírálja a megyéknek a községek hatáskörébe vágó gyámkodását. A helyi önkormányzat védelme jegyében érvel a megyei „mindenhatóság” korlátozásának

központosításról és az önkormányzatok szükségességéről. Jogtörténeti Szemle, (2014) 2. sz. 8–19., kül. 10–11. és a községre: 12–16.; Stipta István: *Adalékok Eötvös József önkormányzat-védő felfogásához.* In: VI. Szegedi Jogtörténeti Napok báró Eötvös József születésének 200. évfordulója alkalmából. (Szerk.: Varga Norbert) Szeged, 2014. 157–164. Az utóbbi évek tanulmányai feltárták Eötvösnek a megyei életben szerzett tapasztalatait is. Gángó Gábor: *Eötvös József a bécsi Magyar Udvari Kancellárián.* In: Gángó Gábor (szerk.): *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra: Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára.* Budapest, 2013. 399., megyei beilleszkedési kísérleteiről és azok kudarcáról lásd: 107–118., kül. 117–118.; uő: *A megye aljegyzője. Báró Eötvös József Fejér megyei hivatala 1833–1835.* Századok, 142. évf. (2008) 1. 49–61.; uő: *Báró Eötvös József és Békés megye.* Századok, 147. évf. (2013) 5. sz. 1079–1092.; uő: *Báró Eötvös József és Borsod megye.* Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, 17. (2012) 171–175.

⁴ Fenyő: *A centralisták,* 258., 261., 286–288., 308.; Gábori Kovács József a csoport politikai tevékenysége egészét több tanulmánya után kötetben foglalta össze: *A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái 1844–1847.* Budapest, 2016., a községre lásd: 41., 46–48., 110–120.

⁵ Eötvös József: *Központosítás és helyhatósági rendszer I.* Pesti Hírlap, 366. sz. 1844. júl. 4.

szükségességéért.⁶ A megyét azért nem tekinti önkormányzatnak, mert mind az országos, mind a helyi ügyeket magába olvasztva működik. „Az önkormányzás eszméjének két következménye van. Először, hogy azoknak, kiket valamely tárgy érdekel, annak intézésében részök legyen. Másodsor, hogy azokon kívül, kiket e tárgy érdekel, senki az intézkedésbe be ne folyhasson.” Eötvös a személyes, egyéni szabadságból kiindulva kérde, hogy az egyénekhez hasonlóan „egyes megye, város vagy falu nem követelheti-e szintoly joggal, hogy azon tárgyak, melyek nem az egész országot, hanem csak őket érdeklik, szinte nem az ország által, hanem csak általuk határoztassanak el”. A helyi érdekű közberuházások, a rendészet és a karhatalom példájára hivatkozva mutatja ki, hogy „nincs tárgy e hazában, mely a megye köréhez nem vonathatnék”. Pedig „vannak tárgyak, melyek [...] csak egy falut érdekelnek. Ily tárgyakat a megye határozatára bízni nem egyéb, mint [...] azt, mihez csak Péternek van köze, az egész falu elhatározására bízni.”⁷ Mint a megfogalmazás mutatja, Eötvös attól is tartott, hogy jellemzett működése folytán a megye – miközben elégtelen gátja a központi hatalom túlkapásainak – saját túlterjeszkedései miatt az egyéni szabadságjogok és a helyi közösségek érvényesülésére nézve maga jelent veszélyt.⁸ Eötvös tehát az országos, a megyei és a helyi szervek hatáskörét el kívánja különíteni. A meghatározó jogszabályalkotó és irányadó szerep az országgyűlésnek jutna, amelyben a törvényhatóságok korábbi politikai szerepe egyesülne, a megyék – úgy tűnik – pusztán ennek és a neki felelős kormányának rendelkezéseit végrehajtó, közigazgatási szereppel bírnának, míg a helyi, de kizárólag csak az adott lakosságot érintő ügyek a helyi önkormányzat, a község vagy helyhatóság joga és feladata kell legyenek.⁹

Eötvös azért sem látta értelmét a megye fennálló hatásköre védelmének, minthogy azt az 1843-as országgyűlés által tervezett községi rendszer bevezetése majd úgyis szűkebbre szorítja.¹⁰ Erre vezet többek közt az a tény – ismeri el maga Eötvös –, hogy épp az ellenzék karolta fel a szabad községek ügyét, továbbá nem a rendek, hanem a kormány az oka annak, hogy a községek még mindig saját hatóság nélkül vannak. A törvény elfogadása esetén azonban „minden község mely magát megváltja, s így a községi rendszer gyakorlatába jó, a megye hatáskörét szűkebbre szorítja”.¹¹

A centralista irányzat vezető személyisége elhibázottnak tekintette a politikai jogok kiterjesztésének a reformellenzék által javasolt módját is, amely a községek megyegyűlésre küldött képviselőin keresztül kívánta megkezdeni a nem nemes népesség bevonását a politikai életbe. Kevesellte, hogy a községek kapnának szavazatot, hiszen így a személyes részvételt megőrző nemesség túlsúlyban maradna a községi képviselőkkel szemben.¹² „Hogy a nem nemesekből álló községek ezentúl a megyei gyűlésekre követeket küldjenek, kik minden választás- és tanácskozásban részt vehessenek [...] nemcsak kielégítőnek nem tartom, hanem sőt azt hiszem, hogy annak elfogadása csak elkeseredést szülhetne. [...] Ily viszonyok közt éppoly kevésbé tarthatják magokat nem nemes osztályaink képviselve, mint a je-

⁶ Eötvös József: *Reform*. In: Eötvös József: *Reform és hazafiság*. Publicisztikai írások. I-III. Kiad. Fenyő István. Budapest, 1978. 367–370.

⁷ Eötvös: *Reform*, 369–370.

⁸ Eötvös: *Reform*, 393–395.

⁹ Így értelmezi Gábori Kovács József is: *A centralista Pesti Hírlap*, 46–47.

¹⁰ *Ügyünkben III*. Pesti Hírlap, 497. sz., 1845. júl. 4.

¹¹ Eötvös: *Reform*, 511–512.

¹² *Agricola levelei II: A reformok ellenzöi*. Pesti Hírlap, 427. sz., 1845. febr. 2. Vö.: Eötvös: *Reform és hazafiság*, 81–82.

len pillanatban városaink, melyeknek országgyűlési szavazata összesen számíttatik egybe.”¹³

A megye kritikáját irodalmi eszközökkel erősítette Eötvös regénye, *A falu jegyzője*, amelyet Fenyő István szerint némely faluban kézről kézre adtak, vagy közösen felolvastak.¹⁴ A regény a provinciális, érdekhajhász, anakronisztikus nemesi világ problémái összegzéseként ábrázolja a megyét, s ezzel a világgal szemben a nép, a polgárosodó, a nemesi megye uralma alól emancipálódó paraszti világ s a vele közösséget vállaló nemesek kerülnek pozitív megvilágításba.¹⁵ Mint Vörös Károly jelzi, Eötvös a túlzás Kossuthtól tanult technikája révén a rendszernek nem a tényleges viszonyai, hanem lehetséges következményei rajzával ér el hatást.¹⁶ Fenyő István szerint Eötvös a kiváltságosok egy oligarchikus részcsoportjának arisztokratikus uralmi szervezeteként értelmezi a megyét, s még a nemesség körére szűkítve sem fogadja el a demokratikus jelleg meglétét. Bírálata nemcsak a fennálló állapotokra vonatkozta, hanem kiterjesztette a megye reformját körvonalazó reformellenzéki elképzelésekre is.¹⁷

Bár Szalay Lászlót, a centralista Pesti Hírlap szerkesztőjét is elsősorban az országgyűlés rendezése érdekelte, egy-két helyen ő is szolt a községek rendezésének és ennek érdekében a megyei hatalom korlátozásának szükségességéről. A *Zalai szózatok*ban kemény bírálatot gyakorolt a municipalista álláspont felett: „...oly political architektúrát védenek ellenünk, [...] mely magát a községrendszer csírája nélkül municipálisnak mondja, [...] a törvényhatóságok a legtúlságosabb, s a községi élet legparányiabb lüktetését is gátló centralisationak lakhelyei”.¹⁸ Másutt a liberális program minden elemét a központosítás elveivel látja kapcsolatban állónak. „Megye- és községrendezés, közmunkák és adóügy, büntetőjogi intézkedések, s a távolban már felmagasodó polgári törvénykönyv, ezen zárkőve az öszves épületnek [...] megannyi parallellái lesznek a központosítás political formájának.” E vízió sikeres megvalósításához kell, hogy a „parlamentáris kormány [...] alaptételei a közmegevitás izzó tüzéből teljes épségben keljenek ki”.¹⁹ Ám a „községi rendszerre” csak általánosságban utalt.

A centralisták gazdaságpolitikai szakírója, Trefort Ágoston a helyhatóságok kebelében javasolja telekkönyvi hivatal létesítését a hitelügy előmozdítására – Kossuth korábbi tervéhez hasonlóan.²⁰ Irinyi József, aki a külföldi alkotmányok ismertetésében jeleskedett, a központosítás mellett szintén községi rendszert ajánl – sugallva egyben, hogy az önkormányzatiság összefér a központosítással.²¹ Ugyanakkor ez alatt mind a megyének, mind a községnek csupán belső ügyekre vonatkozó hatáskörét ismeri el, mert a közigazgatás, a végrehajtó hatalom gyakorlása a felelős kormány által kinevezett hivatalnokok hatásköre.

¹³ Eötvös: *Reform*, 460–461.

¹⁴ Fenyő Ferenczi Zoltánra hivatkozik (*Br. Eötvös József*. Budapest, 1903. 140.). Fenyő: *A centralisták*, 315.

¹⁵ Fenyő: *A centralisták*, 316–318.

¹⁶ Vörös: *A reformellenzék harca*, 946.

¹⁷ Fenyő: *A centralisták*, 259–260.

¹⁸ *Zalai szózatok* (Pesti Hírlap 1844. október 9.) In: Szalay László: *Publicistai dolgozatok* 2. köt. Pest, 1847. és Budapest, 1985. (Repr.) 5.

¹⁹ *Nyílt levél Triesztből, Vis inertiae és a reform* (Pesti Hírlap, 1845. július 25.) In: Szalay: *Publicistai dolgozatok*, II. 81.

²⁰ *Hitelintézet és telekkönyv*. Pesti Hírlap, 375. sz. 1844. augusztus 4.; Fenyő: *A centralisták*, 277–278.

²¹ Fenyő: *A centralisták*, 308–310.

„Mi a községeknek nem kívánunk politikai hatáskört. Legyenek a községek egyedül a községet illető ügyeknek elintézői [...], de ezen megyéknek és községeknek semmi közkormányi önállóságuk és hatóságuk sem volna”, s a megye is „csupán azon kerületi községek közös ügyeit intézné”.²²

Mint látható, a centralisták többsége a községügyet néhány alapelv leszögezésén túlmenően nem részletezte. Uralkodik írásaikban a valódi önkormányzatra hivatott, de a megye zsarnoksága által elnyomott község képe, így a község említése inkább a megyebírálat érve és motívuma; azt a jövő önkormányzatiságának alanyaként csak említik, de határozottabban nem körvonalazzák. Publicisztikájukból nem sokat tudunk meg a majdani önkormányzati községrendszer mibenlétéről, tervezett működéséről. Irinyi nyíltan ki is mondja, „hogy a községi helyhatóságoknak s a kerületeknek, vagy ha úgy tetszik megyéknek, mennyire terjedjen ki ezen állapotban hatáskörük, az kétségtelenül nem csekély érdekű [...] jelenleg azonban másodrendű dolog volna ily részletességekbe bocsátkozni”.²³ Nem véletlen, hogy az elemzők mind Csengery Antalhoz utasítanak minket, akinél a centralisták közül egyedül olvashatunk részletesebben kidolgozott községi koncepciót.

Csengery „töredék eszméi a községek rendezése körül”

A centralista *Hírlap* szerkesztője cikksorozatának első darabja leszögezi a törvényhozási centralizáció mellett a kis ügyekre vonatkozó önkormányzat szükségességét, ennek alanyaként pedig a demokratikus formában rendezendő községet jelöli meg. A következő rész a földesúri hatalom megszűntetésének és a közhatalmi felügyelet létesítésének szükségességét hangoztatja, továbbá kritikái véleményét közöl az előző országgyűlés e tárgyban végzett munkájáról. A harmadik cikk a község tervezett belső elrendezését taglalja, az utolsó a község és a megye kapcsolatát.

A község mint az önkormányzat alanya

Csengery a központosítás mellett hitet téve abból indul ki, hogy az önkormányzatiság a centralizáció szükségszerű velejárója: „...míg – Cormeninként – centralisálni kívánjuk a nagy dolgokat, a kicsinyek decentralisációjáról nem kell megfedkezünk”. Az önkormányzatiságot az egyéni szabadságból vezeti le: „Szabad tért kell nyitnunk az egyéniségeknek, a magánosak tehetségeinek, s az önállóságra hivatott testületeknek”, ezért „sürgetjük ez alkalommal a községek népelmű alapon rendeztetését. Ez lesz a valódi municipalitás.” Ám a községek jelen állapotukban nem lehetnek önkormányzatok, hiszen lakóik uraiktól függő jobbágyok, így közösségük is földesúri hatalom alatt áll, amelyet a nemességet képviselő vármegye sem ellensúlyozhat hatékonyan: „A községek élén, [...] összegyűl ma néhány földesúr [...] s a községek? a nép a községekben? – e földesurak atyáskodó pártfogása alatt él, kik saját eljárásaikat magok ellenőrzik ott a megyékben.”²⁴

A földesúri hatalomnak tehát mind az egyének, mind a község felett meg kell szűnnie, „a hűbériség enyészte mindenütt a községek újjászületését vonja maga után. Az egyének emancipációja után következik, hogy az erkölcsi testületeknek, mely már független polgárokból áll, személyisége, e polgárok collectiv önállósága, szabadsága is ismertessék el.” Az

²² *Átalakulásunk III.* Pesti Hírlap, 433. sz. 1845. febr. 23.; *Átalakulásunk IV.* Pesti Hírlap, 434. sz. 1845. febr. 27. Gábori Kovács közigazgatásának nevezi az Irinyi által leírt rendszert, de az inkább belső ügyeket illető hatáskört körvonalaz: Gábori Kovács: *A centralista Pesti Hírlap*, 110–111.

²³ Irinyi: *Átalakulásunk IV.*

²⁴ *Töredék eszmék a községek rendezése körül.* I. Pesti Hírlap, 471. sz. (1845). In: Csengery Antal: *Publicistai dolgozatok és beszédek.* Budapest, 1884. (Csengery Antal összes munkái, IV.) 24–25.

önkormányzatiság igénye sok helyen arra sarkallta a szabadulni igyekvő helységeket, hogy az uralkodó, a kormány közvetlen függőségében lássák létük, helyzetük biztosítékát. „Természete a személyesen függő népnek [...] örömet látni az erőt egy hatalom kezében összpontosítva, mely mindnyájok felett áll. Innen a vágy, a törekvés a megyei uralom alól inkább a burocracia igazgatása alá, innen van, hogy a nagyobb, szabadabb községek azonnal királyi városok akarnak lenni, vagy [...] a törvényhozás helyett – hol képviselők nincs – a végrehajtó hatalom által rendeztetnek a szabad királyi városok módjára.”²⁵

A megye valójában nem is kész és nem is képes a csekély fontosságú helyi ügyeket ellátni: „...a szegény, egyszerű községi lakosnak apró ügyei vannak, mik reá nézve igen fontosak. Ezeket csekélyli és hanyagul végzi a kerületi tisztviselő. Tudok esetet, hogy a szolgabíró egy alföldi megyében egy szegény embernek megfizette ellopott ökre árát, hogy megkímélje magát a vizsgálódás fáradsalmaitól.” Az önkormányzat helye ezért a megye helyett a községi hatóság, hiszen „mindenki legjobban végzi öndolgait”. Csengery szinte Kossuthnak a megye mellett hangoztatott érvét ismételve fűzi a községhez az önkormányzatiság egyik fő indokát: „A szabad községi rendszer első láncszem, mely a család után az embert a statushoz fűzi; s tanítván mások javáért is tenni, s áldozni, ezáltal a hazafiságnak, szabadságnak elemi iskolája mindenütt.”²⁶

Az országgyűlés mint rendezésre hivatott tényező

Tapasztalva, hogy a szabadságra törekvő mezővárosok az uralkodótól várják helyzetük biztosítását, állt elő az 1843/1844-es országgyűlés a szabad községekről szóló javaslatával.²⁷ A diéta tervezetében Csengery helyesli az uraság hatalmának eltörlését a felszabadult községek felett, részben mert „ez rajta különben is csak terhül maradna azután, s mi fő tekintet, hatóságot gyakorolni oly jog, mely csupán a statust illeti”. A megszűnő felügyeletet viszont a törvényhozásnak azonnal pótolnia kellett volna, ám a diéta a megyékre bízta a rendezést; Csengery szerint helytelenül, hiszen ezek – mivel a rendezéssel hatalmuk csorbulna – ellenérdekeltek a községi önállóság biztosítása tekintetében. „A megye [...] öntudatlanul gyakorolja azon gyámságot a községek fölött,” mely viszonyok „olyan nyomasztók, hogy ezek mellett a községi önállóság, a valódi önkormányzás rendszere ki nem fejlődhetik”. Amikor a törvényhozás a megyékre ruhazza a rendezést, olyan önmegtagadást vár el tőlük, amelyre nincs remény. Példának a jegyzők ügyét említi Csengery: szomorú állapotokra „micsoda javaslatok tétettek? Többnyire az, hogy a községi jegyző mondassék ki megyei hivatalnoknak, hogy fizetését a megye pénztárából vegye. Íme a kerületi hatóság, mely felülről a centralisatio ellen küzd, [...] s a községi hivatalnokot, kinek nem az okozza baját, hogy a községtől függ, hanem hogy emellett még a földesúrtól s megyei tiszteltől is igen nagyon függ, éppen azon függéstől kívánja feloldozni, mely a legtermészetesebb.”²⁸

Csengery következtetése az, hogy a községek szervezetét az országgyűlésnek kell rendeznie, s ennek során nem a megyét, hanem a községet kell önkormányzatban részesíteni. Ez a reform veszélytelen, hiszen a község elegendő teret ad a helyi ügyekben a helyi aktivitásnak, ám sohasem lesz olyan erős, hogy a központi hatalmat paralizálja: „A község érzi a státusótalom szükségességét, habár cselekvése irányát helyi szellem vezeti is. A tartomány, a megye önerejében túlbizakodó, s az elkülönözés szellemét gyakran annyira táplál-

²⁵ *Töredék eszmék a községek rendezése körül* II. Pesti Hírlap, 1845. 472. sz. In: Csengery: *Publicistai dolgozatok*, IV. 25.

²⁶ Csengery: *Publicistai dolgozatok*, IV. 29.

²⁷ A javaslatot alább Csengery cikkével összevetve ismertetem.

²⁸ Csengery: *Publicistai dolgozatok*, IV. 26–27.

ja, hogy az erkölcsi szakadást [...] nemegyszer politikai is követi. A községnek szélesebb hatáskört bátran engedhetni. A helyi érdekeket a tömeg is felfogja, a kérdések, melyek ez érdekekből támadnak, általában olyanok, hogy a nép tárgyalni képes, mert elemeit ismeri [...] s a község, nemcsak mivel aránylag kicsiny, nem árthat a státusnak, hanem természeténél fogva is democrata elv alapján rendeztethetik.”²⁹

Jogegyenlőség, helyhatósági képviselői szerkezet

Csengery ezután kifejti a község képviselői jellegű belső szervezetére vonatkozó elképzelését. „A beligazgatás a nép érdekében és általa történjék. De minél nagyobb valamely község annál kevésbé valósíthatatik a nép egyenes részvétele saját ügyei intézésében. [...] a tömegek tanácskozássra alkalmatlanok, s annál kevésbé cselekedni, végrehajtani a tanácskozás vég-eredményét. A népnek tehát két organumra van szüksége: collectivra, mely helyette tanácskozzék, s egyénire, mely cselekedjék. Így alakul a községek képviselőtestülete, s a tanács, a tisztviselői kar, mely – valamint amaz – a nép megbízásából jár el tisztségében. A nép tehát saját ügyei intézésébe közvetve, választás által gyakorol befolyást.”³⁰

A képviselői rendszer vázolásakor fejti ki a választás alapelveit is, amelyek a községi hatáskörrel szoros kapcsolatban állnak. Ennek lényege az, hogy „egy osztály, egy érdek se zárassék ki a képviselőből, de egyszersmind kiváltság s egyéb mellékes tekinteteknél fogva túlnyomó befolyás se adassék egyiknek a másik fölött” – utasítja el a konzervatívok által már a negyvenes évek első felében megfogalmazott, a majdani virilizmust előlegező álláspontját. De ugyanígy viszonyul a nemesség rendi különállásához is: a megyék átalakulásához is szükséges „mindenek előtt a nép életében, a szabad községek kebelében megdönteni a választfalakat. A nemességnek, mely eddig csak megyei életet élt, be kell olvadnia a szabad községekbe”, de úgy, hogy „előjogait ne vigye át magával a község kebelébe, s ugyanazon qualificatio alá essék, melyek a község egyéb lakosaitól kívántatnak”.³¹ Következésképp le kell szögezni a községi hatóság személyi illetékességét a nemesség irányában is. „A községek igazgatása [...] kiterjesztendő minden lakosokra. Ez szintoly lényeges kelléke a rendezésnek, mint az általános [nemességre is vonatkozó választási] cenzus. A helyhatóság kiterjesztése nélkül a községekben oly kevésbé képzelhető rend, mint a szabad királyi városoknál, hol az országgyűlés is szükségesnek tartá a területiális hatóságot megállapítani.” A kivételezett helyzetet nem külön hatóságban, hanem a választási befolyásban álljon. A községben nem szabad táplálni az „elkülönözés szellemét”, s különbíróóságok által sem szabad az özszeütközéseket szaporítani. Az igazságszolgáltatás érdeke „kívánja a kivételes bíróságok megszüntetését. Ily bíróságok a nemes hadnagy szék”, azaz a községeken belül működő külön nemesi községek. Csengery azt sugallja, hogy ezek eredete amúgy sem a nemesi múltba, hanem a 18. század óta tapasztalható nemesi előítéletekre vezethető vissza.³²

A határozatot hozó képviselőtestület létszámát úgy kell megállapítani, hogy ne akadályozza a tényleges tanácskozást, tagjait pedig a lakosoknak egyenes választással arányos rendszerben kell választaniuk. A tisztviselők esetében Csengery elképzelhetőnek tartja az igazgatás szakmai érdekeire tekintettel a közvetett választást, de akkor ezt a lehető legnagyobb létszámú képviselőtestületnek kell választania. Maga azonban – részben éppen ezért, részben a tisztviselők iránti közbizalom biztosítása végett – szerencsésebbnek tartja a köz-

²⁹ Csengery: *Publicistai dolgozatok*, IV. 28.

³⁰ *Töredék eszmék a községek rendezése körül*, III. 1845. 473. sz. In: Csengery: *Publicistai dolgozatok*, IV. 30.

³¹ Csengery: *Publicistai dolgozatok*, IV. 31.

³² Csengery: *Publicistai dolgozatok*, IV. 33–35.

vetlen választást. Az igazgatási stabilitást vagy a képviselőtestület restaurációjának hosszabb ciklusa, vagy még inkább a testület részenként, de rövidebb időközönkénti újrávalásztása biztosíthatja; „így mindig maradnak a község bizományosai között, kik a dolgok rendes folyamával ismeretesek, az administratióban járatosak”. A választásnál titkosságot, a tanácskozásokban viszont nyilvánosságot kell megkövetelni; ennek jótékony ellenőrködése mellett a visszaéléseket szigorú összeférhetlenségi törvénynek kell biztosítania.³³

Helyi és megyei hatáskör, népképviselői megye

Ezután a községi hatáskört körvonalazza, amely kiterjedne a községi szintű pénzügyekre és vagyonkezelésre, a helyi rendészetre, határozathozatalra és azok végrehajtására a helyi ügyekben, tehát a helyi kérdések kezelésére. „A község a status által előírt módon rendezi háztartását, amaz kezeli önvagyonait és jövedelmeit; felügyel a státus nevében a községi közintézetekre s alapítványok kezelésére, s intézi azon dolgokat, melyek saját lakosait érdeklik [...], s amennyiben a községi lakosok érdeke és jóléte kívánja, kezeli a helyi politikát; végre az alsó rendőrséget és benső igazgatást illetőleg szabályokat is alkot s határozatokat hoz. Ezeknek azonban sem a törvényt sem a megyei szabályt sérteni nem lehet.” Két területen ezen túlmenő jogköre is lenne a községnek. Az egyik az igazságszolgáltatás: a bírászkodás és a közigazgatás elválasztását ugyan elengedhetetlennek tekintette, ám a kisebb ügyekre lehetségesnek vélte a helyi ítélkezést, s csak a nagyobbakban látta szükségesnek szakavatott személyek híján több községet átfogó kerületi bíróságok felállítását. Így a község hatásköre a békéltetésre, s ha mérete megfelelő bíróság fenntartását lehetővé teszi – a korban fennálló rendezett tanácsú mezővárosokhoz hasonlóan, – az alsó fokú bírászkodásra is kiterjedne. „Ezekhez képest jogi ügyekben béke- s egyezményi, – sőt a per tárgya, minősége és mennyisége szerint, ahhoz képest, amint nagyobb vagy kisebb valamely község – törvényes bíróságot is gyakorol.”³⁴ A másik terület a felsőbb rendeletek végrehajtása. Csengery végrehajtó szerepet szán a községeknek a közigazgatás tekintetében is, amikor így folytatja: „...a törvények és megyei szabályok [a községi képviselőtestület és hivatalnokok körében] tanácskozás tárgyai nem is másért lesznek, mint alkalmazás által eszközölni azok végrehajtását. E végrehajtásra a község saját tisztviselőit a statusnak s a megyének is átkölcsonzi.”³⁵

A község és a megye kapcsolata Csengery szerint a községi önkormányzat által átrendeződik. A megyének a továbbiakban is joga lenne felügyelni a községi igazgatásra, de ne uralkodhasson felette, ellenőrizze azt, anélkül azonban, hogy beavatkozná. „A községi igazgatás, hatáskörén túllépve, vagy a hatóságot törvénytelenül gyakorolva sértheti az egyes polgárok szabadságát [...] Hogy ez ne történjék, nem elég a községi hatáskört gondosan körülírni, szükség, hogy gondosan fölfigyázzon, ellenőrzetet gyakoroljon a status, melynek közjogi oltalma alatt állanak az egyes polgárok. A statushatalom e felügyeletet a megye által gyakorolja.”

A megye azonban Csengery elképzelése szerint nem pusztán felügyel, hanem rá vár a több községet egyszerre érintő ügyek szervezése, igazgatása. A megye, „melyben aztán egész kerület, egész vidék érdekei egyesítettnek”, „nem csupán az igazságszolgáltatásban gyakorol fellebviteli széket, hanem a felsőbb, egész vidéket, kerületet illető rendőrséget is kezeli, nagyobb fontosságú ügyekben [...] első folyamodványi bíróság, szóval gondja van mindazon érdekekre, melyek a kerületébeni községeket általában illetik, nem terjeszkedvén

³³ Csengery: *Publicistai dolgozatok, IV.* 31–32.

³⁴ Csengery: *Publicistai dolgozatok, IV.* 33.

³⁵ Csengery: *Publicistai dolgozatok, IV.* 35.

ki egyes községek saját viszonyaira s a kisebb érdekű helyi ügyekre.” Csengery ezzel Irinyi-hez hasonlóan elismeri, hogy léteznek helyi-községi érdekeken túllépő ügyek, amelyekre nézve lehetséges megyei hatáskört megállapítani. Mindehhez szükséges, hogy a megyének is legyen önkormányzati testülete, amely e hatáskört gyakorolja. A megye tehát nemcsak „időszaki jelentést kívánhat a községektől”, s a „felügyeletet tisztviselői által gyakorolja, kik jelentést tesznek a közgyűlésre”, hanem ezen túlmenve „a közgyűlés tanácskozik és határoz mind a felsőbb rendeletek foganatba vétele iránt, mind a vidéki érdekek, szükségek szerinti szabályok hozatalát illetőleg. Ily tárgyak a megyei politialis ügyek, községi költségvetés előleges megvizsgálása, s az országos vonalhoz vezető vicinális utak készítése stb.”³⁶ A megyének tehát középszinten lenne önálló hatásköre is, amelyet önkormányzati testület gyakorol.

Végezetül mindezek mellett – mint a testület tárgyai sorában az imént szerepelt: a megye közvetíti az állami közigazgatást is, amelybe azonban bevonja a községeket is. „Általa adatnak ki a községeknek minden közkormányi intézmények rendeletek, mik a községi ügyeket illetik.” Éppen ezért a megyei közgyűlésnek is képviseleti jellegűvé kell alakulnia, s az önkormányzat lényegéhez tartozik, hogy az igazgatott községek képviselőinek kell a testületben ülniük, „különben ismét csak ott leszünk, hol valánk, azon rendszer mellett, mely a hon lakosait adminisztrálókra és adminisztráltakra, gyámokra és gyámság alattiakra osztályozza. A megye – ismételjük – szerintünk nem egyéb, mint a községek összelete, a községi szerkezet az alap, ennek productuma a megyei, kerületi szerkezet. A községi érdekek aggregatuma képezi azon érdekeket, melyek a megyei gyűlés tanácskozásának tárgyai.” „A megyei gyűlésen tehát – átmenve a képviseleti rendszerre – a községek összes lakosainak kell képviseltetniök.” Ha egyszerre végbemenne az örökváltság, ezt könnyen végre lehetne hajtani, de mivel az állam nem hajlandó az úrbériség eltörlését anyagilag támogatni s így gyorsítani, „alig marad egyéb hátra, mint átmeneti rendszerül elfogadni azon [Kossuth és a reformellenzék derékhada által is képviselt s az országgyűlésen taglalt] javaslatot, hogy minden község mely magát megváltja, lakosainak száma szerint képviselőket küldhessen a megyei gyűlésre”. De ez természetesen még nem lesz igazi képviseleti rendszer, ahhoz „egygy kell olvasztanunk az elemeket, át kell mennünk a tiszta képviseleti rendszerre. [...] ne a helységek külön követői üljenek együtt a megye közgyűlésén, [...] hanem a kerületek lakosai azon választási rendszer szerint, mint az országgyűlési követ választatik, gyűljenek össze és válasszák egyenesen a megyei tanácskozó testület tagjait.”³⁷

Csengery javaslata és a reformellenzék országgyűlési törvénytervezetei

A cikkekben ismertetett községrendezést illető elképzelés fő pontjai tehát a következők. 1. A községrendezés nem megyei, hanem törvényhozási feladat. 2. E rendezés egyik alapelve a jogegyenlőség, amit a nemességgel szemben érvényesíteni kell. A nemesi községeket meg kell szüntetni, a nemességet be kell tagolni a helyi hatóságok kebelébe, a község hatáskörét ki kell terjeszteni a nemesekre, s a községi, helyi politikában való részvételt se nemesi kiváltság, hanem minden lakos esetében választási cenzus biztosítsa. 3. A községi közéleti részvétel módja a képviseleti rendszer: a vezetés, határozathozatal a képviselőtestület, míg a végrehajtó tevékenység az ugyancsak választott hivatalnoki apparátus feladata. A választás esetében Csengery a titkosságot, a tanácskozásnál a nyilvánosságot pártolja. 4. A megye a községek „összelete”, „agregátuma”. A megyei közgyűlést szintén népképviselet útján kell

³⁶ *Töredék eszmék a községek rendezése körül* III. 1845. 474. sz. In: Csengery: *Publicistai dolgozatok*, IV. 36–37.

³⁷ Csengery: *Publicistai dolgozatok*, IV. 37–38.

megszervezni úgy, hogy tagjait a lakosok közvetlenül, utasítás adása nélkül válasszák. (Átmeneti megoldásnak, amíg minden jobbágyközség fel nem szabadul, elfogadható, hogy a már szabad községek lakosaik száma szerint képviselőt küldhessenek a megyei gyűlésbe.) 5. A község felügyeletét az állam e szintén népképviselativé alakuló, hatáskörében korlátozott megye útján gyakorolja, ezen túlmenő megyei beavatkozásra csak a magasabb, több községet is érintő esetekben kerüljön sor. 6. Az állami adminisztratív teendők végrehajtásához azonban a község kölcsönzi, adja át közegeit a megyének.

E koncepció valóban következetesen liberális községrendszert körvonalaz, ám a reformellenzéki többség vezéreinek és irányadóinak korábbi és egykorú megnyilvánulásaival összevetve az elképzelés számos eleme ismerősnek, sőt azokkal azonosnak hathat. Az ő szempontjaik egyben rávilágítanak Csengery koncepciójának kevésbé kidolgozott, nem végiggondolt pontjaira, de még inkább azokra az elemekre, amelyekben az ő nézetei és a centralista csoport más tagjai által vallott elvek között némi disszonancia tapasztalható.

A községek rendezésére hivatott hatóságot illetően először is meg kell jegyezni, hogy az 1844-es országgyűlés három (a szabad községek rendezéséről, a községi jegyzőkről és a szabad kerületekről szóló) törvényjavaslata és egy további indítványa is érintette a községeket. Csengery mintha elfelejtkezne arról, hogy a diéta szabad községekre vonatkozó – egyébként általa és Eötvös által is említett – rövid projektuma³⁸ egyáltalán nem adott a megyéknek szabad kezet, amikor feladatukká tette a felszabaduló községek rendezését. Útmutatóul ugyanis előírta számukra, hogy az úri hatalom alól szabaduló községeket „a megyék szabály által ugyanazon elvek alapján tartoznak rendezni, melyek a Jász-Kún községekre nézve a T [az alsótábla által készített és a felsőtáblával való egyeztetés alatt lévő] törvényben megállapítva vannak” (1. §). A szabad kerületekről alkotott igen részletes országgyűlési törvényjavaslat³⁹ alkalmazásának előírásával tehát meg is szabta a megyék általi rendezés kereteit, elveit. A községi javaslat előírta továbbá a rendezésre hozott szabályoknak az országgyűlés elé terjesztését. Ennek célja nemcsak az utólagos jóváhagyás volt, hanem a rendkívül változatos helyi viszonyok feltérképezése egy majdani részletes, általános, országgyűlés általi rendezéshez. Ráadásul – sajnálatukra – sem a reformellenzék törzse, sem a centralisták nem bízhattak abban, hogy a következő országgyűlésig számos örökváltási szerződés és ilyen rendezés történik, ennél fogva a megyék általi ideiglenes koordináció sem érintett volna sok helységet hosszabban tartó érvénnyel. Nem érzékelünk tehát lényeges véleményeltérést a centralista Csengery és az 1844-es reformellenzéki javaslat készítői közt abban a tekintetben, hogy a községek rendezésére hivatott politikai szerv az országgyűlés. Csengery szavait inkább a centralista megyebíráló propaganda részének kell tekintenünk, mint reális alapú elhatárolódásnak.

A községeknek az úri hatalom alóli mentesítése hasonlóképp a szabad községekről szóló törvénytervezet fő törekvése volt. Bár az örökváltáson átesett községek rendezése állt az előtérben, de a szabad község fogalmát az alsótábla reformellenzéki többsége kiterjesztő módon értelmezte, annak érvénye alá vonva a részleges örökváltást kötött, a földesúrral szerződéses állapotban lévő minden községet. A rendezés iránya tehát a földesúri hatalom

³⁸ *A községek elrendezéséről szóló törvényjavaslatnak újabb szerkezete. A 165. országos ülés iratai, 1844. június 21. = Felséges Első Ferdinánd [...] által sz. k. Pozsony városába 1843-ik esztendei Pünkösdi hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarországi közgyűlésnek írásai. Pozsony, 1844. (a továbbiakban: Országgyűlési irományok 1844.) II. 514.*

³⁹ *Törvényjavaslat a Jász-Kún kerületek rendezéséről. A 130. országos ülés iratai, 1844. március 26. Országgyűlési irományok 1844. 197–226.*

minél szélesebb körben történő megszüntetése, de mint majd látjuk, a többi törvénytervezet is ezt fogalmazta meg egyes részterületeken.

A nemességnek a községekbe tagolásával kapcsolatban is hasonló a benyomásunk. A községrendezésnél iránymutató szabad kerületi koordinációban az 1844-es országgyűlés az ott lakos vagy birtokos nemeseket több helyen is a kerület és községei hatósága alá tartozónak mondta. A javaslat 4. §-a szerint: „Minden a kerületekhez tartozó ingatlan birtok kivétel nélkül a kerületek törvényhatósága alatt áll, következésképpen minden ily birtok eránt bárki ellen intézendő követelések felett az illető kerületi bíróságok [a községi és másodfokon a kerületi törvényszékek] ítélnék.” Az 5. § a kerületbeli lakosok és birtokosok adóssági és szerződési követeléseit, a 6. § a kerületbeli állandó lakosok elleni személyes sértések eseteit rendeli a kerületi bíróságok ítélete alá. A 10. § szerint „a kerületek szabályai és határozatai a kerületek kebelében mindenkit különbség nélkül köteleznek”. A 32. § a községi illetőséget úgy szabta meg, hogy az minden meglepedett és birtokos egyénre vonatkozik. A 41. § kifejezetten leszögezi, hogy „a kerületi birtokosok és lakosok, habár országos nemesek lennének is [!], kerületi javaiktól mindennemű közterheket egyenlően és aránylagosan viselni tartoznak”. A 72. § a helyi rendőrségi ügyeket, a 109. § a rendőri kihágásokat is a községi hatáskör alá sorolta, a 106. § szerint „a községi törvényszék eljár polgári és rendőri tárgyakban”. Egyetlen kétes hely a 110. § lehetne, amely szerint „a mezei rendőrségi bíróság alakja és eljárása iránt a köztörvény rendelkezik”. Kétségtelen, hogy a mezei bírósági törvény a nemeseket a helyi bíróság alól kivéve a szolgabíró alá helyezte, ám mindjárt ugyane paragrafus második felében leszögezik a rendek, hogy az 1836:XVIII. törvény szerint alkotandó helybeli bíróság „a földesuraknak és szolgabíráknak tulajdonított hatóságot is fogja gyakorolni”, márpedig a szolgabírák hatósága kiterjedt a nemesekre is. Mindent összevéve a szabad kerületekről alkotott tervezet iránya egyértelműen a jogegyenlőség felé mutatott. E minta kötelező alkalmazása a szabad községek rendezésénél nem hagy kétséget afelől, hogy a reformellenzék irányadó magja is a jogegyenlőség alapján képzelte el a községek rendezését, és azok hatóságát a nemesekre is ki akarta terjeszteni.

A helyi közélet esetében sem érzékelünk kardinális különbséget Csengery és a reformellenzék többségének véleménye közt. A mintát adó szabad kerületi rendezési javaslat a községi szervezet vonatkozásában ugyanúgy helyi és megyei képviselőtestülettel, cenzusos, de közvetlen választású helyi, kerületi és országgyűlési képviselőkkel és választott tisztviselők-ből álló tanáccsal számolt, mint Csengery tervezete. A községi szervek hatáskörének megszabásakor az árvaügyi kérdéseket és a telekkönyvezést is ebbe sorolták, amint azt korábban Kossuth és később Trefort is tette.⁴⁰ A büntető hatóságot ugyan a kisebb kihágási ügyekre és a rendészetre kívánták korlátozni, s a nagyobb büntető ügyeket a büntető törvénykönyvben rendezendő kerületi bíróságra akarták ruházni, tekintettel azonban az igazgatás és a bíraskodás elválasztásának a centralisták által is hangoztatott liberális követelményére és a Szalay részvételével kialakított büntetőjogi tervezetre, ezt nem tekinthetjük a község korlátozásának.

A megye és a község kapcsolatára, a megye – felügyeletre szorítókozó – jogaira és beavatkozásának korlátozására vonatkozóan a községek beligazgatása felett a szabad kerületekről alkotott javaslat szerint a kerület is csak felügyeletet gyakorolhatott volna. A tervezet a költségvetés elkészítését és a számadás megvizsgálását a helyi képviselet feladatává és jogává tenné. Figyelemreméltó, hogy az 56. § szerint „a községi képviselők egyszersmind tagjai a kerületek közgyűlésének is, és a kerületek tisztújító székein a kerületek tisztviselőit vá-

⁴⁰ Kossuth már a Pesti Hírlap 1843. dec. 24-i 311. számában közölte, *Telekdíj* című vezércikkében ugyanezt javasolta.

lasztják”. Ez sokban emlékeztet Csengery szavaira, aki szerint a megyei szerkezet a községi szerkezet „összlete”, „productuma” – igaz, Csengery konkrét javaslata már nem egyezik e megoldással. Nem szól a törvényjavaslat a nemes lakosok külön jogairól a választásoknál sem, bár itt a megyei választásokra kidolgozott javaslat értelmében minden bizonynal ideiglenesen eltért volna a kerületek és a megyék rendszere egymástól.

Összességében szinte az a benyomásunk támadhat, mintha Csengery község-koncepciójának egyik fő forrása éppen az alsótábla által a szabad kerületekről alkotott törvényjavaslat lenne, amelyet a reformellenzék a szabad községek rendezése mintájául is elfogadtatott az alsótáblával. Az eszmék ilyen leszámazását természetesen nem szükséges feltételeznünk; az egyezések a két elképzelés közt éppen arra utalnak, hogy a korban ezek az elvek a liberális reformmozgalomban közismert és széles körben elfogadott gondolatok voltak, a reformellenzék javaslat a program első reálisan megvalósítható kezdeményének tekinthető.

Ki kell térnünk azonban a községekkel kapcsolatos néhány részletkérdésre is, ahol viszont a centralisták községi programjában koherenciahiány érzékelhető, láthatók problematikus pontok.

A centralista községi elképzelések problematikus elemei

A községek képvisellete

A reformellenzék többség javaslatának egyik, Eötvös és Csengery által is bírált eleme a községek megyegyűlési képvisellete mint a politikai jogok kiterjesztésének eszköze. A szakirodalom hivatkozza a *Reform* hatásos szavait: „Oly gyűlésben, hol minden egyes nemes személyesen szavaz, Kecskemétnek vagy Kőrösnek két szavazatot adni inkább gúny- mint engedményhez hasonlít.”⁴¹ Csakhogy Eötvös úgy bírálja az országgyűlés szándékait, hogy nem vesz tudomást az általa is ismert törvényhozási folyamatról. A reformellenzék vezérkar véleményét formába öntő választmány *eredeti* javaslata szerint a községek 300–500 lakosonként arányosan választottak volna képviselőket, de a kerületi ülés valóban csak a községenkénti, tehát aránytalan, 1-1 szavazathoz járult hozzá.⁴² Az országos ülésen azonban nagy vita alakult ki e kérdésben, s ekkor Ráday Gedeon, a vezérmegye követe nevezte gúnyos cselekvésnek az egy-egy szavazatra redukált befolyást. Utóbb Perczel Mór szájából hangzott el az országgyűléshez petíciót intéző kecskeméti lakosokra utalva, hogy „20 ezer lakossal bíró hatalmas tehetős községnek egy szavat adni egy rongyos kortes ellenében” semmiképp nem előkészítetlen és elsietett közjogi ugrás, mint azt a kormányt képviselő személynök állította. Kállay Ödön kapcsolta össze egy újabb tárgyalási fordulóban Ráday és Perczel kifejezéseit: a tízezres Makót vagy húszezres Hódmezővásárhelyt politikai súlyra nézve „egy rongyos arisztocratahoz [nemeshez] hasonlítani valóban nem más mint gúny”. Eötvös tehát nemcsak a tartalom tekintetében, hanem a megfogalmazás stílus megoldásában is a reformellenzék véleményét ismétli.

Többen mások is az arányos képvisellet mellett érveltek a csak egy-egy szavazat megadása ellenében. A reformellenzék többségű alsótábla végül azért döntött taktikai okból az egy-egy szavazat mellett, hogy *első lépésként* legalább ezzel meginduljon a nem nemesek bevonása az alkotmányos jogok gyakorlatába. Ennél messzebb menő követelés lehetett

⁴¹ Vö. a 12-13. és 17. jegyzettel.

⁴² A javaslat: Kovács Ferenc: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója 1-6.* Budapest, 1894. 4. kötet 611–613. Értékelése: Dobszay Tamás: *A rendezéstől a felszabadításig: A községek ügye az 1843/44-es országgyűlésen.* Századok, 139. évf. (2005) 3. sz. 555–558.

ugyan elvszerű álláspont, csakhogy az ellenkező főrendek miatt biztosan megbuktatta volna az egész javaslatot, benne a jogkiterjesztést, sőt az úri hatóságnak a megváltkozott községekben történő megszüntetését is, amely a tervezet elsődleges célkitűzése volt.⁴³ Kétségtelen, hogy a megyei befolyás csak törtszavazatot ad a nemesekhez képest a nem nemes egyéneknek, de a vita egészéből világos a törekvés a megyének arányos képviseleti rendszerré fejlesztésére. S tudjuk, Kossuth világosan ki is mondta, hogy a reformellenzék végcélja még csak nem is az eredeti javaslatba foglalt arányos reprezentáció, hanem a községek képviseletét is csak a meglévő kezdemények szélesítésének, átmeneti állapotnak tekinti a tényleges népképviselő felé vezető folyamatban.⁴⁴

A község feladata és hatásköre

A centralista önkormányzati koncepció másik szembetűnően problematikus, sőt ellentmondásos pontja a községeknek szánt szerep mibenléte, jellege: vajon a község végezze-e, illetve képes-e elvégezni az államigazgatási feladatokat? Egyfelől Eötvös és Irinyi, másfelől pedig Csengery között e tekintetben különbség mutatkozik.

Eötvös mind a közigazgatás, mind a helyi önkormányzat szempontjából bírálta a megyét, amely szerinte nemcsak a törvényhozás és a kormányzat rovására terjeszkedett túl hatáskörén, de a községeket is elnyomta. E bírálatában azonban nem az önkormányzat egészére, hanem szavai szerint csak a helyi ügyekre gondolt, arra, amit a korban belső igazgatásnak (*interna administratio*) neveztek. Legalábbis erre utalnak szavai: „Szükség, hogy az annyit emlegetett önkormányzást valósággá tegyük, azaz közélünköt úgy rendezzük el, miszerint öndolgait csakugyan mindenki önmaga intézze, t. i. mi csak egy községet illet, nem a vármegye, hanem csak a község maga.”⁴⁵ Ebből s fentebb hivatkozott példáiból is mintha az országos államigazgatás (amely a megye és közegei egyetlen feladata) és a helyi ügyek szigorú elkülönítése volna kiolvasható. Csakhogy az önkormányzat fogalmába mind a két ügykör beletartozik, sőt az egykorúan oly sokat hivatkozott angol közjogi rendszer éppen az állami akarat közvetítését értette elsősorban az önkormányzat alatt, s a magyar közgondolkodás is beleértette azt az önkormányzat fogalmába – igaz, megyei szinten. Eötvösnél ki sincs kifejtve, hogy vajon ki hajtáná végre alsó fokon az állami akaratot; Irinyi szerint – mint láttuk – kinevezett kormányhivatalnokok.

Ezzel szemben Csengery a községi szervezeteknek is juttatna szerepet az országos jogszabályok és rendelkezések végrehajtásában, hiszen erre „a község saját tisztviselőit a statusnak s a megyének is átkölcsonzi”.⁴⁶ Úgy tűnik, e kérdésben nem tisztázódott teljesen a centralista álláspont. Különösen élesen vetődik fel ez a probléma, ha figyelembe vesszük a centralistáknak a magyar vidékről alkotott lesújtó véleményét. Ha Eötvösnek a poros, elmaradott magyar faluról festett képét tekintjük,⁴⁷ ahol az egyetlen esemény a csorda kihajtása,⁴⁸ ért-

⁴³ Kovács: *Kerületi napló*, IV. 710. (Ráday); 712–713. (Perczel); *Felsőes Első Ferdinánd [...] által sz. k. Pozsony városába 1843-ik esztendei Pünkösöd hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél*. Pozsony, 1844. II. 514., IV. 254–255.; Dobszay: *A rendezéstől a felszabadításig*, 557–560., 570–571.

⁴⁴ Szabad: *Kossuth politikai pályája*, 82.; Ruzsoly József: *Alkotmány és képviselőlet. Kossuth Lajos a közjogi reformról 1841–1843*. Magyar Tudomány, 39. évf. (1994) 9. sz. 1024–1038. és lásd alább az 58. jegyzetet.

⁴⁵ Eötvös József: *Mi teszi megyei rendszerünket az alkotmány biztosítékává?* Pesti Hírlap, 535. sz. 1845. szept. 9.

⁴⁶ Vö. 37. jegyzet. (Csengery: *Publicistai dolgozatok*, IV. 35.)

⁴⁷ *A falu jegyzőjét* elemezve Fenyő: *A centralisták*, 316.

⁴⁸ *Agricola levelei XIII.* In: Eötvös: *Reform és hazafiság*, II. 268–269.

hető, ha ő nem szánt a községnek állami feladatot. Viszont valóban hihette-e azt Csengery, hogy ilyen falvak írástudatlan előjáróikkal képesek lesznek az igazgatási feladatok elvégzésére? A községek állapotának e rajza kérdéssé teszi a községek nagyobb részének képességét mind a megyével szemben hangoztatott önállóságra, mind pedig az alsó szintű végrehajtó hatalom gyakorlására.⁴⁹

A jegyzők státusa

Szorosan összefügg ezzel a községi jegyzők helyzetének megítélése, akik a korban a végrehajtást alsó fokon ténylegesen végezték.⁵⁰ Ha a közigazgatás – mint Irinyi világosan kimondja, Eötvös pedig sugallja – a kormány által közvetve vagy közvetlenül kinevezett hivatalnokok feladata, akkor ez nem más, mint a közép- és alsó fokú igazgatás, azaz a megyei hivatalnokság és a helyi jegyzőség államosítása, amivel teljesen egybeesne egy olyan törekvés, amely a helyi jegyzők alkalmazásának rendezésére irányulna. Ha ugyanis a megye közvetíti az államigazgatást, de alsó fokon a községi közegek végzik azt, akkor az utóbbiakat képessé kell tenni e feladatra. Figyelembe véve, hogy az aprófalvas vidékeken települések tömege nem volt képes jegyzőt fogadni, nehezen érthető, miért tiltakozott Csengery az országgyűlésnek a jegyzők státusát szabályozó kísérlete ellen. Márpedig – mint fentebb láttuk – határozott rosszallással nyilatkozott arról, hogy „a községi jegyző mondassék ki megyei hivatalnoknak, hogy fizetését a megyei pénztárból vegye”.⁵¹

De nemcsak az Eötvös és Csengery véleménye közötti összehanghiányról van szó. Ugyanis – túl azon, hogy a Csengery által a rendeknek tulajdonított elvből logikusan következne, hogy ha a jegyző megyei közeg, akkor a megye ne a községgel tartassa őt el – megyebíráló hevíletében Csengery valójában félreérti a reformellenzék javaslatát, úgy állítva be azt, mintha a közséjjegyzői hivatal megyei közeggé alakítását célozná. Az országgyűlés jegyzőkről szóló javaslata azonban épp ellenkezőleg a földesúr kizárását célozta a jegyzőfogadásból, mivel választását, az önkormányzatiság fő biztosítékát egyenesen a községre bízta. Azaz nem vette ki a községek kezéből, csak az indokolatlan elbocsátásoknak akarta elejét venni, s a választott bíró sem szűnt volna meg a jegyző felettese lenni. Kétségtelen, hogy a javaslat a vétkes, de csak a vétkes községi jegyzők és csak szolgabíró, tehát a közhatalom képviselője általi felfüggesztését engedélyezte volna a községeknek, végleges elmozdításukat pedig törvényszéki elmarasztaláshoz kötötte. Tudnunk kell azonban, hogy a jegyzők egykorú petíciós mozgalmakban mindannyiszor a községek önkényeskedéseire, indokolatlan elbocsátásukra, az évenkénti választásnak kített helyzetükre hivatkozva kérték állásuk rendezését. Míg az évenként választott, sokszor írástudatlan bírák megélhetését a földművelés biztosította, esetleges bukásuk nem járt egzisztenciális ellehetetlenüléssel, addig a községi szolgálati lakásban lakó, csekély jövedelmüket némi legelőjárandsággal kiegészítő jegyzők állandó bizonytalanságban éltek, a lakosok gyakran indokolatlan hangulati ingadozásainak kitéve minden konfliktusban maguk és családjuk megélhetését tették kockára. Ilyen körülmények között az államigazgatásra is alkalmas, felkészült jegyzőket találni nem

⁴⁹ Stipta István szerint sem voltak ekkor a községek alkalmasak ilyen szerepre: Stipta István: *Kossuth Lajos önkormányzati koncepciója*. In: Balogh Judit (szerk.): *Európát most! Kossuth Lajos és a modern állam koncepciója*. Országos jogtörténeti konferencia, Debrecen, 2002. okt. 3–4. Debrecen, 2004. 116–117.

⁵⁰ Dobszay Tamás: *„A falu jegyzője”. Az alsó fokú igazgatás személyi feltételeinek kérdése a rendiség utolsó évtizedeiben*. Századok, 149. évf. (2015) 3. sz. 1055–1068.

⁵¹ Lásd a 28. jegyzetet.

volt könnyű.⁵² Irinyi javaslata a kinevezéses államigazgatási mellett egy másik, választott helyi apparátust feltételez, de egyiknek az alakítására sem voltak adottak a személyi feltételek. Csengery elképzelése a végrehajtó szerepű, de községi tisztviselőkről realisabb, ám e kettős feladatkör egyazon személy általi ellátásához a jegyzői állás rendek által javasolt szabályozására mindenképp szükség volt.

Csengery azt is bírálta, hogy a jegyzőkről szóló törvényjavaslat a megyének a kistelepülések ellátása érdekében körjegyzőségek kialakítására adott volna felhatalmazást. A megyék szervező tevékenysége nélkül azonban e téren valóban nem mozdult előre az igazgatás korszerűsödésének és hatékonyságának ügye, hiszen községi szervezésű közös vagy körjegyzőségek önkéntes alakítása – noha eddig sem volt tiltva – egyáltalán nem vált gyakorlattá. Pedig a Csengery által is előirányzott és az egykorú szokásokhoz igazodó községi igazgatási szerep szükségessé tette jegyzők alkalmazását. Ebben a tekintetben a nagy mezővárosok, így az alföldi megyék jobb helyzetben voltak, az aprófalvas törvényhatóságokban azonban furcsa helyzetet eredményezett volna, ha a megyét sikerül felelőssé tenni a kormányrendeletek végrehajtásáért, előírni, hogy a községekre alapozzák a helyi igazgatást, ugyanakkor semmi lehetőséget nem adni nekik arra, hogy az igazgatás személyi feltételeit biztosítsák. Az állami akaratnak helyi közegek által történő végrehajtása feltételeként legalább a körjegyzőségek megszervezése, a jegyzői fizetések rendezése és az indokolatlan elbocsátások kivizsgálása erejéig a végrehajtással megbízott megyének is kellett befolyást biztosítani.

S ha Csengery elvárásaként megfogalmazta a megye ellenőrzési-felügyeleti jogát és kötelezettségét a községek működése felett, akkor nem indokolt azt másfelől gyámkodó beavatkozásnak minősíteni; ehhez illeszkedik az a jog, hogy a jegyző elbocsátását felügyelje a megye, a község esetleges önkényeskedését felfogadott jegyzőjével szemben meggátolja. Maga az elbocsátásról szóló döntés nem egyszerűen megyei igazgatási, hanem bírói útra került volna. Végül figyelmünkre érdemes, hogy a Csengery által bírált javaslatot az a Szemere Bertalan készítette, akit gyakran szokás a centralistákhoz sorolni.⁵³

A községi pénzügyek

Az alsótábla tervezeteiben erőteljesebb megyei befolyást egyedül a közpénzügyeket illetően tapasztalhatunk: a községi költségvetést például a szolgabíró állapítaná meg, a számadást pedig a megye ellenőrizné. Megjegyzendő azonban, hogy ez a végül tárgyalásra nem került, ezért kiforratlan indítvány nem a szabad községekre vonatkozott, hanem a még *jobbágyi* állapotban lévőket akarta mentesíteni e téren a földesúri beleszólástól, azt helyettük a közhatalom járási képviselőjére bízni. A törekvés tehát ismét az úri hatalom megszüntetése, közhatalommal történő helyettesítése volt – a községi pénzügyek terén. A már szabaddá nyilvánított községeknek viszont ennél is függetlenebb helyzetet szántak, hiszen azokban – a kerületekre kidolgozott javaslat mintája szerint – e jogok is a helyi képviselőt illették volna meg. S ismét megjegyzendő, hogy ez a javaslat is Szemere munkája.⁵⁴

Ezzel a községeknek nagy szabadságot tervező többségi reformellenzéki rendszerrel szemben Irinyi cikke szerint „minden [!] közjövdelem egy országos pénztárba folyna, melyből minden hivatalnok fizetése [...] fedeztetnék”, azaz a közpénzek kezelését – szemben az alsótábla törvényjavaslatával és Csengery elvárásával – Irinyi egyenesen elvonta volna a községektől.⁵⁵

⁵² Dobszay: *A rendezéstől a felszabadításig*, 549., 576–579.; Dobszay: „*A falu jegyzője*”, 1062–1065.

⁵³ Gábori Kovács: *A centralista Pesti Hírlap*, 133–139.

⁵⁴ Dobszay: *A rendezéstől a felszabadításig*, 579–580.

⁵⁵ Irinyi: *Átalakulásunk*, IV.

Regionális eltérések

Míg tehát a fentiek szerint több községkorlátozó javaslat a centralistákhoz is köthető, más részről a község önállóságának védelme, úgy tűnik, hasonlóképp nemcsak a centralisták érdeme, hanem olyanok is képviselték, akik nem csatlakoztak hozzájuk. A községi kérdésekben a diétán a centralisták egyáltalán nem voltak aktívak, a megoszlás inkább területi jellegűnek tűnik. A dunántúli követek a községi önállóság felé tájékozódtak: a kis községek kis problémáit helyben látták megoldhatónak, a községnek az államigazgatásban nem szántak nagy szerepet, ezért hajlandók voltak számukra nagyobb mozgásteret engedni. A keletbre fekvő, jórészt alföldi megyék ellenben a nagy mezővárosok állandó belső zavarai miatt a megyei ellenőrzést erősítették volna, de álláspontjuk eltért a kisebbségben maradt megyékétől a feladatok körvonalazásában is: nemcsak helyi, hanem államigazgatási feladatokat is átruháztak volna a községekre, mely esetben szakképzett jegyző alkalmazása és helyzetének stabilizálása elkerülhetetlen volt.⁵⁶

A centralisták jelentősége

Mindebből úgy tűnhet, mintha a centralisták szerepét akarnánk kétségbe vonni. Ez távolról sem állott szándékunkban, úgy véljük azonban, hogy nem azzal ismerjük el a csoport teljesítményét, ha a korban mutatkozó minden előremutató javaslatot nekik tulajdonítunk, sőt ezzel éppen elfedjük a reformfolyamatban játszott sajátos szerepüket. Mi tehát az eltérés a centralisták és a reformellenzék többsége közt a községi kérdés vonatkozásában?

Az első a megyei képviselet módját illető kisebb különbség. A képviseleti rendszer mint a működőképes helyi önkormányzat megoldása önmagában nem volt a reformellenzék fő irányának programjától gyökeresen eltérő gondolat, de a többségi tervezetben a községi testületek tagjai egyben automatikusan kerületi képviselőkként is működtek volna, ők alkották volna a kerületi közgyűlést. Csengery viszont – nehogy a nagyobb község a kisebbet elnyomja a törvényhatósági testületben – egyenesen, közvetlenül választott tagokból álló megyei testületet javasolt.

A másik és lényegesebb különbség a törvényalkotási folyamat sorrendiségét illető technikai és részben talán taktikai jellegű eltérés. A centralisták nyíltan felvetették a nemesség, a nemesi földek és azok népességének betagozását a községi szervezetbe a vármegyékben is. A községi és a megyei képviseleti rendszer általánosítását, a nemességre is érvényes cenzust szintén ők hangoztatták kellő erellyel. A reformellenzék többsége viszont elsődleges célnak a jobbágyság megszüntetését tekintette, s ennek rendelt alá minden más problémát. A folyamatban döntő mozzanat a személyi függés elemeinek felszámolása és ennek részeként a községi hatóság feletti földesúri ellenőrzés megszüntetése volt – erre irányult a községi javaslat. A nemesség és a község viszonyát már egy másik, a szabad kerületeket rendező törvény határozta volna meg. Így a felszabaduló volt úrbéres földeken *kívül* eső „nemesi” (alodiális és kuriális) földek és a rajtuk élő „kuriális” jobbágyok és cselédek státusa, valamint főképp a felszabaduló paraszti község és a nemesek viszonya első látásra a polgári jog-egyenlőség bevezetéséig valóban rendezetlennek látszhatott. A probléma nagyságát mutatja az 1851 után kialakult és évtizedekig fennálló uradalmi községek léte, amelyek esetében a

⁵⁶ Horváth Zoltán ezzel szemben úgy látta, hogy az országgyűlésben a jegyzők állásáról folyt szövváltás már a centralista vitát előlegezi meg: Horváth Zoltán: *A községi önkormányzat és a parasztság*. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Tanulmányok. Budapest, 1965. 1. köt. 572.; Vörös: *A reformellenzék harca*, 944. A jegyzőség rendezésének fő támogató megyéi: Torontál, Temes, Pest, Borsod, Bihar. Vö. Dobszay: *A rendezéstől a felszabadításig*, 549., 577–580.

majorságok népét és földjét uraik kivonták a községi szervezetből, sőt ilyen keretben bizonyos magánhatalmi jogosítványokat is megtarthatnak.⁵⁷ A nemesség fejenkénti politikai részvételét korlátozó cenzus kérdésének hasonlóan neuralgikus voltát jelzi, hogy a nemesség személyes választási jogait – a jogkiterjesztés logikáját követve – kevesen merték bolygatni, s az áprilisi törvények megalkotói is kénytelenek majd respektálni.⁵⁸

A reformellenzéki többség nem akarta, hogy e problémahalmaz veszélyeztesse a szabad községekről tervezett törvény egészének elfogadását, s benne a legsürgetőbbben elérendő közvetlen célt, a földesúri hatalom megszüntetését. Tartottak attól, hogy a község és a nemesség kapcsolata vagy épp a községeknek nagyobb súlyt biztosító arányos megyei képviselőlet olyan ellenérzéseket támaszthat a községi javaslattal szemben, hogy az egész községrendezés megbukik s vele együtt az urasággal a szolgáltatásokról szerződést kötő jobbágyok személyes szabadságának megadása is. A váltságyszerződések ugyanis a földesúri magánhatalmat még a teljes és örökös megváltás esetén sem szüntették meg.⁵⁹

A reformellenzéki többséggel egyes kérdésekben szembeforduló centralisták viszont a két összekapcsolódó törvénytervezet szövegén óvatosan keresztülvitt egyenlőségi elvet bátran hirdették a megyékben fekvő községekre és a bennük lakozó nemességre is. Csengeryék a belső hasadást kerülő, óvatoskodó reformpolitika veszélyeit látták nagyobbban. Ahogy más téren is következetes liberális koncepció megvalósítását kérték számon, úgy a községek rendezése kapcsán is a gyökeres reform nyílt hirdetését vállalták. Az 1843/1844-es törvényjavaslatok azonban azt mutatják, hogy a községi önkormányzatot illetően valójában a reformmozgalom „törzse” és a centralisták hasonlóan gondolkodtak, nem mutatható ki lényegi különbség az elsősorban taktikai okból visszafogott többségi és a provokatívabb centralista elképzelés között. A jogegyenlőség híveinek többsége 1844 tavaszán úgy látta, hogy a jobbágyfelszabadítás és a törvény előtti egyenlőség majdani bevezetése ezeket a – centralisták által röviddel később, 1844–1845-ben a politikai közbeszéd tárgyává tett – problémákat úgyis automatikusan megoldja. Ebből kiindulva nem tartották szükségesnek, taktikai okokból pedig nem látták szerencsésnek az elvi álláspont gyakorlati következményeinek emlegetését.

Kétségtelen, hogy előbb-utóbb e kérdéseknek is keresztül kellett menniük a „közmegvitatás izzó tüzén”⁶⁰ ahhoz, hogy az idevágó reformokat politikailag meg lehessen valósítani. Kossuth 1843-as és 1844-es megnyilatkozásai arra utalnak, hogy maga is szükségesnek látta a szakítást a fokenkénti haladásnak a megyékre és döntően a nemességre alapozott politikájával.⁶¹ Tény az is, hogy a centralisták szerették volna, ha politikai befolyásuk a reform-

⁵⁷ Benisch Artúr: *Az eszmei (uradalmi) községek alkonya*. Pécs, 1940.

⁵⁸ Wesselényi, miközben a választási jogok gyakorlatában meghagyná a nemességet, a tanácskozó és határozatot hozó gyűlések esetében az írni-olvasni tudást, a magyar nyelv ismeretét és alkotmánytani ismereteket írt volna elő: *Nemzeti kórállapot I–VI. és Pótlék*, Pesti Hírlap, 256. sz. (1843. jún. 15.), 257. sz. (jún. 18.), 258. sz. (júni. 22.), 260. sz. (júni. 25.), 261. sz. (júni. 29.), 262. sz. (júli. 2.), 265. sz. (júli. 16.). Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, 1965. 487–490. Kossuth világos különbséget tesz a községek átmeneti jellegű megyei képviselőlete és a tényleges népképviselőlet között: Pest megyegyűlésén mondott beszédét közli Pajkossy Gábor: „*Nemzeti újjászületés*”: *Válogatás Kossuth Lajos írásából és beszédeiből*. Budapest, 2002. 64–75., kül. 70.

⁵⁹ Vö. 1840:7. törvénycikk 9. §.

⁶⁰ Szalay László: *Nyílt levél Triesztből*. (Pesti Hírlap, 1845. júl. 25.) In: uő: *Publicistai dolgozatok*. Budapest, 1985. (Repr.) 2. köt. 81.

⁶¹ Kossuth Lajos: *A kérdések legkényesbike I*. Pesti Hírlap, 266. sz. (1843. júl. 16.), *A kérdések legkényesbike II. és A teendőik*. Pesti Hírlap, 267. (1843. júl. 20.), *Adalék a teendőik többi részéhez*. Pesti Hírlap, 268. sz. (184. július 27.), *A megyék*. Pesti Hírlap, 298. (1843. november 9.). *Kiáb-*

ellenzéken belül megnő, ezért nézeteiket nagy határozottsággal, saját maguk s az ellenzéki többség közötti eltérések hangsúlyozásával, valós és vélt különbségek felmutatásával fogalmazták meg.⁶² A reformellenzékét megosztó kérdések nyílt felvetésével így akarva-akaratlanul is magukra vállalták a nemesi közvéleményben azzal járó népszerűtlenséget.⁶³ Ezzel tulajdonképpen tehermentesítették a reformellenzék derékhadát, amely így politikailag intakt módon, de már a közmegvitatás nyomán átalakult közvélemény kedvezőbb körülményei között vezethette az átalakulást e téren is. Véleményünk szerint a megye jövőbeni sorsát illető különbségeken túlmenően éppen ez, bizonyos kérdések élre állítása volt Eötvös és társai legsajátabb, de nagyon is szükséges és fontos hozzájárulása a reformfolyamat győzelméhez.

TAMÁS DOBSZAY

On the Centralists' Concept of Local Government in the Villages in the Reform Era

There have been several papers written on the views of the pre-1848 Hungarian reformed opposition party, the Centralists, about the introduction of the parliamentary constitutional system and, to this end, the limitation of the role of the counties. However, a detailed analysis of their ideas to introduce local governments on the village (*község*) level has not been performed yet. In this respect, the analysts restrict themselves to summarizing Antal Csengery's article series, considering its content typical of the entire movement and clearly pioneering.

By re-reading and collating the centralist authors' relevant texts, the paper examines their views on the status as well as the administrative and municipal role of villages. On the other hand, it collides the picture we get from these texts with the views of the majority of the reformed opposition as expressed in parliamentary speeches and documents.

It was mostly when they were criticizing the county system that the Centralists touched the question of villages, which they regarded as secondary to parliamentary constitutionalism. They failed to make their views related to local governments, and especially to their sphere of authority and their role as a mediator of state administration, clear or to come up with a unified opinion about these matters. It was only Antal Csengery who published a detailed concept, which differs in many ways from that of other Centralists, but mostly agrees with the content and direction of the parliamentary bills proposed in 1844 by the majority of the reformed opposition. But the Centralists were more open proponents of equity, which for them meant the abolition of the isolation of the noble estate and their incorporation into the village. Due to tactical reasons, this was less emphasized by the reformed majority. In this respect, the Centralists dared to represent views hardly acceptable in an estate system, and thus they contributed to making the public more receptive to liberal views.

rándulás, Pesti Hírlap, 306. sz. (1843. dec. 7.), Pest megyegyűlésén mondott beszéde: Pajkossy: „Nemzeti újjászületés”, 70., 73.

⁶² Hermann Róbert szerint is a Pesti Hírlap átvétele okozta a törést: *Eötvös József a Batthyány-kormányban*. In: Gángó (szerk.): *A kincset csak fáradsággal...*, 312.

⁶³ Sőtér is kiemeli a taktikai elemet Kossuthék mérsékelt politikájában, illetve a népszerűtlen elvek bátor kimondását a centralisták szerepvállalásában: Sőtér: *Eötvös József*, 129., 133.



HAJAGOS JÓZSEF

A tavaszi hadjárat eseményei Jókai Mór műveiben

Közhelyszerű az a kijelentés, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc kitörölhetetlen nyomot hagyott a résztvevőkben. A történelemformáló idők egyszerű honvéd résztvevői is tudták, hogy olyan eseménysorozatnak lettek aktív részesei, melyre későbbi életükben is büszkéek lehetnek. Az egyéni sorsok – egzisztenciális nehézségek, olykor tragédiák – természetesen árnyalják ezt az általánosító kijelentést, de tény, hogy 1848–1849 résztvevői közül sokakra példaképként tekintettek a későbbi generációk tagjai. Többen tettek is azért, hogy a forradalom és szabadságharc olyan eseménysorozatként jelenjen meg az ifjabb nemzedékek tagjai előtt, amely egységbe, nemzetté forrasztotta a magyarságot. A 34. honvédszászlóalj egykori őrmesterét, Vágó Ferencet, a gyöngyösi ferences gimnázium későbbi tanárát, majd igazgatóját 1902-es halálakor a következő szavakkal búcsúztatta Szőlgyémy Ferenc, az iskola akkori igazgatója: „Lelked a '48-ban lánggra lobbant hazaszeretet szent tüzeiben acélozódott meg arra, hogy ifjú kézzel fegyvert ragadj a szabadságeszmék védelmére, s végig küzdjed nemzeti történetünknek ama csodálatos szép korszakát; majd midőn a kard kiesett kezedből, új fegyvert ragadtál, a szeretet fegyverét, a keresztet, melyet a szent ferencrend adott kezeidbe, hogy oktatója, vezére légy az ifjúságnak, hogy tanulja meg tőled az ifjú nemzedék a magyar ember legszentebb tudományát, az olthatatlan hazaszeretetet, mely ott égett mindig szívedben, s vezető csillaga volt tetteidnek.”¹

Amit az egykori résztvevők megtehettek az emlékek ápolásáért, a példaadásért, azt hatványozottabban tehették és tették a korszak írói, így például az események sodrában többször is komoly szerephez jutó Jókai Mór. A fiatal író egyike volt a pesti forradalmat elindító márciusi ifjaknak, majd újságíróként az *Életképek*, a *Pesti Hírlap*, illetve a debreceni *Esti Lapok* főszerkesztőjeként kísérelte figyelemmel az eseményeket, s írta meg azokról a maga reflexióit. Később több művében foglalkozott – legalább utalásszerűen – a forradalommal és szabadságharccal.

Jókai a szabadságharc veresége után egy ideig bujdosott. Ekkor, illetve az ezt követő években születtek azon írásai, amelyekben emléket állított a történelmi időknek. A *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből* című novellái 1850-ben Sajó álnéven jelentek meg, az *Egy bujdosó naplója* 1851-ben látott napvilágot. Az *Emléksorok. Napló 1848-49-ből* feltehetően szintén 1850-ben íródott, de nem jelenhetett meg, noha „ki is nyomtatott belőlük Heckenast tizenöt ívet, de Protzman úr lefoglalta az egészet, s betapostatta papírmachénak. Gyerekjátékot öntöttek belőle.”² Hosszabb szünet után, 1862–1863-ban készült el 1848–1849-cel foglalkozó újabb műve, a *Politikai divatok* című regénye. Az 1867-es kiegyezés után két évvel jelent meg a szabadságharccal foglalkozó legismertebb regénye, a *kőszívű*

¹ A gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium és Szakiskola 365 éve. Centenáriumú évkönyv. Szerkesztette: Hajagos József. Gyöngyös, 1999–2000. 162–163.

² Jókai Mór: *Emléksorok. Napló 1848-49-ből*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Nemeskéri Erika. Budapest, 1980. 222.

ember fia. 1875-ben követte az *Emlékeim*, illetve lábjegyzeteivel ellátva a *Jókai Mór forradalom alatt írott művei*, mely utóbbi a sajtóban közzétett írásait tartalmazta. Az *Életemből* három kötete 1886-ban, illetve 2. kiadásban 1898-ban jelent meg. A szabadságharcról szóló kései írása, *A mi lengyelünk* című 1903-ban jött ki a nyomdából, s az 1849. július 20-i turai ütközetrel és az azt követő időszakkal foglalkozott. *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című kétkötetes műve a forradalom és a szabadságharc eseményeivel zárul, és 1902-ben jelent meg.³

Jókai a forradalomhoz és szabadságharchoz való viszonyát 1850-ben a következőképpen fogalmazta meg: „Írjunk mitológiát. Írjuk le az év eseményeit, híven, valóan, mindent, ami megtörtént, minden csodálatost, emberfölöttit, nagyszerűt, amit láttunk, amit tapasztalánk, aminek szemtanúi voltunk...”⁴ A látásra és tapasztalásra való hivatkozás jelzi, hogy mennyire fontos számára az események hiteles megörökítése és hagyományozása.⁵ A következőkben azt vizsgáljuk, hogy ez milyen mértékben valósult meg az általunk tárgyalt események leírásakor.

A tavaszi hadjárat eseményeinek Jókai által történő bemutatását a mellékhadszínterekhez kapcsolódókkal kezdjük. Bem erdélyi hadjáratának, benne Nagyszeben 1849. március 11-i elfoglalásának a rövid bemutatásával kezdődik *A kis szürke ember (Egy invalidus irkafirkáiból)* című írása a *Csataképekben*. A novella nagyobb része a képviselőház által 1849. március 21-én megszavazott Magyar Katonai Érdemrend I. osztályának az átadásával foglalkozik. (Ugyanekkor léptették elő Bemet altábornaggyá is.) A novella szerint a kitüntetés előtt Bemet megrótták azért, mert Szeben elfoglalásakor amnesztiát adott a magyarokkal addig szembenálló szászoknak. A megrovást tudomásul véve Bem pénzt kért katonái számára. Az érdemrend átadásának napján Bem Kolozsváron vett át a szebeniektől 100 000 ezüsterforintot, amelyet nyomban kiosztatott hadserege honvédei között. Ekkor érkezett meg a képviselőház küldötte az érdemrenddel és az altábornagyi kinevezéssel. A kiküldöttet név nélkül a hadügyminiszter segédtisztjeként és „hetvenbe járó” „vén huszárezredesként” említi az írás. Az érdemrend átadásának irodalmi fordulatokban gazdag leírását Jókai azzal zárja, hogy Bem az iránt érdeklődik, hozott-e hadserege számára pénzt, mire azt a választ kapja: „Hogy most ez egyszor semmit.”⁶

A novellában több esemény sem felel meg a valóságnak. Bem azon a napon hirdetett nagyszebeni kiadványában amnesztiát a szászok számára, amikor a sikeres erdélyi hadjáratáért előléptették altábornaggyá, és megszavazták számára a Magyar Katonai Érdemrend I. osztályát. Így az amnesztiáért, amivel valóban nem értett egyet a politikai vezetés, az érdemrend átadása előtt nem róhatták meg. Csány László erdélyi fő kormánybiztos 1849. április 8-án a következőket jelentette az Országos Honvédelmi Bizottmánynak: „Az egész Szászföldet ostromállapotba helyeztem, az amnesztiát, melyet Bem altábornagy átolánosan adott, politikai vétségekre nézve a múltra jóváhagytam, de azokra, kik az ellenséggel, mint

³ Jókai Mór felhasznált művei közül a *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből*, a *Politikai divatok*, a *Jókai Mór forradalom alatt írott művei*, a *Cikkek a forradalom évéből* és *A magyar nemzet története regényes rajzokban* forrása a www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/magyar/jokai/osszes/html/ (letöltés: 2017. február 12.)

⁴ Jókai Mór: *Az ércleány* című novella kezdő sorai. In: *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből*.

⁵ Péntes Ágnes: *A mítosz és azon túl. Jókai Mór Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből című novellaciklusának beszédmódjáról*. Erdélyi Múzeum, 75. köt. (2013) 1. füzet. 34.

⁶ Jókai Mór: *A kis szürke ember (Egy invalidus irkafirkáiból)*. In: *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből*.

annak cimborái eltávoztak, ki nem terjesztettem...”⁷ Valószínű, hogy Jókai a novella írásakor az *Esti Lapok* 1849. március 17-i, általa közzétett tudósítását idézte fel, amelyben szerepel a Bem által a szebenieknek adott amnesztia.⁸ Az érdemrend átadására március végén került sor, de ennek színhelye nem lehetett Kolozsvár. Bem március 28-án intézett támadást a Vöröstoronyi-szoros havasalföldi oldalán lévő cs. kir. csapatok állásai ellen. Csány szintén március 28-án adta át Nagyszebenben Bemnek a még korábban, március 15-én megszavazott Magyar Katonai Érdemrend 2. fokozatát. Jelentése szerint ekkor érkezett meg a tudósítás az I. osztályú érdemrend Bemnek ítéletéről.⁹ Így az I. osztályú érdemrend átadására ekkor vagy a következő napokban kerülhetett sor Nagyszebenben. A novellában említett „vén huszárezredes” Németh János alezredes volt, aki 1786-ban született Szombathelyen és nem Debrecenben, s még nem volt „hetvenbe járó”.¹⁰ Az viszont tény, hogy Bem serege komoly pénzügyi hiányokkal küszködött. Március 20-tól április 4-ig 187 000 forintot fizettetett ki Nagyszeben városával a hadserege számára, de Csány szerint a serege továbbra is fizetetlen maradt.¹¹

A *Csataképek Szenttamási György* című novellájában Jókai a tragikus főhős lakóhelyének, a bánási Szenttamásnak a magyarok általi elfoglalását írja le a mű utolsó részében. A város a szerb felkelők legerősebb bácskai sánctáborra volt. Ez a novella a szenttamási magyaroknak a szerbek által történő legyilkolásával indul, s fő cselekménye a túlélő Szenttamási György bosszújának a megvalósulása. Ennek során Jókai felvonultatja igazi írói énjét. Az eseményektől és a helyszíntől távol kalandozva a történetbe beleszövi a betyár Rózsa Sándor amnesztiájának és a szabadságharc mellé állásának a történetét, illetve Lenkey János huszárszázadának Galíciából történő hazaszökését.¹² Az írói fantázia a valósággal csak érintőlegesen kapcsolatban maradt. A szerbek szenttamási tábora 1848. július 4-én jött létre, a novellában pedig a lázadásuk Szent Euszták napján, vagyis július 16-án történik. A Württemberg-huszárszázad Mariampolból történő szökésére pedig jóval ezelőtt, május 28-án került sor, így kronológiailag igencsak sántít felbujtóik között szerepeltetni a szerbeken bosszút állni akaró Szenttamási Györgyöt.¹³ Irodalmilag meglehetősen ki van színezve Rózsa Sándor története is, noha ezt ismerhette Jókai a legjobban, hisz az amnesztia kézbesítésével Kossuth éppen az íróat bízta meg.¹⁴

A történelmi hűség szempontjából a legtöbb problémát magának Szenttamásnak az elfoglalása jelenti. 1848 nyarán és őszén a magyar csapatok háromszor indítottak sikertelen támadást az elfoglalására, ami végül csak 1849 tavaszán sikerült. A novellában a létszámban megfogyatkozott szerb védőktől végül egyetlen, túlkoros katonákból álló zászlóalj foglalta el a sáncokkal megerősített várost. Ez egy bánási magyar menekültekből álló zászlóalj, amelynek tagjai bosszút kívántak állni a szerbeken családjuk legyilkolásáért. Természe-

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), H2 OHB 1849:5461. Közli: Csány László *kormánybiztosi iratai 1848-1849*. 1-2. köt. Sajtó alá rendezte: Hermann Róbert. Zalaegerszeg, 1998. II. 246–248.

⁸ Jókai Mór: *Cikkek a forradalom évéből*. *Esti Lapok*, 1849. március 17.

⁹ Csány László *kormánybiztosi iratai*, II. 242.

¹⁰ Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 1-2. köt. Miskolc, 2015. II. 446.

¹¹ MNL OL H2 OHB 1849:5461. Közli: Csány László *kormánybiztosi iratai*, II. 246–248.

¹² Jókai Mór: *Szenttamási György*. In: *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből*.

¹³ Hermann Róbert: *Dezertőrökből szabadságharcosok. A közkatonák lázadása – Lenkey János százada*. In: Hermann Róbert: *Reformkor, forradalom, szabadságharc*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2016. 137–146.

¹⁴ Jókai Mór: *Emléksorok*, 64–66., 250.

tesen ott találjuk közöttük Szenttamási Györgyöt is, akinek a bosszúja beteljesedik, saját halála előtt még láthatja az általa meglőtt Basilisknak, családja megrontójának és az őt eláruló feleségének a végzetét.

Valójában 1849. április 3-án Perczel Mór a IV. hadtest csapataival kemény küzdelem után foglalta el Szenttamást, noha annak védőinek száma akkor valóban kevesebb volt, mint korábban. Elfoglalásának valóságos történetét Jókai is ismerhette, illetve a későbbi években bizonyosan megismerte. *A magyar nemzet története regényes rajzokban* le is írta: „Az ostrom ezúttal komoly volt. A védelem is elkeseredett volt. A szerbeken kívül négyezer határőr s Knicsanin szervianusai védték a sáncokat. – A legelső magyar nemzeti színű zászlót Földváry Sándor, a szegedi önkéntes nemzetőrök parancsnoka tűzte fel a hídfő sáncaira, melyet a szegediek az ellenség gyilkos tűzzápora között lábtókon másztak meg. – A hídfő elfoglalása után a szerbek rémülten rohantak át a csatorna hídján a városba; a honvédek oda is utánuk rontottak. Ezalatt a város túlsó oldalán Gál ezredes csapatjai foglalták el a sáncokat, s a szerb hadak kétoldról lettek fegyver élére fogva. Egy részük a csatornán úszva menekült át, más részük a Krivája mocsarai közé futott. Nemsokára az egész hírhedett Szenttamás tűzlángba lett borítva. A megölt és vízbe fúlt ellenség számát ötezerre teszik a haditudósítók. A nők és gyermekek meg lettek kímélve s a lángok közül kiszabadítva.” Ebben a leírásban is vannak azonban túlzások. A védősereg 3000–4000 főt tett ki 9 vagy 14 ágyúval Jovan Stefanović Vilovski cs. kir. hadmérnök százados parancsnoksága alatt, míg ellenükben Perczel 7000–8000 főt vethetett be 24 löveggel. A szerbek vesztesége körülbelül 2000 fő volt, a magyaroké pedig 122 fő halottakban és sebesültekben.¹⁵

Jókai műveiben a magyar főhadssereg tavaszi sikereiről a mellékhadszínterekhez viszonyítva jóval több esemény lett megörökítve. Az 1849. március 5-i szolnoki magyar győzelemmel legrészletesebben a *Csataképekben A két menyasszony* című novella foglalkozik, amelyben két szolnoki leány párkapcsolatának beteljesülésébe, illetve tragédiájába szövi bele az ütközetet. A drámaiság fokozása érdekében az egyiknek (Rózsa) egy huszártiszt (Gábor), a másiknak (Aranka) egy császári oldalon harcoló vértiszt (Róbert) a választotta, akik az ütközetben is egymásra akadnak, bár párviadaluk elmarad. Végül a halálos sebet kapó vértisztet a harcok elülte után a huszártiszt találja meg a csatatéren.¹⁶

A novella első része Jókai személyes élményei alapján hűen örökíti meg az 1848. december végén és 1849. január első napjaiban a Pestről Debrecenbe történő költözés szívszorító hangulatát. A továbbiakban azonban a drámaiságnak és a mítoszteremtésnek gyakran áldozatul esik a történelmi valóság. Az elvonuló huszárok és a cs. kir. vértések nem azonos, hanem különböző napokon érkeztek Szolnokra (január 10-én, illetve január 13-án).¹⁷ A Perczel Mór hadtestével elvonuló huszárok nem vettek részt a március 5-i szolnoki ütközetben, így „Rózsa kedvese, Gábor” csak az író fantáziájában tehette ezt meg. Perczel Mór hadtestének, illetve a tartalék hadosztály lovasságát a 6. (Württemberg), a 9. (Miklós) és az 1. (Császár) huszárezred századai (12) alkották.¹⁸ Március 5-én Damjanich János és Vécsey Károly lovasságát a 2. (Hannover) és a 3. (Ferdinánd) huszárezred, illetve egy lengyel dzsizidásszázad alkotta.¹⁹ A drámaiság legnagyobb áldozata az 1849. január 22-i szolno-

¹⁵ Hermann Róbert: *Az 1848-1849-es szabadságharc nagy csatái*. Budapest, 2004. 208–213.

¹⁶ Jókai Mór: *A két menyasszony*. In: Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből.

¹⁷ Hermann: *Az 1848-1849-es szabadságharc nagy csatái*, 149.

¹⁸ Hermann Róbert: *A honvédtéstől a honmentésig. Perczel Mór téli hadjárata 1848. december 14. – 1849. január 27.* H. n., 2015. 252–214.

¹⁹ Hermann: *Az 1848-1849-es szabadságharc nagy csatái*, 188.; Bona: *Tábornokok és törzstisztek*, I. 44., 51.

ki ütközet lett, amit teljesen kihagy az író, pedig ebben az ütközetben Gábor és Róbert is jelen lehetett volna.²⁰

A március 5-i ütközet leírása is tartogat számos olyan elemet, amely csak az irodalom világába tartozik. Ilyen például a cs. kir. vértések egy részének a szandai hídfőben való szerepeltetése. A legmeghökkenőbb azonban a legendás szegedi 3. honvédszászlóalj katonáinak kaszával felszerelt, első ütközetét vívó újoncokká történő lefokozása. Ugyanakkor a velük hősiességben rivalizáló kassai 9. vörössipkás honvédszászlóaljjal már a tizenhetedik ütközetet vívatja meg az író. Felmerülhet, hogy a 3. helyett egy másik alakulatra, talán a 65. honvédszászlóaljra gondolt Jókai. Ez az eredetileg jászkun, illetve szegedi önkéntes nemzetőrökből álló zászlóalj ugyanis 1849 januárjában eredeti állománya jelentős része nélkül, újoncokkal kiegészítve Szegeden alakult át honvédszászlóaljjá. Zászlóavatására 1849. február 28-án került sor Törökszentmiklóson, s egyike volt azon alakulatoknak, amelyeket gróf Vécsey Károly tábornok Damjanich Jánosnak küldött segítségül. Az ütközet után az egyik haditudósítás szerint: „Kökényessy a 65. z.a. élén derekasan viselte magát, pedig az újonczok egyrésze egyenesre pántolt kaszákkal volt felfegyverkezve, de ezzel a fegyverrel is a Zagyvába szorították az osztrák vasasokat.”²¹

A zászlóaljnak a szolnoki indóház előtt felállított osztrák üteg elleni támadásának leírása azonban mégis csak arra enged következtetni, hogy az akciót ténylegesen végrehajtó 3. honvédszászlóaljra gondolt az író. A zászlóalj hősiessége, a 9. honvédszászlóaljjal együtt, már a szabadságharc idején legendássá vált, így nem nagyon lehet magyarázatot találni arra, hogy miért akarta ezt Jókai megváltoztatni. A zászlóalj hírneve alkalmas volt az irodalmi mítoszteremtésre is. Jókai a 3. honvédszászlóalj hőstettét ismerte, mivel arról 1849. március 12-én maga is tudósított az *Esti Lapok*ban. „A mieink közül százhatvanhárom lett csataképtelen. Hatvankettő egyedül a harmadik zászlóaljból, melynek első colonne-ját Gyurmán Sándor,²² a Közlöny szerkesztőjének testvére vezette. – A csata után Damjanics megállt levett főveggel a harmadik zászlóalj előtt. »Fiaim, úgymond, kevesebben vagytok, mint ezelőtt fél nappal, megérdemlenétek mindnyájan, hogy tisztékké legyetek, úgy viseltétek magatokat; de hol lenne akkor nekem a harmadik zászlóalj!« – A legénység éljént kiáltott rá.”²³ Mindenesetre a 3. honvédszászlóaljnak *A két menyasszony* című novellában történt ábrázolási módja Jókaiában mélyebben rögzült, hiszen a nagyjából ezzel egy időben keletkezett *Emléksorok*ban is hasonlóképpen írt: „...az előrehaladt szegedi kaszások elfoglalták a közjűk tüzelő ágyúkat...”²⁴ Kései művében, *A magyar nemzet története regényes rajzokban* a szolnoki ütközet kapcsán azonban már helyesen, „vitéségéről híres” zászlóaljként említi őket.²⁵

Visszatérve a novellára, az ütközet nagyszerű eseményei közül több is szemléletesen megjelenik benne, a 3. honvédszászlóaljnak az osztrák üteg elleni rohamán kívül például a huszárok és a vértések küzdelme. Olvashatunk a 9. honvédszászlóaljnak a lovasság elleni sikeres támadásáról is. Ezzel azonban az a probléma, hogy ezt kizárólag Jókai leírásából is-

²⁰ Hermann: *Az 1848-1849-es szabadságharc nagy csatái*, 148–150.

²¹ Rédei István: *Jászok és kunok az 1848/49-es szabadságharcban*. Jászberény, 1989. 54–55.

²² Helyesen Gyurmán Vilibáld, aki ekkor azonban csak hadnagy volt a zászlóaljban. Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 1-3. köt. Budapest, 1998. I. köt. 521.

²³ Jókai Mór: *Cikkek a forradalom évéből*. *Esti Lapok*, 1849. március 12.

²⁴ Jókai Mór: *Emléksorok*, 106.

²⁵ Jókai Mór: *A szolnoki ütközet*. In: *A magyar nemzet története regényes képekben*.

merjük, ami némi kételyt is ébreszthet az emberben.²⁶ Mindenesetre, ha az ütközet pontos leírását nem is, de a viadal és a győzelem nagyszerűségét megismerhetjük a novellából.

A huszárok vitézsége Jókait igen csak foglalkoztatta ezekben a napokban. Az *Esti Lapok* március 19-i számában jelent meg egy rövid írása, *A huszárkáplár*. Ebben a vén huszárkáplárt Kossuth a kápolnai és a szolnoki ütközetekben nyújtott teljesítményéért léptette elő hadnaggyá, de altisztnek véelve őt a többi tiszt nem akarta befogadni a társaságába. Természetesen ez csak kitalált történet, amelynek ihletője a huszárok szolnoki vitézsége, és a vén huszárkáplár hasonlóságot mutat *A két menyasszony* novellában szereplő huszár altiszttel.²⁷

A magyar főszerep Görgei Artúr tábornok ideiglenes fővezérsége alatt induló áprilisi támadásának első szakaszával, a gödöllői hadművelet két eseményével sajátos módon találkozunk Jókai műveiben. Az április 4-i tápióbicskei és az április 6-i isaszegi ütközetről írt írásának ugyanaz a központi jelenete, egy osztrák és egy magyar huszártiszt párviadala. A valóságnak inkább a *Párbaj a csatatéren* című novella felel meg.²⁸ A Klapka György vezette I. hadtest Tápióbicske ellen elsőként támadó Dipold-dandárját a rejtve elhelyezkedő horvát határőrök nagy veszteséget okozva meghátrálásra kényszerítették. A megfutamodók magukkal rántották a hadtest mögöttük érkező dandárjait, és az ellenség zsákmánya lett az egyik magyar üteg is. A megfutamodók összetorlódtak a Tápió hídjánál, kiteve az üldözésükre indult Sternberg-lovasdandárnak. Klapka az ellenséges lovasság ellen saját lovasságát rendelte. Ekkor következett be a horvát báni huszárezredet vezető báró Hermann Riedesel őrnagy és az 1. (Császár) huszárezred egyik osztályát vezető Sebő Alajos őrnagy novellában is megörökített párbaja. A párbaj és a lovassági összecsapás lehetővé tette a feltorlódt gyalogság visszavonulását a Tápió hídján. A III. hadtest beérkező Wysocki-hadosztálya hamarosan megfordította az ütközetet, s az végül a magyarok győzelmével végződött.²⁹

A novella meglehetősen pontosan mutatja be az ütközet párbajt megelőző eseményeit. Pontatlanságot magának a párbajnak a leírásánál találunk. „Csak egyszer villant mind a két kard, s azzal mind a kettő kihullott vitéze kezéből. Mindketten ugyanazon összecsapással lefegyverző sebet ejtettek egymáson; a magyar vitéz kardja az osztrák óriás kezét csuklóban vágta tönkre, míg ő maga az ellenfél ádáz csapásától hüvelykujját veszté. De ez nem volt a párharc vége. A mint a két dalia egyszerre egy pillanatban kiejté jobbójából a kardot, hirtelen megragadta egymást mind a kettő, s elkezdődött a tusa pusztá kézzel, balog kézzel. Riedesel magasabb volt, de Sebő ügyesebb, gyorsan torkon ragadta ellenfelét, azzal sarkantyúját paripája oldalába vágta, a két mén megfordult egymásnak feszített oldallal, s azzal mind a két lovag lezuhant a földre. Erre vágatva rohant a két ellenséges lovasság vezérei segélyére. Mire oda értek, a földön dülakodó két vitéz közül csak az egyik kelt föl: az Sebő volt; Riedesel halva maradt.” Hasonlóan írta le a párviadalt kései művében, *A magyar nemzet története regényes képekben* is, mutatva, hogy öreg korában is ragaszkodott a saját változatához.³⁰

A történetet Karsa Ferenc főhadnagy is megörökítette, ahogyan azt Sebő Alajos elmesélte neki. „...Riedesel felismervén, a párbajra kihívást csakis abból a szeméremből fogadta

²⁶ Hermann: *A honvesztéstől a honmentésig*, 94.

²⁷ Jókai Mór: *Cikkek a forradalom évéből*. *Esti Lapok*, 1849. március 19.; *Jókai Mór forradalom alatt írt művei. 1848–1849*. Budapest, 1875. 225–226.

²⁸ Jókai Mór: *Életemből. Igaz történetek. Örök emlékek. Humor. Utleírás*. Budapest, 1898. 2. köt. 1–3.

²⁹ Hermann: *Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái*, 216–220.

³⁰ Jókai Mór: *A kilencnapos ütközet*. In: *A magyar nemzet története regényes képekben*.

el, nehogy huszárjai szemében kisebbséget szenvedjen. – De meg voltam győződve hogy levág (saját szavai), »azonban legényeimnek maradást intek és a délcegen felém vágató Riedesellélibe ugrattam. Összecsaptunk se ő, se én nem kaptunk vágást csakhogy észrevettem hogy az én lovam erősebb s az övét megtolta. Egy kis fordulóval megint szembe kerülünk, – másodszer is összecsaptunk. ... Akkor kaptam ezt a rettenetes vágást.« Feltúrte jobb karján az inge ujját, megmutatta az élet-erek mellett a hosszú sebforradást, és elhallgat. – 'Hát Riedesellel mi történt?' – kérdi Szemere Miklós. 'Riedesellel? ... no hát ő meghalt' ... fejezé be Sebő az elbeszélést.³¹ Ezen elbeszéléshez képest Jókaié jóval heroikusabb, alkalmasabb a mítoszteremtéshez.

A párbaj a szélesebb közönség előtt abban a formában ismert, ahogyan azt *A kőszívű ember fiai* című regényben a Király-erdőben Pallavicz Ottó és Baradlay Richárd megvívják. Jókai tiszttában volt azzal, hogy a forrásául szereplő cselekmény nem az isaszegi, hanem a két nappal korábbi tápióbszkei ütközetben ment végbe. A drámaiság követelményének talán jobban megfelelt, ha a történetet egy nagyobb erővel megvívott elszánt összecsapásba ágyazza bele.³²

Az isaszegi csatáról, a Király-erdőről és magáról az ütközetről is viszonylag pontos leírást ad Jókai, bár az egész leírást aránytalanná teszi Pallavicz Ottó és Baradlay Richárd párbajának a bemutatása. Helytállóan szól arról, hogy Jellačić visszavonuló csapatai felgyújtották az erdőt, ugyanúgy megfelel a valóságnak Klapka I. hadtestének Isaszeg elleni – visszavonulással végződő – kezdeti támadása, illetve Damjanich III. hadtestének előrenyomulása a Király-erdő északi részében. Damjanichnak az Isaszeg elleni támadást azonban nem Klapka visszavonulása miatt kellett feladnia, hanem azért, mert Aszód térségéből Gáspár András tábornok VII. hadteste nem nyomult előre. A Schlik-hadtest egyik hadosztályát így ellene csoportosították át, amely az oldalába került. Ezután a Király-erdő északi részén késő estig elkezdett küzdelem bontakozott ki, amit Jókai is többször említ.

Legnagyobb terjedelemben, már csak a párbaj miatt is, a Klapka és Damjanich csapatai közötti hézagban, a Király-erdő egyik hajlatában sorra kerülő késő délutáni lovassági viadallal foglalkozik: „Hat-hétezer lovag egymással összekeveredve, ki-ki ellenét keresve; ágaskodó paripák tombolásai, villogó kardok találkozása; veres csákók, ércsisakok, szegletes süvegek egymás mellett, egymás ellen.” Az ehhez hasonló leírásokkal igyekszik Jókai fokozni a küzdelem nagyságát, hogy abban méltón helyezhesse el a drámai párbajt.

Az ütközet leírásában helyesen említi a tartalékat képező, Aulich Lajos tábornok vezette II. hadtestnek az ütközetbe való beavatkozását, ami újabb lendületet, fordulatot ad az ütközetnek. Ennek köszönhetően és Görgei határozott fellépésére Klapka félbehagyja megkezdett visszavonulását, újból Isaszeg ellen vezeteti csapatait, amit estére sikerül is elfoglalni. Jókai tájékozottságát mutatja az olyan részletek szerepeltetése, mint amikor Aulichnak a Damjanich támogatására küldött csapatai tévedésből a sajátjaik közé lóttek. Beleszövi az elbeszélésbe Görgei Klapkának tett kijelentését is: „Ma vagy győznünk kell, vagy visszamennünk a Tisza mögé.” Igaz, ezt pontatlanul napiparancsként említi.³³

Jókai a tavaszi hadjárat ezen szakaszáról csak egyetlen tudósítást tett közzé az *Esti Lapok* 1849. április 9-i számában *Tábori hírek* címmel. Ebben pontosabb részletek nélkül az isaszegi győzelemről számolt be.³⁴ Röviden szól ezekről az ütközetekről *A magyar nemzet*

³¹ Karsa Ferenc: *Szabadságharcos napló*. Sajtó alá rendezte: Bona Gábor. Budapest, 1993. 163.

³² Nagy Miklós: *A kőszívű ember fiai*. Irodalomtörténeti Közlemények, 62. évf. (1958) 2-3. sz. 236.

³³ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. Budapest–Ungvár, 1973. 315–322.; Hermann: *Az 1848-1849-es szabadságharc nagy csatái*, 224–230.

³⁴ Jókai Mór: *Cikkek a forradalom évéből*. Esti Lapok, 1849. április 9.

története regényes képekben című művében is, a *Kilencnapos ütközet* alfejezetben Vetter Antal fővezéri tevékenységét jellemzi, majd Görgei fővezérsége alatt röviden ismerteti az eseményeket az április 2-i hatvani ütközettől az április 10-i váci ütközetig. Mint láttuk, érdekesebb eseményként csak Riedesel és Sebő párbajáról számol be a tápióbicskei ütközetben.

Ez a rövid leírás foglalkozik az áprilisi győztes magyar hadjárat második szakaszával. Ekkor a magyar főszereg egy része, a megerősített II. hadtest Pest alatt maradván foglalkoztatta a császári főerőket, míg a többi hadtest Vácra és a Garamon át az ostromlott Komárom felmentésére indult. Az élen az I. és a III. hadtest haladt, míg őket Pesttől lépcsőzetesen elszakadva követte a VII. hadtest. Április 10-én Vácra legyőzték az ott állomásozó, Christian Götz vezérőrnagy által vezetett cs. kir. hadosztályt, s az osztrák tábornok is elesett. A mű következő alfejezetében az előbbiekhöz képest bővebben ismertette az április 19-i nagysarlói ütközetet. Részletes ütközetleírást itt sem adott, de a leírásban viszonylag nagy teret szánt az ütközet záró momentumának, az I. hadtest jobbszárnyán megjelenő császári erők támadásának, ami kezdetben zavarba hozta az ott állomásozó egyetlen magyar zászlóaljot. Voigt Félix főhadnagy ütege és a Guyon Richárd által ide irányított erősítés azonban visszaverte a támadást.³⁵ A nagysarlói győzelem után április 22-én a magyar erők megérkeztek Komáromhoz, amelyet április 26-án a Dunától délre is felmentettek az ostrom alól. Ekkor legyőzték a Pestről és Budáról visszavonuló császári csapatokat is.

Az áprilisi magyar ellentámadás fő célja Komárom felmentése volt. Jókai a város szülötte volt, így nem meglepő, hogy az ostromlott Komárommal részletesebben is foglalkozott műveiben. A *politikai divatok* című regénye, melyben saját maga 1848–1849-es tevékenységét is igyekszik tisztázni, részben Komáromban játszódik. A települések és a szereplők is más nevet viselnek, de a leírásból, például a *Város a várban* című alfejezetből egyértelműen rá lehet ismerni Komáromra, bár csak érintőlegesen foglalkozik a város császáriak általi ostromával.³⁶

A *Forradalmi és csataképek* egyik novellája a *Komárom* címet viseli. Ez az 1848. szeptember 17-i tűzvész és az ostromlővegektől sokat szenvedett város bemutatása után az új várparancsnok, Guyon Richárd megérkezését tárgyalja. Az elbeszélés lesújtó képet fest az erődítmény tisztikara egy részének a gyávaságáról, kötelességmulasztásukról. A hibákat különösen egy táblabíró kinézetű őrnagyban összpontosítja. Guyon a megérkezése utáni harmadik napon bankettet rendez az Óvár egyik ostromágyúknak kitett, Dunára néző bástyáján. Az ágyúzást semmibe vevő magatartásával próbál hatni a tisztekre, megpróbálja személyes példamutatásával helyreállítani megingott bátorságukat. A novella szerint el is éri a célját.³⁷ A tisztikarról hasonlóképpen ír az *Emléksorok* Komárommal foglalkozó részében is. Itt azonban nem az egyik bástyán, hanem a „Duna-parton voltak terítve a bankettasztalok, az ostromsáncokkal éppen átellenben”. A novellában az egyik ágyúgolyó eltalálta a bástyát, de nem robbant fel, ebben a leírásában viszont az szerepel: „Egy ágyúgolyó sem talált oda...”³⁸

Noha komáromiként Jókai jól ismerte a várost, ebben a két írásában rugaszkodott el tőlán a legjobban a valóságtól. Az *Emléksorok*ban azt írja, hogy Guyon Richárdot Majthényi István báró helyett nevezték ki várparancsnoknak. Ugyanígy emlékszik később a *Jókai Mór*

³⁵ Jókai Mór: *A kilencnapos ütközet. A nagysarlói ütközet*. In: *A magyar nemzet története regényes képekben*.

³⁶ Jókai Mór: *Politikai divatok*, id. mű.

³⁷ Jókai Mór: *Komárom*. In: *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből*.

³⁸ Jókai Mór: *Emléksorok*, 157–166.

forradalom alatt írt művei egyik utólagos lábjegyzetében is.³⁹ Valójában Majthényi 1849. január 7-én lemondott a várparancsnokságról, s azt ideiglenesen Török Ignác ezredes, majd január 28-tól már tábornokként az Országos Honvédelmi Bizottmány által kinevezve töltötte be. Guyont 1849. március 10-én nevezték ki komáromi várparancsnokká, Lenkey János ezredes pedig a várőrség parancsnokává. Azonban sokáig nem tudtak bejutni a császáriak által körülrzárt Komáromba. Előbb Lenkeynek sikerült ez április 10-én, és másnap Török Ignác neki adta át a várparancsnokságot. Guyon zsidónak öltözve csak a nagysallói ütközet másnapján, április 20-án jutott be egy fél század huszár által kísérvé.⁴⁰

Guyon megérkezésekor valóban javában zajlott Komárom bombázása, de a Jókai által leírt árok már korábban keletkeztek. A bástyán adott ebédre Guyon megérkezésének a harmadik napján került sor a novella szerint. Ez azonban csak Jókai irodalmi képzetében létezett, nincs nyoma a forrásokban: sem a 64. honvédszászlóalj parancskönyvében, sem Szinnyei József naplójegyzeteiben.⁴¹ Ráadásul április 22-én már nem Guyon megérkezése és parancsnoksága, hanem a Vág-hídfehoz megérkező magyar főserég került a figyelem előterébe. Ezen a napon már csak ezért sem kerülhetett volna sor egy bátorságot növelő tiszti bankettre. A novella befejezéseként a bankettől távozóknak Guyon nyugodt éjt ígért, amit be is tartott: „...még azon éjjel kiütött egy csapattal a nádorvonal felől, s kényszeríté elhallgatni az ostrom-mozsarakat...” Szinnyei naplója szerint valóban volt egy kitérés a Nádor-vonalból a Sárkány-major felé, de arra április 23-án délután került sor, aminek eredményeként a császáriak kilenc nagyobb ágyújukkal visszavonultak a Csallóközből a Dunától délre.⁴² A várost és az erődítményeket egyébként nem erről fenyegette leginkább a bombázás, hanem a Dunától délre található Monostor-hegyről.

A novella bástyán megtartott bankettje némileg rokonítható Alexandre Dumas *A három testőr* című művének egyik jelenetével, amikor La Rochelle ostromakor Athos, Porthos, Aramis és D'Artagnan az egyik ellenséges támadásnak kitett előretolt bástyában tartanak bizalmas megbeszélést.⁴³ Lehetett-e hatással Jókaira Dumas 1844-ben megjelent műve? Mikszáth Kálmán írja a diákkorában sokat olvasó Jókairól, hogy az első hatást Walter Scott *Ivanhoe* regénye tette rá, ami után „megkóstolta” Dickens és Dumas írásait is. Dickens nem tett rá jelentősebb befolyást, „annál elhatározóbb lesz életére Dumas »Három testőr«-e, ez a harmatos lovagmese. De Jókai még nem tud erről, bár olvasta.”⁴⁴ Talán ez a tudat alatti hatás tört felszínre a *Komárom* című novella bástya-jelenetében.

Jókainak a tavaszi hadjárat katonai eseményeiről szóló írásait Buda magyarok általi visszafoglalásával kell zárunk, amivel *A kőszívű ember fiai* című regényében foglalkozott. Az 1849. május 4-től 21-ig tartó ostromot kimerítő részletességgel, meglehetősen pontosan írta le. Az ostromnak szinte minden lényeges mozzanatára kitért, kezdve a Kmetyhadosztály május 4-i Vízműerőd elleni sikertelen támadására, a vár körülrzására, a május

³⁹ Jókai Mór *forradalom alatt írt művei*, 147.

⁴⁰ Hajagos József: *Török Ignác, a szabadságharc hadmérnök vértanúja*. In: Egy küzdelmes év katonái. Szerkesztette: Horváth László. Gyöngyös, 1998. 133–134., 140., 146.; Hajagos József: *Török Ignác tevékenysége Komárom védelmének megszervezésében*. Aetas, 28. évf. (2013) 2. sz. 21–33.; Guyon megérkezésére lásd: Szinnyei József: *Komárom 1848-49-ben. (Napló-jegyzetek)* Budapest, 1887. 90.

⁴¹ A 64. honvédszászlóalj parancskönyve MNL OL R 51.; Szinnyei: *Komárom*, 90–93.

⁴² Szinnyei: *Komárom*, 92.

⁴³ Alexandre Dumas: *A három testőr*. (mek.oszk.hu/02000/02037/02037.pdf 332-348.) (letöltés: 2017. február 10.)

⁴⁴ Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora* (mek.oszk.hu/02000/02037/02037.pdf 30.) (letöltés: 2017. február 10.)

6-tól kezdődő rendszeres ostromra, a magyar tüzérség május 13-tól kezdődő nagyobb arányú működésére, május 16-tól a réstörő ütegek működésére, Hentzinek a Pest ellen intézett megtorló bombázására és végül a május 21-i sikeres rohamra. Egyedül a május 18-i éjféli utáni rohamkísérlet leírását hiányolhatjuk, amely kapcsán csak Kleinheinz Oszkár őrnagynak, az I. hadtest tábornoki főnökének a halála szerepel művében. A főesemények mellett sok apró részlettel is találkozunk, például a május 6-án a főhadiszállás mennyezetét átütő ellenséges tüzérségi találattal, bár ez nem a Laszkovszky-villában, hanem a „Remetéhez” címzett fogadóban történt. További ilyen apró részlet, hogy május 9-én bomba csapódott a pesti oldalon homokzsákokat töltő napszámosok közé, vagy az, hogy a várórség május 15-én gyújtó- és rombolóhajókkal próbálta megsemmisíteni a magyarok csepeli alkalmi hídját.

Az ostrom leírásába csak apró tévedések kerültek bele, melyek nem befolyásolják az egész leírás hitelességét. Ezek közé tartozik például, hogy a várat megadásra felszólító parlamenten május 4-én nem a Vízműerőd elleni támadás után, hanem annak megindulásával egy időben jelentkezett a Bécsi-kapunál. A magyar ágyúzást azért kellett abbahagyni, mert a tervekkel ellentétben az még a parlamenten és a támadásra való felvonulás előtt vette kezdetét. A Vízműerőd elleni második támadást nem a 33., hanem a 45. honvédszászlóalj hajtotta végre. Hasonló apró hiba, hogy május 21-én a rés ellen nem a 34., hanem a 47. honvédszászlóalj hajtotta végre a támadást.

Az ostrom leírásában nem okoz törést a két testvér, Ödön és Richárd ellentéte sem. Párbeszédek, különösen a sajátos párviadalt kiváltó május 6-i, az ostrommal kapcsolatos eltérő álláspontokat jelenítik meg. Ödön a módszeres ostromot, míg Richárd a minden oldalról – beleértve Pestet is – történő, minél előbbi általános rohamot sürgetők álláspontját vallja. A Richárd által a várba kémkedni küldött Mihály mester beszámolója sem kitérő, mert abból a 23. (Ceccopieri) gyalogezred olasz nemzetiségű katonáihoz fűződő balhiedelemmel szembesülhetünk. Sokan hitték ugyanis, hogy azok alkalomadtán segítséget fognak nyújtani az ostromló magyaroknak. Hozzáállásuk kipuhatolására május 12-én kémet is küldtek a várba, de az negatív eredménnyel tért vissza. Mihály mester május 13-i akciója a kém Szalmás Mihály ellen szintén nem az irodalmi fantázia szüleménye, mert a várbeli tüzéség aznapi pontos találatából kiindulva kémkedés gyanújával többeket letartóztattak Pesten, igaz, később bizonyíték hiányában elengedték őket.⁴⁵

Jókai személyes élményekkel is rendelkezett Buda ostromáról, mivel ezekben a napokban Pesten tartózkodott. Buda ostromának kezdetéről *Legújabb* címmel május 4-én számolt be a Pesten is megjelenő *Esti Lapok*ban. Az *Esti Lapok* május 8-i számában *Pesti napló* címmel tudósított május 6-ig a Pestet ért bombázásokról. A továbbiakban *Levelek Debrecenbe* címmel tett közzé négy írást a *Pesti Hírlap*ban május 12-én, május 13-án, május 17-én és május 22-én, amelyekben beszámolt Buda ostromáról és a Pestet érő ágyúzásról, illetve utolsó levelében már a budai vár bevételéről.⁴⁶ Így *A kőszívű ember fiai*nak a pesti lakosságot jellemző részei személyes élményein alapulnak.

Buda ostromának tárgyalását így indítja *A kőszívű ember fiai* vonatkozó részében: „Folyton hangzik és fog hangzani, míg a világon magyar lesz, az örök szemrehányás: miért volt Budát ostromolni? – De lehetett-e másként tenni?” Ezután némi történelmi fejtegetést

⁴⁵ Jókai: *A kőszívű ember fiai*, 388–421. Az ostrom történetére Aggházy Kamil: *Budavár bevétele 1849-ben*. A kéziratot szerkesztette és sajtó alá rendezte: Hermann Róbert. Budapest, 2001. 1. köt. 151–343.

⁴⁶ Jókai Mór: *Cikkek a forradalom évéből*. *Esti Lapok*, 1849. május 4., május 8., *Pesti Hírlap*, 1848. május 12., május 13., május 17., május 22. *A Levelek Debrecenbe* első három közleménye megjelent *Jókai Mór forradalom alatt írt művei*, 151–157.

követően a választ is megadja: „Nem lehetett másképp; így kellett annak jönni! [...] Ami volt a pun népnek Karthágó, az Izraelnek Jeruzsálem, a keresztény világnak a Szentföld, a franciáknak Párizs, az oroszoknak Moszkva, az olaszoknak Róma – az volt minékünk Budavár. Hazánknak lüktető szíve... Egy ideális, nagy édesanyának látható arca... A törvényes szülöttnek apja becsületes neve... Lehetett-e nem érezni e szívnek lüktetését? Lehetett-e nem keseregni ez arc gyásza miatt? Lehetett-e túrni e név kigúnyolását?”⁴⁷

Jókai a regény megírásakor ismerte a Buda ostromával kapcsolatban megfogalmazott katonai és politikai kritikákat. Komárom felmentése után többen úgy gondolták, hogy a császári főseréget tovább üldözve Bécs felé kellett volna vonulni, s annak legyőzésével megkísérelni a megegyezést Ausztriával. Az oroszok júniusi intervencióját sokan tévesen az április 14-i debreceni határozatoknak tulajdonították, köztük Görgei is. Jókai, bár az úgynevezett békepárttal kapcsolatban állt, az ő sajtóorgánumuknak számított az általa szerkesztett *Esti Lapok*, Buda ostromával kapcsolatban 1849-ben és még jó pár évtizedig azután is annak szükségessége mellett állt ki. Számára ez nem katonai vagy politikai ballépés, hanem olyan esemény, amelyben megmutatkozhatott a nemzet ereje és a magyar honvédség kiválósága. Ennek állított emléket, mondhatni, ezt emelte mitológiai magasságba *A kőszívű ember fiaiban*.

Az 1867-es kiegyezést követő évtizedek fejlődésével szembesülve idős korára átértékelte a Buda ostromával és az április 14-i határozatokkal kapcsolatos álláspontját. *A magyar nemzet története regényes képekben* című műve Komárom felmentése után már csak a mellékhadszínterek áprilisi és májusi eseményeit mutatta be. Nem írt külön sem az április 14-i határozatról, sem Buda visszavételéről. Műve *A múltakra vetett fátyol* című alfejezettel zárul, amelyben szembesülhetünk megváltozott álláspontjával. „Ami ezután következik, azt takarja a 'múltakra vetett fátyol', melyet a magyar országgyűlés az 1867-iki kiegyezéssel két évtized elfeledésre méltó eseményeire borított. – Az ápril 14-iki függetlenségi nyilatkozat, Buda várának ostroma olyan események, melyeket meg nem történtté tenni jó volna: ellensúlyozva az osztrák részről történtek által: a március 3-iki összmonarchiai alkotmánytervvel, az orosz invázióval, Henczy vandalizmusával, Haynau kegyetlenkedéseivel: az örök feledség vak sötétje temesse el őket! Hibák, melyek hibákat szültek, rémek, melyek egymást követték és megsemmisíték: halottak, akik nem kérnek emlékkövet: csak fűvet és mohot sírjaikra. [...] Sok vér kihullt, sok vagyon elpusztult, egész nemzedékek boldogsága, reménye megsemmisült, nagy szellemek letűntek, a szenvedéseknek évtizedei következtek egymás nyomában az 1848/9-iki szabadságharc miatt. – De azért mégis szükséges volt e szabadságharcnak megvívattnia a magyar nemzet által, hogy életképességét, honalkotási misszióját, szabadságért önfeláldozásra kész nagy szellemét eltagadhatatlanná tegye az utókor előtt. – Az 1848/9-iki hős küzdelem példája a fundamentum, melyre a jövő évezred története leendő felépítve. – A magyar nemzet akkor mutatta be magát a világ előtt, mint egész nép, egész nemzet, egész nagyságában.”⁴⁸

Bár változtatott az egyes események korábbi megítélésén, a nemzeti erőnek a szabadságharc általi felmutatása, a hősiesség küzdelem megismertetése a nagyvilággal és az utókorral változatlan cél maradt törekvéseiben. 1898-ban is büszkén hirdette *A párbaj a csatatéren* novellájának kezdő sorait: „Babért a múltnak! Ha minden levelére egy hős nevét írjuk, nem koszorú: erdő lesz a neve!”⁴⁹

⁴⁷ Jókai: *A kőszívű ember fiaiban*, 388–389.

⁴⁸ Jókai Mór: *A múltakra vetett fátyol*. In: *A magyar nemzet története regényes képekben*.

⁴⁹ Jókai: *Életemből*, II. 1.

De vajon a hősök nevét s az eseményeket mennyire sikerült *Az ércleány* novellájában kifejtett elvek szerint „híven” és „valóan” leírnia? A tavaszi hadjárat Jókai műveiben történő megörökítését elemezve azt figyelhetjük meg, hogy a szabadságharchoz legközelebb született műveiben, így a *Forradalmi és csataképek* novelláiban a tények gyakrabban szenvedtek csorbát, mint későbbi munkáiban. *A kőszívű ember fiai* és *A párbaj a csatatéren* az események leírását tekintve történelmileg hitelesebbek. Ez arra vezethető vissza, hogy ismerte és felhasználta az ezekkel kapcsolatban megjelent munkákat, így például Klapka György, Görgei Artúr, Horváth Mihály és Wilhelm Rüstow műveit.⁵⁰ Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy Jókai novellákat és regényeket írt, amelyeknek a világa jelentősen eltér egy történetírótól. Az író világában a valós keveredik a nem valóssal, az emberi az emberfeletttel, s a személyek és az események gyakran szinte mitológiává magasztosulnak. Az író Jókai a maga műveivel sokat tett és tesz napjainkban is a forradalom és szabadságharc kultuszának a fenntartása érdekében. Ez az ő igazi érdeme, amit a történelemmel foglalkozók sem kisebbíthetnek.

⁵⁰ *Memorien von Georg Klapka April bis Oktober 1849*. 1-2. köt. Leipzig, 1850.; Klapka, Goerg [-Czetz, Johann]: *Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849*. 1-2. köt. Leipzig, 1851.; Görgey Artúr: *Mein Leben und Wirken in Ungarn im Jahren 1848 und 1849*. Leipzig, 1852.; Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben*. 1-3. köt. Genf, 1865.; Rüstow, F. Wilhelm: *Az 1848-49-i magyar hadjárat története*. 1-2. köt. Pest, 1866.



HELTAI BÁLINT

A menlevél mint szimbólum Jókai Mór regényeiben

„Jelképek erdején át visz az ember útja”
(Baudelaire)

Jókai nagy meggyőző erővel írja le több regényében is bujdosásából való szabadulásának történetét. Eszerint a felesége, Laborfalvi Róza hősiességgel szerzett számára komáromi menlevelet, amely lehetővé tette a rejtőzködésből való visszatérését, a normális életbe való újbóli beilleszkedését. Néhol a saját nevével szerepel ebben a történetben ő és Laborfalvi Róza¹, néhol más a szereplők neve², de félreérthetetlen, hogy a történet rájuk vonatkozik, övelük esett meg. Olyan evidenciaként épült ez be a szakirodalomba és a köztudatban élő Jókai képbe, hogy sokáig senkinek sem jutott eszébe kétségbe vonni ezt.³ Azt azonban feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a mozzanat kizárólag Jókai szépirodalmi alkotásaiban szerepel. Az *Egy bujdosó naplójában*,⁴ a *Politikai divatokban*, *A tengerszemű hölgyben*. S hogy hogyan születtek a komáromi menlevelek, arról még *A mi lengyelünkben*⁵ is ír – ez összesen négy regény. *A barátfalvi lévita*⁶ című munkája pedig tardonai bujdosása és Laborfalvi Rózával kötött házassága szempontjából figyelemreméltó, hiszen ezek is szorosan összefüggenek a menlevél problémájával.

A történet megalkotásának indoka nyilvánvaló: Jókai Laborfalvi Róza társadalmi helyzetét kívánta ezzel megerősíteni. A jelenséget egy 20. századi példával, Hajnóczy Rózsa *Bengáli tűz* című művével is szemléltethetjük. A munka, amely egy indiai útleírás, társadalomrajz, már megjelenésekor óriási sikert aratott, és még napjainkban is igen népszerű. A híres házaspár halála után derült ki, hogy a könyvet a férj, Germanus Gyula írta, aki teljesen jogszerűen jegyeztette be magát Hajnóczy Rózsa írói álnéven is.⁷ Ezzel a csúsztatással szerette volna elérni, hogy feleségének orientalista tudós körökben és abban a közegben, ahol ő mozgott, nagyobb tekintélye, elismertsége legyen.

¹ Jókai Mór: *A tengerszemű hölgy*. 1–3. köt. Budapest, 1890.

² Jókai Mór: *Politikai divatok*. 1–4. köt. Pest, 1862–1864.

³ Néhány ismertebb munka, amely tényként kezeli a komáromi menlevelet: Zsigmond Ferenc: *Jókai*. Budapest, 1924. 36.; Szénássy Zoltán: *Jókai nyomában*. Bratislava, 1982. 47.; Nagy Miklós: *Jókai Mór*. Budapest, 1975. 78.

⁴ Jókai Mór: *Egy bujdosó naplója*. Pest, 1851.

⁵ Jókai Mór: *A mi lengyelünk*. Budapest, 1903.

⁶ Jókai Mór: *A barátfalvi lévita*. Budapest, 1897.

⁷ Hajnóczy Rózsa, G.: *Bengáli tűz*. Budapest, 1943.; = Germanus Gyula. In: Sz. Debreczeni Kornélia: *Magyar írói álnév lexikon: a magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*. Budapest, 1992. 193.

Jókai házasságkötésének persze nemcsak a társadalmi elutasíttósága volt nagy, hanem a család megbotránkozása is kísérte, s nemcsak azért, amiért társadalmi elfogadtatása nehéz volt. A Jókai család haragját elsősorban a felekezeti különbség váltotta ki.⁸ Az író *A barátfalvi lévita* című művével – a vallási türelem regényével – és egy országgyűlési beszéddel válaszolt családjának arra a haragra, amelyet a Rózával kötött házassága váltott ki belőlük.

A komáromi menlevél megszerzése és kézbesítése minden esetben heroikus módon történik a regényekben, leginkább a *Politikai divatok*ban. Szimbolizálja ez az összetartozást, az egymásért való, magától értetődő áldozathozatalt a szerelemben, s hogy az élet még a menlevél birtokában is viharos, veszélyekkel terhes, de ennek a birtoklása – amelyről egyébként mások nem tudhatnak – biztonságot ad. De még nagyobb biztonságot jelent az, hogy a másik félre mindig, minden körülmények között számíthatunk. A menlevél születésének politikai körülményeit egyetlen művében, a késői *A mi lengyelünkben* járta körül az író. Az elmondottakból talán már nyilvánvaló, hogy nemcsak házassága (házasságai) elutasíttóságáról és közelvalóival történt konfliktusairól van itt szó, hanem jóval többről.

Jókai a levelekkel kapcsolatban nemcsak a komáromi menlevélről ír több alkalommal a regényeiben, hanem amnesztialevélről is, amelyet Kossuth megbízásából regényes körülmények között ő adott át Rózsa Sándornak. A történettudomány ebben a kérdésben is könyörtelen volt, hiszen kiderült, hogy a híres betyárnak szóló levelet valóban az író továbbította, de Rózsa Sándorral személyesen nem találkozott,⁹ az okmányt közvetítő útján juttatta el hozzá. Két regényében azonban, az *Enyim, tied, övében* (1875) és a *Lélekidomárban* (1889) mint vele megesett történet szerepel. Ezekkel együtt immár hat jelentős munkájában bukkan fel a motívum, s ez jóval több annál, mintsem hogy önisméltásnak vagy véletlennek lehetne tekinteni. Ez a tény valami fontos művészi üzenetre utalhat, amely értelmezést, megfejtést kíván.

Ennek felfejtéséhez bővítenünk kell a Jókai műveihez adott „olvasási utasításokat”.¹⁰ Tudjuk, a szimbólumok az író prózájában jelentős kompozíciós tényezők, számottevő szövegszervező erőt képviselnek. A *Fekete gyémántok* hosszú kezdete a szén keletkezéséről például szimbólumként is értelmezhető kezdő kép, hiszen a regény az anyagi, erkölcsi, lelki értékek keletkezésének, létrejöttének a titkát kutatja. S a kezdőkép után a szimbólumot az író fogalmi síkon is mélyrehatóan kifejti. (Ilyennek tekinthető még *Az aranyember* Vaskapuja, *Az elátkozott család* komáromi földrengése, *A mi lengyelünk* elején a turai ütközet ötven oldalon keresztül történő leírása. Tímár Mihály kijön a „szoros kapun”, de nem megy be rajta. Széttörhetőek-e a vallási előítéletek? A turai csata pedig az utolsó fellángolás: szabadságharc, időskori új házasság, regényírói pálya.)¹¹ Nevezzük ezeket nagyszimbólumoknak, hiszen mind regénykezdetek, melyeknek hatóköre a teljes műalkotás.

Kisebb léptékű jelképeket is bőven találunk azonban az életműben, de a menlevéllel, amnesztialevéllal kapcsolatos alkotások kiemelkedően érdekesek ebből a szempontból. Figyelemreméltó például a *Politikai divatok* A „muszáj” című fejezetének következő kisebb részlete:

⁸ Jókay Károly levele Jókai Mórnak. In: *Jókai Mór levelezése 1833–1859*. Budapest, 1971. 66.

⁹ Lásd erre legújabban: Seres István: *Karikással a szabadságért. Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban*. Békéscsaba, 2012. 34–58.

¹⁰ Az 'olvasási utasítás' Török Gábor *terminus technicus*a. Török Gábor: *Költői Rébusok*. Budapest, 1974. 33.

¹¹ Heltai Bálint: *Jókai Mór A mi lengyelünk című regényének irodalomtörténeti és esztétikai értékelése*. In: „Verekedni utolsó emberig”. Szerkesztette Rosonczy Ildikó. Budapest, 2009. 162.

„Másrésről ő maga [Kapor uram, a szekeres] teljes bizalommal elmondá Juditnak saját haditervét, mely szerint egy minden oldalról körülfogott városba be lehetend jutni.

– Jóformán éjszaka lesz, mire a Mátyus földére megérkezünk. (Az emlékező köznép még most is Csák Mátyás nevére hítja az általa vitatott tért.) Szerencsére a Nyitra és a Zsitva annyira ki vannak most apadva, hogy nem kell hidakat kerülnünk, ahol bizonyosan előőrsek állnak, hanem átmehetünk a gázlókon. Akkor lekerülünk Füzesnek. Ott emberséges halászok laknak, akik mind »jó« emberek. Éjjél után csónakon átszállítanak bennünket szépen. Kocsi, ló ottmarad a tanyán halász komámnál. Nem fél tensasszonyom a víztől ugye?”

Komárom határában történik mindez a kapituláció előtt éjszakán. Korábban Judit, Lávyay Béla fiatal felesége úgy döntött, hogy menlevelet szerez komáromi illetőségű férjének, akit fenyeget a megtorlás, ezért be kell jutnia a körülzárt városba. A lehetetlent megkísértő, de végül is kudarcot valló Bogár Imre balladájával cseng egybe ez a leírás: „Kiapadt a Tisza, / Csak a sara maradt. / Meghalt szegény Bogár Imre, / Csak a híre maradt.”¹² A kapituláció előtti napon vagyunk, a nagy küzdelem már lezajlott, elmúlt, vereséggel végződött. Teljesen adekvát, a helyzetnek megfelelő, ahogy ez Jókai soraiban a kiapadó folyók képével is alátámasztást nyer. Azért a küzdelem híre megmaradt, amint Komárom helytállásáé is – egy folklór-jelképbe tömörítve.

Mint említettük, a *Politikai divatok* az egyik olyan regény, amelyben a menlevélnek kiemelkedően fontos szerepe van. Ugyanakkor bármelyik művet nézzük, amelyben ez a **motívum** fölbukkan, annak elmaradhatatlan kísérője az erdő, a nádas, a farkas, a sebhely, a sziget, a fűzfa, a gyűrű, a malom, a szekér, a bujdosás. A felsoroltak közül a gyűrű és a sziget közismert jelképek, de a többivel is találkozhatunk szimbólumtárakban, szimbólumszótárban.¹³ És hogy a menlevél is jelkép, azt bizton állíthatjuk.

Hozzávehetjük ehhez Rózsa Sándor amnesztialevét is, hiszen ugyanaz a jelenségcsoport. S a Bogár Imre-ballada összecsengése a *Politikai divatok* részletével – akár tudatos,¹⁴ akár bámulatatos szinkronizmus – nagyon is összetartozik a Rózsa Sándor problémával. A történettudomány és a néprajz nagyon nyersen mutatja fel a betyárok társadalmon kívüli helyzetét, bűnöző voltukat,¹⁵ de a népköltészetben, betyárballadákban mégis pozitív figurák: eszményített, a nép szimpátiáját élvező személyek. Amennyiben balladahősök, a műfaj szabályai szerint meghasonlott lelkű emberek, akik jogos szabadságigényüket csak nemtelen, kriminális eszközökkel tudták érvényesíteni, és ez számukra is lelkiismereti problémát okozott. Rózsa Sándor amnesztialevele a legalizált népi szabadságigény jelképe, ezért ezt a regényekben Jókai személy szerint adja át neki, vagyis helyesli a népi szabadságvágyat, bárhogy nyilvánul is az meg. Ugyanakkor a késői, szamosújvári Rózsa Sándor riportjában

¹² *Magyar népköltési gyűjtemény*. Szerkesztette Arany László és Gyulai Pál. 1. köt. Pest, 1872. 221–222.

¹³ *Szimbólumtár*. (Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából.) Szerkesztette Pál József és Újvári Edit. Budapest, 1997.; Hans Biedemann: *Szimbólumkexikon*. [Szekszárd] 1996.; Jean Chavalier-Alain Gherbrand: *Dictionnaire des Symboles* 1-4. Páris. 1969. A francia szakirodalom fordítását Heltai Máriának köszönöm.

¹⁴ „Ki szeret rablótörténeteket hallgatni? Patkóról, Hajnal bandájáról, Bogár Józsi lovas útonállóiról?” Jókai Mór: *Szerelem bolondjai*. Budapest, 1963. Mindenféle rablótörténetek című fejezet. 252. A kritikai kiadás magyarózó jegyzete megemlíti ezzel kapcsolatban Bogár Imre balladáját is. Ez a tudatosságot valószínűsíti.

¹⁵ Például Szentí Tibor: *Bevezető gondolatok a betyárvilágról és betyárfolklórról*. In: Szentí Tibor: *Betyártörténetek*. Budapest, 2000. 11–61.

polgári nézőpontból is értékeli a kérdést.¹⁶ Bogár Imre és Rózsa Sándor is jelképes folkloralakok, ehhez kétség nem fér. Az *Enyim, tied* évében A gerilla című fejezetben a szabadságharc szabadcsapatairól ír Jókai, köztük Rózsa Sándoréről is.

„Rózsa Sándornak, kit az ideig nem bírt elfogni semmi hatóság, bűnbocsánatot adott a kormány azon ajánlatára, hogy az Alföld futó betyárjaiból lovas gerillacsapatot alakít, s harcolni viszi őket. A bocsánatlevéllel éppen e sorok írója kereste őt fel egy zivataros éjszakán a félegyházi homokbuckák között. Az is regényes jelenet volt, de nem tartozik tárgyunkhoz. Ezek is jól harcoltak, s jó barátoknak nem tettek kárt.”¹⁷

Ugyanerről így ír *A lélekidomár*-ban:

„E munka írója több év előtt látta az elitélt Rózsa Sándort a szamosújvári fegyházban. A hírhedett rablóvezér itt szabómesterséget űzött: a fegyverek legkisebbike, a varrótű volt a kezében, katonanadrágokat varrt. Régi ismerős volt. 1848-ban a magyar kormány amnesztiát adott a már akkor is híres rablóvezérnek, azon feltétel alatt, ha cimboráival együtt a csataterre megy, a haza védelmében keresni bűnbocsánatot. A kormány amnesztiáját e mű szerzője vitte el Rózsa Sándorhoz a pusztai csárdába, mely a rablók tanyájául szolgált. A másodszori találkozásnál mondá a rabnak szemrehányólag:

– Hát önnek harmadszor is ide kellett kerülni? Nem tudta megbecsülni a kétszer visszakapott szabadságát?”¹⁸

A lélekidomár Rózsa Sándor képe már árnyalt, nem keveredik benne a rabló a politikai üldözötttel, azonban Kossuth amnesztialevele idején is fennállt már a rabló és a társadalmi renddel szembenálló egyén problémája. Ha eltekintünk ettől az „apróságtól”, nyilvánvaló, hogy az amnesztialevél a visszanyert szabadságot jelenti minden esetben. És ki kell még emelnünk egy fontos mozzanatot: az *Enyém, tied, évében* „zivataros éjszakán, homokbuckák között” történik a kézbesítés, *A lélekidomár* villanásszerű emlékezésében „pusztai csárda” a helyszín. A zivatar, a zivataros éjszaka, a csárda nagyszótáraink stílusminősítéssel ellátott szócikke.¹⁹ A nyelvész szócikk-írók is úgy tartják ezekről a szavakról, hogy a logikai jelentésen kívül van bennük hangulati többlet. De már Petőfi is megírta, hogy: „Éjszaka, zsványok, csákányok, pisztolyok... Ha jól megfontoljuk, ez nem tréfadolog.”²⁰

Tartózkodnunk kell természetesen az önkényes stílusminősítésektől, de a szóhangulat egy lépés a szimbólum felé.

A Politikai divatokban bináris szimbólumpárral találkozhatunk. Akivel Szerafim gyűrűt váltott (Zelevi Róbert, Fertőy), abban nem volt sok köszönet, hiszen a két fél nem tartozott igazán össze. Judit és Lávay Béla megegyező sebhelye jelenti az igazi összetartozást. A komáromi menlevél megszerzésének folyamatában lesz világos Judit számára, hogy abban személyleírást is adnak, s a különös ismertetőjegy megnevezése meghatározó lehet egy személyleírásban, illetve a menlevél használhatóságában. Bélának pedig párbajban szerzett hosszú sebhely van a homlokán. Melchior, a fiatal doktort szinte kényszeríti, hogy vágjon egy ugyanolyan sebet őrá, mielőtt Komáromba indulna. Melchior pontosan tudja, milyen

¹⁶ Jókai Mór: *A szamosújvári fegyenctelep*. In: Jókai Mór összes művei. Budapest, 1894-98. 61. kötet. 326–333.

¹⁷ Jókai Mór: *Enyim, tied, évé*. Budapest, 1964. 1. köt. 148.

¹⁸ Jókai Mór: *A lélekidomár*. Budapest, 1967. A rémper hőse című fejezet, 25.

¹⁹ zivatar (választékos) – *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, 1972.; *A magyar nyelv értelmező szótára*. 7. kötet. Budapest, 1966.; éjszaka (választékos) – *Magyar szókincstár*. Budapest, 1999. Tinta könyvkiadó; csárda (régies, tájnyelvi) *Magyar szókincstár*. Budapest, 2000.

²⁰ Petőfi Sándor: *János vitéz*. 6. ének.

Béla sebe, hiszen ő látta el akkor, amikor párbajban megsérült. Juditnak ez a cselekedete sokkal mélyebb, mint a fába vésett szívek gesztusa vagy a mai divat szerinti kölcsönös tetoválások. Valódi funkciója is van, a szerelemben egymásért hozott áldozat magától értetődő voltát mutatja, illetve hogy egymásra minden körülmények között számíthatunk.

Vissza kell utalnunk a folklorisztikus jellegre is: szintén népballadában jelenik meg a szerelem, az összetartozás ilyen szintű áldozatra képesítő ereje.²¹ Az is jól jár, aki az áldozatot hozta, jobban, mintha nem vállalta volna annak kockázatát. Nem tekinthetjük ezt szándékos folklorutalásnak, de arra mindenképpen jó, hogy lássuk, nem a szélsőséges ábrázolás hajszolásáról, nem különlegességek halmazáról, hanem nagyon mély emberi igazságok kifejezéséről van szó Jókai műveiben – nem csak epikus eszközökkel. Ha Szerafin valakivel gyűrűt váltott (Zezeji Róbert, Fertőy), az szinte átokká vált, elsősorban önmaga számára. Judit és Béla sebhelye komplex dolog. Megerősítik ezt az összetett jelentést azok a Jókai hősök is, akik sebet kapnak, vagy sebhelyet viselnek. Sebet kapni, sebhelyre szert tenni leginkább párbajban vagy csatában lehetett Jókai korában. A virtus, a bátorság, a hősiesség jegye volt ez mindenképpen. A sebhellyel megjelölt Jókai hősöket mindig valamilyen pátoasz, szinte szakrális légkör lengi körül. Szemléletes erre Miklós báró esete a *Kárpáthy Zoltánban*:

„Miklós haragosan vág hozzá e gúnyra. Dabroni felfogja a kardjával a nehéz csapást, s végig eresztve azt kardja élén, a keresztpajzs lapján engedi elveszni annak mérgét, s azzal vissza egy alvágást intéz a báróra, egyikét azon gonosz csapásoknak, miknek sebe gyógyíthatatlan; s amint a báró hirtelen annak védelmére fedetlenül hagyja baloldalát, egy csapással odavág nyakához. Haj! Az éles kard ott behatott! A két segéd iszonyodva takarja el arcát. A báró nyakából egyszerre vastagon ömlik alá a vér, elborítva egész mellét. A következő pillanatban egy irtóztató ordítást hallani; Miklós a düh vak elszántságával rohant ellenfelére. Egy kardvillanás látszott, egy csattanás hangzott és azután – ott feküdt a földön a spadassin, szótlantul és sápadtan. A segédek odafutottak feleikhez. – Nincs semmi baj! – dörgé Miklós, kezével befogva sebet. – Egy kis érvágás az egész. De ez nem fog vívni többet! Amazok elszörnyedtek. Az irtóztató csapás keresztülvágta a kardmarkolat védőpajzsát és keresztül a markolatot a kézzel együtt; a spadassinnak nem maradt csak a csonka karja. – Istené legyen a dicsőség! – hörgé Miklós, s nyugodtan segítette meztelen melléről letörölgetni a vért, míg az orvos azt a roppant mély sebet nyakán összevarrta... Ah, hogy futottunk (mint gyermekek) néhány hét múlva utána, midőn legelőször kijött az utcára, fekete ragasztvánnyal fedve gyógyuló sebet, hogy mutogattuk őt egymásnak, s hogy szerettük volna megcsókolni azt a drága sebhelyet és azt a kezét, amely azt visszaadta!”²²

A tardonai erdővel találkozhatunk a *Politikai divatokban*, *A tenger szemű hölgyben*, de legrészletesebb leírását *A barátfalvi lévitában* kapjuk. Az előbbi kettőben a komáromi menlevél történetének két változatát olvashatjuk, az utóbbiban a menlevélről nem esik szó, de Tardona és Laborfalvi Róza okán hasznos ezzel is foglalkoznunk. *A barátfalvi lévita* késői regény, voltaképpen ezzel reagált Jókai a család felekezeti sovinizmusból táplálkozó haragjára, melyet e friggely kiváltott. Egy sikeres házasság, egy országgyűlési beszéd a vallási türelemről, és legnyomatékosabban *A barátfalvi lévita* című regény az író válasza erre. A mű meghatóan ábrázolja a protestáns prédikátorcsaládból átokkal kitagadott fiú és a katolikus asszony házi boldogságát, s ebben kitér arra is, hogy egy szeretetkapcsolatba hogyan épül be szervesen a másik fél vallási szokásainak a tisztelete, sőt szeretete. (Óvó keresztve-

²¹ Vargyas Lajos: *A magyar népballada és Európa*. 2. köt. Budapest, 1976. 475., 477.

²² Jókai Mór: *Kárpáthy Zoltán*. Budapest, é. n. 2. köt. 183–184.

tés, betlehemezés stb.) Aláfesti ezt a bükki falut övező rengeteg erdő leírása, ahol a világnak nincsen szája, ahol a lélek világában el lehet mélyülni. Ady Endre szimbolista világából ismerős ez a költői eszköz a későbbi kor olvasói számára.²³ Az ősvadon leírása talán az Itt van hát Barátfalva és A világon kívül című fejezetekben a legérzelmesebb.²⁴ A tardonai bujdosás kétségtelenül jót tett az életműnek, itt vált igazán elmélyült, a valósággal szembenézni képes, az élet valódi értékeire rátaláló íróvá, emberré Jókai. Ide érkezik a menlevél is. Aki hozza – legyen az Laborfalvi Róza vagy Hargitay Judit –, annak is meg kell járnia „a lélek hosszát”. A történet bármely változata nemcsak kalandok sorozata, hanem belső lelki történések titokzatos mélyáramlata. Utazás a Föld középpontja felé, olvashatjuk a Verne-regény címében, utazás a lélek mélységeibe,²⁵ sugallja a Jókai jelkép.

A bükki erdőkben Tardona környékén farkasok tanyáztak. Jókai bujdosása idején igencsak elszaporodhattak, hiszen a regényeiben nagyon sokszor találkozunk farkasokkal (*Kőszívű ember fiai*; *Damokosok*; *Régi jó táblabírák* stb.) *A barátfalvi lévitában* azonban különösen sokszor fordulnak elő,²⁶ de elmaradhatatlan „kellékei” a komáromi menlevél szempontjából két legfontosabb regénynek, a *Politikai divatoknak* és *A tengerszemű hölgynek* is.

„Csak siessünk, jó András, siessünk; ez kutyaugatás, ott falunak kell lenni közel. András megrázta búsan a fejét, s erősebben fogta lovai gyeplűjét, amik egy idő óta különösen hegyezték füleiket, s minden útban eső tőkétől félve kezdtek oldalogni.

– Ugyebár az kutyaugatás?

– Nem, tensasszonyom, ez nem kutyaugatás – ez farkasordítás.

Alig mondta ki, hét darab ordas ugrott ki a bozótból,²⁷ s keresztülbaktatott az úton; meg lehetett őket számlálni, amint egymás után ügettek. Egy ózet üldöztek mind a heten, melynek csak csörtetését lehetett hallani a csalitban. A farkasok számba sem látszottak venni a szekéren utazókat. Ősszel nem igen szokták megtámadni az embert, csak a téli éhség teszi őket vakmerőkké. Hanem azért mégis borzalom velük találkozni, oly magányban, ily időben. Messziről látni zöld tűzű szemeik villogását; az ember tudja, hogy azok, amik ott csörtetnek, a halál kutyái közül valók, kiket gazdájuk élő hússal, meleg vérrel táplál.”²⁸

A tengerszemű hölgyben ugyanerről rövidebben:

„...Ő azután elmondta nekem – igen röviden –, milyen beteg volt, előbb akart jönni, de nem lehetett, most is szökve jött ki Pestről álnév alatt szerzett útlevéllal. Sok baj érte az úton. A hófúvás alatt eltévedt a Bükkben a hosszú úton idáig. Alig tudott bevergődni. Rettegett a farkasoktól,²⁹ amiknek az ordítása az erdőből kihallatszott.”

²³ Lásd például Ady Endre *Az eltévedt lovas*, *Pénz a remeteségben*, *A bozót leánya* című verseit.

²⁴ Jókai Mór: *A barátfalvi lévita*. Budapest, 1969. 70–122.

²⁵ A szimbólumtárak szerint lélekjelkép, illetve szentély, ahol szentek megpihennek.

²⁶ Egy vadászati statisztika szerint *A barátfalvi lévita* (1897) első megjelenése előtti évben ugyancsak megnőtt a farkasterítékek száma Zemplén megyében: 1895-ben 16, 1896-ban 47 állatot lőttek ki. In: Faragó Sándor: *A történelmi Magyarország vadászati statisztikái 1879–1913*. Sopron, 2009. 300.

²⁷ „Alusznak némán a faluk/Múltat álmodván dideregve/S a ködbozótból kirohan:/ Ordas, bölény, nagy mérgű medve” (Ady Endre: *Az eltévedt lovas*.)

²⁸ Jókai Mór: *Politikai divatok*. Budapest, 1963. 222–223.

²⁹ A *Szimbólumtár* 143–146. alapján két jelentését emelem ki: lehet a múlt, a pusztítás jelképe, de halálszimbólum is. A *Dictionnaire des Symboles* a „loup” címszó kilencféle lehetséges értelmezését adja meg. Ezek közül néhány érdekesebb: pokol, vadság, rosszul kordában tartott erők (például düh) – ez utóbbiban benne rejlik a megbízhatatlanság, kiszámíthatatlanság jelentése is.

Mindegyik hivatkozott jelentése találó lehet az adott helyzetben. A sokféle lehetséges jelentés a jelkép erőteljes, komprimált sugárzó, sugalló képességét jelzi. Benne van akár a múlt pusztító ereje és a halálveszedelem is. Szörnyű erőkön kell úrrá lenni, de Judit is, Róza is mindezek ellenére célhoz érnek.

Talán a 'sziget' visz legközelebb a menlevél teljes értelmezéséhez, mert ez a közismert jelkép³⁰ is gyakran előfordul Jókai műveiben (Nepean-sziget, a senki szigete, a komáromi Duna-sziget). Komárom városa maga is sziget. Lávay Béla József nádor fogadására írt beszédvázlata, melyet végül is nem mondott el, így hangzik a regényben:

„Uram, azon városba léptél, melyre nézve e hon földje egyedül mostoha anya. Nyolcvanöt év előtt a földindulás rommá döntötte ezt: a romok alapján új város épült. Ötvenkét év előtt az árvíz pusztította el; a pusztaságnak újra lakói lettek. Harminc éve tűz emésztette meg; hamvaiból ismét újra támadt. Húsz év óta a várerődítés egész negyedét rontá le s tette legelővé, a város odább ment, és újra fölépült. E kis tér lakóit minden csapás üldözé, maga az alattuk álló föld is. És imé, e házsorok, e templomok beszélnek és mondják, hogy e nép még csapásaiban is szereti, imádja és nem hagyja el szülőtte földét. Uram, e csodás honszerem bűvkörébe lépj be, és maradj meg abban, mert aki azon belül van, az mindvégig sértetlen!”³¹

A szimbólumtárak biztonság, boldogság, menedék jelentései illenek a szigetre leginkább, de ebben a részletben a folytonos megújulás jelentése is benne van. Ideillik még egy mondat a regényből, Hargitay Judit mondja ezt az ostromgyűrűbe zárt Komáromról a „végnapokban”:

„Akik ott benn vannak, azoknak sorsa meg van váltva, azoknak élete biztos lesz, azokat semmi veszély nem éri.”³²

Komáromban menlevelet is írnak az odatartozóknak. Születése jogán, élete, tevékenysége jussán és lelki mélyáramlatok összegződése okán Jókai mindenképpen komáromi volt a jelkép értelmében is. Megillette volna.

A menlevél kézbesítését a következőképpen írja meg *A tengerszemű hölgyben*: „Nőm elővette a keblébe elrejtett papírdarabkát; kicsiny kis szürke cédula volt; de kincs abban az időben. Ez volt az én megszabadulásomnak a záloga. Egy komáromi menlevél. Olyan egyszerű módszere a megszabadításnak, mint a Kolumbusz tojása. Mikor Komárom vára kapitulált, az ottani várórség tisztjei menlevelet kaptak, mely életüket és szabadságukat biztosítja, s a besorozástól is fölmenti. Egy ilyen menlevelet szerzett meg számomra a feleségem. Igen egyszerű módon. Szigligetinek volt egy testvére a komáromi várórségben, Szathmáry Vince (ez volt a családnevük); az íratott be engem a kapitulált tisztek sorába, mint honvédhadnagyot, s elhozta a nevemre szóló menedéklevelet a feleségemnek. Ezért kellett nekem rejtekben maradnom. Tehát az olajág két levelét meghozta az én 'galambom': 'élet' és 'szabadság'. De hát a harmadik? Még az várat magára. Még nem szabad innen kimozdulnom. Várnom kell, másodszer is visszajön értem. Mert afelől már biztosítva vagyok, hogy el nem

³⁰ A *Szimbólumtár* 50–51. a biztonság, menedék, magány jelentéseket adja, a *Dictionnaire des Symboles* az „ile” (sziget) címszó alatt a nehezen megközelíthető lelki központ, szentély, béke jelentéseket.

³¹ Jókai: *Politikai divatok*.

³² Jókai: *Politikai divatok*.

ítélnék, de azt megtehetik velem, hogy internálnak a születési helyemre, Komáromba, s az új kinszenvedés volna rám nézve.”³³

Veszélyes dolog a szimbólumot egyértelműsíteni, hiszen akkor már nem is igazán szimbólum. Mégis tegyünk egy próbát: a szimbólumtárak megadott jelentéseiből (értelmezési lehetőségeiből) alkossunk egy füzért – természetesen a legkedvezőbb jelentésárnyalatokat választva ki. Milyen eredményre jutunk?

Az elapadt dicsőség és a nagy veszély idején két összetartozó ember továbbra is össze akar tartozni. Ehhez nagy próbákon, nehézségeken kell úrrá lenniük. Emberfeletti erőfeszítéssel, a szeretet erejével, próbájával kell megszerezni azt a kincset (a menlevelet, mentességet), ami ezt lehetővé teszi, egy szigeten (Komáromban). A főhős már megjelölt ember,³⁴ a felesége, aki a hősi erőfeszítést véghez viszi érte, szintén megjelölteti magát, és minden sikerül neki. A rejtekhelyre vezető út ellenséges táboron keresztül vezet.³⁵ A rejtekhely, „ahol a világnak nincsen szája”, ahol a főhős elrejtőzik, egy rengeteg erdő,³⁶ mely egyben sziget is.³⁷ A megszerzett menlevél rejtekhelyre való eljuttatásában a legnagyobb veszélyt a farkasok³⁸ jelentik.

A késői regényben, *A tengerszemű hölgyben* a védlevél átadása „barátságos, meleg szobában történik”, a *Politikai divatokban* összetett módon. Sokáig nem látjuk az oltalomlevelet, de amikor az író láttatja, az egyszerre véd a politikai rosszakarattól, a kapzsiságtól és az anyai átoktól. Mit is jelent tehát az amnesztialevél, *geleitschein*, oltalomlevél? A visszanyert szabadságot, amellyel jól kell gazdálkodni, megmaradást, újrakezdést, szeretetet, dühök közömbösítését. És az ezt kísérő motívumok, a sziget, a rengeteg erdő, a seb, a sebhely, a szentség a transzcendencia, a spiritualitás világa felé tendálnak, míg az éjszaka, a zivatar, a farkas infernális világot idéznek. Ezek a szimbólumok látens erői a művészi szövegnek. Néhol a szabályos cselekményvezetés ezeknek rendelődik alá. Sugárzó, sugallatos szavak, ahogy Mallarmé mondja?³⁹ Az mindenképpen elmondható Baudelaire-rel, hogy „*Jelképek erdején visz az ember útja*”, ha Jókait olvas. S ezek sokkal fontosabb írói eszközök a művész repertoárjában, mint amilyen súllyal eddig kezeltük őket.

³³ Jókai: *A tengerszemű hölgy*.

³⁴ Evidenciaként kezelhetjük az ide vonatkozó biblikus megfeleléseket: „Menj át a város közepén, és jegyezz egy jegyet a férfiak homlokára, akik sóhajtanak és nyögnek mindazokért az útálatosságokért, amelyeket cselekedtek annak közepében... – Menjetek át a városon ő utána, és vágjátok; ne kedvezzen a ti szemetek és ne szánakozzatok: Vénet, ifjat, szűzet, gyermeket és asszonyokat öljetek meg mind egy lábíg, de azokhoz a férfiakhoz, akiken a jegy van, ne közelítsetek...” (Ezékiel 9.4-6.)

³⁵ Óhatatlanul eszünkbe juttatja ez a 18. zsoltárt: „Mert általad táboron is átfutok, és az én Istenem által kőfalon is átugrom”. Zsolt. 18.30. Tudjuk, Jókai alaposan ismerte a református zsoltárokat.

³⁶ Jelenti a szentélyt, a lélek, az elmélyülés világát, ahol a szentek megpihennek.

³⁷ Jelenti a biztonságot, a menedéket, de egyben lelki központ is – spirituális érték –, ami nehezen érhető el.

³⁸ A farkas a pusztítás, a halál, a kiszámíthatatlanság, a veszélyek szimbóluma.

³⁹ Zoltai Dénes: *Az esztétika rövid története*. Budapest, 1987. 421.



KOVÁCS ISTVÁN

Zygmunt Miłkowski (Teodor Tomasz Jez) visszaemlékezésének és „magyar regényeinek” valóság tartalma

A 19. század történelmét feldolgozó lengyel történetírás nagy figyelmet szentel az 1830–1831-es szabadságharc leverését követően a Lengyel Királyságot elhagyni kényszerült s Nyugat-Európában átmeneti vagy végleges otthonra lelt lengyel katonák, hivatalnokok, értelmiségiek többezres tömegének, amelynek összefoglaló neve: „Nagy Emigráció”. Olyan személyek neve fémjelzi, mint a költő Adam Mickiewicz és Juliusz Slowacki, a zeneszerző Fryderyk Chopin, a történész Joachim Lelewel, a felkelt Lengyel Királyság Nemzeti Kormányának nemzetközi téren is nagy tekintélyű vezetője, Adam Jerzy Czartoryski herceg s a tábornokok csoportjából kiemelkedő Józef Dwernicki és Józef Bem.

Ezzel szemben a lengyel közvélemény számára szinte teljesen ismeretlen az úgynevezett „Új” vagy „Fiatal Emigráció”, amely fölött mintha a lengyel historiográfia is elsiklana, holott egyik képviselője, Zygmunt Miłkowski 1887-ben társalapítója volt annak a Lengyel Ligának, amelyből a 20. század egyik legbefolyásosabb politikai pártja, a Lengyel Demokrácia kinőtt. Mind „a fiatal emigráció”, mind Zygmunt Miłkowski sok szálon kötődik az 1848–1849-es magyar szabadságharchoz. A „Fiatal Emigráció” derékhadát ugyanis az 1849 augusztusában az Oszmán Birodalomban menedéket talált lengyel légionisták és lengyel honvédek alkották. Történetük egyik leghitelesebb megörökítője Zygmunt Miłkowski, aki több regényben és visszaemlékezésben dolgozta fel működésüket, sorsukat.

Miłkowski az oroszországi Podóliában született 1824-ben, s 1848 tavaszán kijevei diákként szökött Galíciába és állt be az egyik kisvárosi nemzeti gárdába. Miután a november 2-ai sikertelen lembergi felkelést követően Galícia fővárosát és környékét ostromállapot alá helyezték, Magyarországra szökött, s novemberben Pesten beállt a lengyel légióba. A légió első két századának Aradra vonult tagjaként 1848. december elejétől a vár ostromzárában szolgált. Miután a Józef Wysocki alezredes parancsnoksága alatt álló lengyel légió 1849. január végén csatlakozott Damjanich tábornok Közép-Tiszához vonuló bányász hadosztályához, az 1. lengyel zászlóalj altisztjeként részt vett a tavaszi hadjáratban s a budai vár zárolásának első szakaszában. Május végén a Wysocki tábornok parancsnoksága alatt Miskolcon szerveződő lengyel légió 3. zászlóaljához nevezik ki hadnagynak, így a nyári hadjáratban már tisztként harcolt.

A szabadságharc leverése után a lengyel légióval együtt kimenekült az Oszmán Birodalomba. Útja bajtársainak egy csoportjával együtt a bulgáriai sumlai táborból Angliába vezetett, ahol belépett a Lengyel Demokrata Társaságba. Osztotta a társaság radikálisan baloldali ideológiáját, amely szerint le kell számolni a lengyel arisztokráciával, s a felszabadított jobbgyságra támaszkodva kell Lengyelországot helyreállítani. Ennek az eszmének a jegyében szervezett 1863-ban lengyel légiót a moldvai Tulcsában, s vezette azt a Lengyel Ki-

ráltságban kitört szabadságharc támogatására. A lengyel osztagnak 1863. július 15-én Kostangáliánál útját állta a román hadsereg. A lengyelek a sokszoros túlerő ellenére is győztek, de a megállapodás értelmében végül mégis hagyták magukat lefegyverezni. A kostangaliai győzelemmel Miłkowski óriási tekintélyre tett szert. Ebben az időben kötött személyes ismeretséget Türr Istvánnal és Klapka Györggyel. Az 1870-es évek első harmadától évtizedeken át a svájci lengyel emigráció egyik vezetője volt.¹

Közel kilencven történelmi-társadalmi regényt írt, de a többségük csak a sajtó hasábjain látott napvilágot. Művei szerzőjeként többnyire a Teodor Tomasz Jez álnevet használta. Két regényben dolgozta fel 1848-as, 1849-es magyarországi élményeit. A *Ci i tamci* című regénye 1889-ben látott napvilágot.² Megírásához az ihletet egyértelműen Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című regényéből merítette, amely 1882-ben jelent meg lengyelül Lembergben, de német fordítása révén már korábban is olvashatta.

A valahol Eperjes és Kassa térségében elképzelt, magyarok és szlovákok által lakott kisváros, Cserna volt birtokosa, Barkonyay herceg a forradalom kitörése után összehívott családi tanácskozáson meghagyja, hogy három fia közül a legfiatalabb, Ferenc lépjen be közlegényként a honvédseregbe, Lajos szolgáljon tovább tisztként az osztrák hadseregben, Gábor pedig diplomataként állja meg a helyét, s hívja fel magára a bécsi kormány figyelmét. Így akár a császári udvar Bécse győz, akár a forradalmi Pest, a Barkonyay család jövője biztosított. A bonyodalmat az okozza, hogy Barkonyaynak van két lánya, a fiatalabb Karolina hercegisasszony, az idősebb a válófélben lévő Kösticzicz báróné, akik mindketten beleszeretnek rajztanárukba, a nemrég Csernába érkezett galíciai nemesemberbe, Andrzej Rzeskibe. Rzeski pártfogója az 1830–1831-es lengyel szabadságharc leverése után Magyarországra menekült és Csernában letelepedett Jan Rydz orvosdoktor, aki már foglalkozásánál fogva is a legnagyobb tekintély a környéken. A másik tekintély nem véletlenül a „rokonszakma” képviselője, a patikus, aki egyben a helyi nemzetőrség parancsnoka.

A két hölgy által öntudatlanul állított szerelmi csapdából a rokonszenves Andrzej úgy szabadul ki, hogy otthagyja jól jövedelmező rajztanári családi állását, s beáll bognárnak, majd a lengyel légió alakulásának hírére elhagyja Csernát, és Pestre utazik. A kisváros nemzetőrségben szolgáló értelmiségijeit és iparosait Kossuth felhívására felcsapnak honvédek: a kassai 9. honvédszázalójba sorozzák be őket. A lengyel légióban szolgáló Andrzej a tavaszi hadjárat során találkozik csernai ismerőseivel, barátaival.

Miłkowski meseszövése nemegyszer csikorgó, nem ér fel *A kőszívű ember fiai* eseményeinek gördülékenységéhez, s nyelvi eszköztára is szerényebb. A lengyel író által megjelenített csaták, fárasztó menetelések, nélkülözések viszont összehasonlíthatatlanul hitelesebbek Jókai hasonló tartalmú leírásainál. Érezhető, hogy Miłkowski részt vett a rohamokban, kézitusákban, mezítláb dagasztotta a sarat Jászberénynél, s derékig érő áradásban kelt át Komáromnál. E vonatkozásban Miłkowski vonatkozó regényrészleteiben és Karsa Ferenc *Szabadságharcos naplója* című rokонтartalmú leírásaiban természetes módon kimutatható a tartalmi-érzelmi rokonság.

Miłkowski számára a regényírást megkönnyítette, hogy szellemi műhelyében kész anyagot használhatott fel. Vagyis háromkötetes önéletrajzi visszaemlékezése – végül majd 1936-ban és 1937-ben Krakkóban megjelent –, a *Bölcsőtől egy életen át (Od kolebki przez*

¹ Részletes életrajzát lásd: Kovács István: *Honvédek, hírszerzők, légionisták. A szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzi lexikona 1848–1849.* Budapest, 2015. 482–484.; Kovács István: *Egy méltatlanul elfelejtett lengyel író és politikus.* In: Kovács István: „Érdek és szeretet”. Lengyel visszaemlékezések a szabadságharcra 1848–1849. Budapest, 2016. 75–77.

² Jez, Teodor Tomasz: *Fent és lent.* Fordította Bába Mihály. Budapest, 1963.

zycie) az 1880-as években már elkészült. (Ha az egész nem is, a magyar szabadságharcra vonatkozó, adalékokban gazdag első kötete bizonyíthatóan.) Az író ugyanis a hatvani ütközet epizódjaként a Zagyva-hídon szakaszával átkelő, majd ott makacsul lábát megvető József Jagmin főhadnagy engedetlenségének leírását illetően visszaemlékezéséből kész mondatokat tesz át a regénybe.³ A regénybeli és az emlékirat által megidézett tápióbicskei ütközet válságos perceinek ábrázolásánál már egész bekezdések egyeznek meg szó szerint. A töltés megrohanása az alábbi mondatok révén kel életre mind a *Fent és lent* című regényben, mind a *Bölcsőtől egy életen át* című visszaemlékezésben: „Tápióbicskénél nem a hidat, hanem egy hosszú töltést kellett elfoglalnunk. Ennek megrohamozása és birtokbavétele pontosan ugyanúgy történt a kiadott parancs szerint, mint Hatvannál. A réteken az osztrákok visszavonulását fedező ingoványosabb részek felé menetelő zászlóaljok parancsot kaptak a kitűzött cél elérésére. A visszavonulásuk útvonalát jelentő töltést az osztrákok keményen védtek. Felállították ellenünk a tüzérseget és a gyalogságot. A parancs vétele után három zászlóalj állt készen a rohamra. Jobbra tőlünk megszorozva lépteiket a veressipkások haladtak; osztályoszlopból szakaszokra bomolva, elnyúlva, futólépésben haladtak, mit sem törődve a rájuk zúduló pokoli tűzzel. A kartács- és puszkagolyózapor nem tartóztatta fel őket. Rendületlenül törtek előre. Átkeltek a töltésen és a túldalalon kisebb csoportokban az osztrákokra vetették magukat. Nyomukban futottunk mi. Ránk már nem lőttek. A veressipkás zászlóalj súlyos veszteségeket szenvedett. A töltést elborították a sebesültek és a halottak, akiknek nem kis része egyik oldalon a vízben, a másik oldalon a csalánosban és a mocsárban feküdt.”⁴

A regény tápióbicskei ütközetjelenete azonban gazdagabb a visszaemlékezésben csupán a fentebb idézett mondatokkal megjelenített rohamnál. Mivel az átkelő magyar tüzérütegek és huszárszázadok miatt a töltést villámgyorsan meg kellett tisztítani a sebesültektől, véres közelképeken jelennek meg a halottak és a legkülönbözőbb sebeken szenvedők: „Negyven ember lepte el sebtében a töltést, hogy a halottak között fellelje mindazokat, akikben még pislákol az élet, s lehúzza őket az útról. Lehajolva felnyalábolták, hátukra vették vagy vonszolták őket, mit sem törődve a keblekből felszakadó fájdalmas jajkiáltásokkal, szitoközönnel. A sürgető idő nem tette lehetővé, hogy a sebesültekkel hímes tojásként bánjanak; annyian voltak, hogy eltávolításukkor nem jutott mindegyikükre egy-egy honvéd. Volt, aki két vagy három sebesültet vonszolt le az útról. Nem beszélve azokról, akik eleve a rézsűn heverték. A halottakhoz nem nyúltak.

Alig tisztították meg az utat úgy-ahogy a sebesültektől, vágatva közeledett a tüzérseget. Az első ágyú előtt vágatott az öreg Krizek kivont karddal a kezében. A ló az első halott előtt felemelte a fejét, hegyezte a fülét, és átugrott rajta. A lovak érzékenyebbek voltak az ágyúkerekéknél és a löszeres szekerek kerekéinél, amelyek lendületes forgásukkal széttrancsírozták a testeket, a belső részeket, s a tengelyekre tekeredett belek hosszabb-rövidebb végei bélsáros csíkokat vontak maguk után. A kerekeket pirosra festette a szörnyű töltés.”⁵

Ilyen „csataképpel” Jókai egyetlen szabadságharcról szóló vagy szabadságharcot érintő – *Forradalmi csataképek 1848-ból és 1849-ből; Egy bujdosó naplója; Egy az Isten; Enyém, tied, övé; A mi lengyelünk* – regényében, elbeszélésében sem találkozunk. A *kőszívű ember fiai* három összecsapást, összecsapásrészletet jelenít meg: az 1849. január 4-i

³ Az eset részletes leírását lásd: Miłkowski, Zygmunt: *A bölcsőtől egy életen át*. In: Kovács: „Érdek és szeretet”, 129–132.

⁴ Zygmunt: *A bölcsőtől egy életen át*. In: Kovács: „Érdek és szeretet”, 133.

⁵ Jez, Teodor Tomasz: *Ci i tamci. Powieść z czasów kampanii węgierskiej*. Warszawa, 1899. III. t. 41. (Az idézett rész Kovács István fordítása)

vesztes kassai ütközetet követő visszavonulást, az isaszegi csata királyerdei epizódját és Budavára bevételét. Jókai csataleírásai hősi eposzok, hőskölteményrészletek sajátos prózai, tartalmi összefoglalásai. Nem rendítenek meg, nem váltanak ki belőlünk részvétet.

Miłkowski azért is időzik hosszabban a 9. zászlóaljnak a tápióbicskei töltésnél megsebesült és elesett honvédeinél, mert regényének főhőse, Andrzej Rzeski több csernai ismerősére bukkan közöttük. Így hosszú idő után Barkonyay Ferenc közlegénnyel is a töltés mellett elterülő mezőn találkozik, s lesz utolsó perceinek tanúja, mivel a roham során a herceg halálos sebet kapott. Damjanich János személyesen vesz búcsút az önfeláldozó mágnástól. (Se a tábornok, se a lengyel légionista nem tud arról, hogy az áldozatvállalás egy családi kontraktus eredménye „csupán”.) Andrzej azonban hőst lát a veressipkás hercegben, ahogy az olvasó is. Miłkowski hitelesen rajzolja meg azt a folyamatot, ahogyan Cserna mihasznának tetsző nemesurainak és hivatalnokainak a történelem által felkínált helyzetben önfeláldozó hőskövé válnak – Barkonyay Ferencsel az élen.

E hősiességről készit közelképeket „alulnézetből” Karsa Ferenc is, aki a Tápióbicskén óvatlanul csapdába sétált 52. honvédszászlóalj visszavonulást kereső 6. százada drámai helyzetének egy epizódját így idézi fel: „Az összetartott legénység utolsó sorában mentem, jobb oldalamon a kapitány, bal kezével atillám gallérját tartotta, bal kézről előttem Szövényi Guszti őrmester, közvetlen előttem Szövényi Gyula őrmester egy másik században, a csapat előtt Kálmán János főhadnagy hallgatott a százados rendelkezéseire. Jobb oldalunkon egy horvát zászlóalj tűnt fel, s mintha megelőzni akart volna, rézsút igyekezett felénk. De talán mert átlátta, a nyírjesbe nem juthat el előttiünk, megállt és egy sortűzet küldött ránk. Kálmán főhadnagy és több legény elesik. A főhadnagyot felvesszük, s tovább megyünk. Ismét hátulról füttyülnek a golyók, egy közvetlen fülem mellett süvít el, s szemem láttára a Szövényi Gyula bal vállába vágódik. Szövényi elejti fegyverét, az pont az én vállamra esik. »Eredj tovább!« – riadok rá – »A lábának semmi baja, vedd a puskát a bal válladra!« Tovább megyünk, egyszer csak Szövényi Guszti a karomba csimpaszkodik, s jajveszékelve a földre ránt. Kapitányom lábra állít s kérdi: van-e valami bajom? Nekem nincs, de Szövényi megsebesült; jobb lábán a bokacsontot zúzta szét a golyó.”⁶

Józef Wysocki, a lengyel légió parancsnoka memoárjában részletesen leírja, hogy a hatvani győzelem után milyen mostoha körülmények között kellett a lengyel légióknak az éjszakai eltöltenie (ahogy erről mind a visszaemlékezésében, mind a regényében Miłkowski is beszámol), a tápióbicskei ütközetre csak egy hosszabb bekezdés erejéig tér ki: „Nemsokára láttuk, hogy Klapka egész hadteste a legnagyobb rendetlenségben özönlük vissza. A gyalogság ágyúit veszítve menekül, a huszárok csákójukat és kardjukat elhagyva vágatnak visszafelé, egyszóval mindenki fut, amerre lát. Hiába próbáltuk a futókat feltartóztatni, nem tehattünk mást, utat nyitottunk a menekülőknél, és mi magunk szálltunk szembe az ellenséggel. Damjanich hadteste jobbra és balra felfejlődött, és nagy ágyúdörgés közepette megindult előre. Közben megérkezett Görgey, s a balszárny parancsnokságát rám bízván, ő maga hadosztályom jobb szárnyához sietett, amely már vonalba fejlődött, és parancsot adott az egyik zászlóaljnak, hogy szuronyt szegezve foglalja el azt a hidat, amely az osztrákokat elválasztotta tőlünk. Az ideátra került ellenséget visszavertük, a híd a kezünkre került, s egész hadosztályom késedelem nélkül átkelt rajta. Az osztrákok Tápióbicskére vonultak vissza, de onnan is kivertük őket, fel kellett adniuk a harcteret.”⁷

⁶ Karsa Ferenc: *Szabadságharcos napló. „A körütem és velem 1848. és 1849. években történt események”*. Budapest, 1993. 158.

⁷ Wysocki, Józef: *Együtt a szabadságért. Wysocki tábornok emlékiratai. A magyarországi lengyel légió részvétele az 1848-as szabadságharc hadjárataiban*. Az emlékiratot fordította, jegyzetekkel

Wysocki tábornok emlékiratában a nagysallói győzelemnek szenteli a legnagyobb teret. Szerepe lehetett ebben annak is, hogy hadosztályparancsnokként kitűnően megállta a helyét, s ugyanakkor a lengyel légiót is nyilvános dicséretben részesítette Damjanich tábornok. Miłkowski mind regényében, mind visszaemlékezésében kitér a nagysallói csata egy-egy epizódjának részletes megjelenítésére. (Itt is mondatbeli egyezések fedezhetők fel a regényben és a memoárban.) A csata regénybeli aprólékos leírását az indokolja, hogy ekkor hal hősi halált az osztrák hadsereg bátor vezérkari ezredese, Barkonyay Lajos. Ez azt jelentette, hogy bármiként alakul az osztrák–magyar háború: a Barkonyay család jövője a két áldozati halállal biztosított.

A *Fent és a lent* című regény egyik mellékszereplője Tisza Kálmán. Miłkowski hangsúlyozza, hogy nem korának magyar miniszterelnökéről van szó. (A név egyezése beállítható a véletlen műveként, bár lehet, hogy a lengyel író a magyar miniszterelnököt tudatosan akarta szembesíteni ifjúkori önmagával. Egyébként a szerző több alkalommal is él a maga korában modernnek tetsző megoldással: azaz „kiszól” a regényből, a történet írójaként fordul az olvasóhoz.) A közép-európai térség eseményeit kiemelt figyelemmel kísérő Miłkowski ekkor már tisztában van azzal, hogy az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés milyen morális engedményekre kényszerítette az 1848 szellemét közel húsz éven át híven őrző magyar társadalmat. Miłkowski Tisza Kálmánja kötelességének érzi, hogy a sebesülésébe behalt Glauber nevű bajtársa családját támogassa. Így őrzi barátjának emlékét és elveit leghívebben, s ez a szabadságharc emlékezetének méltó mindennapi ápolását is jelenti. Ahogy Karsa Ferenc is e szavakkal fejezi be naplóját: „Sokat nélkülöztem; – szegény voltam, de megelégedtem avval a földműves ember fáradságos verejtékes kenyérével, amelyet csak a függetlenség érzete fűszerez; de meggyőződésemet, elveimet se a németnek, se a váltakozó körülményeknek soha fel nem adtam.

Ez az én büszkeségem.”⁸

Amikor 1861-ben Miłkowski megírta *Szandor Kowacz* című regényét, tervei közt még aligha szerepelt, hogy magyar szabadságharcos élményeit külön emlékiratban fogja megörökíteni. A *Bölcsőtől egy életen át* című emlékiratában a szerző részletesen feldolgozza aradi élményeit. Leírja, hogy a vár elleni sikertelen rohamot követően nem sokkal több hetet töltött kórházban. „Téli időben hagytam el a kórházat. A földet vastag hótakaró, a folyó vizét jégpáncél borította, fogvacogató fagyok járták” – emlékezik vissza. „Egy Sava Simić nevű vajdasági szerb ügyvédhez szállásoltak be, aki a magyarok esküdt ellenségének bizonyult. Úgy fogadott ahogy kénytelen-kelletlen vendéget fogadni szokás: udvariasan, de hűvösen.” A délszláv népek, így a szerbek kultúrája, irodalma iránti érdeklődésével Miłkowski házigazdája bizalmába férkőzött, s ahogy írja: „A szolgálaton kívüli idő mind a Simić-csel folytatott beszélgetés jegyében telt el, aki mintha a kisujjából rázta volna ki, részletesen taglalta a szerb nemzet történelmi jogait. A történelem áttetszett az irodalmon, a történelmi tények a népdalokon. A szerb felolvasta és lefordította nekem Vuk Karadžić gyűjteményeinek énekeit. Gyakran kerültek terítékre a jelen helyzet politikai és más eseményei. E később képzeletbeli háttérbe ágyazott beszélgetésfolyam lett a forrása a *Szandor Kowacz* című regényemnek.” Miłkowski felidéz egy tartalmában sokatmondó ünnepi estét is: „Vízkereszt ünnepén Sava Simićnél régi szokás szerint összegyűlt néhány szerb, akiknek politikai meggyőződése nem különbözött vendéglátójukétól. [...] Azt állították, azért tartanak Ausztriával, mert azt remélik, hogy segítségével megzabolázzhatják a dölyfös magyarokat és bizto-

ellátta, a bevezetőt, a jegyzeteket és az életrajzi névmutatót írta: Kovács István. Budapest, é. n. 54., 55.

⁸ Karsa: *Szabadságharcos napló*, 337.

síthatják nemzeti jogaikat. Én arról igyekeztem őket meggyőzni, hogy hozzájuk viszonyított számarányuknál fogva, s a harci zászlajukra tűzött szabadságeszme miatt se tudják őket elnyomni; s hogy rájuk nézve az osztrák állameszme veszélyesebb, mint a magyar, amely nem oly szövevényes, nem oly hatalmas és külső támogatásra sem számíthat. Ebből eredően egy ilyen állam részéről jóval nagyobb a hajlandóság a nemzetiségek egyenjogúságának biztosítására. Ezt magyarázhattam és bizonygattam. Ők sérelmeikkel és panaszaikkal álltak elő, amelyek igazát lehetetlenség volt nem elismerni. Az osztrákok nem fukarkodtak a nagy ígéretekkkel. Ők hittek bennük: én nem.”⁹

Miłkowski az aradi Sava Simićet szegedi polgárként kelti életre, s az ügyvéd a regényben obsitos huszárként köztiszteletnek örvendő kocsigyártóvá változik át. Felesége, Anna magyar, de az természetes számára, hogy Luka és Janko nevű fiai szerbek, és Marijka nevű leánya is szerb. Sava Simić Kovács nevű legjobb barátja, foglalkozását tekintve kovács. Véd- és dacsövetséget kötve egy huszárezredben harcoltak végig a napóleoni háborúkat. Ebből következően magától értetődő, hogy Sava Simić Marijka nevű gyönyörű leányát bajtársa fiának, Kovács Sándornak szánja feleségül adni. A két obsitos vitéz számára a nemzetiségi hovatarozásnál is fontosabb az, hogy a huszároknál szolgáltak. Bár Miłkowski többször is kiemeli, hogy „a magyar ember voltaképpen civil ruhát viselő huszár”, „a huszár csak magyar ember” lehet,¹⁰ Sava Simić természetesen szerbnek vallja magát, de lojális alattvalója a Magyar Királyságnak. Simić fia, Janko, az oláh-bánsági határőrezred karánsebesi írnoka azonban olyannyira öntudatos szerb, hogy az 1848 júniusában a Bánságban kitört etnikai tisztogató háború nyomán arra akarja rábírní a szegedi szerbeket, így öccsét és apját is, hogy robbantsák fel a város fegyverraktárát. E terv véletlen kihallgatása ösztökéli arra Kovács Sándort, hogy felcsapjon huszárnak s elhagyja Szegedet.

Janko magyarellenes aknamunkájának Luka esik áldozatul, akit – bár ártatlan – az elene szóló bizonyítékok miatt a magyar rögtönítélő bíróság halálra ítél és felakasztat. Janko eredményesen győzi meg apját arról, hogy Lukát Kovács Sándor adta fel. Kiderül, hogy a szalakat a magyarokhoz, szerbekhez, románokhoz magát egyaránt behízelgő, de valójában a kamarilla érdekeit képviselő bécsi ügynök, Mamlauer mozgatja. Miłkowski az ő alakján keresztül érzékelteti, hogy a véres délvidéki polgárháborút kiobbantó szerbek mozgalma mögött a bécsi udvar állt. A végkifejlet tragikus: Marijka nem hiszi el, hogy bátyját a visszavonuló magyar hadakkal Szegedre érkező kedvese, Kovács Sándor juttatta bitófára. A város kiürítésekor követi szerelmét, de mindketten „a Tisza habjaiba” vesznek.

E látszólag vadromantikusként tetsző, de kellő távolságtartással és meggyőző nyelvi erővel, hitelesen megírt történetnek van valóságalapja. Az 1849. október 20-án Mieczysław Woronieckivel és Peter Gironnal együtt kivégzett lengyel huszárcapitánynak, Karol d’Abancourt-nak ugyanis egy verseci szerb kereskedő leánya, Sofia Mileseszkó volt a felesége, aki haláláig gyászolta mártírhalált halt férjét.¹¹

E magyar nyelvre le nem fordított regénynek külön érdeme, hogy részletes leírását adja a verbunk rítusának, aprólékosan bemutatja egy szegedi iparosház helyiség-beosztását és berendezését, kedvtelten és hosszan ismerteti az általa a világ legcsodálatosabb táncának tartott csárdást. (Idevágó szövege egy néprajzi lexikon csárdásra vonatkozó címszavának tartalma is lehetne.)

Zygmunt Miłkowski még egy művében, az 1904-ben Lembergben kiadott *Sylwety emigracyjne* (*Emigráns arcképek*) című portrészorozatában idézi meg a magyar szabad-

⁹ Miłkowski: *A bölcsőtől egy életen át*, 113., 114.

¹⁰ Jeź, Teodor Tomasz. *Szandor Kowacz. Szkic*. Warszawa, 1948. 8.

¹¹ D’Abancourt életrajzát lásd: Kovács: *Honvédek, hírszerzők, légionisták*, 65–66.

ságharcot azáltal, hogy a légionistaként vagy honvédként szolgáló Antoni Aleksander Iliński (Iskander pasa), Józef Jagmin, Franciszek Sokulski, Józef Wysocki, Henryk Dembiński, Józef Bem és Leopold Surmacki (Żurmański) életét ismerteti és működésüket értékeli – irodalmi eszközökkel, történelmi alapossággal.¹²

¹² Miłkowski, Zygmunt (T. T. Jeż): *Sylwety emigracyjne*. Lwów, 1904.



RATZKY RITA

Petőfi és Jókai barátságából épült művészetek palotái

Kimeríthetetlen téma az utókor számára Petőfi Sándor és Jókai Mór barátságának, emberi, művészeti kapcsolatának elemzése. Kimeríthetetlen, mert több szempontból feldolgozható. Ha életük közös szakaszára koncentrálnak, amely Petőfi halálával lezárult, akkor párhuzamos biográfiai áttekintést készíthetünk. Ha figyelembe vesszük, hogy Jókai hosszú élete során milyen sokszor írt Petőfiről, nem egyszer önmagának ellentmondóan, akkor egy Petőfi-értelmezésbe bonyolódunk.¹ Harmadik szempont lehet az egy időben keletkezett műveik érintkezési pontjainak elemzése. Tanulmányomban mindhárom megközelítési lehetőségből kiemelek néhány fontosnak tartott momentumot.

A két költő/író ismeretségének, barátságának adatai 1841 és 1846 között – korai műveikhez fordulva segítségért

Petőfi Sándor a nála két évvel fiatalabb Jókai Mórral Pápán ismerkedett meg, ahol a költő a katonaságtól való leszerelése után tanulmányait folytatta. Petőfi 1841 októberétől 1842. július végéig tanult az ottani Református Kollégiumban. Nélkülözhetetlen számunkra az a leírás, amit Jókai adott Petőfi külsejéről a jóval később született, *Az én kortársaim* című munkájában, bár ezt a megjelenítést nem kötötte meghatározott időponthoz, így talán egész ismeretségük idejére vonatkoztatható. „Halvány szikár arca letörölhetetlen dac kifejezését hordta magán mindig, semmi más árnyalat fölvetelére nem volt képes, rendbeszedhetetlen sűrű haja felállt az ég felé; orra római szabású volt, de kissé hegyes; szemei bátrak és szögezők, homloka nyílt, ajkai szépek; csak mikor nevetett – és nevetése olyan volt, mint egy kínzotté, még a hangja is hozzá –, olykor tűnt ki egy a sorból kiálló hegyes fog felülről, mely valami démoni kifejezést adott arcának: mikor megbosszantottam valamivel, ezzel a hegyes foggal szokta a fejemet megszurni.”² (Ez a kiugró fog később szerephez jut a 20. századi szakirodalomban a szibériai legendával³ kapcsolatban, ez azonosíthatta volna Petőfi koponyáját, ha valóban az övé került volna elő.)

A két fiatalember az utcán látta egymást először. Petőfi kurta gallérvöndönyt viselt, és mint a kortársai visszaemlékezéseiből tudjuk, mindig rohant. „Fizikus diák voltam Pápán,

¹ Egy korábbi tanulmányomban e témában más megközelítésben foglalkoztam a két alkotó kapcsolatával. Lásd Ratzky Rita: *Jókai emlékezéséi Petőfiről*. In: Ratzky Rita: „Halhatlan a lélek”. Válogatott tanulmányok, cikkek, kritikák a XVIII–XIX. század magyar irodalmáról. Budapest, 2015. 125–144.

² *Jókai Mór összes művei*. Nemzeti Díszkiadás 96. kötet. *Írások életéből*. I. Az én kortársaim. Budapest, 1898. 172. Tanulmányomban, az idézetekben a korabeli helyesírást követtem.

³ Fekete Sándor kifejezése. Fekete Sándor: *A szibériai métely. Egy Petőfi-legenda feltámadása és újbóli elhantolása*. Budapest, 1990.

mikor először megláttam az utcán, kopott, fekete gallérköpenyegben, gyűrött kalapban, mezítelen nyakkal. Szobatársam, akivel együtt mentem fel a kollégiumba, már ismerte s rákiáltott: 'Jó reggelt, bús magyar!' Ez volt a tréfás gúny neve. Mindenkinél volt. Engemet úgy híttak, hogy 'jámbor'. – Nem fogadta a köszöntést, mindig olyan léptekkel járt, mintha távgyalogolna."⁴ Jókai tökéletes helyzetképet ad, barátja valóban rengeteget gyalogolt az országban, s ennek oka a szegénysége, az akkori közlekedési lehetőségek hiányossága és izgága természete volt.

Együtt vettek részt az önképző kör munkájában, ahol verseket olvastak fel, értekezéseket tartottak nyilvános felolvasásokon, pályázatokat adtak be, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia tagjai bíráltak el. Ekkoriban Pápán tanult Petőfi másod-unokatestvére, Orlay Petrich Soma is,⁵ ők 1841–1842-ben másodévesek, Petőfi elsőéves diák volt. Nem a tanítási órákon találkoztak elsősorban, mert Petőfi sokszor hiányzott ezekről. Verseket írt, vagy szövegeket másolt, hogy fedezni tudja tanulmányainak költségeit. Nem jártak tehát egy osztályba, de volt közös órájuk. Petőfi Orlaival lakott egy szobában, de Jókai annyit tartózkodott náluk, mintha ő is szobatárs lett volna. Orlai és Jókai sokat rajzolt és festett, Petőfinek is maradtak fenn rajzai, bár ezek a későbbi időkben készültek.⁶ Élt és hatott a romantika jellemző szokása, a több műnemben való alkotás, és ez abban a korban különösen a kezdő művészekre volt jellemző. Tarczy Lajos pápai tanár ismerte fel Petőfi költői tehetségét, de a másik két tanulóban is látott fantáziát.

Petőfi és Jókai barátságának korai bizonyítéka egymás támogatása. Kezdetben inkább Petőfi segítette a két évvel fiatalabb társát, hogy elindítsa majdani hivatása útján, 1843-ban például lemásolta Jókai dráma kísérletét, *A zsidó fiút*, hogy barátja mielőbb kiadóhoz juttathassa. (A kézirat most is megtekinthető a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában,⁷ és szerepelni szokott a Petőfi Irodalmi Múzeumban a névadóról szóló állandó kiállításokon is.)

Petőfi pápai tanulmányai idején egy alkalommal elszavalta Vörösmarty Mihály *Szózat*-ját tót dialektusban. Kisöccse (Petőfi nevezte így!), Jókai így emlékezett meg erről: „Csak-hogy ő azt a nemzeti buzdítót nem úgy szavalta el, ahogy tudta volna, hanem úgy, mint Tallérosy Zebulon: árva megyei kiejtéssel. A tréfa kellemetlen benyomást tett. S azt sokáig el nem moshatta az emlékekből Petőfinek költői ere.”⁸ (A Tallérosy Zebulon nevet Jókai álnévként is használta a későbbiekben hírlapi cikkeiben, egyébként *A kőszívű ember fiainak* egyik szereplője lett.)

Közismert, hogy Petőfi idő előtt otthagya Pápát, nem fejezte be középiskolai tanulmányait.⁹ Túlságosan felnőttnek érezte már magát, de nemcsak az élettapasztalatai indították a pénzkereső élet irányába, hanem erős alkotási, publikálási szándékai is. Barátságuk a pá-

⁴ Jókai: *Írások életéből*, I. 172.

⁵ A későbbi jelentős festő ifjúkorában így írta a nevét. 1848 körül azonban a demokratikus szokás szerint elhagyta az y-t és a ch-t. Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc bukása után – ez festményei aláírásán látható – visszatért az Orlay Petrich Soma formához, legalábbis az Orlay-t használta.

⁶ Lásd például Petőfi Arany Jánosról vagy Kisfiáról, Petőfi Zoltánról készült rajzát. *Petőfi Sándor összes művei* 7. köt. Budapest 1964. Függelék 11, 12/a.

⁷ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. 522. A jobb alsó sarokban – Petőfi kézírásával – a kettős jelige: „*Improbe amor, quid non mortalia pectora cogis, auri sacra fames! Virg.* [Bűnös szerelem, mire nem viszed a lelkünk, kárhözatos kincsszomj! Vergilius] Lásd Jókai *Összes művei.* (Szerkesztette: Lengyel Dénes és Nagy Miklós.) *Drámák I.* [1843–1860.] Budapest, 1971. 737.

⁸ Jókai: *Az én színpadi életem.* In: *Életéből.* 1. köt. Budapest, 1898. 73.

⁹ Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete.* Budapest, 2008. 99.

pai diákévek után Kecskeméten erősödött meg, ahol Petőfi vándorszínész, Jókai pedig ügyvédbojtár volt.

Kétségtelen, hogy egy alkotó, de még egy átlagember személyiségét is jól jellemzi külső megjelenése. Petőfi korabeli öltözködéséről sok apró részletet megtudhatunk Jókaitól: „Petőfi is kezdett magának új divatokat. Egyszer Csokonai prémes mentéjét vette fel,¹⁰ s viselte a világ bámulatára; másszor eszébe jutott virágos atlaszból varratni atillát, hozzá mondvasinált, hallatlan formájú, pörge, de mégsem pörge kalapot tenni fel, úgyhogy Pálffy¹¹ egyszer azt mondá róla: 'Mikor ez a Sándor élénk jön, mindig van rajta valami, hogy az ember vele álmodik.' – csakhogy ez a különtség őneki mind illet, mert nem kérkedett vele, nem tolakodott: az ő ízlése volt, nem erőltette senkire.”¹² Ugyanebben az írásában később így folytatja Jókai: „Ő volt az egyetlen ember, akinek soha cilinder a fején, frakk a testén nem volt.” Ellentmond saját magának, hogy egy 1843-ban Petőfiről készített – azóta elveszett – festményén frakkban jeleníti meg barátját. Adrovitz Anna katalógusában a következő szerepel erről: „A Kecskeméten készült miniatúr festmény Petőfit a hétköznapi és színpadi jelmezként egyaránt viselt violaszínű frakkjában ábrázolja.”¹³ Barátságuk őszinteségének bizonyítéka, hogy Jókai nem tartotta Petőfit jó színésznek, azt azonban elismerte, hogy verseket előadni, különösen a sajátjait nagyon jól tudta.¹⁴

A két barát korai művei

Petőfi pápai diák korában nyert két aranyat a *Szín és való* című versével, Jókai pedig hármat, de nem a megőrződött *Istenítélet* című első novellájával, ahogy azt Várdai Béla állította, hanem egy időközben elveszett írásával.¹⁵ Összevetni azonban csak a meglévőket tudjuk. Petőfi ifjú hősének történetét a mondandóval ellentétes, kiegyensúlyozott szerkezeti felépítés jellemzi.

Balladája első részének indító három versszaka:

„Némul a hangszerek zenéje,
A függöny felrepül.
S az arcokon kíváncsiságnak
Csendes figyelme ül.

És ékes színpadon a múzsa
Kegyelt papnéja áll,
Bájlóbb a kikelet kertjének
Minden viráginál.

És oh midőn szavak születnek
Az ajkak bíborán,
Nem, így nem énekel tavaszkor
Pacsírta s csalogány.”

¹⁰ Ezt a Csokonai mentét Petőfi később már Pesten viselte. A Pesti Divatlapok főszerkesztője, Vahot Imre biztatta erre a „népies” megjelenésre.

¹¹ Pálffy Albert tárcaíró (1820–1897), a Tizek Társaságának egyik tagja

¹² Jókai: *Az én színpadi életem*. 74. In: *Életemből*, 1. köt. 63–71.

¹³ *ARCpoetica. Petőfi Sándor életében készült képmásai*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2012. 106.

¹⁴ Jókai Mór: *Petőfi mint színész*. In: *Megtörtént regék*. Budapest, 1897. 93–103.

¹⁵ Többek közt lásd: Jókai Mór: *Petőfi Sándorról*. (válogatás) Budapest, 1902. Várdai Béla bevezetőjében. A kritikai kiadás javította Várdai állítását.

Fel kell figyelnünk a „Pacsírta s csalogány” sorra (ne feledjük, 1842 első felében vagyunk), hiszen minden, Petőfit jól ismerő olvasó/kutató tudja, hogy a költőnek életműve esztétikai csúcspontján, 1846. szeptember elején született egy kiváló költeménye, a *Csalogányok és pacsírták*.¹⁶ Az 1842-es *Szín és való*ban azonban egy ifjú csalódásáról van szó: beleszeret egy színésznőbe, aki a színpadon erényes, az életben azonban pénzért árulja magát, és ezzel a férfi számára bekövetkezik az első nagy szerelmi csalódás. Itt nincs még külön jelentése a két madárnak. Az 1846-os költemény már külön szerepet ad a két madárfajnak, ebben már más szimbolikával dolgozik a költő. Nem meglepő ez, mert nem szerelmi történetről van itt szó, hanem a történelem, pontosabban a múlt és a jövő viszonyáról, vagyis arról, hogyan gondolkodik erről a költő akkor. Megfogalmazódik, érik már benne a politikai változás szükségességének gondolata. A múlt történeteit csak a konzervatív, a régi világot megtartani akaró emberek emlegetik, kutatják, foglalják versbe, s ehhez a csalogányt, az alkony madarát társítja mint metaforát, 1846 őszén azonban már a jövő felé tekint, ami eljövételének, akár a hajnalának a pacsírta a hírhozója. Azonban minden vers önálló alkotás, s Petőfi sem vetette el a történelmi, vagy ahogyan akkor mondták/írták, a történelmi témákat. Gondoljunk csak arra, hogy a várromok annyira lekötötték a figyelmét, hogy tizenhat éves korában jegyzéket készített róluk,¹⁷ aminek kézírata sajnos nincsen meg, csak a *Budapesti Szemlé*ben megjelent közlését ismerjük. Figyelemre méltó az is, hogy a másod-unokatestvér Orlai Petrics mit ír a költő akkori viselkedéséről: „Gyakran ábrándokba merült, s legfőbb vágya volt ekkor olly állapotra vergődni [értsd: anyagi állapotba kerülni – R. R.], hogy egy szép vidéken magának kis lovagvárat építhessen. Mindenestre nem a legszerényebb óhajta, de ő elérhetőnek hitte azt. E lovagvár egyik szárnyát nekem szánta lakásul...”¹⁸ A kamasz fiú tehát felnőtt, és saját vágyai helyett az ország sorsát tartotta fontosabbnak. Tudjuk, ennél is tovább jutott: vezető szerepet küzdött ki magának, nem erőszakkal, hanem a maga természetességével Magyarország 19. századi történelmében. Erősítsük meg még egyszer, hogy hét év elteltével hogyan is fogalmazza meg költészetében elkötelezettségét nemzete sorsának irányában:

„De ím a bajnak közepette
Fiait az ég el nem feledte,
Meggzána minket nagy fájdalominkban,
Orvost küld hozzánk, és ez utban is van,
És már maholnap meg is érkezik,
Midőn hóhérik észre sem vesznek. –
Tiéd minden dal, minden hang,
Mellyet kezemben ád a lant,
Te lelkesítesz engemet,
Te néked ontom én könnyűimet,
Én tégedet köszöntelek,
Te a beteg
Emberiségnek orvosa, jövődő!”¹⁹

¹⁶ Lásd *Petőfi Sándor összes művei*. Második kritikai kiadás, 4. köt. (Szerkesztette: Kerényi Ferenc) Budapest, 2003. 186–188.

¹⁷ Lásd *Petőfi Sándor összes művei*. Első kritikai kiadás, 5. köt. (Szerkesztette: V. Nyilassy Vilma, Kiss József) Budapest, 1956. Függelékben *Várromok* 151–159.

¹⁸ *Petőfi Sándor összes művei*, 5. köt. 244.

¹⁹ *Petőfi Sándor összes művei*, 4. köt. 186–187.

Vizsgáljuk meg ezek után Jókai *Istenítélet* című novelláját. Egyet kell értenünk Szilágyi Márton azon megállapításával, mely szerint a kutatás, a szakirodalom még a kritikai kiadás után is háttérbe szorította, a regényeihez képest elhanyagolta Jókai novelláit.²⁰ Azért érthetetlen ez, mert Nagy Miklós már 1965-ben rámutatott: „A fiatal Jókai azonban elsősorban nem regényíró, hanem novellista, és novelláinak két egymástól élesen elkülönülő stílusirányzatát egyelőre még szervezetlen keverékben egyesíti a *Hétköznapiak*.”²¹ Szilágyi így értékeli Jókai első kisepikai művét: „Jókai indulásának egyik kontextusa egy metafizikai világtétele fenntartásának szándéka. Már első novellájának címe (*Istenítélet*) is erre utal, noha a cím sugallata ellenére itt csak az Istentől befolyásolt világtétele belső arányairól van szó, maga a novella nem egy szabályos istenítélet kereteit látszik kihasználni. Tehát a novella nem a párbaj leírására vállalkozik (mint ahogy például majd a *Hétköznapiak* című regény kapcsán erre látunk példát), s nem is a tüzesvas-próba középkori jogszokásának leírását kapjuk meg: voltaképp egy gonosz és gyilkos szándék meghiúsulásáról van szó, a két ember meggyilkolására készülők válnak saját tetteik áldozatává. Ez pedig a gondviselés működését látszik kirajzolni. A középkori tematikához ez a felfogás szervesen illeszkedik is. Megjegyzendő, Jókai nem ezzel a – kronológiai értelemben – elsőnek tekinthető novellájával indította el első novelláskötetét, mi több, ez a szöveg a kötetébe már be sem került.”²² Tegyük ehhez hozzá, hogy a kritikai kiadás mindig kronológiai sorrendet követ, ez a feladata, a szerző által megszerkesztett kötet ellenben mindig az alkotó szerkesztési elvei szerint épül fel. Számomra azonban most a két szerző összehasonlító elemzése a fontos, nem a saját szerkesztői elvek. Már csak azért is, mert Petőfi Sándornak ugyancsak van *A párbaj* címen egy novellája, amelyben az isteni ítélet/gondviselés szintúgy szerepet játszik. Nézzük az alig tízenhét éves Jókai munkáját. A kezdet egy állítás: „Gyönyörű az éjszaka. Nem itt a porban; itt sötét és kietlen!”²³ Az állítást aztán egy hosszú-hosszú bizonyítás követi: „fönn, fönn, hova a ködök nem szállnak, hova csak a szentek könyörgése hat fel...” És ebben a gyönyörű éjszakában kellene megtörténnie egy bérgyilkosságnak, amelynek során két fiatal hagyná el a világot, hogy örökségük a gonosz rokoné legyen. Dolna úr a kitaláló, és Szentiváni Nero lovag lenne a végrehajtó. Hosszas vitába keverednek, de közben a leendő bérgyilkos magának szeretné a szépséges lányt megszerezni, aki természetesen a vadromantika szabályai szerint nemet mond. Isten azonban beleszól, és az ifjú, majdnem áldozat kiszabadítja hűgát, és diadalmasan térnek vissza a nem őket váró tort ülőkhöz. Az események felépítése, azt hiszem, bátran nevezhető a szakirodalomból *styl coupé*nak, „vagdalt stílusként” ismert szerkezetnek.²⁴ Érdekes, hogy ezt a prózaírói stílust már Pulszky Ferenc is említi, amint azt Martinkó András észrevette. Jókai novellájában ugyan valamivel több a leírás, mint az ugyanekkor tájban keletkezett két Petőfi novellában, *A bajazzoban* és *A párbajban*. Ez is mutatja, hogy már ekkor, 1842–1843-ban benne rejtőzött a két szerzőben, hogy alkotó éveik során melyiküknek mi lesz a fő műneme. Jókainál ugyancsak dominál a sok párbeszéd, tehát a drámaiság. Mindkettejük esetében a műnemek összefonódásáról van szó, ami – mint már mondtam – a romantika egyik jellemző vonása.

²⁰ Szilágyi Márton: *Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*. Budapest, 2016. 191.

²¹ Lásd: *A magyar irodalom története*. 4. köt. 1849–1905. (Szerkesztette: Sótér István) Budapest, 1965. 285.

²² Szilágyi: *Hagyománytörések*, 192.

²³ Jókai Mór: *Istenítélet*. (Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus) Budapest, 1971. 5.

²⁴ Lásd: Martinkó András: *A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése*. Budapest, 1965. 190.; Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete*. Budapest, 2008. 98.

A *Hétköznapiok* című regény első fejezetében, mintegy a mű bevezetőjeként a fiatal Jókai egy tűzvész választ retorikai kezdésnek. Hátborzongató, mert benne lehet/benne van a gyermek riasztó komáromi élménye, amelynek romantikus leírása, ha néhol még kissé nehezkes is, a világot felforgató élmény és emlék együttes megjelenítése egy kezdő író esetében bizony nem kis dolog, és rendkívüli tehetségre vall. Úgy próbálom olvasni a művet, mintha még nem létezne az utána következő több tucatnyi munka. Az első fejezet után megtapasztalható, hogy a regény úgy áll össze, mint egy novellasor. Úgy tetszik, akkor ez volt Jókai regényépítő technikája. A szerző az első bekezdés végén felemlíti az egymást gyűlölő két szomszédot, majd várhatjuk a következő fejezetekben a felnagyított, részletező képeket. Ez már ügyes átvezetés, ami igazi nagyepikusra vall. A második retorikai pont az egyik szomszéd bemutatása családjá körében. A stílus, a hang rendkívül humoros, míg a szöveg, a történet riasztóan embertelen (a gyermekverésre gondolok). Emlékeztetnek engem és bizonyára minden olvasóját *A helység kalapácsa* ugyancsak egymással állandóan gyűrködő hőseire. Petőfi verses epikája jobb a szóban forgó regénynél, ennek szerény bizonyítéka, hogy ma is olvassák még a huszonévesek is, akik Jókait sajnós nem, legalábbis ezt a művet bizonyosan nem. Ahogy azonban egyre előrébb haladunk az olvasásban, arról győződünk meg, hogy ez a munka ugyancsak nagyon jóvá kerekedik ki nem sokkal a bevezetése után. A két mű humora hasonlít egymáshoz. Az egymásra gyakorolt hatás letagadhatatlan, kétséget kizáró. Jókai e regénye fejezeteit népdalmottók vezetnek be, amelyek illenek a történetekhez tartalommal, az első fejezethez azonban kevésbé. Ott vége a romantikának, itt megkezdődik a népiesség, amit ekkor csakis a jó baráttól tanulhatott. A *Csodák* című, harmadik fejezetben, amikor a pénzek „beszélnek” az öreg Gáspárnak, és azt sutyorogják, hogy adja őket oda a hasbeszélő Pistának, már megtapasztalhatjuk, hogy Petőfi példája mind a népiesség, mind a humor tekintetében beérett Jókai művében, ami természetesen csak úgy történhetett meg, hogy ő maga is fogékony volt mindkettőre. *Az apa sírja* Sz. városában játszódik, szerkezete az ellentétes szituációkra, a jóra és a rosszra épül. Az ellenséges két család gyermekei, ifj. Körmös Pista és Gyékény Lilla beszélgetnek a temetőben, ők nem ellenségek, ők szeretik egymást, de a véletlen kiderített velük, hogy testvérek. A fiatalember – úgy huszonnégy éves lehet – fegyver nélkül is elvégzi a dolgát, elkergeti az őt támadó mostohatestvérét, Töltsér Jónást, akinek a gúnyneve a faluban: „víznemissza Jónás”. [...azt is megitta, mi je soha sem volt – az esztét.]²⁵ Ilyen típusú gúnyneveket használ Petőfi is *A helység kalapácsában*: lásd például „szemérmes Erzsók asszony”-t, aki az erkölcsös ségtől bizony messze volt. *A Hétköznapiok* vizsgált fejezetében ifj. Körmös Pista megvédi a leányt, ahogyan azt kell egy férfiembernek. A szóban forgó rész a narrátor szerint a mában, azaz Jókai jelenében játszódik; a másik a régi világban, a múltban. Mikor is? Az 1820-as években, amikor Petőfi, majd Jókai született. Tehát itt Jókai a szülei generációjáról és a saját koráról ír. A falu meg a város akkoriban még kevésbé volt elválasztható egymástól, különösen a kisvárosok hajlottak még meglehetősen a falvak irányába. Sz.-nek is egyik része olyan, mint egy falu, a másik, ahogy szerzőnk írja: „Falusi város”.²⁶ Jókai kiváló emberismerő volt, Petőfinél, azt hiszem, már fiatalkorában is jobb. Ez ebből a műből ugyancsak kitetszik. Az egyik női szereplőnek, Lillának a gúnyneve „kis boszorkány”.²⁷ Ahogy a narrátor, aki nem más, mint a szerző, leleplezi őt: senki nem az, aminek látszik, hadd tegyem hozzá, nemcsak hogy a regényben nem, még a valóságban sem. Lilla ugyanis hol úgy viselkedik, mint szerencsétlen, védtelen hölgyecske, hol pedig úgy, mint egy ügyes nő, aki tudja, mikor

²⁵ Jókai Mór: *Hétköznapiok*. Jókai Mór összes művei, 8. köt. 44.

²⁶ Jókai: *Hétköznapiok*, 43.

²⁷ Jókai: *Hétköznapiok*, 45.

kell magát védtelennek mutatnia, és mikor csúfolódhat másokkal. A lényeg a cél: a férfiak tetszésének elnyerése, s ez, mint ahogyan olvassuk, sikerül is neki. A *Két földes úr* a következő történetünk, színterünk a Kőrös parti Kéturfalva. A regényíró Jókai részletes és élvezetes leírásokat ad az épületekről, különösen a középületekről, mint amilyen egy kisededővő intézmény. De ha belépünk a narrátorral együtt egy kastélyba, annak valamelyik szobájába, ott szintén azonnal kitárulkozik a szemünk előtt a megelevenedett kép, a leírt műtárgyak: festmények, szobrok, bútorok. Felejthetetlen, megvalósítandó ötlet többek közt a szoborkályha, amelynek belsejében tüzet lehet rakni, és nemcsak hogy megőrzi a leszármazottaknak apjuk alakját, hiszen ez a saját magukról készített szobrok dolga, de hasznukra lesz a téli hétköznapiakban, meleget árasztja a családnak. Egyébiránt e fejezet sztorija annyira bonyolult, ugyanakkor krimyszerű, hogy már filmre való történetté vált. A két ellenséges család gyermekei (a forrás csakis Shakespeare-től származhat a *Rómeó és Júliából*,²⁸ noha ott nem testvér a szerelmes pár) együtt elszöknek a városból, összeházasodnak, gyermekük lesz. Dömsödi Góliáth János, aki a fiú apja, állatokkal és fegyverekkel veszi körül magát. Még a mai világban is csak nyugat-európai filmekben látunk ilyesmit, hogy egy háztartásban majmok, mosómedvék, baglyok és egyéb állatok laknak a gazdájukkal együtt. Hogy mi ennek az oka a tizenkilenc éves író szerint? Az, hogy a gazda fél az emberektől. A saját fia tört be hozzá, mert apja rosszul bánt a pénzzel, elszórta az örökségét, ezért meg akarja büntetni. Ezek szerint van miért, de ember nem büntethet saját maga egy másik embert. Hogyan oldja meg a szerző, amint már említettem, a krimyszerű bonyodalmat: apa és fia egymással perben állnak. A fiú az apát börtönbe zárátja, az apa a fia ellen bűnvádi pert indít, aki azonban megszökik a pénzzel. Ki a bűnös? Mindkettő, de ez itt most még nem „hangzik el”. A szerző-narrátor oknyomozást folytat: miért lettek ilyenek? Dömsödi Góliáth már gyermekkorában is „széltoló” volt. Himlőben elcsúnyult arca nem vonzotta az embereket, különösen nem a nőket. Ezt a férfi durvasággal torolta meg. Jókai már fiatal íróként is jó pszichológusnak mutatkozik. Bizonyításul vegyük a következő idézetet a regényből, Dömsödi Góliáth János feleségéről írja a szerző: „Gyakran elzárta őt hetekig, hónapokig, majd ismét kényszeríté fényes társaságokba menni, a legódivatúbb avult ruhákban; egyfelől zsarnoki féltékenységgel üldözve, kinezve, másfelől a legszemtelenebb kalandorokat csóditve s biztatva az erényes hölgy csábítására. // Egykor kocsiárára ülteté nejét s hat egész hónapig utazott vele, sehol egy napig is nem nyugodva, hanem kóborogva Tolnán, Baranyán keresztül, minden cél nélkül, mint a ki eszét kergeti, s midőn a gyöngéd [értsd: gyöngye – R. R.] nő, a kinzásokat megsokallva, kijelenté előtte, hogy válni akar, azt oly kegyetlenül megverte, hogy a nő két hét múlva a szenvedett méltatlanságok következtében meg is halt, hagyván maga után egy fiút, kinek neve lett Péter.”²⁹

A másik földesúr, akiről szól a fejezet, és magától értetődően a regény többi részében is megjelenik, Szilárdy Mihály gróf. Az a típusú főnemes, aki világjáróként tanulja meg, mit kellene tennie az országban. A Széchenyi Istvánra való utalás nyilvánvaló.³⁰ Jókai Szilárdy megjelenítésében nagyhatalmú, pallosjoggal rendelkező főurat ábrázol, aki „önhatalmilag” megszüntette a nyilvános büntetéseket, nem megfélemlíteni akarta az embereket, amit például a deresre húzással lehetett, hanem „nyilvános jutalmazásokat hozott divatba” az ifjú gróf.³¹ Széchenyi ekkor, tehát amikor a regény játszódik, harmincvalahány éves

²⁸ Petőfi lefordította a darab másfél felvonását 1843-ban.

²⁹ Jókai: *Hétköznapiak*, 60.

³⁰ Lásd például: Révai Kis Lexikona. *A mindennapi élet és az összes ismeretek enciklopédiája*. (Szerkesztette: Csekei Varjú Elemér) Budapest, 1936. 930–931.

³¹ Jókai: *Hétköznapiak*, 68.

volt.³² Érdekes, amit a díszkiadás lábjegyzetében olvashatunk: „Egy köztisztelőben álló hontársunk szavai szerint, [...] Pest utcáin magyar hangot ugyancsak őrizkedett bárki is száján kiereszteni, s ha volt néhány jobb érzésű, kinek szíve fájt a magyar szó után, nagyobb részint szegény tanulók és versírók, azok a mostani Wurm-udvar helyén volt nagy pocsettához gyülekeztek össze éjnek idején, hogy magukat titokban magyarul kibeszélhessék.”³³ Nagyon sokat megtudunk a korszak társalgási témáiról is, ez bizonyítja, hogy Jókai kedvelte a társaságot, hiszen így hallhatott húsz évvel korábbi témákról is.

Petőfi költészetében az Alföldnek meghatározó szerepe van. 1844-es költeménye, *Az alföld* az egyik legismertebb és legkiemelkedőbb alkotása. Idézzük most fel a vallomás jellegű 2. versszakot: „Lenn az alföld tengersík vidékén/ Ott vagyok honn, ott az én világom; / Börtönéből szabadult sas lelkem, / Ha a rónák végtelenjét látom.”³⁴ Érdekes egyezés, hogy Jókai ugyancsak ír az Alföldről a *Hétköznapiok* című regényének *A szalmakunyhó* című fejezete bevezetésekképpen: „Merülj fel képzeletimben ifju gondolatim bölcsője, kies Alföld. Terítsd ki lelkem szemei előtt végtelen rónáidat; mutasd fel emlékemben délibábos pusztáid nagyszerű képeit s mezőidet, miknek láthatára nincs. Hadd lássam őket még egyszer, hadd szíjam lelkembe arcod vonásait, hadd fesselek le ország-világ előtt, mint egy ifju menyasszonyt s hadd mondjam akkor... ime ez oltárkép, eszményképe a paradicsomnak, melynek ege, földje oly anyai kegyelettel mosolyg, e nagyszerű templom, az én hazám!

Nézzétek őt! A nap verőfényben mosolyg le reá; füveiben a harmat gyémántja tündököl; mezője ki van himezve, mint egy oltárszőnyeg.

A szem kifárad, míg végtelen láthatárát bejárja, azon láthatárt, melyet sem hegy, sem kőhalmok nem korlátoznak, -- mely egyenesen az égben végződik.

Távol, a halványuló zöld messzeségben, átlátszó ködtenger rezeg, lassúdan hullámozva, mint egy zöld oczeán. Az a délibáb.

S amott túl a ködökön, a félhomályban egy népes város hegyes tornyai látszanak, mely körül sűrű fáktól körzött tanyák vannak elszórva.

A levegőben pacsirták énekelnek, lábainknál a gyöngyvirág nyílik, a távol mezők zöldjébe ezerszínű virágok zománca olvad, – a pásztorhalmok körül nyájak legelnek, kolompjaik csengése a pásztorfurulyák danáival vegyülve oly idyllszerű!...”³⁵

Az alföld mint a magyarság jelképe után, úgy gondolom, illő megemlíteni, hogy az írónál ugyancsak megtaláljuk az épp elemzendő regényben a magyarság számos jellemvonását, ami ebben az időszakban ugyancsak állandó témája Petőfi költeményeinek. Jókai a magyar ember jellemző tulajdonságának tartja, hogy híres, ahogy ő fogalmaz „tátos” akar lenni, legalábbis a gróf úr ezt állítja, és beszélgetőtársára utal vele, Gábor úrra, aki szerint a magyar ember jellemző tulajdonsága inkább a kard szeretete. Ezt azonban a gróf elavultnak tartja.

A nagynéne és az unokahuga többek között a szerző/narrátor diákkori élményeiből merít. Ilyen a „*cantus praeses*”, azaz az ifjúsági kórusvezető vagy éneklő úr figurája. Mindhárom kifejezés a szerzőtől való, olykor-olykor előfordul a regényben a túlfogalmazás, a szószátyárság, ugyanakkor a humornak is forrása ez. Maradjunk most a kántus vezetőjének egyik mondatánál, ami Jókai majd minden szólására igaz: „porból lettünk, porrá leszünk,

³² Azért így fogalmaztam, mert pontosan nem lehet tudni, hogy mikor játszódik a *Hétköznapiok*, csak annyit, hogy az 1820-as években.

³³ Jókai: *Hétköznapiok*, 69.

³⁴ *Petőfi Sándor összes művei*. 2. köt. (Sajtó alá rendezte: Kiss József, Ratzky Rita, Szabó G. Zoltán.) Budapest, 1983. 56–57.

³⁵ Jókai: *Hétköznapiok*, 85–86.

ezért a port ne utáljuk”³⁶ Nem sokkal utána olvashatjuk azt a ma ugyancsak jól használható mondást: „De hát ne kapaszkodjál a nyakamba, elég teher vagyok magamnak is.”³⁷ Ennél sokkal nehezebb már egy mai olvasó, különösen egy az akkori Jókaiival egykorú diák számára az olyan szöveg, amely a kórusvezető és a kórustagok beszélgetését idézi fel: „Dóczy, pofókkéjú classista faj, egy eleven és megtestesült 'extra hungariam non est vita' (magyarul viccesen átalakítva az eredeti szólást – R. R.: nincs jobb a töltött káposztánál) adott ugyan hangot [azaz elkezdett énekelni – R. R.], de nem volt benne köszönet, nem lévén az egyébhez hasonlatos, mint egy fülemetszett komondor felkiáltásához.”³⁸

A *táblabíró* című fejezet, illetve téma ugyancsak mindkét szerzőnk kedvence. Manapság egy vidéki polgármesterhez hasonlíthatnánk a figurát, nem akarván persze ezzel senkit megbántani, de általánosítás nélkül nincsenek típusok. Nagyon humoros a *Hétköznapi*-ban Jókai leírása Bálvándy táblabíró úrról: „Különben hasonlíthatatlanul jó ember volt. Jó étvágygal birt, aludni is jól tudott, s ha déli álmából föl nem verték, nem volt nálánál békeségesebb ember egész Pannóniában. Ezenkívül tetemes bajusza és szakálla volt, minélfogva még remetének is beillett volna. Azonban ő korántsem volt remete; egyes-egyedül élt ugyan a világon, nő és gyermek nélkül, s örököse csak a királyi fiscus leendett: de kimeríthetetlen jókedve, páratlan vendégszerető indulata s jó borai híresei valának országszerte; s kell-e mondanunk, hogy ezeknél fogva Bálvándy úr jó barátokban nem szűkölködött? Mindennap dáridó, minden este lakodalom, minden reggel tyúkverő fogadott lakánál boldogot, boldogtalant, ismerőst, ismeretlent, barátot és idegent. Egyetlen egy jámbor szenvedélye volt: más emberséges kétlábú állatot leitatni, s ha voltak halálos ellenségei, azok bizonyosan olyaskik valának, kiket nem volt képes asztal alá poharazni.”³⁹ Összeolvassva a vizsgált művet az 1846 előtti hasonló témájú Petőfi versekkel, sok mindent találunk, amikről a két barát hasonlóan gondolkodott. Úgy vélem, nem véletlen, hogy a Jókai-regény *Zöldhalom* című fejezete és *A csaplárné a betyárt szerette...* című Petőfi-vers egy időben született. Az előbbieket bizonyítandó olvassuk most el újra a költeményt:

„A csaplárné a betyárt szerette,
De a betyár őtet nem szerette.
Csaplárnénak örökbevett lyánya
Volt a betyár egész boldogsága.

A csaplárné ezt megirigyelte,
Írígységből a leányt elverte,
Elverte a háztól a világba;
Pedig ott kinn tél, fagy volt javába’.

A szegény lány ment egy kis darabot,
Aztán leült, ültében megfagyott.
Esett ez a betyárnak tudtára.
S csaplárnénak lett kínos halála.

³⁶ Jókai: *Hétköznapi*, 122.

³⁷ Jókai: *Hétköznapi*, 123.

³⁸ Jókai: *Hétköznapi*, 125.

³⁹ Jókai: *Hétköznapi*, 132–133.

Betyár ezért hóhérekre került,
De nem bánta ő, még inkább örült:
Mert mióta a lányt elvesztette:
Pipa dohányt sem ért az élete.”⁴⁰

Majdhogynem azonos történetet írtak meg versben, illetve a novellaszerű regényben. A *Zöldhalom* című fejezetben a női főhős egy csalódott, öreg korcsmárosné, akit a világ már nem érdekel, mert felakasztották a szerelmét, a betyár Bognár Jancsit. Ha úgy hozza a sors, korcsmájába befogad üldözött embereket, de igazából se nem sajnál, se nem gyűlöl senkit, meghasonlott jellem. A megfagyott lány is mindkét műben megtalálható, a versben meghal, a regényben visszahozzák az életbe. Jókai ebben a két utóbbi fejezetben ismét kissé szét-szórtan fogalmaz, a vers – azt hiszem, minden olvasó így gondolja – tökéletes. A kocsmá, amiről Jókai ír, Kecskemét környékén van. Nincs arra hely, hogy teljes egészében közöljük Petőfi *Hírös város az aafödön Kecskemét* című költeményét, amelyet a *Tisza-Duna közti tájbeszéd* szerint írt (ez az alcíme), s amelyben Petőfi a betyárszerepet szedi versbe,⁴¹ ugyancsak hibátlanul megtestesítve ezt az 1840-es években született, később a népiesség stílusának nevezett irodalmi divatot, amit manapság inkább a népiesség kultuszának mondunk.

A *Hétköznapiok* egészét ebben az írásban terjedelmi okok miatt nem áll módomban elemezni, de a céloim nem is ez, hanem az összeolvasási pontok megemlézése Petőfivel. Szilasi László a regényről szóló *III. Pseudo prototípusok* (Jókai Mór: *Hétköznapiok* című regényének kultikus olvasata) című írásában⁴² nagyon fontos poétikai jellemzőre hívta fel a figyelmemet. A szóban forgó regény főhősei az irodalmi, a történelmi és művelődéstörténeti utalások mellett bibliai attributumokra, utalásokra⁴³ építkeznek. Ez az eljárás Petőfi költészetében és verses epikájában ugyancsak széles körben használt. Ennek bizonyítására vizs-szaualok egy korábbi írásomra.⁴⁴

Választott témáink miatt nem hagyhatjuk ki a megidézett művek közül Petőfi két 1845-ös versét, az *Egy fiatal íróhoz és a Jókay Mórhoz* címűt. Az *Egy fiatal íróhoz*, amint azt az újabb Petőfi kritikai kiadás jegyzetanyaga is említi, akkor készült, amikor Jókai a *Nepean-sziget* című novellája megjelent a Pesti Divatlapban.⁴⁵ A költeménnyel végül is abbéli örömet fejezi ki a szerző, hogy Jókait immár pályatársként üdvözölheti. Mint láttuk, nem ez volt az első megjelenése, de ezzel aratott először sikert a prózáiró. A felleg és a fergeg metafora az író fejlődését hivatott kifejezni (jelentek meg versei is, de nem a próza lett a „befutott műneme”). A siker a kritikusok véleményét jelenti itt most elsősorban, akikkel Petőfi, mint tudjuk, bonyolult kapcsolatban volt. A mű éppen annyira szól magáról, mint barátjáról. Ez azonban nem a költő önelégültsége miatt van, hanem mert saját tapasztalatait mindig át akarta adni pályakezdő társának. „Igy barátom, te se hajts ama / Jajveszélő emberek szavára. // „Ekkép kellett volna nekem is / Tenni sokszor ostromolt pályámon. / Én e tehetetlen hangokat / Figyelemre méltatám. Sajnálom.”⁴⁶ A *Nepean-sziget* lényeges kettő-

⁴⁰ Petőfi Sándor összes művei. 2. köt. Második kritikai kiadás, 49–50.

⁴¹ Petőfi Sándor összes művei. 2. köt. Második kritikai kiadás, 16.

⁴² Az írást lásd: Szilasi László: *A selyemgubó és a „bonczoló kés”* című kötetében. Budapest, 2000. 64–75.

⁴³ Szilasi: *A selyemgubó*, 71.

⁴⁴ Ratzky Rita: *Bibliai motívumok Petőfi Sándor költői képeiben*. In: uő: „Halhatlan a lélek”, 98–116.

⁴⁵ Petőfi Sándor összes művei. 4. köt. Második kritikai kiadás, 345.

⁴⁶ Petőfi Sándor összes művei. 4. köt. Második kritikai kiadás, 58.

jük összevetésében, mert az apostol mint téma megjelenik ebben a korai novellában, tudjuk, hogy Petőfit mindvégig érdekelte a téma, sőt már itt is úgy jelenik meg az alkotó, mint aki az egész földet akarja megrendíteni. Csak a teljesség kedvéért utalok most a költő 1848-as *Az apostol* című elbeszélő költeményére.

*Jókay Mór*hoz. Petőfinek az 1845-ös őszi életszakaszát (tulajdonképpen 1846 tavaszáig) a búskomorság jellemzi. Egy évvel korábban egymás után jelentek meg kötetei, melyeket a kritika górcső alá vett. Nem volt könnyű számára elviselni a bíráló megjegyzéseket, öntudatos költő volt. Ugyanakkor nem csak erről van szó. Petőfi számos helyén járt az országnak, részben diákkori iskolaváltásai miatt, részben vándorszínészként, de a vándorlási vágy önmagában is elindította egy-egy esemény hallatán. Így hát sok barátja volt, könnyen barátkozott, de könnyen, gyakran meggondolatlanul meg is szakította egy-egy baráti viszonyát. Ez indokolja a szóban forgó költemény kiábrándultságát és a Jókai iránti barátság értékes voltát. Ahogy az a témához illik, a mű szenvedéllyel teli, vérbeli romantikus alkotás. Magának a 'barát' szónak a komoly voltát megkérdőjelezi, a sok kudarc e téren már gúny tárgyává teszi számára e fogalmat. Ebben a lelkiállapotban Jókai személye, a kapcsolatuk felértékelődik. Bizalmát csak a komáromi fiú érdemli ki. Megjelenik az átok és áldás képe, az előbbi mindenkitől, az utóbbi csak Jókaitól száll reá. E két elementárisan ellentétes fogalomra a szalkszentmártoni időszakában majd *Átok és áldás* címen önálló vers épül. Érdekes, ahogy a fiatal költő előre megérzi, meglátja, hogy szakmai elismerése igazából csak halála után érkezik el. Felejthetetlen, ahogy barátját nevezi: „Te, lelkem megmaradt fele”. Teljességgel érthetetlen, hogy ilyen sorok után hogyan szakadhatott meg ez a kapcsolat.

Pest

Petőfi pozsonyi országgyűlési tartózkodása után kettejük kapcsolatának már Pest lesz a színtere. A fővárosban először 1844-ben a Pesti Divatlapnál segédszerkesztői álláshoz jutva, Petőfi az értelmiségiek életét élte. Jókai Mór ügyvédnek tanult, az ő útja is Pestre vezetett, 1846-tól a Tizek Társaságában a két jó barát újra együtt volt. A Tizek Társaságának tagjai: Jókay Mór (már 1846-ban demokratikus érzelmeinél fogva y-ról i-re változtatta vezetéknévénél írását, mint tették ezt sokan mások is), Tompa Mihály, Petőfi Sándor, Pákh Albert, Obernyik Károly, Pálffy Albert, Lisznyai Kálmán, Degré Alajos, Bérczy Károly. Ezekre az időkre vonatkoznak a társaság tagjainak olvasmányaira utaló Jókai-adatok: „Valamennyien franciák valánk! Nem olvastunk mást, mint Lamartine-t, Michelet-t, Lous Blanc-t, Sue-t, Hugo Victort, Béranger-t, s ha egy angol vagy német költő kegyelmet nyert előttünk, úgy az Shelley volt és Heine, magok is nemzeteik kitagadottjai, s csak nyelvökre nézve angol és német, de szellemökben franciák.”⁴⁷

Itt ugyan látjuk, hogy egy társaság veszi őket körül, mégis ezen belül az ő kapcsolatuk szorosabb, mint a többiekhez fűződő viszony. Ezt bizonyítja egy Petőfi által Kecskeméthy Aurélnak írott levél 1846. január közepéről Pestről: „A mit én Jókayról irtam, azért egyik barátom sem apprehendálhat... mit én Jókay iránt érzek, az igazság szerint nem is barátság, nem is testvéri szeretet, vagy tán e kettőnek keveréke, vagy talán mind a kettőnél több... valami le nem irható, s tagadhatatlan, hogy a világon senki iránt sem érzem azt, egyedül ő iránta;...”⁴⁸

⁴⁷ Jókai: *Az én színpadi életem*, 85.

⁴⁸ *Petőfi Sándor összes művei*. VII. köt. *Petőfi Sándor levelezése*. Első kritikai kiadás. Budapest, 1964. 35.

**A barátság második fejezete a művek által kísérve:
1846 őszétől 1848 nyaráig**

A magánéleti és a közös szakmai élmények a tanulóévek után is összetartották barátságukat. Petőfi 1846 őszén Nagykárolyban ismerte meg leendő feleségét, Szendrey Júliát. Egy év kellett hozzá, amíg a két fiatal érzelmei kitisztultak, választani tudtak. Gondoljuk meg: Petőfi számára 1846 novemberének közepén zajlott Debrecenben a Prielle Kornélia szerelmi epizód, majdnem elvette a színésznőt feleségül. Erre tett Jókai egy utalást, illetve választ: „Násznagyod leszek, de ismétlem: szív ügyében, szerelemben tanácsot se ne kérj, se ne adj.”⁴⁹ Ezt a tanácsát, amint majd látni fogjuk, Petőfi Laborfalvi Rózával kapcsolatban nem tudta betartani. Nemcsak hogy tanácsokat adott, hanem beleavatkozott Jókai szerelmi életébe. 1847 őszén Petőfi Sándor és Szendrey Júlia Erdődön összeházasodtak, és a hosszú koltói nászút után a pesti Dohány utcába költöztek. A költő előzőleg Egressy Gábor színész bízta meg a megfelelő fővárosi bérlemény felkutatásával. Idézzük fel az akkor már neves színész levelének erre vonatkozó részletét: „Szállás már van fogadva számodra, de nem vagyok ebbeli eljárásommal megelégedve, mert a szállás szép ugyan, de méregdrága. Közel van hozzánk, a dohány utcában, Schiller-ház, első emelet, most csak Kozmovszky lakik benne, a Marczibányi praefectusa. Három utcaszoba,⁵⁰ alkofen,⁵¹ előszoba, gazdasági konyha stb. 650 váltó forintért, mellynek negyedét mindig előre kell fizetni...”⁵²

Minthogy a lakás drága volt, Jókai Mórt albérlőként odaköltöztették. Igazi értelmiségi életmód! Mindannyian olvastak, élményeiket azon melegében megbeszélhették, írtak. Írásaikról kikérhették egymás véleményét. Jókai Mór írja későbbben barátja feleségéről: „Én megvallom, hogy nem találtam olyan szépnek, mint aminőnek Sándor versei megörökítették: alacsony termete volt, egészséges arcszíne, de férfias metszésű szája; mindegyik szeme szép volt külön, de a kettő közt nem volt összhang,⁵³ amellet rövidre nyírott haját viselt; s éppen úgy tudott ember nem viselte divatokat kitalálni, mint Sándor.”⁵⁴ Ebből a Jókai-idézetből kitetszik, hogy az író egymáshoz valónak találta őket. Mindazonáltal nem lehetett könnyű együtt lakniuk. Szendrey Júlia neveltetésénél fogva, továbbá az akkori világot illetően szerinte nem szerethette a káromkodást. Számos esetben Petőfi kiment a szobából, hogy elmondja saját szokása szerint, ami a szájára jött. Jókai illedelmes szépirodalmi műveiből kiindulva meglepő lehet, hogy öcsémuram ugyancsak tudott káromkodni. Egy 1847-es levele, ami a vőlegénynek szólt Szatmárba, arra utal, hogy a menyasszony valami ilyenmin megsértődött: „Hát! egyen meg, a mi még meg nem evett, mit szírod te az én apám teremtésit? he? Azt még csak elszívtem: hogy Júlia miatt összeattáztál, arra rászolgáltam, de azért ne bizza el magát kigyelmed, mert noha most messze van innen, de majd helyébe megyek én kendnek September hetedikén, s vőlegény ide vőlegény oda, felszentelem kendnek a szűz hátát. – Majd adok én neked káromkodni.”⁵⁵ Úgy gondolom, különösebb bizonyítás nem szükséges, Jókai szövegéből világosan kitetszik, hogy Petőfivel még a mindennapi beszédstílusuk is megegyezett, noha ez talán valóban nem köztudott. Érdeemes még megemlíteni Jókai levelének címezését: „Tekintetes Nemes, nemzeti és Vitézlő *Petőfi Sán-*

⁴⁹ Jókai Mór: *Petőfi eszmecsírái*. In: *Őszi fény* című kötetében, lásd: Hatvany Lajos: *Így élt Petőfi*. 2. köt. Budapest, 1967. 32.

⁵⁰ Azaz utcára nyíló szoba

⁵¹ hálószoza

⁵² *Petőfi Sándor összes művei*, 7. köt. 79.

⁵³ Azaz alighanem bandzsított.

⁵⁴ Jókai: *Az én színpadi életem*.

⁵⁵ *Petőfi Sándor összes művei*. 7. köt. Első kritikai kiadás, 87–88.

dor úrnak, több tekintetes nemes, nemzeti és vitézlő vármegyék érdemes Táblabírájának.⁵⁶ etc. etc. megkülönböztetett tisztelettel. *Szathmárnémetiben.*⁵⁷ A megfogalmazás szellemes, udvarias, utal Petőfi nemes származására is, ami azonban csak félig-meddig igaz: az apai dédszülői ágon nevelőapaként szereplő Salkovics Péternek köszönhetően. Ugyanakkor gondolhatunk Petrovics István, az apa redemptusságára is. A republikánus, demokrata Petőfi Sándor olykor azonban maga is emlegette származását.

1848. március 15-én este a Nemzeti Színházban azonban olyasvalami történt, ami felborította a két barát közötti harmóniát: Jókai megismerkedett Laborfalvi Rózával, a nála nyolc évvel idősebb színésznővel, akinek volt már egy gyermeke Lendvay Mártontól. Egy-másba szerettek, és Jókai Mór feleségül vette. Petőfi próbálta „védeni” kisöccsét, eközben elítélendő dolgokat cselekedett, de minthogy szeretném az időrendet betartani, ezt később fejtem ki.

Jókai a *Petőfi eszmecsírái* című írásában megörökít egy kedves történetet, ami mindhárunk barátságát jellemzi (Petőfinére utalok itt.) „Épen pünkösöd vasárnapja volt; tartós eső után szép, derült nap.

Estére zivatar lett. De nem az égben, hanem ideleln a városban. Egy olasz császári ezred fellázadt a magyar kormány ellen. Tisztjei bujtogatták fel. Megtagadták az engedelmességet a magyar hadügyminiszternek, a ki őket másnap Verbász alá akarta küldeni a lázadó szerbek ellen.

Az olasz katonákon kívül még volt egy magyar önkényes zászlóalj is a Károly-kaszárnyában, csakhogy ennek nem volt fegyvere. A fellángolt olaszok és magyarok között verekedés támadt: az olaszok bezárták a kapukat.

Az utcákon riadót vertek a nemzetőröknek. Én is nemzetőr voltam, siettem haza a szuronyos puskámért. Petőfi otthon volt. Mikor tőlem meghallotta, hogy a katonaság fellázadt s a nemzetőrséget dobolják össze, azt mondta, hogy ő is velem jön s bement a szobájába a fegyvereiért. Volt egy kécsövű vadászpuskája, meg egy tenyérnyi széles kardja, a mit guillotinnak hívtunk. Én hamarabb készen lettem a fegyverbeöltözéssel; mikor kiléptem a szobából a közös ebédlőbe, ott találtam Juliát.

Rémület kifejezése volt az arcán; megfogta a kezemet jéghideg reszkető kézzel s azt mondá:

Az égre kérem önt, siessen! ne várja meg Sándort. Zárja be a lépcsőajtót s vigye el magával a kulcsot.

Csak egy kulcsunk volt a lépcsőhöz.

Ezért az egy szóért örökké becsültem Petőfinét.

Ez volt az igazi képe.

Tehát erősebb a szerelem, mint a dicsvágy.

»Amor« a hím, »gloria« a nő. Amazé a megmentő erő!

Én sietve haladtam le a lépcsőn, annak a rácsajtóját bezártam s aztán ki a kapun.

Mire kiértem az utcára, már akkor Petőfi a felnyitott ablakban állt. Rám kiabált dühösen, hogy eresszem ki, nyissam ki az ajtót s hogy rá sem hallgattam, szidott, németnek, pecsovicsnak, kamarillának nevezett, fenyegetett, hogy meglő! Szerencsére az utca görbül, én elosonhattam.⁵⁸

⁵⁶ Ez nem viccelődés volt, Petőfi ekkor már három megye táblabírája volt. Lásd: Ratzky Rita: *Petőfi Sándor, három megye táblabírája*. In: uő: „Halhatlan a lélek”, 567–568.

⁵⁷ *Petőfi Sándor összes művei*. 7. köt. Első kritikai kiadás, 89.

⁵⁸ Jókai: *Petőfi eszmecsírái*, 17–18.

S most nézzük, hogyan próbálta Petőfi barátja életét irányítani. Értesítette Móric édesanyját Komáromban, hátha meg tudja akadályozni a szerinte is rossz választást. Úgy gondolom, akkor reprezentálható legjobban a történet, ha Petőfi levelét özvegy Jókay József-néhez teljes egészében közlöm.

„Tisztelt Asszonynéném!⁵⁹

Pest, septemb. 6. 1848.

A küldött egyetmást szíves köszönettel vettük. Laborfalvi Móricról nem sokat tudok, a régi barátság tökéletesen ketté szakadt köztünk és örök időkre. Móric olly nemtelenül, olly gyalázatosan viselte magát irányomban, hogy rá sem nézhetek többé soha. Midőn meghallottam, hogy megjött faluról már mint férj, oda mentem Emődihez,⁶⁰ s kihivattam őt (mint azelőtt szokásom volt, mert L. Rózához soha nem mentem be) de Móric, a helyett hogy kijött volna, azt üzenete ki nagy gorombán, hogy menjek be, ha dolgom van vele, s én erre bosszankodva haza jöttem. Másnap legényemet küldtem oda, hogy jőjön hozzám, mert igen fontos végezni valóm van vele, s erre a tennapi pimasz gorombasággal ismét azt üzenete: én is csak annyira lakom tőle, mint ő én tőlem, ha dolgom van vele, sétáljak hozzá. Láttam, hányadán vagyunk, s egy levelet írtam neki, melly utósó levelem hozzá az életben, s mellyben keserűen szemére hánytam irántami silány magaviseletét s különösen bizalmatlanságát, hogy házassága ügyében soha egy őszinte szót nem hallottam tőle. Ő e levelemért s különösen azért, hogy akkor a városban és a hegyek között kerestem őt, hogy állott rajtam bosszút? csufondárosan! hírem és tudtom nélkül egy komisz cikket írt ellenem az Életképek utósó számában, mellyben engemet többek közt Vörösmarti iránti háladatlansággal vádol stb. pedig Móric sokkal több hálával tartozik nekem, mint én Vörösmartinak. Isten neki, már mindennek vége van, s ő bánja meg a dolgot, nem én, mert nekem, azért hogy ő elhagyott, még maradtak barátim, de neki én voltam az egyetlen igazi barátja. Én Móricot gyöngé embernek ismertem, de elnézéssel viseltetem iránta, mert ezen hibáját fiatalágának tulajdonítottam, s abban a hiszemben voltam, hogy majd megemberedik idővel; gyöngé embernek ismertem őt, mondom, de azt nem tettem föl róla, hogy alávaló, pedig íme világosan kimutatta, hogy az. Ezentúl ne kérdezősködjék felőle Asszonynéném én nálam, mert én semmit, de semmit nem tudok, nem is akarok tunni felőle. Nem érdemli meg, hogy figyelmemet csak egy pillanatil is rá fordítsam. A contractusunk december végén telik ki, addig már nem hagyhatom el az Életképek szerkeztését, de akkor tüstént el fogom hagyni. Szomorú vigasztalás, de én egyébbel nem vigasztalhatom Asszonynénémet, mint azzal, hogy elvesztette ugyan a fiát, de igen igen rossz fiút veszített, ki után nem méltó bánkódni. Feleségemmel együtt tisztelvén kedves Asszonynénémet, maradok

őszinte jóakarójuk

Petőfi Sándor”

Nem könnyű kommentálni ezt a levelet. Kezdjük azzal, hogy mintha Petőfi tudomásul se venné, hogy egy anyának ír a fiáról. Az emlékezésekből tudjuk, hogy heves természetű, gyakran meg gondolatlan ember volt. Jókai és Laborfalvi Róza házasságát egyébként sokan ellenezték.

Barátságuk megromlásának azonban nemcsak ez volt az oka, hanem Petőfi *Vörösmarttyhoz* írott költeménye is, amelyben a költő mélyen elítéli, hogy a hadsereg szervezése ügyében (tudni illik, hogy a német katonák maradjanak szolgálatban, minthogy ilyen gyorsan új sereget megszervezni nem lehet) a költő egykori mentora a többséggel szavazott.

⁵⁹ *Petőfi Sándor összes művei*. 7. köt. Első kritikai kiadás, 167–168.

⁶⁰ Emődy/Emődi Dániel, Petőfi és Jókai közös ismerőse egy házban lakott Jókaiékkal a Hatvani utcában, sajnos ez a ház ma már nem áll.

A vers az *Életképek*ben jelent meg, amelyet akkoriban Petőfi és Jókai együtt szerkesztett, de ekkor Jókai nem tartózkodott a fedélzeten, mert magánélete szervezésével volt elfoglalva.

Jókai ötven évvel később megírja, hogy összeveszésüknek szerinte mi volt a legfőbb oka. „A falun végbement esküvőm után visszatértem nőmmel együtt Pestre.

Az első feladatomban az volt, hogy a Petőfivel oly régen fennállott barátságot rögtön és érelyesen szétszakítsam. A nyilvánosság előtt erős ok volt rá, hogy ő távollétem alatt azt a bizonyos Vörösmartyhoz írott versét kiadta az *Életképek*ben, daczára annak, hogy én a kiadás ellen tiltakoztam, még pedig egy közös jó barátunk, Emődý Dániel jelenlétében, ki szintén nagyon kérte Petőfit, hogy azt a verset ne vigye közönség elé. De a valódi oka szakításunknak az volt, hogy Petőfi oly erőszakos és rám nézve oly kínos módon akarta házasságomat megakadályozni. – A barátság csak érzelem; de a szerelem szenvedély: – azok ne keljenek egymással tusára, mert az első vérzik el.”⁶¹

A kapcsolat utolsó hónapjai

Jókai és Petőfi utoljára 1849 tavaszán, Buda visszafoglalása ünnepén találkoztak a Nemzeti Múzeumban tartott banketten. Jókai megírja a következő történetet: a vacsorán sorban hangoztak el a tóosztok, ő maga a következőt találta mondani: „Én poharat emelek azokra a hősökre, akik a szabadságharc alatt még ezután el fognak esni.” A Magyar Nemzetben megjelent visszaemlékezés szerint ekkor a vele átellenben ülő Petőfi koccintott vele mondván: „– Köszönöm, pajtás, hogy rám köszöntötted a poharad.”⁶² A szöveget kommentáló Hatvany Lajosnak igaza van abban, hogy nem vall Petőfire ez a szituáció.

Jókai Mórt mélyen megrendítette Petőfi halála. Alig akarta elhinni. Az ő hitetlensége bizonyára másokra is hatással volt. Ezért bátran mondhatjuk, hogy ha tudományosan nem is, érzelmileg azonban volt alapja a szibériai legendának. Ebben a kérdésben Jókai nem hadtörténészként tekintette a kérdést. S akkor még finoman fogalmaztam, hiszen Petőfi katonai rangjával sem volt tisztában. A hadtörténészek adatokkal igazolták, hogy a szabadságharc bukása után az oroszok nem vittek hadifoglyokat Magyarország területéről Szibériába. Idézzük fel Jókai egy-két írását Petőfi halálával kapcsolatban.

Jókai Petőfi haláláról

Harminc évvel barátja halála után írja:

„Ha elesett Petőfi, valami emlékének meg kellett lenni azoknál, a kik eltemették. Erdélyben jártom alatt román birtokosok megmutogatták nekem azon öltönydarabokat, gyűrűket, miket Vasváry Pál viselt, midőn a Bihar gerinczén elesett. Ez ereklyéket híven őrzik még most is.

Petőfi is hordott magával ily ismertető ereklyéket; különösen kardja és kardtokja oly sajtószzerű volt, hogy olyat más katona nem viselt. Tréfásan mondták róla, hogy az nem is pallos már, hanem guillotin. Ha egyébként nem, ennek a kardnak meg kell lenni, mert az nem volt értékesíthető; a mester ki Pesten készítette bizonyosan ráismerne.”⁶³ Jegyzetei is bizonyosan voltak Petőfinek. Ezekről vagy bárminő emlékekről, melyet magán viselt, s mely

⁶¹ Jókai: *Az én életem regénye*. Budapest, 1901. 7.

⁶² Jókai Mór: *Petőfi*. Budapest, 1879. A szöveget Hatvany Lajos könyvéből közlöm: *Így élt Petőfi*. 2. köt. 691.

⁶³ Jókai valószínűleg Petőfi századosi kardjára gondolt, amely bekerült a Petőfi Ház ereklyéi közé, és így most a Petőfi Irodalmi Múzeum művészeti tárában van.

nem tűnhetett el a föld felszínéről, meglehetne győződni, hogy valóban ott azon a csatateren bevégzé fényes pályakörét.”⁶⁴

Kissé lejjebb: „Felhívást kellene előterjeszteni Segesvár környékén. Ha ez nem volna sikeres, akkor a kormány feladata volna tudakozódni az orosz kormánytól.” „Azután legkülönösebben azt kellene megtudni, ki volt azon lovas csapat parancsnoka, mely Petőfit állítólag utolérte? Attól kellene megkérdezni; nem esett-e élve foglyul Petőfi” stb.⁶⁵ Ez megtörtént, hiszen Heydte⁶⁶ jelentésében szerepel egy feltehetőleg Petőfiről szóló adatleírás 1854-ből. Különös, hogy Jókai Szendrey Júliával ezen évtizedekben nem beszélt (Petőfi felesége 1868-ban halt meg), hiszen az alapvető vagy mondjuk így, akkor lehetséges utánajárásokat az özvegy második házassága előtt igyekezett elvégezni. Most folytatom az előbbi Jókai idézetet: „Személy-leírása annál könnyebb, mert megjegyzett dolog volt, hogy az egyenruházati szabályokkal daczolva, nyakraalót soha sem viselt, a mi minden katonatiszt előtt felöltővé tette. És végül, hogy nem vitették-e a leírt alak fogságra Oroszország belsejébe? S nincs-e ott most is?”

Jókai Mór Petőfi alakjáról egyik szépirodalmi művében

Befejezőképpen Jókai Mór *Politikai divatok* című regényéről teszek néhány észrevételt. A regényírónak ezt a művét nem méltatták, nem elemezték érdemei szerint, holott a regényíró kiváló művei közé tartozik. Elsőként érdemes megfontolni a regény elé írott szerzői előszó intelmeit: „Ismerős alakokat egyébiránt ne keressen e regényben az olvasó: A fényképezés szép tudomány, de nem művészet. Az életírás a historikus feladata, nem a költőé. Regényem nem élő személyeket, hanem a kort igyekezett híven visszaadni. Pest, augusztus 18-án, 1862.”⁶⁷

Nem könnyű értelmezni a Jókai által írottakat. Egy fotóművész nyilvánvalóan meghökkenne rajta, ahogy egy irodalomtörténész is. De az írónak a maga szempontjából tökéletesen igaza van. Most Jókai és a modern irodalomtudomány képviselői elnézését kérem, akik szerint a szerző halála után nem szabad foglalkozni a szerző életével, csak a műveivel. A két terület azonban teljesen mégsem független egymástól.

A regényben két alakba írta bele Petőfi alakját: a Pusztafi nevezetű költő hősbe, aki túlélte az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot, és a Zeleji Róbert nevű költőbe, aki meghalt a szabadságharcban. Érdekes felidézni, ahogy Jókai a regény elején leírja Pusztafi külsejét, hiszen ez mégiscsak Petőfire emlékeztet: „A költő magas,⁶⁸ izmos alak, barna szabadon zilált fürtökkel, kicsiny bajusszal s nálunk szokatlan spanyol kecskeszakállal. Viselete: sűrű gombos dolmány, zsinóros felöltővel, magyar nadrág és rojtos csizma, feltűrt karimájú kalap. Egészen 1861-iki divat. Csak a nyakkendő hiányzik nyakáról, melyet szabadon hagy a kétfelé hajtott fehér inggallér.”⁶⁹ Pusztafi beszélgetése során Zelejivel elmeséli, hogy azért változtatta meg nevét, mert apja megtiltotta, hogy az ő nevét viselje, minthogy korhely poéta lett. Ez érdekes, mert erről nem tud a szakirodalom. Még meglepőbb a bekezdés második fele: „Most aztán ő kért, hogy hadd viselje ő is azt, amit magam szerez-

⁶⁴ Jókai: *Petőfi*, 114.

⁶⁵ Jókai: *Petőfi*, 115.

⁶⁶ August Heydte bár dragonyos alezredes, udvarhelyi vidék katonai parancsnoka.

⁶⁷ Jókai: *Politikai divatok (1862–1863)*, Budapest, 1963. 6.

⁶⁸ Pontos adatunk nincs, hány centiméter volt Petőfi, akkor ennek még nem kellett szerepelnie a katonai adatlapon sem, de inkább az akkori átlagos magasságúakhoz tartozott.

⁶⁹ Jókai: *Politikai divatok (1862–1863)*, 29–30.

tem.⁷⁰ Petőfi öccse felvette testvére nevét, de arról nincs tudomásunk, hogy apjuk, Petrovics István is ezt tette volna. Egyébként olyan, mintha az egyik alakban, Pusztafiban az időnként arrogáns költőt, a másikban, Zelejiben pedig a szerelmes katona költőt írta volna meg Jókai. A regényben a (héjasfalvi-fehéregyházi) csatában elhunyt Zelejit Pusztafi temeti el, ahogy a római hősokeket szokták. Beleteszi holttestét egy vén fűzfába, és felgyújtja a fát. Zeleji feleségének, Szerafinnak Pusztafival küldte el a jegygyűrűjét.

Szerafinnak Szendrey Júlia lehetett az ihletője, de ahogy Jókai figyelmeztetett, a regényhős nő nem azonos a költő feleségével. Erre számos részlet utal. Például a szereplő gyermekkori barátja volt Komáromból Lávay Bélának. A városnevek egyébként a könyvben csak kezdő betűkkel vannak jelölve. Az asszony, aki már második férjével, Fertőyvel élt, továbbra is tartotta a barátságot Lávayval. Jókai maga e Lávay Béla nevű szereplőben ölt testet, akinek a felesége Judit, a színésznő Laborfalvi Róza hatására születhetett. Pusztafi elviszi a halott férj jegygyűrűjét Szerafinnak, aki a megrázó élmény következtében meghal.

Lezárásképpen Jókainak az 1848–1849-es szabadságharc utáni első írását említem meg, amely *Petőfi Sándor* címen jelent meg a Vasárnapi Újság 1856. március 2-i, 9. számában. Ez rövid élet- és pályarajz, nem mentes a hibáktól, de ezt a kritikai kiadásból is tudhatjuk. Inkább Jókai véleményét olvassuk el Petőfi költészetéről: „Az első cím alatti (cipruslombok)⁷¹ egy ifju elholt leánykához van írva, s én itt találok Petőfi költészetét legmagasabbnak. Szerelmes versei mindent fölülmulnak érzés és gyöngéd szenvedély dolgában, a mi e nemben nyelvünkön olvasható. Népdalai annyira hiven vannak a nép kedélyéből mérítve, hogy maga a nagy népdalbuvár Erdélyi János is nép ajkiról vett dalok gyanánt szedte fel azokat gyűjteményébe. Leiró költeményei, mikben a pusztákat, az omladozott csárdákat rajzolja, a legragyogóbb képzeletről tesznek tanubizonyságot.”⁷²

Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy Jókai ekkor Petőfi forradalmi verseiről a cenzúra miatt nem írhatott.

⁷⁰ Jókai: *Politikai divatok (1862–1863)*, 30.

⁷¹ *Cipruslombok Etelke sírjáról*. In: *Petőfi összes művei. Költemények*. 3. köt. Sajtó alá rendezte: Kiss József, Kerényi Ferenc, Martinkó András, Ratzky Rita, Szabó G. Zoltán. Budapest, 1997. 114–138., 140.

⁷² *Jókai Mór összes művei. Cikkek és beszédek*. 4. köt. Sajtó alá rendezte H. Törő Györgyi. Budapest, 1968. 193.



MAGOS GERGELY

Mérlegen a hivatások

*A professzionalizációs paradigma historiográfiája**

Bevezetés

A magyar tudományos életben a hivatások és a hivatások kialakulásának, vagyis a professzionalizációnak a kérdése az 1990-es és 2000-es években került a vizsgálódások középpontjába.¹ Mindez összhangban állt a rendszerváltoztatás nyomán bekövetkező átalakulásokkal, amelyek folyamán lehetővé vált a kamarák és egyéb autonóm szakmai testületek újbóli felélesztése. A témával foglalkozó legtöbb hazai tanulmány tartalmaz hosszabb-rövidebb historiográfiai áttekintést, de jellemzően mindegyik a vizsgált hivatáshoz kötődően.²

A hazai szakirodalom egyelőre nem egységes abból a szempontból, hogy milyen szóval illesse az angol *profession* kifejezést. A társadalomtudományok világából érkezők a *professzió* kifejezést honosítanák meg,³ a történészek szívesebben használják a *hivatást*⁴ vagy a 19. század vonatkozásában a *szabadfoglalkozást*.⁵ De az sem példa nélküli, hogy *szakmá*-nak fordítják az angol kifejezést,⁶ vagy szinonimaként használják a fenti kifejezéseket.⁷

* Köszönöm a tanulmány elkészítésében nyújtott segítséget Halmos Károlynak és Detre Katalinnak. A kutatást az ELTE Multidiszciplináris kutatási pályázatának „Hivatások születése – magyarországi professzionalizáció a 19–20. században” c. projektje támogatta.

¹ Természetesen vannak hazánkban is a hivatások kérdésével foglalkozó korai művek: Concha Győző: *Van-e magyar társadalom? Nincs.* [1927] In: Concha Győző: *A konzervatív és liberális elv. Válogatott tanulmányok 1872–1927.* Máriabesenyő, 2005. 266–282.

² Ebből a szempontból a legteljesebb historiográfiai áttekintést Nagy Krisztina és Kleisz Teréz végezte el: Nagy Krisztina: *Professzionalizáció- és professzióelméletek a segítő hivatások tükrében.* Esély. 21. évf. (2009) 2. sz. 85–105.; Kleisz, Teréz: *A népművelés és a szociális munka szakmásdása angolszász és magyar metszetekben. Doktori disszertáció.* Pécs, 2005. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/85760/ertekezes.pdf?sequence=5> (letöltés: 2015. aug. 13.)

³ Pokol Béla: *A professzionális intézményrendszerek elmélete.* Budapest, 1991.; Kozma Judit: *A szociális munka professzionalizációja a jóléti államokban.* In: Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2003.* Budapest, 2004. 27–53. (<http://www.tarsadalomkutatás.hu/termek.php?termek=TPUBL-A-783>); Kleisz: *A népművelés és a szociális munka*; Nagy: *Professzionalizáció- és professzióelméletek*, id. művek.

⁴ Szívós Erika: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918.* Budapest, 2009.; Vári András: *Félprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek? A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái a 19. századi Európában.* Korall, 11. évf. (2010) 42. sz. 151–178.; Keller Márkus: *A kelet-közép-európai változat. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. században Magyarországon.* Korall, 11. évf. 42. sz. 109–130.; Simon Katalin: *Sebészet és sebészek Magyarországon (1686–1848).* Budapest, 2013.

⁵ Halmos Károly – Szívós Erika: *Doktor úr, tanár úr, főszerkesztő asszony: a hivatások a köztudatban és a modern történetírásban.* Korall, 11. évf. (2010) 42. sz. 5–18.; Gyáni Gábor – Kövér

Egyik megoldás sem tökéletes. A *professzió* történelmi távlatban, a *szabadfoglalkozás*⁸ pedig napjainkban hatna anakronisztikusan. A *szakma* kifejezés sem szerencsés, ugyanis a magyar köznyelvben szaktudást, de jellemzően középfokú végzettséget igénylő foglalkozásokat értünk alatta (például gázszerelő, autószerelő), ebben az értelmében pedig messze esik a *profession* eredeti értelmétől. A *hivatással* szembeni kifogásunk pedig az lehet, hogy ez szó szerinti értelemben a latin *vocatio*, az angol *vocation* (vagy *calling*) és a német *Beruf* kifejezésekkel rokon, ami az elhivatottságra, élethivatásra utal. Ezzel szemben a *profession* kifejezésben sokkal nagyobb hangsúlyt kap a hivatások piaci szerepe.

A jelen historiográfiai tanulmányban áttekintem a hivatások és a professzionalizáció kérdésével kapcsolatos angolszász szakirodalmat, és megvizsgálom a teória alkalmazásának lehetőségeit a közép-európai térség vonatkozásában. A továbbiakban a hivatás (*profession*), a szakmai, hivatásszerű vagy professzionális (*professional*), a professzionalizáció (*professionalization*),⁹ a szakértő vagy szakember (*professional man*) és a laikus vagy kliens (*layman, client*) fogalmakat fogom használni.

Funkcionalista megközelítés

Parsons és Merton

A két világháború közötti időszakban a nagy gazdasági világválság hatására megkérdőjeleződött a szabadpiaci megoldásokba vetett hit. Az Egyesült Államokban olyan piaci-gazdasági modellek kerültek az érdeklődés középpontjába, melyek köztes átmenetet képeztek a szabadpiaci és az állami bürokratikus (szovjet) megoldások között. Ennek köszönhető, hogy egyfajta „harmadik utas” megoldásként a figyelem a hivatások kérdésre irányult az 1930-as években.¹⁰

A második világháborút követően vált népszerű kutatási témává a hivatások kérdése. A téma első jelentős teoretikusa Talcott Parsons amerikai szociológus volt. Jelentőségét mutatja, hogy a téma későbbi kutatói hozzá, illetve az általa fémjelzett funkcionalista iskolához képest határozták meg magukat. Parsons megközelítése szerint a hivatások olyan magas társadalmi státuszú, megbecsült, szakértelmet igénylő, széles körű autonómiával rendelkező foglalkozások (például orvos, ügyvéd), amelyek kulcsfontosságú, nélkülözhetet-

György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2006 [1998].

⁶ Nagy Mária: *Tanári szakma és professzionalizálódás*. Budapest, 1994.; Formádi Katalin: *Piaci hatások a professzionalizáció folyamatának változásában*. *Educatio*, 20. évf. (2011) 3. sz. 291–303.

⁷ Németh András: *A magyar pedagógus professzió kialakulásának előtörténete a 18. században és 19. század első felében*. *Pedagógusképzés*, 32. évf. (2005) 1. sz. 17–32.

⁸ A szabadfoglalkozás kifejezés érdekes etimológiai problémát jelez, ugyanis egyszerre utal a (latin eredetű) angol *liberal profession*, és az ezzel nem azonos német *freier Beruf* kifejezésekre. Míg az előbbi a szabad művészetekkel foglalkozó hivatásokra utal, addig a német kifejezés a céhektől független, szabadon mozgó szakembert jelöli. Köszönöm az észrevételt Halmos Károlynak.

⁹ Akad arra is példa, hogy *szakmásodás* fordítják a fogalmat: Vári András: *Félprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek?* Kleisz: *A népművelés és a szociális munka szakmásodása*; Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete*, id. művek.

¹⁰ Carr-Saunders, A. M. – Wilson, P. A.: *The Professions*. Oxford, 1933.; Marshall, Thomas Hamphrey: *The Recent History of Professionalism in Relation to Social Structure and Social Policy*. *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, vol. 5. (1939) No. 3. 325–340.; Parsons, Talcott: *The Professions and Social Structure*. [1939] In: Parsons, Talcott: *Essays in Sociological Theory*. Revised Edition. Glencoe, 1954. 34–49.

len társadalmi funkciót látnak el.¹¹ Tevékenységük minden esetben tudományos alapokon (*knowledge*) és ezek gyakorlati alkalmazásán (*skill*) nyugszik, ami a szakterületükhöz tartozó kérdésekben kompetenciafölényt (vagy kompetenciamonopóliumot) biztosít számukra.¹² Ez a kettősség a középkori egyetemek és a céhes képzési rendszer egymásra találásából eredeztethető.

A hivatások Parsons által felvázolt modellje több szempontból is különbözik a szabadpiacra és az államigazgatásra jellemző szerveződésektől.¹³ A hivatások horizontálisan szerveződnek, széles körű testületi és egyéni autonómiával rendelkeznek. Ezzel szemben a szabadpiaci és állami életben a hierarchikus és bürokratikus szervezések a meghatározók. A hivatások ráadásul védett piaci helyzetben vannak, hiszen a tevékenység végzése – gondoljunk csak ismét az orvosi vagy ügyvédi tevékenységre – engedélyhez vagy legalábbis végzettséghez van kötve. A legfontosabb különbséget mégis az jelenti, hogy a gazdasági életben ügyfélként (*customer*), az állami hivatalban alárendeltként (*subordinate*), a hivatásoknál kliensként vagy esetként (*client or case*) kezelik az embereket, ami morális szempontból fontos különbséget jelent. Az üzleti élet egoizmusával szemben, ahol a végső cél a vállalkozás sikere, a hivatásoknál a szolgálati etika határozza meg a kliensekhez fűződő viszonyt. A szolgálati etika előírásai szerint a szakember munkája során mindig a kliens érdekeit tartja szem előtt, ebben az értelemben tehát altruista módon cselekszik. Ez az altruizmus – véli Parsons – nem az egyéni motivációk, hanem az intézményesült viszonyok következménye.

Parsons tanítványa, Robert K. Merton tanulmányában¹⁴ az altruista viselkedést támogató intézményes környezetet vizsgálta. Álláspontja szerint a hivatások altruizmusa két tényezőre vezethető vissza. Egyfelől arra a társadalmi elvárásra, mely a védett piaci helyzetért, a magas társadalmi státuszért és megbecsültségért cserébe előírja, hogy a szakértő a kliens érdekeit tartsa szem előtt, vagyis altruista módon cselekedjen. Másfelől azonban kialakult egy intézményesült szakmai struktúra is, mely az előbb említett kiváltságok megtartását szem előtt tartva szintén az altruista viselkedést támogatja. Ennek az intézményesült szakmai struktúrának része a képzés, valamint a hivatás testülete is. Az előbbi az altruista viselkedés és a hivatás ethoszának elsajátítását biztosítja, míg az utóbbi az altruista viselkedés és a normatív szempontok betartását felügyeli.

A funkcionalisták leírása alapján a hivatások „ideáltípusa” az alábbiak szerint rajzolható meg. A hivatások fontos társadalmi feladatot ellátó, magas társadalmi megbecsültséggel és státusszal rendelkező foglalkozási csoportok. A hivatáshoz tartozó személyek a szakmai

¹¹ „The importance of the professions to social structure may be summed as follows: The professional type is the institutional framework in which many of our most important social functions are carried on, notably the pursuit of science and liberal learning and its practical application in medicine, technology, law and teaching. This depends on an institutional structure the maintenance of which is not an automatic consequence of belief in the importance of the functions as such, but involves a complex balance of diverse social forces.” Parsons: *The Professions and Social Structure*, 48.

¹² Parsons, Talcott: *Professions*. In: David L. Sills (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 12. New York, 1968. 536–547. A funkcionalisták tudományba vetett hitére vonatkozóan lásd: Merton, Robert K.: *The Normative Structure of Science*. [1942] In: Merton, Robert K.: *The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago, 1973. 267–278., magyarul: Merton Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, 2002. 634–644.

¹³ Parsons: *The Professions and Social Structure*, id. mű.

¹⁴ Merton, Robert K.: *Institutionalized Altruism: The Case of the Professions*. [1978] In: Merton, Robert K.: *Social Research and the Practicing Professions*. Cambridge, 1982. 109–134.

szocializáció és a képzés során elsajátítják a feladatuk ellátásához szükséges tudományos ismereteket, közös értékrendet, valamint hivatásetikai elveket. Tevékenységükben altruista módon, a kliens érdekeit szem előtt tartva cselekszenek. A hivatásokat az állam törvényileg elismeri és támogatja, ezen túl monopóliumot biztosít számukra bizonyos tevékenységek ellátására. A tevékenységüket autonóm módon végzik, felügyeletüket pedig a hivatás testületei (például kamarák) látják el. Tágabb kontextusban vizsgálva a hivatások funkcionalista megközelítését kirajzolódik előttünk a szabadpiac és a nyereségorientált gazdasági tevékenység olyan alternatívája, melynek alapja a moralitás, a szakértelem, a szabályozott piaci megoldások, valamint az altruizmus.

Attribútum jellegű megközelítések

Nem véletlen, hogy az 1930-as és 1960-as évek között a hivatások kérdése központi témává vált az angolszász világban. Ehelyütt három okot jelölnék meg, amelyek e kiemelt figyelem hátterében állhattak: egyrészt a hivatásokhoz sorolható szakemberek számának radikális emelkedése,¹⁵ másrészt a védett piaci helyzetben lévő, engedélyköteles foglalkozások számának növekedése,¹⁶ harmadrészt az 1930-as években a demokratikus rendszerbe, valamint a gazdasági világválság hatására a szabadpiaci megoldásokba vetett hit megrendülése. Ez utóbbi szempontból fontos kiemelni, hogy már az 1930-as évektől kezdve nagy hangsúlyt fektettek a hivatások és a demokráciák stabilitása közti összefüggés vizsgálatára is.¹⁷ A hivatások mint harmadik utas gazdasági modellek is hamar népszerűvé váltak. Olyannyira, hogy számos szociológus, köztük például Eliot Freidson ma is úgy tekint a hivatásokra, mint amelyek az állami bürokratikus rendszereknek és szabadpiaci megoldások alternatíváját nyújtják.¹⁸

A funkcionalisták úttörő munkájának eredményeképpen az 1950-es és 1960-as években két kérdés került a hivatások kutatásának középpontjába. Egyrészt az, hogy mely attribútumok, tulajdonságok különböztetik meg a hivatásokat más foglalkozásoktól, másrészt, hogy történelmileg hogyan alakultak ki ezek a hivatások.

A hivatásokat más foglalkozásoktól megkülönböztető jegyek beazonosítása elsősorban éppen azoknak a csoportoknak volt fontos, melyek igyekeztek állami elismerésre, valamint a hivatásokra jellemző kiváltságokra és társadalmi státuszra szert tenni.¹⁹ Ernest Green-

¹⁵ Halmos adatai szerint 1930 és 1960 között Angliában és Walesben a dolgozó népességén belül a hivatáshoz köthető szakemberek aránya megduplázódott. Halmos, Paul: *The Personal Service Society*. *The British Journal of Sociology*, vol. 18. (1967) No. 1. 15–16.

¹⁶ Gellhorn számításai szerint folyamatos emelkedés mellett 1952-ben 80 különböző foglalkozás volt engedélyköteles az USA-ban. (Idézi: Friedman, Milton: *Kapitalizmus és szabadság*. Budapest, 1996. [1962] 150.)

¹⁷ „[The professions] inherit, preserve and pass on a tradition [...] they engender modes of life, habits of thought and standards of judgement which render them centres of resistance to crude forces which threaten steady and peaceful evolution. [...] The family, the church and the universities, certain associations of intellectuals, and above all the great professions, stand like rocks against which the waves raised by these forces beat in vain.” Carr-Saunders – Wilson: *The Professions*, 497.

¹⁸ Freidson, Eliot: *Professionalism, the Third Logic. On the Practice of Knowledge*. Chicago, 2001.

¹⁹ Ide sorolhatjuk Goode könyvtárosokról (Goode, William J.: *The Librarian: From Occupation to Profession?* *The Library Quarterly*, vol. 31. (1961) No. 4. 306–332.), Greenwood szociális munkásokról (Greenwood, Ernest: *Attributes of a Profession*. *Social Work*, vol. 2. (1957) No. 3. 45–55.) vagy Denzin és Mettlin gyógyszerészekről írott cikkét (Denzin, Norman K. – Mettlin, Curtis J.: *Incomplete Professionalization: The Case of Pharmacy*. *Social Forces*, vol. 46. (1968) No. 3. 375–381.).

wood sokat hivatkozott, szociális munkásokról írott cikkében²⁰ nem húzott éles határt a hivatások (*profession*) és a foglalkozások (*occupation*) közé, hanem azt hangsúlyozta, hogy létezik a hivatásoknak egy ideáltípusa, melyhez bizonyos foglalkozások közelebb állnak. Vagyis a foglalkozások hierarchiájának élén az a foglalkozás (vagyis hivatás) áll, amelyekre az alábbi öt szempont a leginkább ráillik:

- a hivatás körébe tartozó tevékenységek tudományosan és módszertanilag megalapozottak (*systematic body of theory*);
- a hivatást űzőknek hatalmuk van az ügyfél felett (*professional authority*), ami kompetenciafölényükből ered;
- a közösség is elismeri és jóváhagyja a hivatás által élvezett hatalmi helyzetet és kiváltságokat (*sanction of the community*);
- létezik informális vagy formális hivatásetika (*regulative code of ethics*), mely azt a célt szolgálja, hogy megelőzze a hivatást űzők által elkövetett visszaéléseket, és amelynek megsértése szankciókat von maga után;
- a normák, értékek és szimbólumok rendszere professzionális kultúrát (*professional culture*) alkot, melyet a képzés és szakmai szocializáció során sajátítanak el, és amelynek a megsértése szintén szankciókkal jár.

A hivatások és foglalkozások elhatárolásának kudarcát éppen azok a felemelkedő hivatások okozták (könyvtárosok, szociális munkások, tanárok, nővérek, gyógyszerészek stb.), melyek nem érték el az orvosi vagy jogi hivatások rangját, de a hivatásokra jellemző attribútumok közül több is fellelhető volt náluk. Etzioni egy átmeneti kategória, a *félhivatás* (*semi-profession*)²¹ alá sorolta be ezeket a felemelkedő hivatásokat, míg Barber²² professzionális (*professional*), részben professzionális (*partly professional*) és nem professzionális (*non-professional*) viselkedésről beszélt. Az utóbbi szerző arra a következtetésre jutott, hogy annál professzionálisabb egy viselkedés, minél inkább jellemző rá az alábbi négy tulajdonság:

- magas szintű képesítéshez kötött, mely általános és szisztematikus tudáson nyugszik;
- elsődlegességet élveznek a közösségi érdekek;
- a tevékenységet etikai kódex szabályozza, magas szintű az önkorlátozás;
- magas anyagi és társadalmi megbecsültséggel jár.

Hickson és Thomas²³ kulcsfogalma a professzionalizációs folytonosság (*professionalization continuum*) volt. A vizsgálatba bevont negyvenhárom nagy-britanniai foglalkozás és a foglalkozásokra vetített huszonhat attribútum kapcsán azt a kérdést tették fel, hogy mennyire professzionalizált (*professionalized*) egy-egy foglalkozás. A két klasszikus hivatás (az orvosi és a jogi) került a hierarchia élére, ami – a szerzők állítása szerint – igazolta mérésük hitelességét.

²⁰ Greenwood: *Attributes of a Profession*, id. mű.

²¹ „Their training is shorter, their status is less legitimate, their right to privileged communication less established, there is less of a specialized body of knowledge, and they have less autonomy from supervision or societal control than »the« professions.” Etzioni, Amitai: *Preface*. In: Etzioni, Amitai (ed.): *The Semi-Professions and Their Organization*. New York, 1969. V.

²² Barber, Bernard: *Some Problems in the Sociology of the Professions*. *Daedalus*, vol. 92. (1963) No. 4. 671–673.

²³ Hickson, D. J. – Thomas, M. W.: *Professionalization in Britain: A Preliminary Measurement*. *Sociology*, vol. 3. (1969) No. 1. 37–53.

Történelmi modellek

A hivatásokról szóló diskurzus egyik fontos ágát jelentették azok a kutatások, melyek a hivatások történelmi kialakulásának folyamatát, vagyis professzionalizációját vizsgálták. Közös ezekben a kutatásokban, hogy az attribútum jellegű megközelítések fogalmkészletére és megközelítésmódjára építettek, a professzionalizációt pedig univerzális, minden hivatásnál azonos módon végbemenő folyamatként ábrázolták.²⁴

Caplow²⁵ az alábbi négy stációra osztotta a professzionalizáció folyamatát:

1. a hivatás egyesületének a megalapítása, melyből az alulképzetteket kizárják;
2. a név és titulus megváltoztatása, hogy a korábbi, alacsonyabb rangú foglalkozást űzőktől meg lehessen különböztetni a szakembereket;
3. etikai kód bevezetése;
4. politikai agitáció, hogy a hatalmat meggyőzzék az új határok fenntartásának szükségességéről.

Ezzel egy időben zajlik le a képzés feletti kontroll megszerzése, a privilégiumok kiharcolása, a viselkedési szabályok meghatározása és a hasonló hivatáscsoportokkal való kapcsolatok kialakítása. A professzionalizáció folyamata olyannyira erős – folytatja Caplow –, hogy egyaránt megfigyelhető az üzleti szférában (például bank), a nem üzleti szférában (például tudomány) és a nem önálló foglalkozások között is (például szerkesztők).

Wilensky²⁶ 1964-ben írott cikkében viszont kételkedett abban, hogy tömegesen professzionalizálódni fognak a foglalkozások. Szerinte „nagyjából harminc vagy negyven szakmára mondhatjuk azt, hogy teljes mértékben professzionalizálódott”.²⁷ A hivatás alapja ugyanis a szolgálat eszménye vagy a szolgálat ideálja, melyet szembeállított a legtöbb foglalkozásra jellemző „puszta nyereségvágygal”.²⁸ 18 hivatás történetének összehasonlító elemzését követően úgy ítélte meg, hogy „létezik a professzionalizációnak egy jellegzetes folyamata”,²⁹ mely az alábbi öt fejlődési fázist tartalmazza:

1. egy tevékenység főfoglalkozássá válik;
2. kialakul a szakképzés és az egyetemi képzés rendszere;
3. létrejönnek az első egyesületek;
4. megtörténik az állami elismerés;
5. létrehozzák a formális etikai kódexet.

Kritikai észrevételek

A második világháborút követő két évtizedben a funkcionalista megközelítés uralkodó elméletnek számított a társadalomtudományok területén. A hivatások kérdését is ennek az uralkodó paradigmának a keretein belül értelmezték, és jöllehet számos kritika érte a funkcionalista megközelítést, mind a mai napig hozzájuk képest határozzák meg magukat a té-

²⁴ Wilensky, Harold L.: *Minden szakma hivatás?* [1964] Korall, 11. évf. (2010) 42. sz. (fordította: Szívós Erika) 19–53.; Caplow, Theodore: *The Sociology of Work*. Minneapolis, 1954. 138–140.; Hughes, Everett Cherrington: *Men and Their Work*. London, 1964. [1958] 131–138.

²⁵ Caplow: *The Sociology of Work*, 138–140.

²⁶ Wilensky: *Minden szakma hivatás?*, id. mű.

²⁷ Wilensky: *Minden szakma hivatás?*, 24–25.

²⁸ „...az önzetlenség kívánalma a hivatások esetében több mint hiú beszéd. [...] Ha ő, az ügyfél nem hinne abban, hogy ez a szolgálati eszmény valóban létezik, ha azt gondolná, hogy az orvost, ügyvédet stb. a puszta nyereségvágy mozgatja, akkor kénytelen lenne úgy viszonyulni hozzájuk, mint az autókereskedőkhöz.” Wilensky: *Minden szakma hivatás?*, 23–24.

²⁹ Wilensky: *Minden szakma hivatás?*, 31.

mával foglalkozó szociológusok és történészek. Röviden sorra veszem a funkcionista megközelítéssel kapcsolatos legfontosabb kritikai észrevételeket.

Ahogy az az eddigiekből is kiderülhetett, nem sikerült konszenzusra jutni abban, mely attribútumok jellemzik a hivatásokat, és ezek történelmileg milyen sorrendben követték egymást. Ennek legfőbb oka az, hogy a hivatásokról szóló diskurzusokban keverednek a leíró és ideologikus vonatkozások,³⁰ gondoljunk csak azokra az esetekre, amikor egy-egy foglalkozás hivatás jellegét akarták igazolni. Az altruizmus, a szolgálati etika, az etikai kódex és hasonló fogalmak jelzik a hivatások morális felsőbbrendűségébe vetett hitet. Egyes szerzők például az egész társadalom morális megújulását remélték a professzionalizáció folyamatától.³¹ A funkcionista megközelítésben keveredik a szabadpiaci elvek elutasítása a hivatások önképének kritikátlan elfogadásával. Brante nagyvonalúan naívnak hívta ezt a funkcionista hagyományt.³² Arra is akad példa, hogy a professzionalizációt kutató társadalomtudós és a hivatáshoz tartozó szakértő szerepe összeér, ami szintén elkerülhetlenné teszi az értékelő aspektusok előtérbe kerülését.³³

Azt sem vizsgálták érdemben, hogy a hivatások magas társadalmi státusza, védett piaci helyzete mögött valóban társadalmi támogatottság áll-e, vagy csupán bizonyos foglalkozások hatalmi-gazdasági térnyerése. Így kívül került a vizsgálatok körén a hivatások törekvése a piaci monopólium megszerzésére, valamint az állam által is elismert, védett piaci helyzetért folytatott lobbitevékenység. A funkcionizmus elitista nézőpontja szerint ráadásul kompetencia híján a laikusoknak nincs beleszólásuk a hivatás tevékenységéhez kapcsolódó kérdésekbe. Róluk döntenek, de nélkülük.

A harmadik kritikai észrevételem az, hogy a látszólag jól operacionalizálható, külső attribútumokra (bizonyítvány, egylet, etikai kód stb.) építő hivatásfogalom látens előfeltevés-ként a szabadpályás orvosi és ügyvédi hivatást tekintette etalonnak. Hickson és Thomas tanulmánya kiváló példa arra,³⁴ hogyan befolyásolja ez a látens előfeltevés a kutatási eredményeket. Hicksonék a vizsgálatba eleve csak az egyesülettel rendelkező foglalkozásokat vették be, amivel kizártak – többek között – két olyan bürokratikus szerveződő, nagy hagyományokkal rendelkező hivatást, mint a papi és katonai, viszont beemelték a kutatásba olyan kevésbé patinás foglalkozásokat, mint a hegesztők és szállítók. Még ha elfogadjuk is, hogy a második világháborút követő angolszász világban valóban az orvosi és jogi hivatások

³⁰ Cogan, Morris L.: *The Problem of Defining a Profession*. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 297. (1955) No. 1. 105–111.

³¹ „But the personal service professionals themselves are the inheritors of two main streams of value orientation. On the one hand they are the receivers of a code, which is a fusion of the classical Hippocratic and Christian Samaritan attitudes to service and helping. On the other hand, they are the eager students of the counsellors, these twentieth century secularizers of philanthropy. [...] And the total professional complement of society, vastly increased in number and influence, is now in the process of renewing society itself. Indeed, the process of professionalization is the greatest single moral change in our Western industrial communities today.” Halmos: *The Personal Service Society*, 20.

³² Brante, Thomas: *Sociological Approaches to the Professions*. *Acta Sociologica*, vol. 31. (1988) No. 2. 119–142.

³³ Greenwood például egyszerre volt a szociális munka mint hivatás kutatója és szociális munkásokat oktató egyetemi tanár. Természetes tehát, hogy igyekezett igazolni a szociális munka hivatásszerűségét, és a hivatások önképe jelentette számára a kiindulási alapot. In *Memoriam Ernest Greenwood*. (<http://senate.universityofcalifornia.edu/inmemoriam/ernestgreenwood.htm> – letöltés: 2015. aug. 8.)

³⁴ Hickson–Thomas: *Professionalization in Britain*, id. mű.

jelentették a mintát más foglalkozások számára, egy történelmi vizsgálat során ezt a kiindulópontot akkor is tarthatatlannak vélem. Célszerűbb tehát a kutatást más jellegű hivatásokra is kiterjeszteni, ami a funkcionista megközelítés felülvizsgálatával jár együtt.³⁵

Revizionista irányzatok

Hughes és tanítványai

Nem bírálta nyíltan a funkcionista megközelítést a chicagói egyetem tanára, Everett C. Hughes, e témában írott tanulmánykötete³⁶ mégis az első alternatív elképzelést képviseli. Tézise szerint a munka szorosan hozzátartozik szociális identitásunkhoz, önképünkhöz, éppen ezért értéktelített fogalom.³⁷ Ez az identitás azonban folyton változik, ugyanis a mindennapi társas érintkezések, interakciók során alakulnak ki a munka világához köthető szerepek, valamint ezen szerepeknek a hierarchiája. Ebből következik, hogy a hivatások és foglalkozások sem rendeződnek stabil struktúrákba. A funkcionista megközelítéssel szemben tehát nem a foglalkozások hierarchiáját kell vizsgálni, hanem a munka személyes és szociális drámáját (*personal and social drama of work*), ami alatt Hughes a saját munkánk megbecsültségéért vívott mindennapi küzdelmet,³⁸ valamint a foglalkozási csoportok kollektív reprezentációját értette.³⁹ A munka társadalmi hasznosságának és morális vetületeinek hangsúlyozása minden foglalkozásra jellemző, ezért nem a különbségeket, hanem a párhuzamokat kell keresni a legalacsonyabb és legmagasabb megbecsültségnek örvendő foglalkozások között. Hughes antropológiai szemléletet képviselő tanulmányai indították el a funkcionista paradigma dekonstrukcióját.

Az 1960-as évek végére kezdett megváltozni a hivatásokról szóló diskurzus, és egyre többen viszonyultak kritikával a funkcionista megközelítéshez. Az első, nagy visszhangot kiváltó kritikai művet Hughes egyik tanítványa, Eliot Freidson publikálta 1970-ben.⁴⁰ A funkcionistaakkal szemben ő nem a hivatás külső jegyeit, attribútumait, hanem a gyakorlati munkát vizsgálta, amiből három fontos következtetést vont le. Egyrészt az olyan moralizáló megállapításokat, melyek szerint a szolgálati etika, az etikai kód vagy valamiféle altruizmus lenne a hivatások megkülönböztető jegye, elutasította. Szerinte a hivatások legfontosabb megkülönböztető jegye széles körű autonómiájuk, mellyel különleges jogot, kiváltságot kapnak saját munkájuk tudományos és gyakorlati alapjainak meghatározására és ellenőr-

³⁵ Brante például megkülönbözteti a szabadhivatásokat, a tőkés hivatásokat, politikai hivatásokat, az állami hivatásokat és az egyetemi hivatásokat. Brante, Thomas: *Professional types as a strategy of analysis*. In: Burrage, Michael – Torstendahl, Rolf (eds.): *Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions*. London, 1990. 75–93.

³⁶ Hughes: *Men and Their Work*, id. mű.

³⁷ „...a man's work is one of the more important part of his social identity, of his self [...] [...] the language about work is so loaded with value and prestige judgements, and with defensive choice of symbols [...] [...] in scientific discourse the value-loaded concept may be a blinder.” Hughes: *Men and Their Work*, 43.

³⁸ „Our aim is to penetrate more deeply into the personal and social drama of work, to understand the social and social-psychological arrangements and devices by which men make their work tolerable, or even glorious to themselves and others.” Hughes: *Men and Their Work*, 48.

³⁹ Hughes: *Men and Their Work*, 35.

⁴⁰ Freidson, Eliot: *Profession of Medicine. A Study of the Sociology of Applied Knowledge*. New York, 1970.

zésére.⁴¹ Másrészt megkérdőjelezte azt a közkeletű állítást is, hogy a hivatások tevékenysége kizárólag a tudományosságra épül. Megkülönböztette a hivatás tudományos alapjait, vagyis a tudományos hivatásokat (*research* és *scientific profession*) és a tudományos ismeretek gyakorlati alkalmazását, vagyis a gyakorló hivatásokat (*practice* és *consulting profession*). A gyakorlati munka során a tudományos ismereteken túl számos szempontot kell érvényesítenie a szakértőnek. Felhívta a figyelmet az orvosi kezelés társadalmi és szituatív jellegére. Amíg Parsons szerint a hivatások univerzálisak, racionálisak és semlegesek, vagyis a szó pozitív értelmében „független szakértők”, addig Freidson – a gyakorlati tevékenység vizsgálata alapján – azt állította, hogy sokkal inkább jellemző rájuk a partikularizmus, pragmatizmus és a tapasztalati tudásra való támaszkodás. Harmadrészt megvizsgálta a hivatások valóságteremtő erejét is. Hugheshoz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a hivatások aktív szerepet játszanak az élet olyan fontos fogalmainak meghatározásában, mint például a betegség, a bűn stb. Holott korántsem evidens – folytatja Freidson –, hogy ezek tudományos kérdések, nem pedig olyan morális kérdések, amelyekbe a laikusoknak is beleszólási jogot kellene biztosítani.

Az eddig ismertetett tézisek esetén a hivatások professzionalizációja egymástól független vagy egymással párhuzamos folyamatként ment végbe. Hughes másik tanítványa, Andrew Abbott szerint viszont a hivatások olyan rendszert alkotnak (*the system of professions*),⁴² amelyben minden változás kihat a rendszer egészére. A rendszert ugyanis a hivatások közti folyamatos határvillongások jellemzik. Minden hivatás igyekszik a társadalmi élet egy-egy szféráját illetékességi körébe (*jurisdiction*) vonni, ami egyeseknek sikerül, másoknak viszont nem. Példaként említette a spiritualizmussal foglalkozó médiumok esetét az Egyesült Államokban, akik a 19. század közepén kezdtek professzionalizálódni (saját egyet, sajtó, egyház), a századforduló idejére azonban jóformán megszűnt a mozgalom. Ennek oka – folytatja Abbott – az volt, hogy az emberi lélekkel és szellemmel kapcsolatos teendők más hivatások illetékességi körébe kerültek.⁴³ A hivatások felemelkedését és hanyatlását éppen ezért szükséges rendszerszinten is vizsgálni.

Monopolista megközelítés

A funkcionalista megközelítés kiemelte a hivatásokat a hagyományos osztályszerkezetből, olyan csoportokként értelmezve őket, amelyek a szolgálati etika szerint tevékenykednek, és mentesek a gazdasági önérdéktől. Ebben az értelemben párhuzamba állíthatók Mannheim szabadon lebegő értelmiségi csoportjával,⁴⁴ akik univerzális értékeket közvetítenek, de párhuzamba állíthatók Julien Benda írástudóival is,⁴⁵ akik a szépség, az igazság, a jóság és a tudomány apostolai. Az 1970-es és 1980-as években meghatározóvá vált kritikai irányzatok ezzel szemben a hivatásokról szóló diskurzus középpontjába a társadalmi és gazdasági

⁴¹ „...the only truly important and uniform criterion for distinguishing profession from other occupation is the fact of autonomy – a position of legitimate control over work. That autonomy is not absolute, depending for its existence upon the toleration and even protection by the state and not necessarily including all zones of occupational activity.” Freidson: *Profession of Medicine*, 82.

⁴² Abbott, Andrew: *The System of Professions. An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago, 1988.

⁴³ „In reflecting about the development of professions, then, we must develop answers that tell us why mediumship grew the way it did and why it died so quickly. [...] For these are all intimately tied to other competing professions – the clergy, the psychiatrists and neurologists, the academic psychologists who took over psychic research.” Abbott: *The System of Professions*, 30.

⁴⁴ Mannheim, Károly: *Ideológia és utópia*. Budapest, 1996. [1929]

⁴⁵ Benda, Julien: *Az írástudók árulása*. Budapest, 1997. [1927]

egyenlőtlenségeket állították, a hivatásokat pedig igyekeztek az osztályszerkezetbe, a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerébe visszahelyezni. Ebből az új nézőpontból vizsgálva a hivatások nem a társadalmi jólét előmozdításán tevékenykedő, önzetlen szakértői csoportok, hanem a gazdasági érdekeikért kollektíven küzdő foglalkozási testületek. Magali Sarfatti Larson szerint a professzionalizáció a szolgáltatások piacának ellenőrzésére és monopolizálására irányuló kollektív törekvés.⁴⁶ Ennek a törekvésnek a sikerét segíti elő, hogy a modern társadalomban felértékelődött a tudás szerepe, ami a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek új forrásává vált.⁴⁷

Miután a kutatások ráirányították a figyelmet a hivatások piacvédő tevékenységére, a szabadpiac szószólói sürgetni kezdték a hivatások számára monopóliumot biztosító védőgátak eltörlését, a deregulációt és liberalizációt. Milton Friedman például a pályára lépésnek gátat szabó engedélyezést még az orvosi hivatás esetén sem találta indokoltnak.⁴⁸

Az „uralkodó osztály” elmélete

Az 1970-es és 1980-as években már a revizionista megközelítés vált dominánssá a hivatásokról szóló diskurzusban. Nem volt azonban egyetértés a tekintetben, hogy melyik osztályba kellene besorolni ezeket a hivatásokat, és hogy a hivatásokat érintő kihívások (például a bürokratizáció) miként befolyásolják a professzionalizáció folyamatát.

Az egyik elképzelés szerint a szakértők a felemelkedés útján járnak. Elfoglalták a bürokratikus nagyvállalatok vezetői pozícióit, amit egyesek menedzseri forradalomként (*managerial revolution*),⁴⁹ mások új mandarin rend felemelkedéseként (*the rise of a new mandarin order*)⁵⁰ jellemezték. A szakértelem nélkülözhetetlenné válásának köszönhetően ez a csoport egyre több hatalommal és privilégiummal rendelkezik. E tendencia alapján Gouldner a humán és műszaki értelmiség alkotta csoportot új osztálynak (*New Class*) nevezte, mely uralkodó osztállyá (*ruling class*) válhat.⁵¹ Gouldner szerint az új osztály hatalmának és osztályhelyzetének alapja az általa birtokolt kulturális tőke (nyelv, technikák, képességek, speciális kultúra), melyet a saját érdekeit szem előtt tartva érvényesít. Ebből a nézőpontból a professzionalizmus funkcionista megközelítése – nevezetesen, hogy a nagyfokú autonómiát és a piaci monopóliumot a magas képzettséget igénylő tevékenység teszi szükségessé – pusztán ideológiai eszköz az új osztály kezében.⁵² Konrád György és Szelényi Iván az „új osztály elméletektől” inspirálva fogalmazták meg téziséket, amely szerint a szocialista rendszerben az értelmiség az állami bürokratikus pozíciók elfoglalása, vagyis a redisztribúció feletti kontroll révén osztályhatalomra tör.⁵³

⁴⁶ Sarfatti Larson, Magali: *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis*. Berkley, 1977. 50–52.

⁴⁷ „I tried to relate the problem of professions to the more general problem of intellectuals in a class society.” Sarfatti Larson: *The Rise of Professionalism*, xv.

⁴⁸ Friedman: *Kapitalizmus és szabadság*, 148–172.

⁴⁹ Burnham, James: *The managerial revolution: or what is happening in the world today*. Harmondsworth, 1945. [1941]

⁵⁰ Derber, Charles – Schwartz, William A. – Magrass, Yale: *Power in the Highest Degree. Professionals and the Rise of a New Mandarin Order*. New York, 1990.

⁵¹ Gouldner, Alvin Ward: *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class. A Frame of Reference, Theses, Conjectures, Arguments, and an Historical Perspective on the Role of Intellectuals and Intelligentsia in the International Class Contest of the Modern Era*. London, 1979. 15.

⁵² Gouldner: *The Future of Intellectuals*, 19., 37–38.

⁵³ Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, 1989. [1978]

Proletarizációs és deprofesszionizációs tézisek

Más szerzők szerint viszont a szakértelem felértékelődése és ezzel együtt az értelmiség beáramlása a bürokratikus állami és piaci szervezetekbe paradox módon éppen a professzionizáció ellen hatott. Ahogy arra Freidson felhívta a figyelmet, a hivatások legfontosabb tulajdonsága az egyéni és testületi autonómia, melybe egyaránt beletartozik a munka feltételeinek vagy éppen az előállított termék árának meghatározása, valamint a szakmai, tudományos és etikai elvek betartásának ellenőrzése.⁵⁴ Mills szerint a fizetett szakértők (*salaried professionals*) a bürokratikus keretek között éppen az autonómiájukat veszítik el, munkájuk rutinszerűvé, szabályozottá és ellenőrzötté válik.⁵⁵ Oppenheimer proletarizációnak (*proletarianization*) nevezte azt a folyamatot, melynek során az autonóm értelmiségiek helyét átveszik a fehérgalléros proletárok (*white collar proletarian type of worker*).⁵⁶ Érvelése szerint a bürokratikus szervezetek gyárszerű működése ellehetleníti a teljes munkafolyamat áttekintését, a dolgozók már csak egy-egy munkafázist látnak el. A munkafeltételeket, a munka tempóját, az előállított termék jellegét, felhasználását és árát érdemben nem tudják befolyásolni. Hasonlóan az ipari munkához, egyre inkább elválik egymástól a munka és az előállított termék. A bevétel felett szintén nem rendelkezhetnek a fehérgallérosok, az értékesítésből származó bevételből csak a bérük arányában részesednek. Így kialakulnak a fehérgalléros dolgozók között is a kollektív érdekérvényesítés technikai és módszerei, vagyis a proletárookra jellemző attitűd.

Nem csak az osztályelméletek alapján értelmezték a hivatások hanyatlását. Haug⁵⁷ szerint a deprofesszionizáció számos egyéb társadalmi folyamat eredménye: a társadalom iskolázottsági szintjének emelkedése, az informatika térnyerése, az információkhoz való könnyebb hozzáférés. Mindez demisztifikálja a szakértők tudását, ezzel párhuzamosan erősödik a laikusok azon igénye, hogy részt vegyenek a róluk szóló döntésekben.

⁵⁴ Freidson: *Profession of Medicine*, id. mű.

⁵⁵ „...professional men and women have become dependent upon the new technical machinery and upon the great institutions within whose routines the machines are located. They work in some department, under some kind of manager; while their salaries are often high, they are salaries, and the conditions of their work are laid down by rule. What they work on is determined by others, even as they determine how a host of sub-professional assistants will work. Thus they themselves become part of the managerial demiurge.” Mills, C. Wright: *White Collar. The American Middle Classes*. London, 1969. [1951] 114.

⁵⁶ „My thesis is that a white collar proletarian type of worker is now replacing the autonomous professional type of worker in the upper strata of professional-technical employment. [...] In short, bureaucratic organizational structures lead to proletarian conditions of work and, in turn, defensive reactions which can be considered the beginnings of a working-class consciousness. [...] By ‘professional’ I refer of the other end of continuum: an ‘ideal-type’ form of work having opposite characteristics from those enumerated above [...]. In brief, professional work is work in which there is discretion and judgment by the worker, in which work is not readily standardisable, and in which high levels of training remain as a memory of the criteria formerly associated with what it meant to be ‘professional’.” Oppenheimer, Martin: *The Proletarianization of the Professional*. In: Halmos, Paul (ed.): *Professionalization and Social Change*. Keele, 1973. 213–214.

⁵⁷ „Deprofessionalization is defined as a loss to professional occupations to their unique qualities, particularly their monopoly over knowledge, public belief in their service ethos, and expectations of work autonomy and authority over the client.” Haug, Marie R.: *Deprofessionalization: An Alternate Hypothesis for the Future*. In: Halmos, Paul (ed.): *Professionalization and Social Change*. Keele, 1973. 197.

Neoweberiánus megközelítés

A korábbi teóriák „visszahelyezték” a hivatásokat az osztályszerkezetbe, eltérés csak abban a kérdésben volt, hogy ez egy új uralkodó osztályt vagy egy deklasszálódó, proletarizálódó csoportot jelent-e. A neoweberiánus megközelítés ezzel szemben nem az osztály, hanem a státuscsoport fogalmát emelte elméletének központjába. Collins szerint⁵⁸ az osztályelemzések kizárólag a társadalmi szereplők gazdasági érdekeit vizsgálják. A státuscsoportok fogalma – miközben figyelembe veszi a gazdasági érdekeket és törekvéseket is – túllép ezen a szűk spektrumon, és beemeli az elemzésbe a csoportképződés más dimenzióit is, nevezetesen a közös identitást, értékrendet és életvitelt.

A neoweberiánus elképzelés szerint a hivatások elsődleges célja a piaci monopólium megteremtése, melyet Weber nyomán társadalmi kizárásnak (*social closure*) neveztek. Az alulképzetteknek vagy képzettséggel nem rendelkezőknek a szolgáltatások piacáról történő kizárását aktívan támogatja az állam is, mely képzettséghez köti a hivatás ellátását.⁵⁹ A tudásra és a szakértelemre való folyamatos hivatkozás, valamint a hivatásokra jellemző ideológia (például szolgálati etika, altruizmus) ezeket a piaci törekvéseket hivatottak legitimálni.⁶⁰ A piacok monopolizálásán túl azonban kulcskérdés a hivatások számára a piaci helyzet átkonvertálása társadalmi státuszra, megbecsültségre, elismertségre. Ahol már nem a közös gazdasági érdek, hanem a közös hit, szimbólumok és rituálék nyújtják a csoportkohéziót.

Thomas Brante tanulmányában⁶¹ a funkcionalista mítoszokkal (a szakemberek, a növekvő képzés, a biztos tudás, az altruizmus, a racionalitás, a pártatlanság és a hős mítosz) szemben határozta meg a hivatások neoweberiánus leírását (partikulárisak, önérték-értékesítő, funkcionálisan széttöredezték).

Posztmodern és poszt-professionalizációs elképzelések

Az 1970-es években következett be a posztmodern áttörés, amely a hivatások kritikáján keresztül a modern fogyasztói társadalom kritikáját is jelentette. Ennek a radikális megközelítésnek a tükrében a hivatások az elnyomó, hatalmi gépezet működtetőjévé váltak. Az elnyomott tömegek, a laikusok pedig fogyasztóként jelentek meg, akik arra lettek szocializálva, hogy a szakértők által előállított szolgáltatásokat megvegyék. Ivan Illich osztrák filozófus a 20. század közepét egyenesen a hivatások korának nevezte (*the age of professions*),⁶² melyet az emberi értékek intézményesülése, kiüresedése és elidegenedése jellemez. Így vált a betegápolás eszménye rideg orvoslássá, a világ önfeledt megismerésének vágya pedig intézményesült oktatássá. Illich szerint fontos szerepet játszott ebben a folyamatban az iskola, mely arra szocializálta az embereket, hogy elfogadják a fennálló technokrata világrendet, és maguk is fogyasztójává váljanak a szakértők által előállított javaknak, szolgáltatá-

⁵⁸ Collins, Randall: *Market closure and the conflict theory of the professions*. In: Burrage–Torstendahl (eds.): *Professions in Theory and History*, 24–43.

⁵⁹ Saks, Mike: *Defining a Profession: The Role of Knowledge and Expertise*. *Professions and Professionalism*, vol. 2. (2012) No. 1. 1–10. (<https://journals.hioa.no/index.php/pp/article/view/151> – letöltés: 2015. aug. 8.)

⁶⁰ Brante megfogalmazása szerint a kutatásnak egyszerre kell tehát megvizsgálnia a manifeszt ideológiát és a látens érdekeket. Brante: *Sociological Approaches to the Professions*, 129.

⁶¹ Brante: *Sociological Approaches to the Professions*, 130–134.

⁶² Illich, Ivan: *Disabling Professions*. In: Illich, Ivan – Zola, Irving Kenneth – McKnight, John – Caplan, Jonathan – Shaiken, Harley: *Disabling Professions*. London, 1977. 11–39.

soknak.⁶³ Nem kizárólag a fogyasztói társadalom kiüresedése veszélyezteti a társadalmat, hanem a laikusok kiszorulása a demokratikus döntéshozatali mechanizmusokból. A szakértők ugyanis – elfoglalva az államigazgatás és a média kulcspozícióit – autonóm módon határozzák meg a társadalmi igényeket, az emberi szükségleteket és a legégetőbb társadalmi problémákat, majd ezekre rögtön megoldásokat is javasolnak. Az „iskolázott társadalom” igazodik ezeknek a szakértőknek a véleményéhez, így szorítva ki önmagát a szakpolitikai kérdések (egészségügy, oktatás) megvitatásnak lehetőségéből. Az így kialakult antidemokratikus politikai rendet Illich a technokraták fasizmusának (*technofascism*) nevezte.⁶⁴

Az 1970-es években megkérdőjeleződött a modernizációs projekt, ezzel együtt pedig a tudományos fejlődésbe vetett hit, ami hatással volt a hivatások megítélésére is. Illich ennek az elbizonytalanodásnak, ennek a posztmodern szkepszisnek volt az egyik apostola. Munkái – melyekben amellet érvelt, hogy vissza kell adni a döntést a laikusok kezébe, vissza kell térni a részvételi demokráciához⁶⁵ – már ennek az új korszaknak a szellemében íródtak.

Az egyik legismertebb posztmodern gondolkodó, Michel Foucault a hivatásokról szóló vitába ugyan nem kapcsolódott be, megközelítése mégis arra inspirálta témával foglalkozó szakembereket, hogy átgondolják Foucault teóriájának és a hivatások kérdésének metszéspontjait. Foucault szerint – ahogy arra Goldstein is utal tanulmányában⁶⁶ – a modern állam és a tudományos tudás egymásra találása alapjaiban változtatta meg a hatalomgyakorlás jellegét. A feudális és abszolutista államok represszív hatalomgyakorlását egy újfajta, tudományos alapokra helyezett hatalomgyakorlási technika váltotta fel, mely nem direkt parancsuralmi rendszeren keresztül nyilvánult meg, hanem a népesség életkörülményeinek befolyásolásán keresztül. Ez a változás elképzelhetetlen volt a népeiségre vonatkozó tudás felhasználása, valamint a társadalmi intézmények (iskola, kórház stb.) széles körű elterjesztése nélkül. A kormányzás helyét lassan átvette a társadalomról való gondoskodás esz-

⁶³ „Az iskolázott társadalom összetéveszti az orvosi kezelést az egészségpolitikával, a szociális munkát a közösségi élet fejlesztésével, a rendőri védelmet a biztonsággal, a katonai erőegyensúlyt a nemzetbiztonsággal, a mindennapok taposómalmát az alkotó munkával. [...] meg fogom mutatni, hogyan vezet az értékek intézményesítése elkerülhetetlenül fizikai szennyezéshez, társadalmi polarizációhoz és pszichológiai tehetetlenséghez, a modernizált nyomor és globális hanyatlás folyamatának három dimenziójához. Ki fogom fejteni, hogy e hanyatlási folyamat hogyan gyorsul fel akkor, amikor nem anyagi jellegű igények anyagi természetű áruk keresletévé alakulnak át, s amikor az egészség, az oktatás, a személyes mobilitás, a jólét és a pszichológiai gyógyulás mind-mind különféle szolgáltatások és »kezelések« eredményeként definiálódnak.” Illich, Ivan: *A társadalom iskolátlantitása*. In: Pukánszky Béla – Zsolnai Anikó (szerk.): *Pedagógiák az ezredfordulón*. Budapest, 1998. 181. (fordította: Török Attila). „...the bodies of specialists that now dominate the creation, adjudication and implementation of needs are a new kind of cartel. [...] Today, doctors and social workers – as formerly only priests and jurists – gain legal power to create the needs that, by law, they alone will be allowed to satisfy.” Illich: *Disabling Professions*, 15–16.

⁶⁴ „The Age of Professions will be remembered as the time when politics withered, when voters, guided by professors, entrusted to technocrats the power to legislate needs, renounced the authority to decide who need what and suffered monopolistic oligarchies to determine the means by which these needs shall be met.” Illich: *Disabling Professions*, 12–14.

⁶⁵ Illich kifejezését, a „Vernacular values”-t „laikusok forradalma”-ként fordították magyarra. Illich, Ivan: *Vernacular Values*. Philosophica, vol. 26. (1980) No. 2. 47–102., magyarul: Illich, Ivan: *Laikusok forradalma*. In: Darányi Sándor (szerk.): *Megérett az idő. Ökológiai olvasókönyv*. Budapest, 1990. 86–105.).

⁶⁶ Goldstein, Jan: *Foucault among the Sociologists: The “Disciplines” and the History of the Professions*. History and Theory, vol. 23. (1984) No. 2. 178.

méje. Ehhez tudományos alapokon nyugvó demográfiai, statisztikai adatgyűjtésre volt szükség.⁶⁷ Az állam ezeknek a feladatoknak az elvégzésében nem támaszkodhatott egy szűk központi bürokráciára, ebből kifolyólag a hatalom decentralizálódott, és részesültek benne azok is, akik az újfajta hatalomgyakorlás tudományos alapjait kínálták. Ezen a ponton találkozunk egymással Foucault és Illich elmélete. Illich szemében a szakértők uralta világ a szabadság felszámolását jelentette,⁶⁸ melyben az emberek felügyelt alávetésben (*disciplined acquiescence*) élnek.⁶⁹ Foucault is összeköti a szakértők és a felügyelet kérdését. Goldstein szerint Foucault tudatosan épít a francia „*discipliné*” kifejezés (angolul *discipline*) kettős értelmére, mely egyaránt utal valamely tudományra és a felügyelet társadalmi gyakorlatára.⁷⁰ Ez a *discipliné* volt hivatva az újfajta hatalomgyakorlást kiszolgálni, miközben maga is részesült a hatalomból. Diszkurzív szempontból ez a *discipliné* felhatalmazást kapott egy társadalmi jelenség értelmezésére (például betegség, bűn), másfelől viszont maga is részesevé vált a hatalomnak az általa uralt intézményes keretek között (például börtön, kórház, üzem, iskola).

Kontinentális szakirodalom

A kontinentális európai szociológiai hagyományban a professzionalizáció sohasem vált központi témává. Ennek oka Michael Burrage szerint az, hogy a szociológia alapítói számára a hivatások kérdése nem volt központi téma (Durkheim, Weber), rosszabb esetben egyáltalán nem is foglalkoztak vele (Marx).⁷¹ A professzionalizációnak így olyan klasszikus elméletekkel kellene megbirkóznia, mint az osztály-, réteg- vagy éppen az elitelméletek. A professzionalizációs paradigma elterjedését gátolta az is, hogy a kontinentális Európában a professzionalizációhoz is kötődő olyan fogalmak és teóriák váltak központi kérdéssé,⁷² mint a polgárság (*Bürgertum*, *bourgeois*, *borghesia*), a polgárosodás (*embourgeoisement*) vagy

⁶⁷ Takács Ádám a biohatalom foucault-i fogalmáról szólva ekképpen fogalmaz: „E hatalomgyakorlási módot azonban nem csak az jellemzi, hogy tárgya már nem individuális, hanem a kollektív test, vagyis maga az »emberi népesség« –, de az is, hogy működése elsősorban nem fegyelmező jellegű mechanizmusok életbe léptetésén keresztül érvényesül. [...] Ennek az entitásnak (ti. népességnek) a felismerése sokkal inkább a politikai kalkuláció és a hatalmi procedúrák új típusainak beiktatását követeli meg: egyrészt statisztikai, demográfiai, közegészségügyi tudás politikai felhasználását, másrészt jobb élet- és munkakörülmények megteremtését célzó intézkedések bevezetését. Mindez pedig magával hozza a felmérés, megelőzés, szabályozás, gondoskodás egész társadalmat átható konkrét gyakorlatának és intézményeinek kialakítását.” Takács, Ádám: *Biopolitika és nemzeti állapot: egy foucault-i problematika rekonstrukciója*. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest, 2009. 18-19.

⁶⁸ „I could not help but observe the decline of freedom in societies in which rights are shaped by expertise.” Illich, Ivan: *The right to useful unemployment and its professional enemies*. London, 1978. 15.

⁶⁹ „All over the world, one can see the rapid encroachment of the disciplined acquiescence that characterizes the audience, the client the customer.” Illich: *The right to useful unemployment*, 21.

⁷⁰ Goldstein tanulmányában példát is említ erre a kétértelműsége: „The »well-disciplined« hospital became the physical counterpart of the medical »discipline«.” A francia eredeti szövegrész: „L'hôpital bien »discipliné« constituera le lieu adéquat de la »discipline« médicale.” Magyarul: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, 1990. [1975]

⁷¹ Burrage, Michael: *Introduction: the professions in sociology and history*. In: Burrage–Torstendahl (eds.): *Professions in Theory and History*, 62–74.

⁷² Kocka, Jürgen: *'Bürgertum' and professions in the nineteenth century: two alternative approaches*. In: Burrage–Torstendahl (eds.): *Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions*, 62–74.

az értelmiség (*Intelligenz, intellettuale*). A professzionalizációs paradigma beillesztése az európai hagyományba nem ment zökkenőmentesen. Kocka megfigyelése szerint ez az eltérő megközelítésnek tulajdonítható.⁷³ A kontinentális világot uraló polgárosodás teória (*Bürgerertum, embourgeoisement*) a kollektív mobilitás, az osztály- vagy rétegeképződést vizsgálja. Ezzel szemben a professzionalizációs paradigma középpontjában a piaci előny és a hatalom megszerzése, vagyis a konfliktus áll.

A kontinentális Európában a hivatások egyik legelső, tudományos igényű megközelítése a funkcionalista iskola korai képviselőjéhez, Emile Durkheimhez köthető, aki a századfordulón tartott előadásokat a bordeaux-i egyetemen e témában.⁷⁴ Durkheim elsősorban a korabeli Franciaország válságára kívánt megoldást találni, melynek háttérben véleménye szerint a gazdasági szereplők önzése áll. A szabad versenyes kapitalizmus keretei között a gazdasági szereplők viselkedését és a versenyben bevetett módszereket senki nem felügyeli.⁷⁵ A válság tehát nem gazdasági, sokkal inkább morális természetű. A gazdasági élet szabályozása magától nem fog bekövetkezni, az államnak kell ezt a feladatot ellátni. Ezt azonban nem direkt módon teszi meg, hanem köztes foglalkozási testületek, szervezetek révén, melyek őrködnek a tagok etikusa és erkölcsös magatartása felett. Durkheim korporatív államfelfogásában a testületek közvetítik az állam akaratát a tagok felé, de autonóm módon, az önkormányzatiság elvére épülve határozzák meg a hivatás etikáját (*professional ethics*), és felügyelik ennek betartását.

Éppen ellentétesen közelített a kérdéséhez Max Weber, aki a protestáns etika és a kapitalista szellem találkozási pontjait kereste. Mindkettőben közös a lutheri bibliafordításból eredeztethető hivatás vagy meghívás (*Beruf*) fogalma, mely egyszerre jelenti az isteni elhívást az örök életre és az Isten által alkotott evilági rend tiszteletét, a nekünk rendelt foglalkozás iránti elhivatottságot.⁷⁶ A modern kapitalista szellem – éppen a protestáns etikából eredendően – tehát nem valami önző, etikátlan viselkedést hordoz magában, ahogy azt Durkheim leírta, hanem ügybuzgalmat, a nekünk rendelt földi hivatás iránti elkötelezettséget, hivatásszerűen űzött és nyereségre törekvő hozzáállást.⁷⁷ A protestáns teológiában rá-

⁷³ Kocka: 'Bürgerertum' and professions, 68.

⁷⁴ Az előadásokat csak az 1950-es években publikálták: Durkheim, Emile: *Professional Ethics and Civic Morals*. Glencoe, 1958.

⁷⁵ „Let us see, then, how the unleashing of economic interests has been accompanied by a debasing of public morality. We find that the manufacturer, the merchant, the workman, the employee, in carrying his occupation, is aware of no influence set above him to check his egotism; he is subject to no moral discipline whatever and so he scorns any discipline at all of this kind.” Durkheim: *Professional Ethics*, 12.

⁷⁶ „Félreérthetetlen tény, hogy ebbe a német szóba: »Beruf« s talán még hangsúlyosabban angol megfelelőjébe, a »calling«-ba legalábbis belecseng egy vallásos képzet – az isten által kitűzött feladaté –, s ez annál inkább érezhető, minél hangsúlyosabban ejtjük ki a szót.” Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Budapest, 1982. [1920] (fordította: Gelléri András és Somlai Péter) 87. „A hivatás az, amit az ember mint isteni elrendelést fogad, s amihez »alkalmazkodnia« kell: ezt az értelmezést erősítik meg azok a gondolatok is, hogy a hivatásvégzés így vagy úgy az a feladat, melyet Isten tűzött ki.” Weber: *A protestáns etika*, 109.

⁷⁷ „...»a modern kapitalizmus szelleme« kifejezést használjuk annak az érzületnek a megjelölésére, amely hivatásszerűen, rendszeresen és racionálisan törvényes nyereségre törekszik.” Weber: *A protestáns etika*, 69.

adásul a földi pályafutás sikere az örök üdvösségre való elhivatottság jele is egyben, így a sikeres pályafutás – beleértve a sikeres gazdasági tevékenységet is – vallási értelmet kap.⁷⁸

Jóllehet a hivatások kérdésének Durkheim és Weber révén erős hagyománya lehetne a kontinentális Európában a professzionalizáció – angolszász hatásra – csak az 1980-as és 1990-es években kezdett népszerű kutatási témává válni.⁷⁹ A kutatók előtt álló legfontosabb megválaszolandó kérdés az volt, hogy mennyiben alkalmazható a teória Európa társadalmának és történetének megértése szempontjából. A most következő részben elsősorban a német szakirodalom eredményeire fogok támaszkodni.

Az európai hivatások történetét illetően két kérdésben alakult ki viszonylagos konszenzus. Egyrészt abban, hogy Európában az állam szerepe a professzionalizáció folyamatában sokkal meghatározóbb volt, mint az angolszász világban. Magali Sarfatti Larson szerint nem véletlen, hogy a professzionalizációs elmélet éppen az angolszász országokban jelent meg, amelyek a *laissez-faire* kapitalizmus mintapéldányai. Ezekben az országokban a hivatások a tudás és a tudás alkalmazása (*knowledge and skill*) révén piaci előnyre, monopol piaci pozícióra tettek szert. Az állam szerepe az volt ebben a folyamatban, hogy jogilag is elismerte a védett piaci helyzetet.⁸⁰ Európában ezzel szemben a bürokratikus és centralizált állam kezdeményezően lépett fel, erőfeszítéseket tett, hogy létrehozzon, fejlesszen és megerősítsen bizonyos hivatásokat. Sőt Kocka szerint Németország esetén a professzionalizáció az állami bürokratikus rendszer keretén belül indult útjára, és az állami hivatások jelentették később a mintát a szabadfoglalkozások (például orvosok) számára is.⁸¹ A hivatások történetét később is végigkísérte az állami felügyelet, ösztönzés és beavatkozás.⁸² Torstendahl szerint lényeges különbség továbbá, hogy az angolszász világban a piac szabályozását és felügyeletét a testületek, Európában viszont az állam látta el.⁸³ Siegrist a nagyobb állami szerepvállalás okát a modernizációs versenyben látja. Az egymásra is veszélyt jelentő európai birodalmak számára a politikai stabilitás mellett kulcskérdés volt a lakosság életkörülményeinek javítása, a gazdasági, technológiai és társadalmi fejlődés biztosítása, és ebben fontos szerep hárult a hivatásokra is.⁸⁴ Ez a paternalista hozzáállás nyilvánult meg a Közép-

⁷⁸ „...minden körülmények között az evilági kötelességek teljesítése az egyetlen út Isten tetszésének elnyeréséhez, hogy Isten ezt és csakis ezt akarja, s hogy éppen ezért Isten előtt teljességgel egyenlő minden bevett hivatás.” Weber: *A protestáns etika*, 99.

⁷⁹ Voltak természetesen korábbi tanulmányok is. Hesse, Hans Albrecht: *Berufe im Wandel. Ein Beitrag zum Problem der Professionalisierung*. Frankfurt, 1968.

⁸⁰ Sarfatti Larson: *The Rise of Professionalism*, XVI–XVIII.

⁸¹ Kocka: *‘Bürgertum’ and professions*, 72–73.

⁸² Rüschemeyer, Dietrich: *Professionalisierung. Theoretische Probleme für die vergleichende Geschichtsforschung*. In: Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Geschichte und Gesellschaft* 6. Professionalisierung in historischer Perspektive. Göttingen, 1980. 317.

⁸³ Idézi Evetts, Julia: *Professions in European and UK markets. The European professional federations*. *International Journal of Sociology and Social Policy*, vol. 20. (2000) No. 11/12. 4.

⁸⁴ Siegrist, Hannes: *The Professions in Nineteenth-Century Europe*. In: Harmut Kaelble (ed.): *The European Way. European Societies during the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New York, 2004. 70–73.

Európában népszerű kamerализmusban is.⁸⁵ A nagyobb állami szerepvállalás ebből a szempontból összeköthető a megkésett modernizáció, az elmaradottság kérdésével is.⁸⁶

Bár az állam fontos szerepet játszott a hivatások professzionalizációjában, ez nem jelenti azt, hogy a hivatások nem vettek részt aktívan ebben a folyamatban. Szerencsésebb kölcsönös egymásrautaltságról beszélni. Az állam támaszkodott a hivatásokra, amikor törekvéseit végre kellett hajtani, de a hivatások is számíthattak az állam támogatására saját céljaik elérésében.⁸⁷ Az állam és a hivatás szoros kapcsolata különösen a két világháború közötti történelem tükrében válik nyilvánvalóvá. Az állam közreműködött a hivatások megerősítésében (például kamarák létrehozása és megerősítése), cserébe viszont elvárta a diktatúra céljainak kiszolgálását.⁸⁸ Ebből a szempontból nézve érdemes azt is megvizsgálni, hogy milyen összefüggés figyelhető meg a liberális demokráciák stabilitása és a hivatások felemelkedése között.⁸⁹

A másik kérdés, amiben konszenzus alakult ki, az, hogy Európában az egyetemeken belül indult el a hivatások kialakulásának folyamata. Parsons megállapítása szerint ez ellentétben áll az angolszász típusú professzionalizációval, ahol a hivatások az egyetemeken kívül, a hagyományos céhes intézmények keretein belül indultak fejlődésnek.⁹⁰ A professzionalizáció Németországban is az egyetemeken belül vette kezdetét (*academic occupation, akademische Berufe*). Ebben a fejlődésben kulcsszerepet játszott az abszolutista állam, tetten mindezt az állami közigazgatás modernizálása és fejlesztése érdekében.⁹¹

A fentiek alapján – nyilván sematikus, leegyszerűsítő módon – a téma számos kutatója egyetértett abban, hogy létezik a professzionalizációnak egy angolszász és egy kontinentális modellje.⁹² McClelland⁹³ megkülönböztette a belülről (*from within*) és felülről (*from above*) zajló professzionalizációt. A belülről zajló professzionalizáció sajátossága az, hogy a közös identitás, a közös képzés és a közös érdekek mentén a hivatáshoz tartozók meggyőzik az államot és a közvéleményt, hogy különleges kiváltságokat és autonómiát kapjanak. A felülről zajló professzionalizáció a feltörekvő hivatásokra jellemző, amelyek vonzódnak tartva a már professzionalizálódott hivatások által elért kiváltságokat, igyekeznek hasonlítani hozzájuk. Ez annyiban feleltethető meg az európai fejleményeknek, hogy az állami bürokráciára

⁸⁵ Madarász Aladár: *Kamerализmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből*. Közgazdasági Szemle, 49. évf. (2002) 10. sz. 838–857.

⁸⁶ Gerschenkron, Alexander: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest, 1984. [1951]

⁸⁷ Cocks, Geoffrey – Jarausch, Konrad H. (eds.): *German Professions 1800–1950*. New York, 1990. 12–13.

⁸⁸ Jarausch, Konrad H.: *The Unfree Professions. German Lawyers, Teachers and Engineers. 1900–1950*. New York, 1990.; Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest, 2001.

⁸⁹ Sciulli, David: *Continental Sociology of Professions Today: Conceptual Contributions*. Current Sociology, vol. 53. (2005) No. 6. 918. Ebből a szempontból az alapvető kérdésfeltevés 1933 óta nem sokat változott (Carr-Saunders–Wilson: *The Professions*, id. mű).

⁹⁰ Parsons: *Professions*, id. mű.

⁹¹ McClelland, Charles E.: *The German experience of professionalization. Modern learned professions and their organizations from the early nineteenth century to the Hitler era*. Cambridge, 1991.; Cocks–Jarausch: *German Professions*, id. mű.

⁹² Sciulli: *Continental Sociology*, 919.

⁹³ Idézi Evetts, Julia: *Sociological Analysis of Professionalism: Past, Present and Future*. Comparative Sociology, vol. 10. (2011) No. 1. 11.

jellemző képzési és minősítési rendszer mintául szolgált az egyetemi hivatások (*academic occupation*) számára is, vagyis a professzionalizáció mintakövetéssel, „felülről” zajlott le. Neal és Morgan⁹⁴ szerint az Egyesült Királyságban a professzionalizáció alulról felfelé (*bottom up*), spontán módon, szerves fejlődés eredményeképpen ment végbe. Ebben a folyamatban a legfontosabb szerepet a hivatás testületei játszották. Németországban viszont felülről lefelé (*top down*) zajlott le ez a folyamat. Az állam szabályozta a képzéseket, az engedélyeket, az etikai elveket, a kamarát és a viselkedési szabályokat. A kevésbé szerencsés irányjelző fogalmaknál (alulról-felülről, belülről-felülről) mindenképpen található Collins⁹⁵ megkülönböztetése, aki „bürokratikus tisztviselők” (*bureaucratic office-holders*) jelzővel illeti a kontinentális modellt, amelyben a hangsúly a közjó és a közérdek szolgálatán van. Ezzel szemben az angolszász modellben „engedéllyel ellátott piac-monopolizálókról” (*licensed market-monopolizers*) beszélhetünk, ahol a hangsúly a legkedvezőbb áron elérhető, minőségi szolgáltatáson van. Siegrist⁹⁶ – az állami szerepvállalás mértékétől és a foglalkozások hierarchiájának kortárs megítélésétől függően – négyféle modellt sorol fel:

- céhek (*guild societies*) az ancien régime idején;
- a 19. századi európai centralizált-bürokratikus államok keretein belül működő hivatások (*state professions*);
- szabadfoglalkozások (*liberal professions*) a 19–20. századi angolszász világban;
- neokorporatív hivatások (*neocorporative professions*) a kortárs európai jóléti államokban.

Összegzésként a különbséget úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az angolszász céhszerű, piacorientált modellel szemben Európában a hivatások kialakulására nagyobb hatással volt az állam, a professzionalizáció központja pedig az állami fenntartású egyetem volt.

Összegzés

A második világháborút követően a hivatások értelmezésében egyeduralmukodóvá váló funkcionalista elképzelés nyomán tisztázódní látszott az a kérdés, hogy milyen formális jegyek alapján tekinthetünk egy foglalkozást hivatásnak. Konszenzus alakult ki abból a szempontból, hogy hivatások alatt olyan magas képzettséget és gyakorlati tudást igénylő foglalkozásokat értünk, amelyek széles körű felhatalmazással rendelkeznek egy-egy tevékenység ellátását illetően. A hivatáshoz tartozók munkáját etikai kódex szabályozza, amelynek betartását a hivatás testülete felügyeli.⁹⁷ Az 1960-as évek végétől kezdve azonban ezt a konszenzuálisnak tekinthető értelmezést több oldalról is kritika érte. A hivatások testületeiben egyre többen a piaci érdekvédelem eszköztét látták, és egyre többen kezdték el vizsgálni a hivatásoknak és a politikai döntéshozóknak a kapcsolatát.⁹⁸ A monopólium kérdését az elemzés középpontjába állító szerzők gyakran követelték a deregularizációt, a piaci korlátok lebontását. A hivatásokat eközben újabb kihívás érte a laikus mozgalmak részéről, amelyek követelték, hogy a szakmainak álcázott, valójában morális-erkölcsi kérdésekre a civilek is bele-

⁹⁴ Neal, Mark – Morgan, John: *The Professionalization of Everyone? A Comparative Study of the Development of the Professions in the United Kingdom and Germany*. European Sociological Review, vol. 16. (2000) No. 1. 9–26.

⁹⁵ Idézi Evetts: *Sociological Analysis of Professionalism*, 15.

⁹⁶ Idézi Sciulli: *Continental Sociology*, 930–931.

⁹⁷ Parsons és követői.

⁹⁸ Ide sorolhatjuk Magali Sarfatti Larsont.

szólhassanak, a szakértők munkáját pedig kontroll alatt tarthassák.⁹⁹ A radikálisabb hangok egyenesen az emberi önrendelkezés teljes elvesztését látták a szakértők egyre növekvő hatalmában, mely a demokratikus berendezkedést veszélyezteti.¹⁰⁰ Ez a revizionista értelmezés – megtörve a funkcionalista elmélet uralmát – az 1970-es és 1980-as években vált dominánssá. Ezzel párhuzamosan vita bontakozott ki azokról a trendekről, melyek a szakemberek és hivatások jövőjét befolyásolják. A szakértők hatalmának növekedését hangsúlyozó szerzők egy új értelmiségi uralkodó osztály felemelkedéséről írtak. Mások viszont a bürokratikus vállalatok térnyerésére fókuszálva proletarizálódást, elszegényedést, autonómiavesztést vizionáltak. Új szempontot jelentett az 1980-as években a neoweberiánus megközelítés, mely a piaci monopolista teóriát ötvözte a státuszcsoportok képződésének weberi elméletével. Elképzelésük szerint egyszerre kell megvizsgálni a piaci és a társadalmi kizárás folyamatát. A kontinentális szociológiai narratívába csak nehezen tudott beilleszkedni az angolszász eredetű professzionalizációs elmélet. Az 1980-as és 1990-es években kezdődött meg a szisztematikus kutatás, melynek eredményeképpen konszenzus alakult ki abból a szempontból, hogy a hivatások történetére a kontinentális Európában sokkal nagyobb hatással volt az állam és az egyetemek fejlődése. Hazánkban a téma csak a rendszerváltást követően került előtérbe, az autonóm szakmai szervezetek és kamarák reorganizációjával együtt.

A szakirodalmi áttekintést követően világossá válik, hogy a funkcionalista paradigma óta nem sikerült olyan egységes elméleti keretet találni, mely választ adna arra a kérdésre, hogy mely foglalkozásokat tekinthetjük hivatásoknak. A téma szakértői eklektikusan alkalmazzák a funkcionalisták által meghatározott attribútumokat és ezeknek az attribútumoknak a revizionista értelmezését. Ebből az eklektikus képből következik, hogy a téma számos szakértője már nem is törekszik arra, hogy szigorú elméleti kereteket határozzon meg,¹⁰¹ mások egyenesen időpocséklásnak tartják a pontos definícióra való törekvést.¹⁰²

Valóban igaz, hogy az egyes hivatások számos tényezőben eltérnek, például 1. az általuk nyújtott szolgáltatások jellegében; 2. foglalkoztatási szerkezetükben (önállóak, bürokratikus állami szektorban tevékenykedők, privát cégeknél dolgozók); 3. ügyfeleik jellegében és társadalmi státuszában (például közjegyző, szociális munkás, tanár); valamint ezekből következően 4. társadalmi és gazdasági helyzetükben.

A professzionalizációt több kontextusból érdemes vizsgálni:¹⁰³

- az intézményes keretek között zajló képzés szempontjából, ahol a professzionalizáció a tudást és annak alkalmazását jelöli, valamint a tudás felértékelődését a társadalom egészében;
- a munkamegosztás szempontjából, ahol a professzionalizáció arra a gyakorlati szak tudásra utal, amely meghaladja a laikus tudást;
- gazdasági szempontból, ahol a professzionalizáció a monopólium megszerzésének folyamatára utal;
- politikai és társadalmi szempontból, ahol a professzionalizáció a szakmai identásra és azokra az erőfeszítésekre utal, melyekkel a közös szakmai és társadalmi érdekeket népszerűsítik.

⁹⁹ Eliot Freidson.

¹⁰⁰ Ivan Illich.

¹⁰¹ Sciulli: *Continental Sociology*, 919.

¹⁰² Evetts: *Sociological Analysis of Professionalism*, 3.

¹⁰³ Siegrist listája, idézi Sciulli: *Continental Sociology*, 924.

A különböző kontextusok vizsgálata azonban egy ponton összeér. A professzionalizáció elképzelhetetlen valamely foglalkozási csoport kollektív felfelé mobilitása nélkül, de azt is érdemes szem előtt tartanunk, hogy a professzionalizáció reverzibilis folyamat, bármely hivatás deprofesszionalizálódhat. Figyelembe kell azt is vennünk, hogy ezek a folyamatok egy többszereplős térben játszódhatnak le. Nem vizsgálhatjuk a hivatásokat egymástól független entitásként, kizárólag más hivatások kontextusában. Az állam mint szabályozó ennek a többszereplős térnek az egyik legfontosabb résztvevője, de a laikus közönség is folyamatosan megkérdőjelezi a hivatások kompetenciamonopóliumát, és beleszólási jogot, civil kontrollt, valamint nagyobb transzparenciát követel. Ebben a többszereplős térben tehát meg kell vizsgálnunk:

- a kliens és hivatás kapcsolatát (kompetenciamonopólium, információs szakadék, kiszolgáltatottság, civil kontroll igénye, a hivatások egyénre és társadalomra kirótt ajánlásai);
- a hivatások egymáshoz való viszonyát (határviolációk, paraprofessziók, feladatdelegálás és feladatelvonás);
- a hivatás és állam kapcsolatát (az állam szerepe a képzésben, a hivatás létrehozásában, a piaci monopólium elismerésében, a hivatások hatása a politikai rendszerre, a hivatások szerepe a különböző politikai rendszerekben, a társadalmi és politikai stabilitásban);
- a lakosság és az állam kapcsolatát (a felvilágosult abszolutizmus, a kamerализmus, a jóléti állam koncepciója hogyan befolyásolta a hivatások helyzetét).



Források a Csanádi Egyházmegye 1848–1849-es történetéhez

A Csanádi Római Katolikus Egyházmegye 1848–1849-es forradalom és szabadságharc alatti története jól mutatja, milyen sok, eddig feltáratlan forrással rendelkezünk még az ilyen viszonylag jól feldolgozott történeti időszakokat illetően is. Az egyházmegye, amely az egész Bánságot, továbbá Arad, Csanád és Csongrád megye egy részét is magában foglalta, Magyarország egyik legváltozatosabb régiója volt nemzetiségi hovatartozás és vallási megoszlás szempontjából is. Területén németek, magyarok, románok, szerbek, bolgárok, szlovákok, franciák és számos más nemzetiségű hívó is élt. A betelepítések, a természetes szaporodás és a közegészségügyi viszonyok javulása következtében – a századelővel összevetve – jelentősen nőtt az egyházmegye területén élő lakosság és ezzel együtt a katolikus hívek száma is. 1847-ben az egyházmegye területén 1 526 431 fő élt, akik közül 441 956-an voltak latin szertartású római katolikusok. Az utóbbiak lelki gondozásáról, továbbá más, az egyházmegyéhez köthető feladatokról 315 felszentelt papnak kellett gondoskodnia. Az ortodox hívók száma (980 817 fő) jelentősen meghaladta a latin szertartású katolikus egyház híveinek létszámát, míg az evangélikusoké (33 573 fő) és a reformátusoké (34 376 fő), továbbá a görög katolikusoké (23 089) és az izraelitáké (12 633 fő) jelentősen elmaradt amögött.¹

Lonovics József csanádi püspök – konzervatív politikai beállítottsága dacára – 1848-ban támogatta a Batthyány-kormányt és a békés polgári átalakulást. Tagja volt az 1848. március 15-én Bécsbe induló országgyűlési küldöttségnek, március 18-án az országgyűlésen pedig kijelentette, hogy a magyar püspöki kar örökre lemond a tizedről. 19-én azt írta papjainak, hogy az új törvények nagy jótéteményt jelentenek a népnek és a papságnak.² Májusban belépett a Párizsban megalakult *Institut d' Afrique* egyesületbe, amelynek célja a rabszolgatartás eltörlése és a rabszolga-kereskedelem megszüntetése volt. Ugyanabban a hónapban körlevélben intette híveit, hogy tartózkodjanak az antiszemita megnyilvánulásoktól, egyúttal figyelmeztette papjait, hogy az antiszemita kilengéseknek híveik célszerű oktatásával vegyék elejét.³

1848. június 25-én Lonovicsot az uralkodó egri érsekké nevezte ki, új hivatalát azonban pápai megerősítés hiányában sohasem foglalhatta el. Az 1848 nyarán összeült első népképviseleti országgyűlés sikeréért nyilvános imákat rendelt el egyházmegyéjében. Részt vett az uralkodóhoz intézett, 1848. októberi püspöki memorandum kifejezéseinek mérséklésében, és híveit pásztorlevélben szólította fel a haza védelmére. 1849. január elején tagja volt az Alfred zu Windisch-Grätz herceg altábornagyhoz küldött békedelegációnak is. Csanádi püspökként 1849 januárjában helynökét az osztrák hatóságoknak történő engedelmességre utasította, majd márciusban 2000 forintot küldött Windisch-Grätz-nek a magyarországi

¹ *Schematismus venerabilis cleri Dioecesis Csanadiensis, ad annum Jesu Christi MDCCCXLVII.* Buda, é. n. 103–105.

² *Bánsági Magyar Pantheon.* Szerkesztette: Bodó Barna. Temesvár, 2009. 40–41.; Hermann Egyed: *Lonovics József.* In: Négy papi arckép. Vigilia, 13. évf. (1948. március) 3. sz. 132–136.

³ Lonovics József – Makra Imrének. Temesvár, 1848. május 20. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára. Litterae Officii Ordinariatus Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848. Szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 954/1848.)

császári katonai kórházak támogatására. Az osztrák minisztertanács javaslatára Ferenc József Lonovics érseki kinevezését meg nem történtnek, a csanádi püspökséget pedig megüresedettnek nyilvánította. A szabadságharc leverését követően a császáriak fogságba vették, lemondatták javadalmáról és a melki bencés kolostorba internálták, ahol több jelentős egyházi tárgyú művet is írt. 1853-ban megengedték neki, hogy rang és főpapi jelvények nélkül Bécsben telepedhessen le. Több ízben meglátogatta Döblingben Széchenyi István grófot, és találkozott Johann Rechberg gróf osztrák miniszterelnökkel is. 1860-ban térhetett haza, 1867-ben bekövetkezett halála előtt kalocsai érsekké nevezték ki.⁴

Noha történeti köztudatunkban szinte csak a Lonovics utódjának kinevezett Horváth Mihály neve forrt össze a forradalommal, valójában a csanádi egyházmegye lelkipásztorainak jelentős része támogatta a szabadságharcot. A papság döntő többsége ráadásul Pfeiffer József szentannai esperes-plébános vezetésével alkotmányos egyházkormányzatot és a kötelező cölibátus eltörlését is sürgette. Az egyházfegyelmi zavarok felszámolása Csajághy Sándor püspökségére (1851–1860) várt. Az új püspököt, aki korábban kalocsai kanonok volt, kifejezetten politikai szempontok figyelembevételével nevezték ki csanádi püspökké. Olyan vezetőt kerestek az osztrák politikusok, akinek tekintélye van a papság előtt, és aki képes megregulálni a jelentős kiterjedéssel bíró, három ortodox püspökséggel is érintkező egyházmegye lázadó papságát.⁵

Az alábbiakban főként a Csanádi Egyházmegye papságának mindennapjaiba kívánunk bepillantást engedni olyan források segítségével, amelyeket még nem publikáltak. Az iratokat úgy válogattuk össze, hogy azok tükrözzék a papság jelentős részének politikai nézeteit, teológiai felfogását és társadalmi szerepvállalását. Nem adunk közre korábban már publikált forrásokat, így többek között a zsinati előkészületekre vonatkozó iratokat sem. Az idegen nyelvű forrásokat saját fordításunkban közöljük.

Lonovics József – Makra Imre alesperes, makói plébánosnak

Temesvár, 1848. május 20.

Nagytiszteletű Alesperes s Plébán Úr!

Kedves Fiam!

A felebaráti szeretettel, melyet Üdvözítőnk valamennyi embertársaink irányában kötelességünké tett, merőben ellenkezik a zsidók ellen több helyen szánandó kitörésekben jelentkező gyűlölet;⁶ s felhívva érzem magamat Cz. Uraságotat, s általa a kerületébéli lelkész urakat e hó 19-ről 944. sz. a. kiadott körlevelém⁷ kapcsában is figyelmeztetni: miszerint amennyiben híveik közt hasonló ellenszenvet tapasztalnának, azt célszerű oktatások s felvilágosítások használatával a lelkipásztori hatáskör korlátai közt legyőzni, s híveiket a zsidók iránti türelemre s kéméletre bírni igyekezzenek. Többire atyai s püspöki áldásom mellett állandóan vagyok

⁴ Zakar Péter: *Püspöki életrajzok a 19. századból I. (Lonovics József és Horváth Mihály)*. Deliberationes, 3. évf. (2010) 2. sz. 209–220.

⁵ Vortrag des Ministers des Kultus und Unterrichtes, Leo Grafen von Thun vom 4. März 1851 wegen Wiederbesetzung des Csanader Bisthums. Bécs, 1851. március 4. Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof-, und Staatsarchiv. Kabinetkanzlei-Vorträge Kt. 3. M.R.Z. 1851:765.

⁶ 1848 tavaszán több magyarországi városban antiszemita zavargások voltak, így többek között Pozsonyban, Vágújhelyen, Szombathelyen, Székesfehérváron és Pesten is. Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest, 1998. 25–53.

⁷ Az említett körlevél szövegét az egyházmegye 1848-as protokollumából kitépték.

C[íMZETT] Uraságodnak
Krisztusban kész jóakaró atya
Jó[z]sef Csanádi Püspök

Makói Szent István Király Plébánia levéltára. Litterae Officii Ordinariatus Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848. Szám nélkül (eredeti ikt. szám: 954.). Az iratot június 5–13. között körözték a kerület plébániáin.

Lonovics József – Makra Imre alesperes, makói plébánosnak

Temesvár, 1848. június 13.
Nagyiszteletű Alesperes s Plébán Úr! Kedvelt Fiam!

Nincs ellene semmi kifogásom, hogy a kerületi gyűlések jegyzőkönyve jövőre magyarul szerkesztessék.⁸ Mit is a kerületi lelkész uraknak ez iránt hozzám intézett kérése következtében Önnel azon megjegyzés mellett tudatok, miszerint a lelkészek szabadságában állandóan teendő folyamodványait a szentszékieken kívül más tárgyakban is, honi nyelven fogalmazni. Többire atyai s püspöki áldásom mellett állandóan vagyok

C[íMZETT] Uraságodnak
Krisztusban kész jóakaró atya
Jó[z]sef Csanádi Püspök.⁹

Makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinariatus Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848. Szám nélkül (eredeti ikt. szám: 1848:1095.).

Klobucsár Endre – Fábry Ignác címzetes püspök, püspöki helynök számára

Óbesenyő,¹⁰ 1848. július 7.
Méltóságos Püspöki Helyettes úr!

Folyó hó 5-kén Méltóságodhoz intézett alázatos kérésemhez csatolom városunkon keresztül utazóktól hallott szomorú híreket is, melyek szerint Nagybecskereken, Écskán és főképp Perlaszon a rácok szerbekkel összecsatolva minden személyválogatás nélkül megtámadják a reform embereit.¹¹ Ezen rabló és napról-napra szaporodó csapat életmentésre kényszerít minden szabadságnak, egyenlőségnek és testvériségnek örülő embert, minden nap szomorkodva látunk négy-öt podgyásszal, búslakodó anyával terhelt szekereket átutazni városunkon, mely szomorú asszonyosságok tűzbe hagyván nemzetért halálra kész szeretett férjeiket, sírva panaszkodnak, mily durván bánnak velök és jószágukkal. Valóban megindul az ember szíve, midőn lakhelyét, midőn szülőhelyét odahagyott családot szemlél.

⁸ A magyar nyelv bevezetését a kerületi ülések jegyzőkönyvi nyelveként követelte a pest-budai papság is, igaz, ők a szertartások egy részét is magyarul tartották volna. *Zsinatok a Csanádi Egyházmegyében a 19-20. században*. S. a. r.: Zakar Péter. Budapest, 2016. 135.

⁹ 1849. augusztus 16. Scitovszky János primás, esztergomi érsek rendeletével visszaállította a latin nyelv használatát az egyházban. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: TRKEL) *Protocollum officii dioecese Csanadiensis de anno 1849 sub Gubernio Excellentissimi Domini Josephi Lonovics. Munus Vicariale a 1a Martii 1849 usque 15am Augusti 1849 Reverendissimo Suo Stephano Oltványia 16a Augusti usque 31am Xbrii 1849 Illmo D. Ignatio Fabry obeunte*. Nr. 326.

¹⁰ Óbesenyő Torontál megyei bolgár település.

¹¹ A szerb felkelők egyik központi tábora 1848 nyarán Perlasz közelében alakult ki. A táborot négyszög alakú, zárt sáncsal vették körül, s ehhez a táborhoz csatlakozott a német-bánsági (pancsovai) határőr gyalogezred legénységének a zöme is. Olchváry Ödön: *A magyar függetlenségi harc 1848–1949-ben a Délvidéken*. Budapest, 1902. 16.

Városunkból 7-kén 200-an vannak rendelve a kordonra. Hogy ha tehát Méltóságod életem, melynél egyebem sincs, végkockára méltóztatik vetni, amit mély belátásával párosult ápolásától nem remélhetek, akkor könyörgésim, melyekkel Méltóságodnak alkalmatlankodom, visszhangra nem találnak, és így én talán papi pályámat még hajnala hasadtakor végezni kényszeríttetem.

Elég nekünk bolgárjainkat, kik Törökországból szakadtak, féken tartani.

Legújabb hírek szerint az embert oda sem eresztik ahova szándékozik, netalán tehát esmervén természetemet utasítván Perlaszra kedélyem felizgattatván valami ellenséggel találkozáván, annak erősebb karjai által végeztessen ki e mulandó világból; alázatosan kérem Méltóságodat, mint még a Papneveldeben tapasztalt tapasztalt [!] nagylelkű pártfogómat,¹² méltóztatnék mostani állásomban hagyni, és helyettem tapasztaltabb egyént Perlaszra rendelni; midőn kérésemet ismételve kézcsókolás mellett esengnék kegyelemért, és magamat ajánlanám kegyes indulatiba vagyok Méltóságodnak

legalázatosabb szolgája

Klobucsár Endre

Óbesenyői segédlelkész¹³

Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: TRKEL) Personalien Klobucsár András 1848:1275.

Tímáry Béla – Fábry Ignác címzetes püspök, püspöki helynök számára

Szentanna, 1848. július 10.

Méltóságos címzetes püspök, püspöki helyettes úr!

A hadügyminiszternek¹⁴ Arad megye közönségéhez bocsátott felszólítása következtében az 1848-ik évi július 4-én Aradon tartott bizottmányi ülés végzését ide / mellékelve annak érdeme nyomán alázatos jelentésemet teszem, miszerint én, hogy példámmal a Szt. annai vonakodó nemzetőrsereget a haza védelmére felbuzdítsam,¹⁵ és ezáltal a jelen nehéz körülmények között a megyei hatóság működését könnyítsem, magam is mint nemzetőr a többivel együtt (ideiglenesen) Pécskára indultam.

Ily szomorú időkben, midőn édes hazánk minden felől csak ellenséges megtámadásoknak van kitéve, úgy hiszem minden igaz hazafinak kötelességében áll kardot fogni, hazájáért harcolni, és ha kell meg is halni.¹⁶

¹² Klobucsár András az 1844/45-ös tanévben volt negyedéves papnövendék. Kovács Sándor: *A csanádi papnevelde története a mai papnevelde megnyitásától az első centenáriuma alkalmából. 1806–1906.* Temesvár, 1908. 377.

¹³ Klobucsár végül Óbesenyőn maradt, 1849 januárjában a szerb csapatok elől Szegedre menekült. Kreminger Antal szegedi prépost-plébános 1849. február 25-én kelt jelentése szerint ő is beállt a honvédek közé. „Klobucsár András óbesenyői segéd, most honvéd.” TRKEL Horváth Mihály 1849:137.

¹⁴ Mészáros Lázárnak

¹⁵ Bíró Imre szolgabíró 1848. június 26-án kelt jelentése szerint a németek és a románok vonakodtak fegyvert fogni, az előbbieket azt hangoztatták, hogy csak akkor fognak fegyvert, ha a falut megtámadják, az utóbbiak pedig arra hivatkoztak, hogy ők a királlyal tartanak. A magyarok közül egy nap alatt tízen írták be magukat a nemzetőrségbe, és a zsidóság is egy-két kivételtől eltekintve rokonszenvet tanúsított az összeírás iránt. Complexul Muzeal Arad (Aradi Ereklýmúzeum) MR 5118.

¹⁶ A nemzetőrség kiindításával egész Arad megyében nehézségek voltak, 3000 ember helyett csak 700-at tudtak útnak indítani. Urbán Aladár: *A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán.* Budapest, 1973. 148–149.

Minthogy azonban egyházi előjáróim tudta s engedelmével hivataltól hosszabb időre el nem távozhatok, annál kevesebbé adhatom magam a hadi kormány rendelkezése alá; ezennel tehát bátor vagyok méltóságodat egyszersmind arra kérni, hogy nékem a Haza védelmére (ha egyébiránt a megye egyházi férfiaknak szűkibe nem volna) teljes engedelmet adni kegyeskedjék.

Azon reménységben, hogy méltóságod tettemet sem rosszallni, sem kérésemet megtagadni nem fogja, mély tisztelettel maradtam

Méltóságodnak

alázatos szolgája

Tímáry Béla¹⁷

Szt. annai káplán.

TRKEL Personalien Timáry 1848:1294, melléklettel. Fábry Ignác válaszában (1848. július 15.) elutasította a kérést: „Minthogy pedig a nagyszámú szentannai községben a lelkipásztori hivatal viselésére elkerülhetetlenül szükséges a segédpapnak működése, bármennyire méltányoljam önnek azon dicséretes eltökélését, mellyel példát adott a szentannai lakosoknak a hon iránti szent kötelességben, kéntelen vagyok mégis öntől azt kívánni, hogy elmellőzhetlen és szinte a közjót illető hivatalára mielőbb visszatérni s e végett az illető előjáróságtól elbocsátást kieszközölni igyekezzék.” (Uo.)

Baross László – Fábry Ignác címzetes püspök, püspöki helynök számára

Hely és dátum nélkül.

Méltóságos Püspök úr!

E folyó hó [1848. július] 18-án, Pesten az önkéntesek közé állottam. Gondolám, inkább a harctéren dicsőségesen végzem küzdéssel teljes nyomorult életemet, mint négy falak közt kötél, vagy bármily más halállal.¹⁸ Ezt jónak láttam Méltóságodnak tudtára adni.

Erősen hiszem, miszerint a Főtisztelendő Káptalan nem fog lépéseket tenni, hogy mostani állásomat elhagyni kéntelenítessek. Sikerral úgy sem működhetnék azon pályán, melyen 6 éveken keresztül, s ezt merem állítani, némi buzgóságot fejték ki, nem leginkább azért, nehogy általa oly lépésre kényszerítesek [!], melyre gondolni is borzadok.

Nevemet, eddigi viselt állásomat jónak találtam eltitkolni, nehogy valaki megbotránkozzék lépésemen, és így némi árnyék essék azon tisztos rendre, melynek igénytelen tagja valék.¹⁹

Bútoraimat, költséges könyvtáramat, fehér ruháim nagyobb részét Billéten hagyám, melynek árát – ha lehetséges – kérem Méltóságodat Billéten lévő mintegy 70 vagy 80 pengőforintra menő adósságaim kifizetésére fordítani, Klein Péternek tartozom ott 30 p[engő]fo[rinttal], Fingen Péternek nem tudom mennyivel, azt tudom, hogy többel, mert

¹⁷ Timáry Béla 1849-ben az aradi tábori lelkeszi hivatal elnyeréséért folyamodott, de nem alkalmazták, mert az álláshelyek már be voltak töltve. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Hadügyminisztérium Általános iratok (H 75) Iktatókönyv 11. k. 1849:12902.

¹⁸ Baross László billéti káplán szenvedélyes kártyás volt, 1847 novemberére már több ezer forintos adósságot halmozott fel. TRKEL Personalien Baross László 1847:1853.

¹⁹ Baross László 1849-ben Bányai álnéven az 5. honvédszászlóaljban, majd a 92. honvédszászlóaljban szolgált, ahol hadnaggyá léptették elő. TRKEL Personalien Baross László 1849:241. Bona Gábornál is az álneven szerepel; Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 1. köt. Budapest, 1998. 87.

[!] amennyiről írás van nála. Tartozom még Schaeffer nagyjécsai káplánnak is,²⁰ ő talán nem fogja azt [a] pénzt [visszakövetelni], ki elmenetelem előtt két nappal 40 pengő fo[rintot] nyert tőlem, s kitől 20 pengő forintot kértem aztán kölcsön, melyen Pestre utaztam.

S most végzem leveletem, melyet a laktanyában egy polcon írtam. Vegye Méltóságod köszönetemet azon fáradozásokért, melyet érettem elkövetett, kívánván boldogságot eszközölni.

Maradok Méltóságodnak

Alázatos szolgája

Baross László

Tegnap előtt jelentém Kapitányunknak kívánságomat a harctéren tanyázó három zászlóalj valamelyikébe való áttételekre, pártfogását ígéré az Őrnagynál, mert hallok holnap már útnak indítottak és így rövid idő múlva alkalmam leend bűneim hosszú sorait életemmel megváltani.²¹

TRKEL Personalien Baross László 1848:1404 melléklete

Róka József – Makra Imre alesperes, makói plébánosnak

Temesvár, 1848. szeptember 28.

Nagytiszeletű Alesperes, Plébán Úr!

Szent és mulaszthatatlan kötelessége minden hazafinak, minden erejét, s egész tehetségét azon irtóztató veszély elhárítására fordítani, mely pusztító viharként nem csak fenyegetődzék, hanem több részben már el is érte drága hazánkat.

Ezen nem csak a magyar, hanem minden, mi nem rác és horvát faj, léte s nemzetisége feldúlására irányzott merény elleni egyik leghatályosb óvszer, miután a csábítóknak száma töméntelen, kétségkívül a tévutakra vezetetteknek, ki[k] egyébiránt a hazát jelennel fenyegető veszély nagyságát alkalmasint nem is ismerik, figyelmeztetése, s kellő felvilágosítása.

Ezen eszköznek célszerű alkalmazása tekintve azon szoros viszonyt, melyben a lelkész, mint valláshirdető, mint oktató, mint tanácsadó, a néphez áll, főleg a lelkészek dicső feladata lévén, miután illetén nép felvilágosításra van intézve a belügyminisztérium folyó hó 20-án 9762/B sz[ám] a[latti] rendeletével ide érkezett,²² és 8 példányban ide mellékelt felhívás.²³ Cz[ímzett] Uraságot ezennel felhívom, miszerint azt jelen rendeletem vétele után haladéktalanul nem a szokott köröztetés útján, hanem egyszerre többfelé szétküldve a kerületi lelkész Urakkal közölni serénykedjék, azt Ön szintűgy, mint azok híveiknek adandó alkalommal felolvassák, s őket a bent foglaltaknak hí felkarolására, s ernyedetlen buzgalommal teljesítésére lelkesítsék.

A magyar nemzet nem kíván szűkkeblű lenni, szívesen osztozik jogban, s jólétben a hazabeli más ajkúakkal. De ennek fejében méltán várja, hogy azok is teljesítsék polgári köte-

²⁰ Schaeffer Antal nagyjécsai káplán 1849-ben táborig lelkészként szintén a honvédek közé állt. Zakar Péter: *A magyar hadsereg táborig lelkészei 1848–1849-ben*. Budapest, 1999. 152–153.

²¹ A Csanádi Szentszék a szabadságharcot követően Baross két hónapos zárdafogsággal büntette. TRKEL Personalien Baross László 1849:551. Életrajzát lásd Zakar Péter: *Csanádi egyházmegyei paphonvédek a szabadságharcban I. Századok*, 146. évf. (2012) 6. sz. 1271–1276.

²² Batthyány Lajos gróf a belügyminisztériumon keresztül 1848. szeptember 20-án a magyarországi püspökökhöz fordult a nép felvilágosítása érdekében. Levelet közli: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*. 2. köt. S. a. r.: Urbán Aladár. Budapest, 1999. 1482.

²³ Batthyány Lajos gróf 1848. szeptember 19-én a néphez intézett felhívása. *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*, 1450–1451., 1482.

lességüket, hogy tiszteljék a rendet, s mindentől óvják magukat, ami zavart idézhetne elő, s a még alig kivívott szabadságot kockára tehetné.²⁴

Most a hazát s trónt, saját létünket biztosítani, önfenntartás parancsolta legelső föladatunk.

Többire ájtatos imáiba ajánlott állandóan vagyok

Önnek

Krisztusban kész jóakaró rokona

Róka József püsp[öki] hely[e]t[tes].

Makói Szent István Király Plébánia levéltára. Litterae Officii Ordinariatus Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848. Szám nélkül (eredeti ikt. szám: 1629.).

Temesvári Szentszék – A Bánsági cs. kir. Főhadparancsnokságnak

Temesvár, 1848. október 31.

Szittyá János kisbecskereki lelkésznek katonai hatalom kar általi elfogatása,²⁵ s fegyveres őrizet melletti behozatala által az egyházi rend több századok lefolyása alatt el nem követett sérelem annak kibocsátása által alig orvosoltatott,²⁶ fájdalmas érzettel vettük mai napon azon leverő tudósítást, hogy az egyházi renden Adams Kristóf rékási lelkésznek szinte hasonló módon befogása által új sérelem ejtetett.²⁷ Ezen újabb esetet, melynek mint az előzőnek okát maiglan sem tudjuk, annál sajnósbabban vettük, mert a megyei papság ügyei hozzánk tartozván, annak bajain segíteni s azt részrehajlás nélkül elintézni mulaszthatatlan kötelességünknek ismerjük, s ismerendjük is.²⁸

Amint tehát ezennel a fentebb említett lelkész kiszabadításáért köszönetet szavazunk, úgy ez újabb eset ötletiből hivatalos tisztelettel megkérjük a tisztelt főhadparancsnokságot, hogy tekintetbe vévén egyrészt az érintett lelkésznek dicséretes erkölcsi magaviseletét, s hivatalának fáradhatatlan buzgalommali viseletét, más részről pedig azon fontos körülményt, hogy háromezren túlmenő, s az anyaegyháztól távol fekvő fiókhelységekből elszórt híveit hon lévő segédje a lelkiekben ellátni nem képes, említett lelkész ügyét mielőbb

²⁴ Ez a két mondat szó szerinti idézet Batthyány Lajos gróf 1848. szeptember 19-i felhívásából. Lásd a 23. sz. jegyzetet!

²⁵ Szittyá Jánost először 1848. október 24-én tartóztatták le a császári hatóságok, de a Csanádi Szentszék tiltakozására szabadon bocsátották. TREKL *Protocolum Officii Dioecesis Csanadiensis de anno 1848. Sub gubernio Excellentissimi Domini Episcopi Josephi Lonovics. Munus Vicarii Episcopalis usque 27am Augusti Illmo D. Ignatio Fábry 28o Augusti usque exitum anni 1848 Rno D. Josepho Róka tenente.* Nr. 1745; 1849. december 24-én (!) a temesvári cs. kir. hadbírótság fegyveres felkelés előmozdítása és másodfokú felségsértés miatt ötéves, vasban eltöltendő várfogságra ítélte. Esztergomi Primási Levéltár Scitovszky-akták Cat. 21. 1417. cs. Acta Iudicii deleg. Polit. Compromissos concernentia. Temesvár 1849. december 24. Szám nélküli másolat.

²⁶ Célzás a korábban már eltörölt privilegium fori clericalisra (egyháziak ítélezési kiváltságára), arra, hogy a klerikusok minden ügyében (világi ügyekben is) kizárólag egyházi bíróság dönthet.

²⁷ 1848. október közepén Temes és Torontál vármegyék irányítását a temesvári császári haditanács vette át, amely Központi Bánsági Bizottmány néven egy polgári igazgatási szervet is létrehozott. Varsányi Péter István: *Szerbek és magyarok közt a Tisza mentén. Csernovics Péter politikai pályája.* Békéscsaba–Szeged, 1988. 137.

²⁸ Adams Kristóf kisbecskereki plébánost és két társát – Bódy Antalt és Szittyá Jánost – Georg Rukavina cs. kir. altábornagy azzal a feltétellel engedte szabadon, hogy írásban nyilatkoztak, miszerint papi hivatásukhoz méltóan fognak élni, és tartózkodnak a forradalmi cselekményektől. TKKEL Personalioen Adams Kristóf 1849:356.

megvizsgálni s őt szabad lábra állítva híveinek szeretett lelkipásztorát visszaadni méltóztassék.²⁹

TRKEL Personalien Adams Kristóf 1848:1758 (fogalmazvány).

Róka József körlevele az alespereseknek

Makó, 1848. november 2.

Nagytiszteletű Alesperes s Plébán Úr!

Miután a temesvári várnak az ott állomásozó katonaság általi ostromállapotba helyeztetése által annak elzáratása minden percben várható, s ez oknál fogva méltán félhető, nehogy a kormányzatra szükséges közlekedhetés megszűnjék, de az ostromállapotot eszközöző katonaság hatalmaskodása közt különben sincs ottan biztosítva, az egyházmegyei kormányzatra nélkülözhetlenül szükséges függetlenség, ez oknál fogva f[o]lyó] hó 1-jén Temesvárról eltávoztam,³⁰ és n[agy]m[éltóság]gú megyés püspökünk kegyes jóváhagyása reményében helynöki hivatalomat ide Makóra, hová mai nap megérkeztem, áttettem. Miről önt s kerületi paptársait azon hozzáadással értesítem,³¹ hogy további rendelkezésig, a megyei hivatalhoz s sz[ent]székhez intézendő mindennemű jelentéseiket, s beadványaikat, ezentúl nem Temesvárra, hanem ide irányozzák. Többire ájtatos imába ajánlott, állandóan vagyok

Önnek

Krisztusban jóakaró rokona

Róka József püsp. helynök.

Az iratot a makói kerületben 1848. november 9–23. között köröztették.

Makói Szent István Király Plébánia Levéltára. Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848. Szám nélkül (eredeti ikt. szám: 1848:1760.).

²⁹ Adamsot 1849. június 23-án országgyűlési képviselővé választották Hatzfelden (Zsombolyán), de mandátumát már nem igazolták. A temesvári hadbírósg vizsgálta ügyét, 1850. július 10-én purifikálták. *Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja*. Szerkesztette: Pálmány Béla. Budapest, 2002. 996. Purifikációs oklevele: TRKEL Personalien Adams Kristóf 1850:1797.

³⁰ A szentszék helyzetéről: Sarnyai Csaba Máté: *Határozott kiállítás egy történelmi pillanatban. A Csanádi Püspöki Szentszék fellépése az uralkodói manifesztummal és a császárhű temesvári katonai parancsnoksággal szemben 1848 októberében*. Korunk, 13. évf. (2002) 7. sz. 106–111. Georg Rukavina cs. kir. altábornagy, temesvári várparancsnok és Ludwig Piret cs. kir. altábornagy, a bánági csapatok parancsnoka már 1848. október 10-én felmondta az engedelmességet a magyar kormánynak, majd 21-én kiáltványban tudatta a lakossággal az október 3-i manifesztumot, feloszlatta a megyei hatóságot, új, császárhű magisztrátust alakított, és fegyverbe szólította a császárhű községet. Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Alte Feldakten Serbisch-Banater-General-Kommando Kt. 1904. 1848-10/74.

³¹ Róka 1848. november 2-án nemcsak az alespereseket, hanem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, a magyar kormány hivatalos lapját, a Közlönyt, továbbá Arad, Csanád, Csongrád, Kraszó, Temes és Torontál vármegyék közönségét is tájékoztatta lépéséről. Personalien, Róka József 1848:1760. Az irat fogalmazványát Oltványi Pál készítette, majd az időközben Makóra érkezett Hopf József cerimoniárius átfogalmazta. Kováts: *A Csanádi papnevelde története*, 369.

Magyari Alajos nyílt levele Kossuth Lajosnak

Simánd, 1848. december 28.

Válaszul a Honvéd Bizottmány elnökének dec. 20-án az országgyűlés elébe terjesztett indítványának 6-ik pontjára³²

Méltó fájdalommal kellett olvasni több hírlapokban, miként a Honvéd Bizottmány elnöke dec. 20-án az országgyűlés elébe terjesztett indítványai között „a klérusnak” meghagyatni kívánja, hogy eddigi szabadságharcban elesett hősökért gyászmise tartassék, melyen a nemzet jelen legyen, megvárva ezúttal a klérustól, hogy hivatását a nép lelkesítésére nézve ezután jobban teljesítse, mint eddig.³³

Így jellemeztetik tehát „a klérus” még pedig az országgyűlés előtt, s honunknak eme legfőbb testülete ezen jellemzést egyhangúlag elfogadja. Úgy hiszem, minden pap, kinek keblében még a becsületesség, s hazafiúi szeretet utolsó szikrája el nem aludt, ezt egykedvűleg nem olvashatta, s annál fájdalmasabban kellett azt vennie, mivel íme, nem csak jelen időre,³⁴ hanem még a késő utókor előtt is le vagyunk gyalázva, s ennek is kellek majd tudnia az országgyűlés naplójából,³⁵ hogy a szabadságnak kivívásában „a klérus” a nép lelkesítésére nézve hivatását nem teljesítette. Hogy tehát e szenny, melyet ruhánkon sem szoktunk tűrni, rajtunk ne maradjon, s az utókornak legyen módja a klérusnak honja s alkotmánya iránti hűségéről jobb meggyőződést szerezni, mint milyen az említett indítványnak 6-ik pontjában foglaltatik, engedje meg az indítványozó, ha én „a klérusról” e tekintetben ellenkező véleménnyel vagyok, s kimutatom, hogy irántunk rosszul van értesülve.

Én azt mondom, hogy a Klérus – legalább a Csanád megyében bizonyosan tudom, s más megyékről is a hírlapok után felteszem – hivatását a nép lelkesítésére nézve annyira teljesítette, hogy azt tőle nagyobb mértékben kívánni majd nem lehetett. Igen is, tudva van az ország előtt, hogy a Csanádi Sz[en]tszék mennyi veszélyeknek tette ki magát b[ár]ó Rukavinának ellenére,³⁶ s hogy a szentszék elnöke törvényen kívülinek van általa nyilvánítva.³⁷

De ez nem egyedüli példánya papjaink hűségének. Mennyire ragaszkodnak ők az újonnan kivívott szabadsághoz, még többen is eléggé tanúsították. Vannak papjaink, kik önkén-

³² Magyari Alajos egy hírlapban kívánta írását megjelentetni, a megjelenésről nincs információk.

³³ Kossuth 1848. december 20-i képviselőházi beszédét közli: *Kossuth Lajos Összes Munkái XIII. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. Első rész 1848. szeptember – december.* S. a. r: Barta István. Budapest, 1952. 814–817.

³⁴ Az irat középső része ki van szakítva.

³⁵ A kifogsolt rész nem került be az ülés jegyzőkönyvébe, hanem Kossuth Lajos felszólalásában hangzott el. Az ülés jegyzőkönyvét közli: *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés.* Szerkesztette: Beér János. Budapest, 1954. 334–338. Kossuth ugyanaz nap kelt nyílt parancsa a rendelet teljesítését megtagadó lelkészeket a haza ellenségének nyilvánította. Complexul Muzeal Arad (Aradi Ereklémúzeum) MR 3035.

³⁶ Georg Rukavina cs. kir. altábornagy, Temesvár parancsnoka október 10-én kihirdette az október 3-ra datált császári manifesztumot, és felmondta az engedelmességet a magyar kormányoknak. A főhadparancsnokság a Csanádi Szentszékétől is engedelmességet követelt, és Piret tábornok nyomban átírt a szentszéknek, megküldve a Temesvárt ostromállapotba helyező manifesztumot, valamint néhány példányt Ófelsége október 3-i manifesztumából, amelyet a templomokban közhírré kell tenni. A szentszék másnap elutasította a bánági főhadparancsnokság kérését. TRKEL Horváth Mihály 1848/49. 1848:1675.

³⁷ Róka József Krassó megyéhez intézett levele, amelyben tudatta Makóra való átköltözését, a császári hatóságok kezébe került, mire a temesvári haditanács válaszul 1848. november 19-én hazaárulónak és törvényen kívül állónak nyilvánította annak íróját. TRKEL Personalien Róka József 1848:1818.

teseknek vagy honvédek közé beállottak;³⁸ s ha jól értesültem egy káplánunk már főhadnaggyá lett; vannak papjaink, kik községeikben csaknem minden hatóság befolyása nélkül őrseréget állítottak, s nem csak, hanem az őrserég élére állva a becskerekai táborba indultak, pedig mondhatom, ha a pap el nem megy, a népet soha semmiféle vármegye rá nem veszi;³⁹ vannak papjaink, kik az őrserég felállítását ha önmaguk ki nem eszközölték is, legalább hatalmasan elősegítették szóval, s tetteleg is közébe állván;⁴⁰ vannak papjaink, kiket ragaszkodásuk végett az új alkotmányhoz megkötöztek, bebörtönöztek, s vallatás közben me[ll]jüknek pisztolyt szegeztek;⁴¹ vannak papjaink, kik minden vagyonukat elvesztették, s azon felül már fél éve, mióta egy fillérnyi fizetést sem kaptak s csak jó emberek könyörületességében találtak eddig is menedéket, s élelmi táplálékot, s ők mindezeknek dacára hazájuk s alkotmányuk iránt hívek;⁴² vannak papjaink, kik tetemes adományokkal járultak a haza oltárára;⁴³ s vannak papjaink, kik akár privát körökben, akár szószékről buzdítják a népet.⁴⁴ Ezeket mindnyájit [!] ha valaki kételkedik benne, be lehet a t[isztelt] olvasó közön-

³⁸ Jelenlegi ismereteink szerint 1848–1849-ben körülbelül húsz csanádi egyházmegyes pap szolgált a honvédségben.

³⁹ A Kossuth Hírlapja tudósítója is megerősítette 1848. július 22-én kelt írásában, hogy a nemzetőröknek a nagybecskerekai táborban minden felekezettől vannak tábori papjaik. Kossuth Hírlapja, 1848. július 30. 116.

⁴⁰ Martin Roos nemrégiben megjelent könyvéből megtudhatjuk, hogy a Csanádi Egyházmegyéből több pap teljesített a nemzetőrségben tábori lelkészi szolgálatot a magyar hatóságok megalapítására. A névsorban szerepel Arnold János temesújfalui, Miháلكovics Lajos istvánföldi, Lukácsévics István angyalkúti plébánosok, Jerney Mihály bresztováci adminisztrátor, Brassay József csatádi, Nuszbaum Jakab csernyai, Kimmel (Kimml) Péter párdányi, Schuszták Ferenc bozovicsi, Vuchhetich Ferenc ruszabányai, Stein Antal kis-teremiai, Bezdány Ferenc bogárosi, Berecz Imre óbeseinyői és Wittner Lajos dettai lelkész. Ez a névsor azonban nem teljes, hiszen például Kovács István, Makra Imre, Timáry Béla és Oszetzky János is teljesített a nemzetőrségben szolgálatot. Roos, Martin: *Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923. [Band I.] Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923.* Teil 2/b 1800–1850. [München,] 2012. 294.

⁴¹ Célzás a 28. sz. jegyzetben említett Adams Kristófra, Bódy Antalra és Szittyá Jánosra. TRKEL Personalien Adams Kristóf 1849:356. Szintén fogságba vetették Krix Antal karlsdorfi plébánost (TRKEL Personalien Krix Antal 1848:1199) és Brandisz János rékási segédlelkészt is. Hermann Egyed: *A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolútizmus idején.* Gödöllő, 1932. 6. Néhány lelkésznek sikerült elmenekülnie, így például Riffel János perlaszi helyettes lelkésznek vagy Glasz János szlatinai lelkésznek. TREKL *Protocollum Officii Dioecesanii Csanádiensis de anno 1848. Sub gubernio Excellentissimi Domini Episcopi Josephi Lonovics. Munus Vicarii Episcopalis usque 27am Augusti Illmo D. Ignatio Fábry 28o Augusti usque exitum anni 1848 Rno D. Josepho Róka tenente.* Nr. 1652; TRKEL Personalien Glasz János 1848:1786.

⁴² Kovács István bocsári adminisztrátor 1848. szeptember 19-én jelentette az egyházi főhatóságnak, hogy „mindazon jövedelmi és élelmezési források, melyekben eddig a helybeli földesuraság önkénti jótékonyaságából részesült, annak Pestre távozta által ki fognak apadni”, s ennek következtében plébániájának rendezése érdekében célszerű intézkedések meghozatalát kérte, az egyházi főhatóság azonban nem tudta orvosolni a hiányt. TREKL *Protocollum Officii Dioecesanii Csanádiensis de anno 1848. Sub gubernio Excellentissimi Domini Episcopi Josephi Lonovics. Munus Vicarii Episcopalis usque 27am Augusti Illmo D. Ignatio Fábry 28o Augusti usque exitum anni 1848 Rno D. Josepho Róka tenente.* Nr. 1729.

⁴³ Schwarz Dániel dóci [Dolatz] plébános Temesváron 1848. augusztus 8-án 2000 forintot tett le a „haza oltárára”. Kossuth Hírlapja, 1848. augusztus 12. 169.

⁴⁴ Az eddig említettek kivül ide sorolható Pfeiffer József szentannai plébános (Petri, Anton Peter: *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums.* Marquarstein, 1992. 1458–1459.) vagy például Bódy Antal karánsebesi esperes-plébános, akinek a magyar kormány érdekében tett erőfeszítéseit

ségnek mutatni. Ne is gondolja senki, hogy az elősoroltak száma kimerítő katalógusa a hazafiúi szeretetben vetélkedő papoknak, vannak még ezeken kívül számtalan mások is, nekem csak némelyeket volt szándékom a tömegből kiszedni.

Én más megyékben annyira ismeretes nem vagyok, s különösen most másutt nem is járok, de felteszem, hogy a környülményekhez [!] képest „magyar katolikus papok” másutt sem mulasztják el hazafiúi kötelességüket teljesíteni. Legalább még alrendű kat[olikus] papról nem olvastam, hogy honarúlsági bünt követett volna. Felteszem ezt pedig a hírlapok nyomán, mert nem hiányoznak itt példányai a lelkes hazafiúi szeretetnek. Hogy minden pap erre vonatkozólag teljesített kötelességét az újságban ki nem kürtöli, ezt nem kell csodálni, hiszen nem élünk már ama korszakban, hol azt, mit különben is tartozunk cselekedni, dicsőségnak s érdemnek trombitálták, például midőn kikiáltották, hogy a püspök nagycsütörtökön 12 koldusnak lábait megmosta.

Ha sok papok bár nagyobb szerű, s lelkes tényeiket, melyeket a haza javára szenteltek, nem lármázzák ki, ennek lehettek eddig 99 okai, azonban éppen jelen körülmény végett tán ezután majd lesznek okai, hogy tudassák. Fel tehát t[isztelendő] paptársaim! Védjétek magatokat a rátok rótt gyanú ellen, s mutassátok ki, hogy hív polgárai voltatok hazátoknak, tán valamikor hasznát veszitek! Ennyit a Honvéd Bizottmány elnökének a klérus iránt tett indítványában foglalt egyik kívánságára.

Mi a gyászünnepélyt illeti, ehhez szívesen járulok, s megvallom, már régen szerettem volna olvasni az egyházi kormánytól e tekintetben rendeletet,⁴⁵ noha ismét mondanom kell, hogy mind az egyházi kormányt, mind a Honvéd Bizottmány elnökét eziránt már több lelkes papok megelőzték. Én tudok a Csanádi Egyházmegyében papot, ki már f[olyó] év július végnapjaiban, midőn községéből a becskeréki táborban egy egyén elesett volna, megtudván hősies kimúlását, azonnal gyászmisét tartott érte, s más esetekért is más plébániákban, nem csak a mi megyénkben, hanem más megyékből olvastam tudósításokat a hírlapokban, hol az illető pap lelkes beszéddel is világosította s buzdította ez alkalommal népét.⁴⁶

Mindezek után világos, hogy a „klérusra” vagy legalább annak nagyobb részére a fen[n] kitett jellemzést illeszteni nem lehet. Vagy tán egy más osztályt, vagy más felekezetű papokat ért a Honvéd Bizottmány elnöke? Nem tudom, de akkor keresztelje meg azokat illető nevükkel, mert a lelkes katolikus alrendű pap hazafiságát ily csúfosan az országgyűlés előtt megsérteni soha nem fogja engedni.

Egy katolikus pap⁴⁷

Hadtörténelmi Levéltár 1848/49-es fond. 7/1.

Vukovics Sebő is elismerte. *Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetése idejéből*. Szerkesztette: Bessenyei Ferenc. Budapest, 1894. 306.

⁴⁵ A Közlöny 198. száma, amely a rendeletet tartalmazta, december 25-én jelent meg, de csak 29-én érkezett Makóra. Róka József még aznap elrendelte a gyászmisék tartását, utasítva papjait, hogy híveiket „a haza iránti tántoríthatlan hűségre lelkesítsék, benne a szabadság érzetét ébresszék, s előtte megfoghatóvá tegyék”. Makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848. Szám nélkül. (Eredeti ikt. szám: 1873.)

⁴⁶ Tápén például Cserkúti János római katolikus segédlelkész a bécsi forradalomban elesettekért misézett. *Alföldi Hírlap*, 1848. december 31. 209–210.

⁴⁷ Magyarai Alajos életrajzát közli: Zakar Péter: *Csanádi egyházmegyes paphonvédek a szabadságharcban II. Csanádi egyházmegyes tábortelkészek 1848/49-ben*. Századok, 147. évf. (2013) 3. sz. 592–603.

Kerényi Ferenc – Róka József püspöki helynöknek

Újarad, 1849. január 28.

Nagyságos és Főtisztelendő Kanonok, püspöki Helynök úr!

Van szerencsém Nagyságodnak jelenteni, miszerint az én statziomat⁴⁸ [jolyó] h[ó] 21-én kénytelen valék a vad szerbek miatt elhagyni,⁴⁹ és hogy ugyanazon nap Kiss Ernő Ő Excellenziája ajánlkozás[a] következtében a derék és általános szeretett Damjanich tábornok Úr által tábori lelkésznek kineveztettem,⁵⁰ amely tisztséget annál inkább magamra vállaltam, mert azon reményben voltam, hogy Nagyságodnak semmi ellenvetése nem leend, és így az én keserves sorsomnak legjobban segítve láttam.

Egy becsületes hazafinak nem lehet Bánátba[n] maradni, mert lehetetlen azon vad emberek közt, kik egyszersmind ellenségünk, lakni. Midőn tehát Nagyságodnak azt az én lépésemet alázatosan jelentem a teljes jóváhagyás reményében kezeiket csókolván vagyok

Nagyságodnak
alázatos szolgája
Kerényi Ferenc⁵¹

Róka József válasza (1849. február 7.): „Múlt hó 28. tett jelentésére válaszoltatik: mi-kint ezen püspökmegyei hivatalnak Önnek tábori lelkésszé való kineveztetése ellen kifogása nincsen.”

TRKEL Personalien Kerényi Ferenc (Kerndler, Franz) 1849:102.

Horváth Mihály – Kossuth Lajosnak

Debrecen, 1849. április 26.

Mélyen tisztelt Kormányzó elnök úr!

A Csanád megyei alsó Klérus azon egyénei, kik a vérengző rác rablók elől menekülni kénytelenek, részint Szegedre, részint más biztos helyekre vonultak, a kormány kegyéből segélydíjjal láttattak el.⁵² Midőn ezek nevében Kormányzóelnök úrnak alázatos köszönetemet kijelentem, bátor vagyok egyszersmind kegyes figyelmét arra is kikérni, ki a Csanád megyei papság példás hazafiságú viseletének nagy részben eszközlője, mindenkor támasza, rendeletei s önpéldája által buzdítója volt. Ez Róka József örkanonok és püspök helyettes.⁵³ Ő a lázadó temesvári katonaság által felségsértőnek, törvényen kívülinek nyilvánítván,

⁴⁸ Kerényi Ferencet Lonovics püspök 1848. október 28-án Pesten szentelte pappá. Kováts Sándor: *A csanádi papnevelde története*, 368. November 28-án Kerényit Écskánra rendelték káplánnak. *TREKL Protocollum Officii Dioecesanis Csanádiensis de anno 1848. Sub gubernio Excellentissimi Domini Episcopi Josephi Lonovics. Munus Vicarii Episcopalis usque 27am Augusti Illmo D. Ignatio Fábry 28o Augusti usque exitum anni 1848 Rno D. Josepho Róka tenente.* Nr. 1799.

⁴⁹ A bánági hadtest elvonulását követően a magyar csapatok a Szabadka–Szeged–Makó–Arad vonal védelmére szorítottak. Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 136.

⁵⁰ Kinevezési oklevelét csak 1849. június 25-én írta alá Görgei Artúr fővezér és hadügyminiszter. MNL OL H 75 1849: 23249.

⁵¹ Érdekesség, hogy Kerényi Ferenc a honvédségben eltöltött szolgálatát követően 1855-től a cs. kir. hadseregben is szolgált: Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Personalien, Conduite Liste Militär-Geistlichkeit 1846–1859. Nr. 260.; életrajzát lásd: Zakar: *Csanádi egyházmegyes paphonvédek a szabadságharcban*, 2. 608–610.

⁵² Horváth Mihály miniszterként is szíven viselte a menekültek sorsát, lásd az alább közölt levelét is!

⁵³ Róka József 1849. január végétől február közepéig Horváth Mihály hívására Debrecenben tartózkodott, addig Mihálovics József tiszteletbeli kanonok irányította a vikariátust. Kováts Sándor: *A csanádi papnevelde története*, 370.

minden javaitól megfosztatott,⁵⁴ jövedelmi rátája a házába szállásolt katonaság élelmezésére fordított, minek következtében már november 1-től tehát félévtől fogva minden jövedelem nélkül tengődik a hazánk minden csábítások dacára is rendületlen hűségű fia. Szerénysége azonban mindeddig visszatartá őt segedelemért folyamodnia. Teszem tehát ezt helyette én, ki szívesen a magaméból pótoltam volna szükségait, ha akaratom készségét helyzetem s viszonyaim újdonságából származott akadályok nem gátolják. Alázatosan esedezem ennek következtében, méltóztassék számára is némi segélyezést kegyesen megrendelni. Úgy hiszem e múlt félévre 1000 pengővel ő igen meg lenne vigasztalva. Tekintve állását s tömérdék kárait, Kormányzó elnök úr kegyessége ezen öszveget úgy hiszem nem fogja sokallni. Miért is kérésemet alázatosan megújítván, mély tisztelettel vagyok

Kormányzó elnök úrnak
alázatos szolgája
Horváth Mihály
vál[asztott] csanádi püspök

MNL OL H 2 1849:6317. Válasz (1849. április 29.): „Ezennel tudósítom Püspök Urat, miszerént a folyó év, és hó 26-ról kelt megkereső levele folytán, a hazafias jellemű Róka József örkanonok és Csanád megyei püspök helyettes részére kért segélyezést a lefolyt félévre a pénzügyminisztériumnál, ezer pengővel ön nyugtatványa mellett kifizettetni elrendeltem.”⁵⁵

Schaeffer Antal – A magyarországi hadügyminisztériumnak

Nagyjécsa, 1849. május 9.

T[isztelt] c[ímű] Hadügyminisztériumnak!

Alulírt ezennel bátorkodom egy táborig lelkészi állomásért folyamodni, kérésemet következőkre alapítván. Őt éve már, hogy Csanád egyházmegyében mint segédlelkész működök, a Nagyjécsán történt csata alkalmával,⁵⁶ midőn az ármányos ellenség népünket lefegyverezni akarta, magam személyesen az ellenségnek két Zsivkovich ezredbeli katonáját életveszélyeztetésével lefegyvereztem, és Nagysándor József akkoriban alezredes úrnak általadtam. Népünket, jóllehet a temesvári zsarnokok már fogsággal fenyegettek, soha meg nem szűnő lelkesedéssel a magyar kormány iránti tántoríthatlan hűségre intettem, és azt személyesen is megmutatni soha el nem mulasztottam, miért is utóbbi üdőkben állomásoimat egy üdőre elhagyni kéntelenítettem. Jelenleg pedig Bem tábornok úr a bántási németekhez felszólításával már több községekbe jártam, és azt kiosztogatva őket arra szólítottam fel, hogy siessenek az említett tábornok zászlója alá kiirtani az ellenségnek utolsó gyökerét, siessenek megmutatni azt, hogy érdemesek édes hazánknak legtermékenyebb földjét szánthatni, és hogyha kell hazánkért halni nem irtóznak.

⁵⁴ 1848. november 19-én. TRKEL Personalien Róka József 1848:1818.

⁵⁵ Kossuth ugyanaznap utasította a pénzügyminisztériumot az összeg utalványozására. *Kossuth Lajos Összes Munkái XV. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 1849. április 15. – augusztus 15.* S. a. r.: Barta István. Budapest, 1955. 171.

⁵⁶ A nagyjécsai ütközet 1848. november 6-án volt. A magyar kormány Nagysándor alezredest Nagy-kikindáról Zsombolyára rendelte 2-2 század gyalogsággal és lovassággal, továbbá 4 ágyúval, és 3000 nemzetőrt is mozgósítottak. A magyarok Nagy- és Kisjécsán megverték a temesvári várórség különítményeit, 7-én elfoglalták Billétet, így biztosították a Szegeddel és Araddal való összeköttetést. Olchváry: *A magyar függetlenségi harc*, 93.

Schaeffer Antal
nagyjécsai segédlelkész⁵⁷

MNL OL H 75 1849: 14999.

Horváth Mihály – Róka József kanonok, püspöki helynököknek

Budapest, 1849. június 22.

Vallás s közoktatási minisztertől Csanádi püspöki helyettesnek!

A csanádi egyházi megyéhez tartozó és a dúló ellenség által megszállott helyekről az ide zárt névjegyzékben elősorolt lelkészek és tanítók előbbi állomásaikat odahagyni és menekülést másutt keresni kénytelenítettek,⁵⁸ mely okból a kormány a menekülteknek hazafiúi hű érzelmeiket méltányolván, addig is, még vagy előbbeni állomásaikat elfoglalhatnak vagy másutt alkalmazást nyerhetnek, az álladalmi pénztárból a lelkészekk [!] ugyanis háromszáz, a tanítók pedig százötven pengőforintnyi segélydíjt rendelt kiadni: minek következtében ön ezennel felszólítatik, miszerint az ide zárolt névjegyzékben elősorolt lelkészek, s illetőleg tanítókat evidentiában tartani, s egyik vagy másikkal netán közbejövendő alkalmaztatását nékem azonnal feljelenteni igyekezzék, hogy ahhoz képepest [!] a menekülési [!] segélydíjnak jövőre megszüntethetése, s ez által az álladalom terheinek könnyítése iránt kellőleg intézkedhessem.

Vallás s közoktatásügyi miniszter

Horváth Mihály

Csanád megyebeli menekülési díjjal ellátott lelkészek és tanítók nevei

Hely és dátum nélkül [1849. június]

Bottyán János beodrai pap 300, Dobó Miklós csókai plébán[os] 300, Fodor Gáspár törökkanizsai pléb[ános] 300, Jernei Mihál módosi plébán[os] 300, Karg Magnus szárcsai plébán[os] 300,⁵⁹ Kovács János szajáni plébán[os] 300, Kövecz Endre szőregi pléb[ános] 300,⁶⁰ Schober Ágoston szanádi pléb[ános] 300, Schwartz Dani doláci pléb[ános] 300, Váradai János c[ímzetes] ka[nonok] n[agy]becskereki pl[ébános] 300, Veszeloyszky József al[e]sp[eres] törökbecsei pl[ébános] 300, Drahos Gegely kiszombori pléb[ános] 300, Ament Frigyes tordai pléb[ános] 300, Kovacsics Kazár⁶¹ csőszteleki pléb[ános] 300, Micski Lajos rács[ent]péteri pléb[ános] 300, Zombori József csókai káplán 300, Fodor Endre nagybecskereki kápl[án] 300, Farkas János bébai káplán 300, Klobucsár András óbesenyei k[áplán] 300,⁶² Szabados József, Korompai Antal, Sály Pál⁶³ bölcséleti tanítók Szegeden

⁵⁷ Schaeffer Antal 1849. július 18-tól az aradi katonai kórházak lelkésze volt. Zakar: *A magyar hadsereg tábori lelkészei*, 152–153.

⁵⁸ A menekült lelkészek száma jelentősen meghaladta a levél mellékletében található számot.

⁵⁹ Karg Magnus a Bács megyei önkéntes mozgó nemzetőrség számvevő főhadnagya volt. Csikós István szegedi polgár igazolása. Szeged, 1849. szeptember 29. TRKEL Horváth Mihály 1849:428.

⁶⁰ Kövecz Endre (Követs András) a Kossuth Hírlapjában tárgyilagos tudósítást közölt az 1848. október 15-i szőregi–szegedi vérengzésről. Kossuth Hírlapja, 1848. október 20. 430–431. A szabadságharcot követően Követs Andrást Kreminger Antal szegedi plébános ellen tett vallomása, Bíró Fülöp bébai plébános feljelentése, valamint a királlyal kapcsolatos nyilatkozatai miatt megfosztották javadalmától. TRKEL Personalien Követs András 1849:357.

⁶¹ Helyesen Kovácsics Cézár. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Csanádiensis ad annum Jesu Christi MDCCCXLVIII*. Temesvarini, [1848.] 124.

⁶² Kreminger Antal szeged-belvárosi plébános szerint beállt a honvédek közé. TRKEL Horváth Mihály 1849:137.

tanárkodnak 300[-300], Hegedűs Pál hittanár 300, 14 növendék pap per 120 for[int], Szilvási György bókai plébánus [300], Balaton János magyar óbecsei tanító 150, Bokai Károly zentai tanító,⁶⁴ Behányi Imre törökbecsei tan[itó], Szolcsányi Sándor szőregi tanító.

TRKEL Horváth Mihály 1849:603.

Ruzsinszky Kornél – A Csanádi Szentszékeknek

Zimony, 1849. augusztus 20.

Főtisztelendő Szent Szék!

Minden igazság és méltányosság ellenére [olyó] év[i] ápril 26-án katonai erő által elfogattam,⁶⁵ és bár a kihallgatásomra rendelt hadbíró még csak korholásra méltót sem talált tetteimben, egy a fehértemplomi határezredben legnagyobb befolyást bitoló Petricsevics nevű százados unszolására fegyverek között, Pancsován keresztül, hol a nép dühének 1 ½ óra alatt a piacon kitétetetvén, ütlegetek is kaptam, idehozattam, hol 5 napot őrizet alatt töltvén, már majd 4 hónapig a sz[ent] ferenciek zárdájában henye életet élek.⁶⁶

Minden, mi vétkemül tulajdonítottak, az, hogy a fehértemplomi egyházban függő kétfejű sasot [!] levéttetem,⁶⁷ és hogy Maderspach Ferencért halotti gyászmisét tartottam.⁶⁸ Az első köztudomás szerint a fehértemplomott fekvő magyar sereg parancsára tettem azért, mivel a templom meggyaláztatását elkerülni akartam, mely okvetlenül megtörténendik, ha a sas le nem vétetik. A másodikat tenni papi kötelességemnek tartottam, mivel abban, mint-hogy ½ 8 óraker reggel minden pompa nélkül – úgy mint évenként Fehértemplomban 70-80 ily gyászmise tartatni szokott, és egyes személy által fizettetett – tartatott; politikai demonstrációnak még színe sem volt, az pedig, hogy éppen az oktrojált alkotmány napján hirdettetett, csupa véletlenség volt, és az ünnepéllyel úgy nem volt összekötetésben, mint nem volt a más, aznap kihirdetett 11 mise és 3 házasság. S minthogy így ezen gyászmisében csak vallási gyakorlatot láttam, mely a legfensőbb Olmützben március 4-én költ leirat 2-ik §-által is biztosítottat, megtartottam azt a katonai önkényes tilalom dacára is, ezen tette-

⁶³ Helyesen Sály Mihály. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Csanádiensis ad annum Jesu Christi MDCCCXLVIII*. Temesvarini, [1848.] 127.

⁶⁴ Zenta nem a Csanádi Püspökséghez, hanem a Kalocsa-Bácsi Érsekséghez tartozott.

⁶⁵ Ruzsinszky Ferenc ekkor fehértemplomi ideiglenes lelkész volt. *Protocollum officii dioecesanii Csanadiensis de anno 1849 sub Gubernio Excellentissimi Domini Josephi Lonovics. Munus Vicariale a 1a Martii 1849 usque 15am Augusti 1849 Reverendissimo Suo Stephano Oltványia 16a Augusti usque 31am Xbrii 1849 Illmo D. Ignatio Fabry obeunte..*Nr. 145.

⁶⁶ Ruzsinszky Kornél 1848-ban újmoldovai (moldovabányai) plébános volt. Az 1848. nyári események kapcsán Vukovics Sebő királyi biztos is méltatta tevékenységét: „Moldovabányának öszvetartásában a fő érdem a helybeli katolikus lelkészt illette, ki minden támogató öszvekötötésektől távol, az ellenségnek úgy szólván torkában fekvő állomásán edzett hazafiságot és sok lélekjelenlétet tanúsított.” *Vukovics Sebő emlékiratai*, 233.

⁶⁷ Ruzsinszky elmenekült Újmoldovából, és 1848. szeptember 11-én már Fehértemplomban volt. *TREKL Protocollum Officii Dioecesanii Csanádiensis de anno 1848. Sub gubernio Excellentissimi Domini Episcopi Josephi Lonovics. Munus Vicarii Episcopalis usque 27am Augusti Illmo D. Ignatio Fábry 28o Augusti usque exitum anni 1848 Rno D. Josepho Róka tenente.* Nr. 1589.

⁶⁸ Maderspach Ferenc a bánági hadtestben szolgált, 1848. december végén honvéd ezredessé és hadosztályparancsnokká nevezték ki, 1849. január 22-én tüdőgyulladásban hunyt el. Bona Gábor: *Tábornokok és törztisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2000. 488–489. 1848 nyarán egyúttal Fehértemplom térparancsnoka is volt, aki augusztus folyamán a helybeli nemzetőrséggel a szerb felkelők több rohamát is visszaverte. Maderspach Livius: *Maderspach Károlyné tragédiája és adatok Ruszkabánya történetéhez*. Szeged, 2002. 50–53.

met mintegy mint [!] a határozat goromba írásmódját feljelenítvén a bánsági katonai főparancsnokságnak.

Bár mindent elkövettem, hogy felmentetésemet vagy ha már úgy tetszik, elítéltetésemet is kieszközöljem, minden kérésem ez iránt sükertelen volt. Azért használóan az alkalmat bátorkodom a Főtiszteletű szent székhez alázatosan folyamodni, hogy kegyesen tekintetbe vevén azt, miszerint én politikai ügyekbe sohasem kevertem magamat, hogy minden parancsot pontosan teljesítettem, legfelsőbb császári kijelentéseket – Windisch-Grätz herceg proklamációit is – szószékről is hirdettem, a nékem vétkül tulajdonítottak pedig éppen igazságtalanok, megszabadításomat kegyesen kieszközölni méltóztassék.

Ki is legmélyebb tisztelettel vagyok
Alázatos szolgája
Ruzsinszky Kornél
plebános⁶⁹

TRKEL Personalien Ruzsinszky Kornél 1849:211.

Hadbírósi ítéletek

Temesvár, 1849. december 24.

Szittyá Stwertzky János magyarországi, Bács megyei, újvidéki születésű, 45 éves rékási katolikus pap,⁷⁰ bevallotta és tanúk által rábizonyították, hogy ő 1849. április 14-ét követően az ottani lakosokat rendkívül izgató stílusú nyilvánosan tartott beszédekben és prédikációkban lázadásra hívta fel.⁷¹ Ezért többször körmeneteket tartott a szabadban, amelyeken az uralkodót a legdurvábban szidalmazta, mindenekelőtt felolvasott egy igen nagymértékben kétségeket keltő, a bevonuló császári osztrák és orosz hadsereg ellen kifejezetten ellenállást parancsoló imádságot.⁷² A katonai büntetőtörvény 61. és 62. cikkulosa értelmében fegyveres felkelés elősegítése és másodfokú felségsértés miatt öt éves vasban eltöltendő várfogságra ítélték.⁷³

[...]

⁶⁹ A levelet az 1849. szeptember 4-én Temesváron tartott szentszéki ülésen tárgyalták. A határozat szerint ez a folyamodvány, noha a szentszék fájlatja fogvatartását, a benne lévő csipős megjegyzések miatt nincs úgy szerkesztve, hogy az említett lelkész szabadon engedése érdekében lépéseket tehetnének, így csak akkor léphetnek, ha megfelelő stílusú folyamodványt kapnak. Ruzsinszkyt majd hat hónapos fogság után szabadon bocsátották, és november 3-án a katonai őrzetben lévő magyarcsernyai pap, Nuszbaum Jakab helyettesítésével bízták meg. TRKEL *Protocollum officii dioecesanii Csanadiensis de anno 1849 sub Gubernio Excellentissimi Domini Josephi Lonovics. Munus Vicariale a 1a Martii 1849 usque 15am Augusti 1849 Reverendisimo Suo Stephano Oltványia 16a Augusti usque 31am Xbrío 1849 Illmo D. Ignatio Fabry obeunte*. Nr. 600.

⁷⁰ Szittyá János kisbecskereki és Adams Kristóf rékási plébánosok 1849 januárjában javadalmat cseréltek. TRKEL Personalien Stvrtetzky (Schwertetzky, Szittyá) János 1849:53.

⁷¹ Szittyá János kapcsán lásd a 25. és a 28. sz. jegyzeteket! 1849. szeptember 20-án ismételt letartóztatták. TRKEL Personalien Stvrtetzky (Schwertetzky, Szittyá) János 1849:884.

⁷² Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszter keresztes háború alkalmából kiadott rendeletét és az ítéletben említett imáját közli: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849*. 2. köt. S. a. r.: Papp Dénes. Pest, 1868. 452–458.

⁷³ Az eljárásról kevés információnk van, ugyanakkor bizonyos, hogy a billéti és a kisbecskereki hívek tanúskodtak a plébános ártatlansága mellett. TRKEL *Protocollum officii dioecesanii Csanadiensis de anno 1849 sub Gubernio Excellentissimi Domini Josephi Lonovics. Munus Vicariale a 1a Martii 1849 usque 15am Augusti 1849 Reverendisimo Suo Stephano Oltványia 16a Augusti usque 31am Xbrío 1849 Illmo D. Ignatio Fabry obeunte*. Nr. 954.

Pfeiffer József,⁷⁴ magyarországi, pesti születésű, 49 éves, szentannai katolikus esperes-plébános bevallotta és rábizonyították,⁷⁵ hogy 1849. április 14-e után a szószékből és más alkalmak során a lakosságot ismételten felszólította a császári osztrák és orosz hadsereg elleni fegyveres felkelésre, a lázadók kiáltványait kihirdette, keresztes hadjáratot prédikálva körmeneteket tartott. Felolvasta Horváth Mihály kultuszminiszter leghírhedtebb, legnagyobb kétségeket kiváltó és ellenállásra buzdító imádságát,⁷⁶ Őfelsége a császár és a felséges Dinasztia ellen a legalantasabb szidalmakra ragadtatta magát. A katonai büntetőtörvénykönyv 61. és 62. cikkében értelmében fegyveres felkelés elősegítése és másodfokú fel ségsértés miatt öt éves, vasban eltöltendő várfogságra ítélték.

[...]

TRKEL Horváth Mihály Temesvár, 1849. december 24. Szám nélküli, német–szerb–román nyelvű nyomtatvány Joseph Beichel nyomdájából.

Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: ZAKAR PÉTER

⁷⁴ Pfeiffer József az egyházmegyei reformmozgalom vezéralakja volt. Amikor 1848-ban Lonovics püspök nem volt hajlandó szinódust tartani, Pfeiffer felhívására 1848. június 15-én minden esperes kerületből két papküldött összegyűlt Temesváron, és megfogalmazták az egyházmegye alkotmányos kormányzását követelő ún. „Csanádi pontok”-at. *Zsinatok a Csanádi Egyházmegyében a 19-20. században*, 30–52., 154–160.

⁷⁵ 1849 decemberében a temesvári hadbírótság a szentszéktől kért információkat Pfeiffer Józsefről. TRKEL *Protocollum officii dioecesiani Csanadiensis de anno 1849 sub Gubernio Excellentissimi Domini Josephi Lonovics. Mumus Vicariale a 1a Martii 1849 usque 15am Augusti 1849 Reverendissimo Suo Stephano Oltványia 16a Augusti usque 31am Xbrii 1849 Illmo D. Ignatio Fabry obeunte*. Nr. 878.

⁷⁶ Lásd a 72. sz. jegyzetet!



„...bennem is megvan ez a sehová sem tartozás érzése”

Beszélgetés Pál Judittal

Pál Judit a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem Magyar Történeti Intézetének oktatója, megalakulásától 2016-ig az intézet igazgatója, kutatási területe a 18–19. századi Erdély története, a magyarországi dualizmus kori politikai és közigazgatási elit (ezen belül az országgyűlési képviselők és főispánok életútja). Legfontosabb könyvei: Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914 (2003); Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciilor /Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province (2005); Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872) (2010); Herrschaft an der Gränze. Mikrogeschichte der Macht im östlichen Ungarn im 18. Jahrhundert (2014, társszerzők: Vári András és Stefan Brakensiek), A Habsburg Monarchia története 1526–1848 (2014)

Milyen tényezők indítottak el a történettudomány művelése felé vezető úton?

Minden a Tolnai világtörténelemmel és a családi mesékkel kezdődött... A sorozat egy kötete a népvándorláskorról, Attiláról és a hunokról megvolt az apai nagyszüleimnek Sepsiszentgyörgyön, akiknél nagyon gyakran voltam – gyakorlatilag ők neveltek harmadikos koromig. Brassóból költöztek át Sepsiszentgyörgyre közvetlenül a bécsi döntést követően. Brassóban mind a magyarok, mind a románok – nyilván különböző okokból, de – csalódással fogadták a döntést, ráadásul nagyapám megijedt a román szélsőségesek randalírozásától, így sebtében autót fogadott, és átköltöztette az új határ túlsó oldalára a családot. Az nem világos, hogy a Tolnai világtörténelem sorozatból csak ez az egyetlen kötet volt-e meg a családnak, vagy egyedül ez élte túl a menekülést. Nem értelmiségi családról van szó ugyanis, a dédszüleim, sok hasonló sorsú székely családhoz hasonlóan, a jobb megélhetés reményében költöztek a háromszéki Dálnokból Brassóba. Dédapám az első világháború előtt állami alkalmazott volt, utána, mivel nem tette le az esküt az új államra, elbocsátották a kis állásából, és egy brassói gyárban dolgozott. A családi történet szerint, amikor a bécsi döntés után nyugdíjért jelentkezett, a magyar hivatalnok kioktatta, hogy számár volt, mert tanulja meg: „amilyen a város, olyan a János”. Nagyapám már Brassóban született, gépésznak tanult, mellette sofőrködött is.

Nagymamám gyakran és szívesen mesélt családi történeteket. Ő nagyon korán árván maradt, nyolcéves koráig szintén a nagyanyja nevelte, így a családi emlékezet generációkat átítelve visszanyúlt 1848-ig. Az üknagyanyám 1849-ben született Sepsimagyaróson székely huszár családban. Apja fiatal házasként részt vett a szabadságharcban, a nagyszebeni csatában esett el, ő már apja halála után született. Özvegyen maradt szépnyám soha nem ment újra férjhez, egyedül nevelte lányát és gazdálkodott; egy volt jobbágycsaládból származó fiatal fiút vett maga mellé segítségül. Ő vette később feleségül az üknagyanyámat, de ez még két évtizeddel a jobbágyfelszabadítás után is családi viszályt okozott, a templomban is el akarták tiltani a családi pad használatától. Imreh István szülőfalujáról, Bodokról je-

gyezte fel, hogy jóval később, még az 1940-es években is megkülönböztették a szabad székely és a jobbágy származásúakat egymástól. Nagymama még egy félig-meddig archaikus világban volt kisgyermek az első világháború előtt, ahol csodájára járt a kis közösség, amikor nagybátyja az első gramofont megvette. Kisgyerekként rácsodálkozott annak a nagyobb falunak differenciáltabb társadalmára is, ahová nagybátyja vitte el az árvát. Úgy képzelte, hogy a helyi nagygazdák hasonlóak a mesebeli hercegekhez. Később szintén nagybátyjával végigélte az 1916-os menekülést, az őszirózsás forradalmat, éltek egy ideig Biharban, majd Máramarosban, ott Huszton konfirmált, meséiben feltűntek magyarok, románok, szászok, zsidók, ruszinok. Bár szegénynek nyomorúságos élete volt, gyermekkorát beara-nyozta a megszépítő emlékezet, és a letűnt világ érdekes, színes képe megragadott engem is. Számomra akkor még nem igazán érthető történetek voltak ezek, de nagyon szerettem őket hallgatni. Apai ágon több helységből, de mind Háromszékről származik a családom, anyai ágon Gyergyóból; szintén szabad székelyek voltak, földművesek, határőr katonák, amíg a forrásokban egyáltalán nyomon lehet követni a családot. Édesanyám fiatalon került Sepsiszentgyörgyre, de a család nagy része Gyergyóban maradt. Anyai nagyapám részt vett az első világháborúban, ő az olasz frontról, a lövészárokról, a szicíliai hadifogságról mesélt. A szüleim generációjában volt az első értelmiségi a családban.

Én Sepsiszentgyörgyön születtem, ott is nőttem fel, az ottani középiskolában érettségiztem, amit előtte és utána is Székely Mikó Kollégiumnak hívtak, illetve hívnak. Matematika–fizika szakos osztály volt a miénk, egyrészt ezek a tagozatos osztályok számítottak akkoriban a legjobbknak, másrészt édesapám mindenképpen azt szerette volna, ha olyan foglalkozást választok, amelyiknek jövője van. Ő már a hetvenes-nyolcvanas években jól látta, hogy a számítógépek a jövő. Korábban is volt már egy nagy vitánk a tanulás kapcsán, ugyanis az általános iskolát magyarul végeztem, de azután ragaszkodott ahhoz, hogy középiskolában román tannyelvű osztályba járjak, hogy jól megtanuljak románul, pedig nagyon szerettem a magyar irodalmat meg a nyelvtant is. Az osztályunkban egyébként két-három kivétellel mindenki magyar volt, a szünetben is állandóan magyarul beszélünk, a román nyelvet csak az órákon használtuk. Matematikáról, fizikáról tudtunk románul beszélni, amikor azonban diákként később Kolozsvárra kerültem, a kollégiumban gyorsan kiderült, hogy például nem tudom, hogyan mondják románul a lepedőt. Az egyszerű, hétköznapi szavak közül sokat nem ismertem. Gyakorlatilag Kolozsváron tanultam meg rendesen románul, már az egyetemi tanulmányaim ideje alatt, mert ott már szükség volt rá.

A pályaválasztást illetően alakult ki a másik nagy konfliktusom édesapámmal. Eleinte kompromisszumot kötöttünk, hogy nem leszek ugyan informatikus vagy mérnök, de legalább fizikára felvételizek. A fizikát amúgy szerettem is, de a felvételi előtt körülbelül másfél hónappal hosszas vívódás után eldöntöttem, hogy az nem lehet, hogy meg se próbáljam azt, amit igazán szeretek, azaz a történelmet. Annak ellenére döntöttem így, hogy az iskolai történelemoktatás alaposan elvehette volna a kedvemet a szaktól, hiszen akkor már az ideológiai kényszeren túl a nacionalizmus is nagyon felerősödött, és javában zajlott a történelemhamisítás. Édesapám nemes egyszerűséggel hazugságnak nevezte az egészet, és őszintén megbotránkoztatta, hogy én ezt akarom tanulni; hallani sem akart a történelemről, tiltása ellenére jelentkeztem oda, és bár édesanyám igyekezett oldani az ellentéteket, egy fél évig nem is szólt hozzám, annyira haragudott.

Hogyan emlékszel vissza egyetemi tanulmányaidra?

Tervgazdálkodás folyt akkoriban Romániában, országosan évente száz történészhallgatót képeztek, s csak három helyen: Bukarestben ötvenet, Kolozsváron és Iaşiban huszonöt-

huszonötöt, így azután óriási túljelentkezés volt. Emlékeim szerint talán huszonöt jelentkező jutott egy helyre. Az nem volt kérdés, hogy Kolozsvárra jelentkezem, akkor – legalábbis az első két évben – még volt úgynevezett magyar alcsoport (amelyikben különben mindössze négyen voltunk), tehát a tantárgyak egy részét még magyarul lehetett tanulni. Történelem–filozófia szakra jártam, filozófiából jóval több magyar nyelvű tantárgy volt, mint román. A Románia története tárgy természetesen románul folyt, az egyetemes történetet és néhány más tárgyat lehetett csak magyarul hallgatni. 1983-ban, harmadéves korunkban azután megszűnt ez a lehetőség, a nacionalizmus felerősödésével együtt a magyar alcsoportokat is felszámolták.

Amikor mi elkezdtük az egyetemet, már nyugdíjba ment Jakó Zsigmond, Bodor András, Imreh István, tehát alig maradt valaki, aki magyarul (és nem mellesleg színvonalasan) taníthatott. Csetri Elekkel tanultuk a segéd tudományokat és a középkort, Magyar András az újkort tanította volna, de a magyar alcsoportok felszámolása után már csak a nemzetközi munkásmozgalom történetét hallgattuk nála, azt is románul. A román oktatók között is voltak néhányan, akik színvonalasan oktattak, de érdekes módon többen a filozófusok, mint a történészek közül.

A szakirányválasztást nagyon megkönnyítették nekünk, hiszen az ókor és a régészet eleve nem jött számításba a kötelező dáko-román elmélet, a jelenkor pedig úgyszintén nem, annak ideológiai leterheltsége, az összes pártkongresszus stb. kötelező tanulmányozása miatt. A korszakbeosztás, ami alapján választani lehetett, úgy festett: ókor és régészet, középkor (a középkor a mai napig a román tankönyvekben 1821-ig, a Tudor Vladimirescu-féle szabadságharcig tart, és kora újkorról is csak mostanság kezdenek beszélni), a rövid 19. század, majd a jelenkor. Igazán nagy túlekedés a középkorért és a régészetért volt, én erre a hosszú középkorra, illetve azon belül a kora újkorra szakosodtam. Elvileg tanultunk latint, paleográfiát, de a képzésnek ez a része igen gyenge volt, sarkítva fogalmazhatnék úgy is, hogy tulajdonképpen diplomás autodidakta vagyok. Ez az oka annak is, hogy szép lassan inkább a 18. és 19. század történetére specializálódtam, mert beláttam, hogy az én képzettségemmel középkori, de még kora újkori kutatásokat sem lehet sikeresen művelni.

Érdekes színfoltja volt az egyetemi éveknél a katonai képzésünk, amely Romániában az egyetemista lányoknak is kötelező volt. Minden héten egy nap egyenruhába öltözve kivonultunk a város szélére gyakorlati vagy az egykori Báthori–Apor szeminárium kaszárnyáinak kinevezett épületébe elméleti képzésre. A jelenlét kötelező volt, és nagyon szigorúan ellenőrizték, akár az egyetemről is kizárhattak a hiányzások miatt. Első és harmad éven ráadásul a nyári vakációban három hétig intenzív képzés folyt, harmad év végén pedig tiszti vizsgát kellett tennünk, és tartalékos alhadnagyok lettünk. Teljesen fölösleges és értelmetlen időtöltés volt, a képzés nevetséges, bár a nevetéstől elvette a kedvünket az ott uralkodó durva hangnem és nacionalista léghő.

Az 1985-ben elkészült szakdolgozatom témáját témavezetőként Csetri Elek találta ki még elsőéves koromban, nekem akkor még nem volt túl sok elképzelésem, s ez a székely eredetkérdés kutatástörténete volt. Nem tudtam, hogy ezzel Magyarországon Kordé Zoltán is foglalkozik, csak 1990 után láttam, hogy ezen a téren nincs sok új lehetőség. Az egyetemen csoporttársam volt Jakó Klára, összebarátkoztunk, s az ő révén kerültem kapcsolatba az édesapjával, Jakó Zsigmonddal, aki szakmai téren a legnagyobb hatást gyakorolta rám. Nagy dolog volt, hogy abban a bezártságban, ami Romániában uralkodott 1989 előtt, használhattam az ő óriási könyvtárát. Enélkül a legújabb magyar szakirodalomhoz egyáltalán nem lehetett hozzáférni. Jakó Zsigmond könyvtára messze földön híres volt, módszeresen küldték neki a könyveket a magyarországi kollegák, éppen azért, mert tudták, hogy az tulajdonképpen zárt közkönyvtárként működik. Egyébként is számomra Jakó Zsigmond volt

„a” történész, szakmai és emberi tekintetben is. Felesége, Margit néni pedig kedvességével, vidámságával a hiányzó családot pótolta.

Hogyan alakult pályád az egyetem elvégzése után?

1985-ben az egyetem befejezése körülbelül olyan volt, mint a paradicsomból való kiűzetés, azután a teljes perspektívátlanság időszaka következett. Soha nem akartam tanár lenni; az általános iskola nyolcadik osztályában a magyar tanárnőm is azt mondta, hogy legyek bármi, csak tanár vagy orvos ne. Akkor én nagyot nevettem, hogy ez a kettő biztosan nem akarok lenni. De az egyedüli lehetőség az egyetem után a tanári foglalkozás volt. Romániában a kötelező kihelyezés rendszere működött akkoriban (azaz egyetem után kötelező volt három évig abban az iskolában tanítani, amelyikbe „kihelyezték” az embert), de korábban legalább létezett egy országos lista, a szabad tanári helyekből az egyetemi tanulmányi eredmények sorrendjében választhattak a végzősök, illetve ha valakinek ott volt az állandó lakcíme, az elsőbbséget élvezett. 1985-ben, amikor mi végeztünk, viszont megszüntették az országos kihelyezés rendszerét; Ceaușescu ezzel is a lakosság homogenizálását akarta felgyorsítani. A Székelyföldre például sok olyan, Bukarestben végzett tanár került, akik egy szót sem tudtak magyarul, a magyar szakos végzősöket pedig abban az évben az idegen nyelv mellékszakkjukkal többnyire Moldvába helyezték. Szóval behívatott bennünket a dékán, és egy papírról felolvasta a huszonöt kolozsvári végzősnek szánt huszonöt helyet, közülük, ha jól emlékszem, hét-nyolc volt összesen Erdélyben. Én viszonylag szerencsésen Vindára, a Besztercéhez tartozó, egykor önálló szász faluba kerültem, ahonnan 1944-ben elmenekültek a szászok. Ennek kis általános iskolájában tanítottam románul egy évig, nemcsak történelmet, hanem állampolgári ismereteket, földrajzot, sőt rajzot és testnevelést is.

Ezt követően viszont édesanyám rábeszélésére sikerült Sepsiszentgyörgy környékére visszakerülni, bár ez, mint utóbb kiderült, nem bizonyult túl szerencsés döntésnek. Alsó- és Felsőcsernátonban immáron magyarul oktattam szintén általános iskolában, de már csak történelmet és állampolgári ismereteket. A nyolcadik osztályban románul kellett volna tanítani a történelmet (ekkor már a földrajzot és történelmet negyedik osztálytól kezdve csak román nyelven lehetett oktatni), de a gyerekek egyáltalán nem tudtak románul. Naponta jártam oda ki, hajnalban, fél négykor keltem, de az is előfordult, hogy Ceaușescu a nagy hidegre és az üzemanyaghíányra való tekintettel egyszerűen leállította a tömegközlekedést, akkor autóstoppal közlekedtünk. De nem ez jelentette a legnagyobb gondot. Kovászna megyében kétségbeejtően erős volt az ideológiai – és nem mellesleg nacionalista – nyomás. Minden héten volt egy úgynevezett módszertani nap, amikor összegyűjtötték a megye történelem és filozófia tanárait, és általában a Román Kommunista Párt egyik megyei titkára tartott ideológiai szemináriumokat, azaz Ceaușescu legújabb beszédeit kérdezte ki, megálázva és megfélemlítve a résztvevőket. Ráadásul volt, amikor lánccal és lakattal ránk zárták kívülről az ajtót, hogy mindenki biztosan végigülje az „ideológiai nevelést”. Általában a diktatúra legutolsó éveit végigkísérte a bezártság és a kilátástalanság érzése, teljesen reménytelennek tűnt a helyzet, körülöttünk már minden forrongott, de nem hittük el, hogy Romániában bármi is változni fog.

És akkor teljesen váratlanul jött a nagy fordulat. Olyan euforikus boldogságot életemben még nem éreztem, mint a romániai forradalom decemberi napjaiban. Az első adandó alkalommal ott hagytam a tanítást (akkor éppen Sepsiszentgyörgyön, egykori iskolámban helyettesítettem), s 1990 márciusától a sepsiszentgyörgyi Kovászna Megyei (előtte és utána Székely Nemzeti) Múzeumba kerültem. Az úgynevezett dokumentációs könyvtárban két és

fél évet töltöttem, közben kiállítást is szerveztem, tettem, amit éppen kellett, bár a körülmények nem igazán kedveztek a szakmai fejlődésnek.

Eközben 1992-ben a munkám mellett beiratkoztam doktorálni Kolozsvárra. Ez korábban elképzelhetetlen volt, önmagában a doktori tanulmányokhoz pártajánlásra volt szükség, emellett a nagyon kevés – és egyre csökkenő számú helyre – alaposan megválogatták a jelentkezőket. Ráadásul levéltárban magánszorgalomból nem igazán lehetett kutatni, ez még a kilencvenes évek elején is problémákkal járt.

A doktori témám a székelyföldi városfejlődés lett, amit Jakó Zsigmond ajánlott, téma-vezetőm pedig Magyarai András volt – jól jellemzi különben nemcsak az 1989 előtti időszakot, hanem a kilencvenes évekbeli állapotokat is, hogy Jakó Zsigmond nem kapott doktori vezetői jogot, így, ha jól emlékszem, Magyarai volt az egyetlen magyar a doktori témavezetők között.

Közben megalakult a Romániai Várostörténeti Bizottság, amelynek első várostörténeti konferenciájára én is jelentkeztem. Ott ismerkedtem meg a későbbi nagyszebeni főnökömmel, Paul Niedermaierrel, aki ennek a bizottságnak a szervezője és első elnöke volt. A konferencia után kaptam tőle teljesen váratlanul egy levelet, hogy náluk, a Román Akadémia nagyszebeni Társadalom- és Humántudományi Kutatóintézetében van egy állás, volna-e kedvem versenyvizsgázni. A vizsga már másnap volt, így nem is tudtam senkinek szólni odahaza, hanem éjjel vonatra ültem, s elutaztam Szebenbe. Ketten voltunk pályázók, végül engem vettek fel. A sepsiszentgyörgyi munkahelyemen egyezséget kötöttünk, hogy ha talállok a magam helyére valakit, nem gördítenek akadályt a távozásom elé.

1993 és 1998 között dolgoztam Nagyszebenben, a kis munkaközösségben nagyon jól éreztem magam. Huszonegynehány fős kis intézet volt ez, amit 1956-ban hoztak létre, amikor a szászokat politikai szempontból rehabilitálták, s ez egy gesztus volt irányukban; egy évre rá indult a *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* című tudományos folyóirat is. Ez az intézet számított Románián belül a szász történelem és kultúra kutatóintézetének, ott készült például a szász nyelvi tájszótár is. A kutatók között is volt még néhány szász, de akkor már a többség román, magyar pedig csak én voltam egyedül. Szakmai tekintetben is vegyes volt az összetétel a szociológustól kezdve a néprajzosig, az irodalmártól a történészig. De általában kellemes légkör uralkodott, ráadásul roppant érdekes volt számomra az interetnikus kapcsolatok szempontjából is a milliő.

Niedermaier tagja volt a Nemzetközi Várostörténeti Bizottságnak (International Commission for the History of Towns), ami szorgalmazta, hogy minden országban várostörténeti atlaszokat és bibliográfiát készítsenek, s adjanak ki várostörténeti forrásokat. Főként akadémiai pályázatok segítségével ezt a munkát kezdtük el, az én fő feladatomban a Románia várostörténeti bibliográfiájának alapjául szolgáló számítógépes adatbázis elkészítése és fejlesztése volt, ami elég nehézkesen ment, hisz ez a számítógép-használat hőskorát jelentette Romániában. Emellett szerkesztettem a várostörténeti bizottság hírlevelét, konferenciákat szerveztünk, folyóiratot (*Historia Urbana*) adtunk ki. Élveztem itt a munkát, de nem szerettem volna életem végéig Nagyszebenben maradni.

Közben 1998 januárjában megvédtem az akkor még kötelezően román nyelven írt doktori disszertációm, ami a következő évben meg is jelent. A magyar nyelvű változat elkészítése azonban még nagyon nagy munka volt, magyarul a könyv csak 2003-ban látott napvilágot. 1998 nyarán véletlenül találkoztam Budapesten a levéltárban Magyarai Andrással, aki közölte, hogy ő nyugdíjba vonul, menjek a helyébe oktatni, és azonnal pályázzam meg az állást. Bármennyire is nem terveztem korábban a tanítást, rövid gondolkodás után úgy láttam, ezt a lehetőséget ki kell használni.

Hogyan szerveződtek magyarországi szakmai kapcsolataid?

Magyarországon – két rövid látogatást leszámítva – először 1990-ben voltam hosszabb ideig; Szegedre Keserű Bálinték hívtak egy továbbképzésre egy hónapra a régi magyar irodalom tanszékre, Jakó Zsigmond közvetítésével. Ez óriási élmény volt számomra. Akkor láttam először, hogy mit jelent egy olyan tudományos műhely, amelyik egyben baráti társaság is, ahol közvetlen, baráti légkörben lehet tudományos kérdésekről beszélgetni, vitatkozni. Ezt követően több-kevesebb rendszerességgel jártam Magyarországra kutatni. Az intézeti munka mellett csak igen lassan haladtam a doktori témámmal, így igyekeztem kihasználni a lehetőségeket, hogy ösztöndíjakkal a Magyar Országos Levéltárban kutathassak Budapesten.

A várostörténeti téma kapcsán először a Kelet- és Közép-Európa Történeti Kutatócsoporttal kerültem kapcsolatba, amely Gyimesi Sándor vezetésével működött a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Később Ring Éva és Lipták Dorottya kezdeményezésére a szebeni intézettel együttműködési szerződést is kötöttek. Emellett meg kell említenem a Teleki Intézetet, amellyel Bárdi Nándoron keresztül létesült kapcsolat. Sajnálatos módon mára mindkét intézet megszűnt. Nándort 1990-ben ismertem meg, Sepsiszentgyörgyre is járt rendszeresen, többek között a múzeumba hozott könyveket. A Teleki Intézet azután megszűnéséig találkozóhelye volt a Budapesten tartózkodó határon túli kutatóknak. Az első hosszabb magyarországi kutatóutat pedig az Európa Intézet ösztöndíjának köszönhettem a '90-es évek közepén. Ott ismerkedtem meg többek között Olga Khavanovával és Penka Peykovskával is. Szintén az Európa Intézetnek köszönhettem az első bécsi kutatóutat is. A magyarországi tartózkodások során épültek aztán tovább a kapcsolatok, bejártam a Történettudományi Intézetbe, amelyik később mindkét Bolyai-ösztöndíjam befogadó intézménye lett (Somogyi Éva vállalta mindkét esetben az irányítást). A kilencvenes évek közepétől eljártam a Hajnal István Kör konferenciáira, sok jó, máig (vagy sajnálatos módon, mint Tóth Zoltán vagy Vári András esetében, az illetők haláláig) tartó szakmai és emberi kapcsolatot köszönhetek ezeknek a konferenciáknak. Ha jól emlékszem, mi is ott ismerkedtünk meg, de reménytelen vállalkozás lenne névsorolvasásba fogni. A vidéki intézmények közül először a Debreceni Egyetemmel kerültem kapcsolatba, még mint az általuk szervezett Ady Akadémia résztvevője. Orosz István tanár úr fel is ajánlotta a doktorálási lehetőséget, de ez akkor – ha az ember nem akarta feladni a munkahelyét – túl bonyolultnak tűnt. Jóval később aztán ott habilitáltam. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemmel az örmények kutatása révén egy időben szintén viszonylag intenzív kapcsolatom volt.

Tudományos érdeklődésed milyen irányokat vett ekkoriban?

A '90-es években a doktori témám kidolgozása volt az elsődleges feladat. Rá kellett azonban jönnöm utólag, hogy az a tudományos módszertan, amellyel elkezdtem feldolgozni a témát, nem volt igazán alkalmas az anyagra, de akkor már nem volt mód változtatni. Azt akartam ugyanis vizsgálni, hogy mi tesz várossá egy várost; mi az oka annak, hogy az egyik település fejlődik, míg egy másik városi privilégiumok birtokában is stagnál. A probléma azonban az volt, hogy túl kevés városra terjedhetett ki a vizsgálat, összesen tizenkét székhelyföldi kiváltságos település létezett, ez a kis minta nem volt alkalmas kvantitatív elemzésre. Ráadásul a városok iratanyaga vagy hiányzott, vagy különböző okok vagy ürügyek miatt nem volt hozzáférhető (a levéltárak anyagához való hozzáférés vagy inkább hozzá nem férés külön történet, Romániában ugyanis a levéltárak a belügyhöz tartoznak, és a régi beidegződéseket csak nagyon lassan sikerül levetkőzni), ezért csak a Magyar Országos Le-

véltárban található erdélyi Gubernium és a belügyminisztérium iratanyagát tudtam használni, így a felettes hatóság prizmáján keresztül vizsgálhattam csak ezeket a városokat.

Közben érdekes kitérőt tettem az örmények története felé. A doktori képzésen belül az akkori rendszer szerint két-három kisebb dolgozatot kellett írni, illetve volt néhány szóbeli vizsga is. 1989 előtt az írógépeket a rendőrség nyilvántartotta, közönséges halandónak nem is volt írógépe, ezért nem tudtam gépelni, 1990 után egyenesen számítógépet kezdtem használni. A doktori témavezetőmnak viszont volt egy régi írógépe, és a doktori felvételi után engem ültetett mögéje, hogy ezeknek a dolgozatoknak és vizsgáknak a címét begépelem egy úrlapra. Amikor azonban látta, hogy szerencsétlenkedem, átvette ő ezt a munkát. Az egyik dolgozat címe az lett volna, hogy „Az örmények szerepe a székelyföldi városfejlődésben”, ő azonban „erdélyi városfejlődésben”-t gépelt, s utólag kijelentette, hogy ezt már nem lehet megváltoztatni. Így azután egy-két évig, ahelyett, hogy a doktori témámat készítettem volna, a szamosújvári, erzsébetvárosi, gyergyói örmények nyomait kerestem, s bár kezdetben egyáltalán nem örültem ennek, utána kedvet kaptam a témához. De akkoriban még alig volt érdeklődés az örmények története iránt, jóval később hívtak ilyen témákban előadni. S majd csak később, 2005-ben született ebből egy kétnyelvű (román és angol) könyv.

Említettem, hogy a székelyföldi városfejlődés kutatásához a forrásanyagot az erdélyi Gubernium iratai képezték számomra. S valahogy e téma lezárása után is nagyon evidensnek tűnt, hogy maradok a történeti Erdély múltjának a kutatásánál. Így utólag belegondolva ma már nem annyira evidens, de egyrészt erdélyiként ez állt hozzám a legközelebb, másrészt akkor az utazási lehetőségek jóval korlátozottabbak voltak, egy egész Magyarországra vonatkozó témát pedig eleve csak Budapesten lehetett volna kutatni.

Elsősorban az átmenet éveit kezdtem el foglalkoztatni, az 1867. évi kiegyezést közvetlenül megelőző és követő időszak. A kiegyezés nyomán újra életbe lépett az unió, külön királyi biztost neveztek ki Erdély élére Péchy Manó gróf személyében. Az érdekelt, hogyan próbálták integrálni Erdélyt; milyen kezdeti elképzelések voltak (ha voltak) erre nézve, hogyan alakultak a folyamatok a szándékoktól és elképzelésektől a konkrét gyakorlati megvalósításig, hogyan látták a folyamatot felülről és alulról; mi történt ezekben az években az állandó átszervezések közepette. Annál is inkább, mert korábban a nemzetiségi kérdésen túl nem szenteltek ezeknek figyelmet. Bolyai Kutatói Ösztöndíjat pályáztam és nyertem erre a témára, s óriási segítséget jelentett, hogy ezzel szálláslehetőséget is biztosítottak Budapesten. Ráadásul ezekben az években tértünk át Romániában a bolognai oktatási rendszerre, így volt két-három olyan tanítási év, amikor minden órám az első félévre esett, s a második félévet Budapesten a levéltárban tölthettem.

Vizsgáltam (volna) mindenekelőtt az Erdély integrálására vonatkozó terveket, elképzeléseket, én legalábbis az elején azt gondoltam, hogy létezett kidolgozott program, de azután kiderült, hogy szó sem volt efféléről. Érdekelt az is, hogy le lehet-e egyszerűsíteni a sémát: a központosított állam a modernizáció megtestesítője, a kiváltságaikhoz ragaszkodó helyi autonómiák pedig a „haladás kerékkötői”. Az integráció kérdésében az erdélyi magyarok sem voltak egységesek, egy részük bizonyos fokú autonómia megtartását szerette volna, egy másik rész viszont a teljes beolvasztást követelte; 1867-ben azonban már az is uniópárti volt közülük, aki 1848-ban még ellenezte azt. A magyarországi politikusok pedig egy ideig tologatták maguk előtt a problémát. Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter optimista volt, úgy gondolta, fölösleges ideiglenes törvényeket bevezetni Erdélyben, hiszen majd úgyis hamarosan megszületik az egységes magyarországi szabályozás. Így az erdélyi magyarok nagy felháborodására itt egyelőre érvényben maradtak az osztrák törvények, de az ideiglenesség állandósult, a teljes jogi egységesítés több évtizedre, sőt bizonyos pontokon egészen a kor-

szak végéig elhúzódott. A történelem érdekes fordulata, hogy amikor Erdély Romániához került, a románok is még egy ideig érvényben hagyták a korábbi jogrendszert. Problémaként éreztem, hogy mi az egész dualista időszakot Trianon prizmáján keresztül nézzük, ezért úgy tűnik, mintha kezdettől fogva borítékolni lehetett volna a katasztrófát. Nem tartom szerencsésnek ezt a teleologikus szemléletet. Kezdetben nyitottak voltak a lehetőségek. Az akkori politikusok nem láthatták a jövőt, az adott körülmények között próbáltak meg sikeresen politizálni. Persze az kezdetben is látszott, hogy bonyolult folyamat lesz az integráció, hiszen a szászok és a románok egyáltalán nem voltak lelkesek, s a román elit túlnyomó része kezdettől a teljes elutasítás álláspontjára helyezkedett. A magyar kormányzat ugyan az első években határozottan törekedett megnyerni őket, lasszóval próbáltak román hivatalnokokat fogni, akár jelentős hivatali pozíciókba is, de a román nemzetépítés azon szakaszában a román elit minden együttműködőre mint renegátra tekintett. Ráadásul előre átgondolt terv helyett egyre inkább pusztán a napi pártpolitika dominált, a királyi biztos fokozatosan elveszítette befolyását, a Gubernium 1869-es felszámolása után hivatala tulajdonképpen pusztán közvetítő postahivatallá vált a budapesti minisztériumok és a helyi közigazgatási szervek között. Legfeljebb a minisztériumokba került erdélyi hivatalnokok, illetve erdélyi parlamenti képviselők tudták befolyásolni az erdélyi politikát, ők „ki tudtak járni” bizonyos dolgokat. Eredményeimet az *Unió vagy „unificáltatás”?* című könyvben foglaltam össze.

Ennek a kutatásnak egy kis mellékhatásából készült el a Péchy Manó életéről és hivatali működéséről szóló könyv, amelyet Roman Holec pozsonyi szlovák történésszel közösen írtunk, azonban csak szlovák nyelven jelent meg (*Aristokrat v službách štátu. Gróf Emanuel Péchy* (Egy arisztokrata az állam szolgálatában. Péchy Emánuel gróf), 2004). Péchy ugyanis 1848 előtt Zemplén vármegye adminisztrátora volt, 1860-ban, majd 1865-ben újra Abaúj vármegye főispánjává nevezték ki, így Kassáról került Kolozsvárra. Péchyn keresztül megpróbáltuk a hivatalviselő konzervatív arisztokrácia útjait is bemutatni a reformkortól a kiegyezés utáni évekig. Sajnos kizárólag hivatali iratokból, a sajtóból, mások emlékirataiból, illetve apró adalékokból kellett az életét rekonstruálnunk, mivel Péchy személyes irathagyatéka megsemmisült, részben 1945-ben még Boldogkőváralján a családi kastélyban, majd a maradéka 1956-ban égett el Budapesten a levéltárban. Érdekes munka volt, az adatok utáni nyomozás is Kassától Bécsig, Boldogkőváraljától Budapestig, és érdekes volt különösen szembesülni egymás nemzeti és másfajta elfogultságaival, a korszakot illető különböző felfogásával.

A korábbi téma kapcsán merült fel a kérdés: mennyire sikerült az erdélyi politikusok integrációja a magyar politikai életbe? Létezett-e erdélyi „lobby” a dualizmus kori Magyarországon? A királyi biztos iratainak vizsgálata közben figyeltem fel arra, hogy amíg az országgyűlési képviselők között Erdélyben 1867 után nagyon hamar feltűntek nagyobb számban magyarországi politikusok, a főispáni hivatalra ez nem volt jellemző, arra túlnyomórészt továbbra is erdélyieket neveztek ki. Érdekelt, hogy tekinthetők-e az erdélyi főispánok elkülönült elit csoportnak, s hogyan ragadható meg a magyar történetírásnak az a toposza, hogy az arisztokrácia 1867 után megtartotta politikai befolyását. Így azután egy újabb Bolyai Kutatási Ösztöndíj témája az erdélyi dualizmus kori főispánok prozopográfiai vizsgálata lett, amelynek eredményeként egy kollektív biográfia elkészítését tervezem, ennek befejezése az egyik legfontosabb feladatomban most.

Mindezekkel párhuzamosan a néhány évvel ezelőtt elhunyt magyarországi történész Vári Andrásón keresztül belekerültem egy a Volkswagen Stiftung által finanszírozott nemzetközi kutatási projektbe, melynek célja a helyi hatalomgyakorlás módozatainak összehasonlítása volt a Német-római Birodalomban, Csehországban és Magyarországon a 18. szá-

zadban – uradalmak, illetve falvak és városok vizsgálatán keresztül. A modern állam kiépülését, a központi hatalom és a helyi társadalmak közti bonyolult kölcsönhatásokat próbáltuk megvilágítani. A programot a kasseli egyetem koordinálta, részt vettek még a česke budejovicei egyetem kutatói és mi. Vári András uradalomtörténeti kutatásai kapcsolódtak a programhoz, és a Károlyi családot választotta vizsgálódása tárgyául, Dominkovits Péter – aki később kapcsolódott be – a nyugat-magyarországi főurak és köznemesek közti kapcsolatokat elemezte, engem eredetileg várostörténészként szerveztek be, azt kellett volna vizsgálnom, hogy Nagykárolyban hogyan folyt a helyi hatalomgyakorlás. Nehezen szántam rá magam a részvételre, részben a korábbi befejezetlen kutatásom miatt, másrészt mert a 18. századi magyarországi állapotok között nem mozogtam otthonosan. Az hamar kiderült, hogy magának a városnak szinte egyáltalán nem maradt fenn iratanyaga, így Szatmárnémetit kezdtem kutatni, az utóbbi levéltára ugyanis részben Kolozsváron van. Szatmárnémeti éppen a 18. század elején szerezte meg a szabad királyi városi rangot, és ennek kapcsán összeütközésbe került a vármegye leghatalmasabb családjával, a Károlyiakkal. A Károlyi család levéltára alapján kibontakozott a harc a város és Károlyi Sándor között, majd két, a város és a Károlyiak közti összekötő személyt vizsgáltam. Az egyik, Eröss Gábor Károlyi Sándor mellett a kurucok oldalán harcolt, majd szatmári harmincados lett. A másik Károlyi-kliens egy generációval később élt: Zanathy József Vas vármegyéből került Szatmárnémetibe, volt a vármegye főjegyzője is, de katolikusként egy időre a protestáns városra erőszakolták főbíróként.

Számomra igen vonzóvá vált ez a feladat, és nagy élvezetet jelentett a kutatás, mivel korábban strukturalista ihletésű, társadalomtudományos megalapozottságú történetírást próbáltam művelni, de a nagy struktúrák, folyamatok és számok mögött teljesen elveszett az ember, s most végre a kutatásaimban hús-vér emberekkel találkoztam, leveleiket olvasva furcsa közelségbe kerülve velük. Másrészt ekkor tapasztaltam meg, milyen is egy kutatócsoporttal együtt dolgozni. Általában kétnapos találkozóinkon reggeltől estig intenzív munka folyt, kéziratokat vitattunk meg, ment a kérdés-felelet. A projektet névleg Heide Wunder, de ténylegesen Stefan Brakensiek vezette, aki a bielefeldi Jürgen Kocka-féle iskolából jött, egyrészt nagyon felkészült volt, másrészt intenzíven érdeklődött a többiek kutatása iránt, és mindemellett kellemes, baráti légkört tudott teremteni a találkozókon. Az egymásnak feltett kérdések tudatosították bennünk saját gondolkodásunk és történetírói hagyományaink sémáit is, amiket korábban természetesnek vettünk, és az összehasonlításokból is sokat lehetett tanulni. A projekt egy tanulmánykötettel zárult (Stefan Brakensiek – Heide Wunder (Hg.): *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2005.), de Andrással úgy gondoltuk, hogy Kelet-Magyarországra, a Károlyi családra és klienseire vonatkozóan annyi anyag összegyűlt, hogy mindenképpen érdemes azt egy külön könyvben megírni, amelyben egyúttal a klienspatrónus viszonyt, a kliens és patrónus közti kooperáció működését és átalakulását is felvázolnánk a 18. század elejétől a 19. század közepéig. Sokat terveztük, javítottuk, számtalanszor megvitattuk a szöveget – András nagyon inspiráló kolléga volt, állandóan járt az agya –, és amikor már körülbelül a kézirat 90%-ával készen voltunk – András ennek egy részét kívánta nagydoktori értekezésésként benyújtani –, hirtelen, egy gyors betegség nyomán sajnos meghalt. A szöveget azután a hatalom „mikrotörténetéről” Stefan Brakensiekkal fejeztük be, s 2014-ben jelent meg németül a Böhlau Kiadónál (*Herrschaft an der Gränze. Mikrogeschichte der Macht im östlichen Ungarn im 18. Jahrhundert*. Köln – Weimar – Wien, 2014. Adelswelten, 2.).

A főispánok utáni nyomozás során kezdtem bele a dualizmus kori erdélyi országgyűlési képviselők adatainak összegyűjtésébe. Ennek nyomán a kolozsvári egyetemen belefogtunk

egy olyan projektbe, amely az 1865/1866 és 1918 közötti országgyűlési képviselők és a választásokon indult többi jelölt adatainak a feltárását tűzte ki célul; nemcsak a történeti Erdély, hanem az 1918 után Magyarországtól Romániához került területekre vonatkozóan. Azért volt szükség erre a tágabb földrajzi keretre, mivel az akkori tanszékvezetőm, Nicolae Bocşan doktoranduszaival együtt végeztük a feladatot; közülük kiemelkedő szerepet játszott Vlad Popovici, akivel azóta is együttműködünk. (Az akkori romániai rendszerben ugyanis docensként nem lehettem doktori témavezető, a sikeres pályázathoz viszont – amelynek én voltam a vezetője – szükség volt két-három doktoranduszra is. Érdekes módon Kövér Györgynek köszönhetően előbb lett az ELTE-n doktori vezetési jogom, mint a saját egyetememen, ahol végül is hosszú bürokratikus procedúra nyomán éppen ennek köszönhetően fogadtak be a doktori iskolába.) A korábbi adatgyűjtésekhez képest a miénk abban jelent újdonságot, hogy az időközi választásokat is bevontuk, s nemcsak a választásokon nyertes képviselőkre, hanem valamennyi jelöltre gyűjtöttünk adatokat, ilyen téren főképp a sajtót hasznosítottuk. Eddig megjelent egy angol nyelvű tanulmánykötet (*Elites and Politics in Central and Eastern Europe, 1848–1918*, 2015), most készítjük a kutatás eredményeit bemutató kötetet, a táblázatos rész már készen van, de az elemző tanulmányon még dolgozunk. Ez utóbbi azért sem lesz egyszerű, mert a földrajzi keretek jobb szakmai meggyőződés ellenére kerültek a pályázatba, szerintem ugyanis tudományosan nincs relevanciája a mai határok visszavetítésének. Ezt a problémát talán a régiók összehasonlításával tudjuk majd kiküszöbölni.

Mindeközben rájöttem, hogy velem párhuzamosan mások is gyűjtögetik a magyarországi adatokat. Egy kolozsvári beszélgetés nyomán jött létre az együttműködés Pap Józseffel; ott határoztuk el, hogy jó lenne összerakni az egyéni kutatásokat. Pap József az egri egyetemen össze is szervezte a kutatócsoportot, és egy OTKA pályázat keretében azt vállaltuk, hogy a történeti Magyarországra vonatkozóan a dualizmus korára összeállítunk egy történeti almanachot, amely a parlamenti képviselők mellett az aktív főrendi házi tagokat is tartalmazza. Ennek első kötete jövőre fog elkészülni, amit remélhetőleg majd továbbiak követnek.

Közben tavaly (2016-ban) jelent meg a három kötetes *Székelyföld története*, harmadik kötetét Bárdi Nándorral együtt én szerkesztettem, és több fejezetet is írtam a 2., de főleg a 3. kötetbe. A munka – egyedülként eddigi pályafutásom során – felkérésre született, Székelyudvarhely volt polgármestere, Bunta Levente kezdeményezte és finanszírozta a vállalkozást, amelynek főszerkesztője Egyed Ákos volt, a szerkesztőbizottság tagjai pedig az említettek kivül Benkő Elek, Hermann Gusztáv Mihály, Oborni Teréz és Reisz T. Csaba mint olvasószerkesztő voltak. Bár a kezdeti elképzelés az volt, hogy a meglévő anyagból próbálunk közérthető, de tudományos színvonalú összefoglalót írni, kiderült, hogy bizonyos területeken annyi a fehér folt, hogy szükség van alap kutatásokra is. Erre azonban alig volt idő, így egyrészt az állandó időzavar, másrészt a huszonnégy szerző munkájának az összefésülése állította igen nehéz feladat elé a szerkesztőbizottságot.

Írtál egy Habsburg Monarchia történetet is. Miért vállalkoztál ilyen merész feladatra?

Az egyetemen kirótt feladat az oktatókra, hogy egyetemi tankönyvet írjanak. Úgy láttam, a magyar történelemről egészen jó, használható tankönyvek léteznek, a Habsburg Monarchia történetére vonatkozóan viszont nem. Az egyetemre kerülésem óta választható tárgyként oktattam Habsburg történetet a 16. század elejétől 1918-ig. Az OeAD Richard Plaschka-ösztöndíjával több részletben hosszú ideig volt alkalmam a bécsi könyvtárakban olvasni, végül az 1526 és 1848 közötti időszakról készült el az összefoglalóm. Nagyon érdekes fel-

adat volt ez ismét csak számomra, hiszen eddig mindig alapkutatásokat végeztem, levéltári forrásokkal, most pedig a magam élvezetére (is) olvashattam feldolgozásokat, amiből azután összerakhattam a magam képét, igazán nagyon élveztem – csak remélni tudom, hogy a diákjaim és az érdeklődők is haszonnal fogják forgatni. Időközben ugyan két új összefoglaló is megjelent, az egyik német, a másik angol nyelven, de a diákok jó részét még magyarul is nehéz rávenni az olvasásra.

Hogy látod, mennyire épülnek be az erdélyi tudományosság eredményei a magyarországi történeti szakirodalomba?

Úgy látom, kevésbé hasznosulnak az eredményeink, persze nehéz általánosítani, vannak területek, ahol jobban, és vannak olyanok, ahol kevésbé. Talán az is az oka lehet, hogy erdélyi történelemmel foglalkozunk elsősorban, s azt a magyarországi kollegák némileg periférikus témának tekintik. Nem véletlen, hogy a fejedelemség kora vonzza Magyarországról is a legtöbb kutatót. Jakó Zsigmond mondta egyszer, hogy lebegünk, mint Mohamed koporsója ég és föld között – a magyar és a román történetírás között –, s bennem is megvan ez a sehová sem tartozás érzése. Én a helyzetünket úgy fogalmaztam meg, hogy nem híd vagyunk a két történetírás között, hanem inkább sziget. És ezen sokszor a jó személyes kapcsolatok sem segítenek. Nagyon hasonló a helyzet amúgy a román történetírás vonatkozásában is, annak ellenére, hogy rendszeresen publikálunk románul is, csak éppen úgy tűnik, senki sem olvassa.

Milyen sikereid, kudarcaid voltak és vannak az egyetemi oktatás terén?

1998 őszén kezdtem el oktatni Kolozsváron az Újkori Történeti Tanszéken, ahol ketten voltunk akkoriban magyarok, s azonnal rám zúdult Magyar András összes korábbi órájának terhe – de már magyarul taníthattam. Közben ugyanis újra indult ott a magyar nyelvű oktatás, s ennek megfelelően fokozatosan bővítették a tanári kart. Ez azonban kezdetben egyszerűen a mi diákkorunk viszonyainak visszaállítását jelentette: a román történelem és más szaktantárgyak oktatása románul folyt, az egyetemes történet és néhány más tárgy pedig magyarul. Azt, hogy ezzel együtt Magyarország történetét is lehessen tanítani az egyetemen, nekünk kellett – az akkori magyar dékánhelyettes ellenében – kiharcolni a kétezres évek elején. Először elkezdtünk előadássorozatot szervezni ismert magyarországi előadókkal, például R. Várkonyi Ágnes, Kubinyi Andrást hívtuk meg. Akkor még igen nagy évfolyamok voltak, az érdeklődés pedig óriási, a protestáns teológiai intézet nagy termét kellett kölcsönvenni ezekre az alkalmakra. Ennek nyomán engedélyezték „A magyar nép története” címen az új tárgy bevezetését, előbb egy, majd négy félévben. Azóta tanítom az újkori részt. Szintén fontos volt kezdettől, hogy különböző pályázatok segítségével meg tudtam hívni a társadalomtörténet képviselőit is, így például Gyáni Gábor és Kövér György nagy érdeklődés mellett, pár nap alatt tömbösítve megtartották a Magyarország társadalomtörténetéről szóló kurzusukat. Egy-egy előadásra azonban sokan mások is eljöttek.

Önálló Magyar Történeti Intézet csak 2011-ben alakulhatott az akkor hatályba lépő új tanügyi törvény nyomán. Ennek első igazgatójaként (2016-ig) időm nagy részét a szervezés és adminisztrálás emésztette fel. Nem volt könnyű feladat a korábban öt tanszéken dolgozó kollégákkal – összesen tizenhárom-tizennégy emberrel – mindazt a munkát elvégezni a szakirányok akkreditációjától a tantervek elkészítéséig, a gyakorlat megszervezésétől az órátartásig, amit négy román tanszék ötször annyi oktatóval végzett. Jelenleg hét BA (történelem, régészet, művészettörténet, könyvtár, levéltár, nemzetközi kapcsolatok, kulturális

turizmus) és két mesteri (kulturális örökség kutatása és hasznosítása, jelenkor története és nemzetközi kapcsolatok) szakirányunk van, s összesen tizennégyen oktatunk. A tantárgykínálat állandó bővítésére viszont csak a társult oktatók és a vendégtanárok segítségével van lehetőségünk (Magyarországról többek között Romsics Ignác, Erdősi Péter vagy N. Rózsa Erzsébet évek óta rendszeresen több tantárgyat is oktatnak). Már több mint egy évtizede igyekszem a történelem szakkollégiumban a kutatást is megkedveltetni a diákokkal. A román doktori iskola keretében szintén a 2011-es tanügyi törvény nyomán van lehetőség magyar nyelvű képzésre is. Jelenleg körülbelül húsz-huszonöt hallgatónk van, köztük jó pár tehetséges, tehát lenne utánpótlása az erdélyi magyar történetírásnak, csak tudnánk őket megtartani a pályán. Sajnos álláslehetőségük alig van, a romániai kutatóintézetekben legfeljebb csak elvétve találhatók magyar kutatók, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatóintézetében a szűkös finanszírozás miatt szintén nincsenek új állások, legfeljebb néhány székelyföldi múzeum kínál egy-két alulfizetett muzeológusi állást. Frustráló érzés tanárként látni, hogy a tehetséges fiatalok kénytelenek pályát módosítani vagy kivándorolni, és még frusztrálóbb látni, ha a nagyon kevés kutatói hely valamelyikét nem a legjobb, hanem a legélelmesebb kapja meg. Vannak azért örömeik is, például amikor az ember tanítványai okos szövegét olvassa, vagy volt tanítványaival kollégaként találkozik konferenciákon, kezébe veszi frissen megjelent könyveiket.

Hogyan szólnak jelenlegi kutatási terveid?

Előttem áll a főispánokról megkezdett kutatás befejezése, ahogy az országgyűlési képviselőkről szóló projektek lezárása is. Szintén adós vagyok a Habsburg Monarchia történetének második részével, az 1848 és 1918 közti időszak megírásával. Ezenkívül foglalkoztat az államszervezet teljes szétesésének megrázó folyamata az első világháború végén, elsősorban 1918 őszén, amivel eredetileg a főispánok kutatása kapcsán találkoztam. Érdekes és szomorú időszak. Korábbi kutatásaimból is rengeteg résztéma maradt még feldolgozatlanul, de lehet, hogy az érdeklődésem is túlságosan szerteágazó. Jakó Zsigmondnak volt egy hasonlata: a jó történész olyan, mint a jó vadászkutya, kitartóan követi a nyomot, nem kalandozik el. Hát, én nem lennék jó vadászkutya... Régi terveim közé tartozik egy erdélyi arisztokrata, illetve egy dzsentri család történetének felvázolása is. Roppant érdekes az anyag, de őszintén szólva az utóbbi olyannyira illeszkedik a történetírásnak a dzsentri dualizmus kori történetéről kialakított sémáiba, hogy az már-már gyanús. De csábít a feladat, csak legyen elég időm rá.

Köszönöm a beszélgetést!

Budapest, 2017. február vége, március eleje

Az interjút készítette: DEÁK ÁGNES



Pál Judit műveinek bibliográfiája

Könyvek

1. Procesul de urbanizare în scaunele secuiești în secolul al XIX-lea. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1999. 489 p.
2. Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914. Csíkszereda, Pro-Print, 2003. 655 p.
3. Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei / Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province. Cluj-Napoca, Romanian Cultural Institute, Center for Transylvanian Studies, 2005. 174 p.
4. Roman Holec, Pál Judit: Aristokrat v službách štátu. Gróf Emanuel Péchy (Egy arisztokrata az állam szolgálatában. Péchy Emánuel gróf). Bratislava, Kalligram, 2006. 400 p.
5. Bibliografia istorică a orașelor din România. Szerk. Vasile Ciobanu, Anda-Lucia Spânu; szerzők: Dan Dumitru Iacob, Paul Niedermaier, Judit Pál. București, Editura Academiei Române, 2007. 505 p.
2. kiad. Bibliografia istorică a orașelor din România. Szerk. Vasile Ciobanu, Judit Pál, Anda-Lucia Spânu; szerzők: Vasile Ciobanu, Dan Dumitru Iacob, Paul Niedermaier, Judit Pál, Anda-Lucia Spânu. 2. javított és kibővített kiadás, București, Editura Academiei Române, 2008. 461 p. (Contribuții privind istoria orașelor, vol. VI)
6. Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872). Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010. 496 p. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 267.)
7. András Vári, Judit Pál, Stefan Brakensiek: *Herrschaft an der Gränze. Mikrogeschichte der Macht im östlichen Ungarn im 18. Jahrhundert*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2014. 397 p. (Adelswelten, 2.)
8. *A Habsburg Monarchia története, 1526–1848*. Kolozsvár, Mega, 2014.

Szerkesztett kötetek

1. Pál Judit, Fleisz János (szerk.): Erdélyi várostörténeti tanulmányok. Csíkszereda, Pro-Print, 2001. 279 p.
2. Pál Judit, Rüszt Fogarasi Enikő (szerk.): Studii de istoria modernă a Transilvaniei. Omagiu profesorului Magyari András Emlékkönyv. Tanulmányok Erdély újkori történelméről. Cluj-Napoca/Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană, 2002. 401 p.
3. Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): Emlékkönyv Csetri Elek nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004. 564 p.
4. Ionuț Costea, Carmen Florea, Pál Judit, Rüszt-Fogarasi Enikő (szerk.): Orașe și orașeni. Városok és városlakók. Cluj-Napoca / Kolozsvár, Argonaut, 2006. 437 p.
5. Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.): Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010. 431 p.
6. Gidó Attila, Horváth István, Pál Judit (szerk.): 140 de ani de legislație minoritară în Europa Centrală și de Est. Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Kriterion, 2010. 439 p.
7. Pál Judit, Vlad Popovici (eds.): Elites and Politics in Central and Eastern Europe (1848–1918). Frankfurt am Main etc., Peter Lang, 2014. 286 p.
8. Bárdi Nándor, Pál Judit (szerk.): A Székelyföld története. III. 1867–1990. Székelyudvarhely, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, 2016. 859. p.

Folyóiratszámok szerkesztése

1. Political and Administrative Elites in Central Europe in the Early Modern Period. *Colloquia. Journal of Central European History*. XIV. évf. (2007) Cluj, 2008. 5–99.
2. 140 év kisebbségi törvényhozása Közép- és Kelet-Európában. *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai szemle*. Új sorozat. XIV. évf. 2009. 1–2. (51–52.) sz. 1–366.

Könyvfejezetek

1. Perioada 1800–1872. In: Ovidiu Ghitta (coord.): *Istoria Universității Babeș-Bolyai*. Cluj-Napoca, Mega, 2012. 59–68.
2. A városok és céhek. In: Egyed Ákos – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz (szerk.): *A Székelyföld története*. II. 1562–1867. Székelyudvarhely, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, 2016. 344–356.
3. A Székelyföld metamorfózisa. In: Bárdi Nándor, Pál Judit (szerk.): *A Székelyföld története*. III. 1867–1990. Székelyudvarhely, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, 2016. 27–104.
4. Városok a kiváltságok és a modernizáció kihívásai között. In: Bárdi Nándor, Pál Judit (szerk.): *A Székelyföld története*. III. 1867–1990. Székelyudvarhely, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, 2016. 242–300.
5. Oktatás és művelődési élet. In: Bárdi Nándor, Pál Judit (szerk.): *A Székelyföld története*. III. 1867–1990. Székelyudvarhely, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, 2016. 301–341.
6. Székely identitás és önkép. In: Bárdi Nándor, Pál Judit (szerk.): *A Székelyföld története*. III. 1867–1990. Székelyudvarhely, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, 2016. 341–361.

Tanulmányok

1. Egy (rög)eszmé genézise. *Korunk*. 1993. 10. sz. 80–88.
2. Comerțul, factor de conflict interetnic într-un târg din secolul al XVIII-lea (Gheorgheni). *Analele Brăilei*, vol. I, Brăila, 1993. 287–300.
3. O legendă a istoriei: problema originii hunice a secuilor. In: Mitu, Sorin – Gogăltan, Florin (coord.): *Studii de Istorie a Transilvaniei. Specific regional și deschidere europeană*. Cluj, Asociația Istoricilor din Transilvania și Banat, 1994. 97–103.
4. Die Herkunft der Szekler in der Geschichtsschreibung (bis 1848). *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. Bd. 37 (1994) Heft 2. 19–32.
5. Die Herkunft der Szekler in der Geschichtsschreibung (II). *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. Bd. 38 (1995) Heft 1–2. 111–122.
6. Rolul drumurilor în viața târgului Brețcu în prima jumătate a secolului al XIX-lea. *Historia Urbana*. Tom III (1995) nr. 1–2. 119–123.
7. Importanța factorului demografic în procesul de urbanizare în scaunele secuiești. *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu*. Tom II (1995) 37–58.
8. Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. *Limes*. 1996. 3. sz. 45–51. (Ugyanaz kötetben is megjelent: L. Balogh Béni (szerk.): *Kötődések Erdélyhez*. Tatabánya, 1999. 64–73.)
9. Írástudás a Székelyföldön a XVIII. században. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996. 421–433.
10. Örmények a Székelyföldön a 19. század közepéig. *Acta 1995*. Sepsiszentgyörgy, 1996. 161–172.
11. Conviețuirea armeano-maghiară în târgurile din scaunele secuiești. In: Mitu, Sorin – Gogăltan, Florin (coord.): *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*. Ed. Asociația Istoricilor din Transilvania și Banat, Muzeul Țării Crișurilor, Universitatea din Oradea, Universitatea Babeș-Bolyai, Seria Istorie, XI. Oradea–Cluj, 1995–1996. 224–228.

12. Az örmények a Székelyföld gazdasági életében a 19. század közepéig. In: Lipták Dorottya, Ring Éva (szerk.): *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák*. Budapest, 1996. 35–50. (Gazdaság és társadalomtörténeti füzetek, IV)
13. Cunoștința de carte și învățământ în scaunele secuiești în secolul al XVIII-lea. *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*. XXXV (1996). 78–88.
14. Az 1863–64-es választások a székelyföldi városokban. *Acta. Sepsiszentgyörgy*, 1996. 241–246.
15. Imaginea celuilalt și imaginea de sine la un grup etnic din Transilvania, armenii. *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu*. Tom III (1996). 91–96.
16. Organizarea regimentelor de graniță și societatea târgurilor secuiești. *Historia Urbana*. Tom IV (1996) nr. 1–2. 143–152.
17. Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. *Erdélyi Múzeum* LIX (1997) 1–2. sz. 104–120.
18. Transportul și dezvoltarea urbană în scaunele secuiești în secolul al XIX-lea. In: *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu*. Tom IV (1997). 67–84.
19. Urbanism, sistematizare, servicii comunale în orașele secuiești, înainte de primul război mondial. *ACTA-1997* (Acta Hargitensia IV, Aluta XXI). I. Sepsiszentgyörgy, 1998. 255–272.
20. A székelyföldi vasutak kezdetei és jelentőségük. *ACTA-1997* (Acta Hargitensia IV, Aluta XXI). I. Sepsiszentgyörgy, 1998. 273–278.
21. A székelyföldi városok a dualizmus alatt. *Limes*. 1998. 2–3. sz. 101–114.
22. Das Bild der Armenier in Siebenbürgen. *Siebenbürgische Semesterblätter* (München). Jg. XII (1998) Nr. 1–2. 68–76.
23. Meșteșugurile în orașele din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea. *Historia Urbana*. Tom VI (1998) nr. 1–2. 85–94.
24. Comerțul și instituțiile de credit în târgurile din scaunele secuiești. *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu*. Tom V–VI (1998–1999). 149–189.
25. Mezőgazdaság és földközösség a székely városokban a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1999. 391–408.
26. A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850). In: Bárdi Nándor, Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Csíkszereda, Pro-Print, 1999. 25–97.
27. Armenier im Donau-Karpaten-Raum, im besonderen in Siebenbürgen. In: Löwe, Heinz-Dietrich – Tontsch, Günther H. – Troebst, Stefan (Hrsg.): *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2000. 121–138.
28. Trăsăturile specifice ale evoluției târgurilor din scaunele secuiești. *Revista istorică*. 2000. nr. 1–2. 115–121. (Ugyanaz: *Transilvanica*. 1999. nr. 1. 53–63.)
29. A városi funkciók átalakulása az újkorban a székelyföldi városokban. In: Egyed Ákos – Magyar András (szerk.): *A székelység története a 17–19. században*. Csíkszereda, Pallas Akadémia, 2001. 237–265.
30. Városfejlődés a Székelyföldön az I. világháború előtt. In: Papp Kincses Emese – Kassay János – Kánya József (szerk.): *Székelyföld 2000. A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben*. Csíkszereda, 2001. 201–209.
31. Modernizáció a Székelyföldön a 19. században. Az állam és a helyi autonómiák viszonya. In: Pál Judit – Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda, Pro-Print, 2001. 178–223.
32. Städtewesen im Szeklerland vor dem ersten Weltkrieg. In: Papp Klára, Barta János (ed.): *The First Millennium of Hungary in Europe*. Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, 2002. 451–456.
33. Kereskedők és boltok a Székelyföldön a 19. század közepéig. In: Pál Judit, Rüszt Fogarasi Enikő (szerk.): *Studii de istoria modernă a Transilvaniei. Omagiu profesorului Magyari András Emlékkönyv. Tanulmányok Erdély újkori történelméről*. Cluj-Napoca/Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană, 2002. 248–256.

34. Hadsereg és városok a Székelyföldön a 19. század végéig. In: Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHU, 2002. 235–247.
35. Der österreich-ungarische Ausgleich von 1867 in der ungarischen und rumänischen Geschichtsschreibung nach dem zweiten Weltkrieg. In: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. Jg. 25 (96) (2002) Heft 2. 171–185.
36. Compromisul austro-ungar din 1867 în istoriografia maghiară și română de după al doilea război mondial. In: Bocșan, Nicolae – Ghitta, Ovidiu – Radosav, Doru (red.): *Tentația istoriei. În memoria profesorului Pompiliu Teodor*. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003. 411–428.
37. Der Urbanisierungsprozeß in den Szekler Stühlen. In: *Ungarnjahrbuch* (München). 2002–2003. Heft 1–2. 173–193.
38. Az erdélyi kormánybiztos kinevezése 1867-ben. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2003. 417–432.
39. Várostörténeti kutatások Erdélyben a második világháború után. In: Vonyó József (szerk.): *Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan*. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2003. 87–94. (Tanulmányok Pécs történetéből, 14.) (megjelent még: Pál Judit, Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda, Pro-Print, 2001. 9–19.)
40. Szatmárnémeti szabad királyi város közigazgatása és írásbelisége a 18. század elején. Református Szemle. (In memoriam Tonk Sándor) XCVI. évf. (2003. nov.–dec.) 6. sz. 668–674.
41. A székelyek eredetének kérdése a történetírásban a 17. század végéig. In: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter. *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Miskolc, 2004. 289–296. (Studia Miskolcensia, 5.) Új kiadás: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. Tomus XIII, fasc. 3. Miskolc, 2008. 393–404.
42. Városok, városkép a Székelyföldön a 18. század vége és a 20. század eleje között. Limes. 2004. 1. sz. 31–47. (Megjelent még: Cziprián-Kovács Loránd, Kozma Csaba (szerk.): *Háromszékiek Háromszékről*. Társadalomtudományi írások. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, Státus Kiadó, 2007. 47–68.)
43. Verwaltung und Schriftlichkeit in der freien königlichen Stadt Sathmar am Anfang des 18. Jahrhunderts. In: Nazare, Daniel – Nazare, Ruxandra – Popovici, Bogdan Florin (red.): In honorem Gernot Nussbächer. Brașov, Foton, 2004. 417–423.
44. Erdély népeinek eredetmítoszai: a székelyek hun eredetének mítosza. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyvaskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai. II.* Budapest, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2004. 814–822.
45. Städte und Städtebilder im Szeklerland. In: *Almanach*, Bd. II (2003–2004), Deutsch-Ungarische Gesellschaft/Német-magyar társaság (Selbstverlag), Berlin, 2004. 133–154.
46. Kiegyezés és unió. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004. 344–355.
47. Pál Judit, Roman Holec: Emanuel Péchy ako župan Abova a Košíc. In: *Historica Carpatica*. Zborník Východoslovenského múzea v Košiciach. 35. évf. (2004) Vydalo Východoslovenské múzeum v Košiciach, 2004. 55–72.
48. Siebenbürgens Integration nach 1867. In: Sládek, Kamil – Škvarna, Dušan (ed.): *Hľadanie novej podoby strednej Európy (fenomén integrácie a dezintegrácie od osvietenstva po 1. svetovú vojnu)*. Bratislava, 2005. 117–125.
49. Der Preis der Freiheit. Die freie königliche Stadt Szatmárnémeti am Anfang des 18. Jahrhunderts. In: Stefan Brakensiek–Heide Wunder (Hrsg.): *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2005. 123–143.
50. A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén. *Regio*. 16 évf. (2005) 1. sz. 3–26.
51. Erdély uniójának ügye az 1860-as években. *Erdélyi Múzeum*. LXVII. évf. (2005) 1–2. sz. 122–132.
52. Sprawa unii Siedmiogrodu z Węgrami po roku 1867. In: Cetnarowicz, Antoni – Pijaj, Stanisław (red.): „Węgry i dookoła Węgier...”. *Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku. Materiały z konferencji naukowej dotyczącej problematyki narodowościowej w*

- Europie Środkowej zorganizowanej z okazji 10. rocznicy śmierci Prof. Wacława Felezaka (Kraków 12–13. XII. 2003). Kraków, s. a. (2005). 137–146. (Historia Iagellonica)
53. Planuri de reorganizare a Transilvaniei, înainte și după Compromisul de la 1867 (Plans to Reorganise Transylvania before and after the Compromise of 1867). In: *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”*, Historia. Vol. 50 (2005) nr. 2. 80–90.
54. A szabadság ára. Szatmárnémeti harca a szabad királyi városi rangért a 18. század elején. Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv. I. Bp. 2006. 203–226.
55. Örmények Erdélyben a 18–19. században. In: Óze Sándor – Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006. 27–38. (Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás)
56. Magyarország és Erdély uniójának gondolata 1848 előtt. In: *Emlékkönyv Fülöp Miklós születésének ötvenedik évfordulójára*. Szerk. Andrásy György, Nemessányi Zoltán, Varga Tamás. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 2006. 189–200.
57. Städtgeschichte und die Forschung der bürgerlichen Eliten in der ungarischen Geschichtsschreibung. In: *Občanské elity a obecni samospráva 1848–1948. (Polgári elitek és önkormányzatok)* Ed. Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Maliř. Brno, 2006. 84–93.
58. Az Erdélyi Főköormánysszék és a „Királyi Biztosság” működése (1867–1872). *Levéltári Szemle*. LVI. évf. (2006) 4. sz. 23–34.
59. Pál Judit, Roman Holec: Štyri stretnutia a dve kariéry (gróf Gyula Andrásy a gróf Emanuel Péchy). In: *Acta Historica Historica Neosolensia*, tomus 9, Banská Bystrica, Katedra histórie FHV Univerzity Mateja Bela, 2006. 65–80.
60. Ridicarea la rang de oraș liber regal a localității Satu Mare. In: Ionuț Costea, Carmen Florea, Pál Judit, Rűsz-Fogarasi Enikő (szerk.): *Orașe și orașeni. Városok és városlakók*. Cluj-Napoca / Kolozsvár, Argonaut, 2006. 227–237.
61. Péchy Manó – a „mintahivatalnok”. *Erdélyi Múzeum*. LXIX. évf. (2007) 1–2. sz. 33–61.
62. Problema limbii oficiale și naționalitățile din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea. In: *Biserică, Societate, Identitate. In onorem Nicolae Bocușan*. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2007. 305–313.
63. „Leopoldinum” und „Ausgleich”. Diploma Leopoldină și pactul dualist. In: Horea Balomiri, Irene Etzersdorfer (Hg.): *Imperiul la periferie. Urme austriece în Transilvania. Imperium an der Peripherie. Österreichische Spuren in Siebenbürgen*. Wien, Prohistoria, 2007. 130–149.
64. Administrația și elita orașului Satu Mare în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. In: Laurențiu Rădvan (ed.): *Orașul în spațiul românesc între Orient și Occident. Tranziția de la medievalitate la modernitate*. Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2007. 115–129.
65. Városfejlesztés a Székelyföldön 1750–1914. Kovács József-Szilamér, Bakk Miklós, Sylvester Zoltán (szerk.): *Háromszéki kutatók doktori disszertációi*. I. Sepsiszentgyörgy, Kovászna Megyei Művelődési Központ, 2007. 96–117.
66. Pál Judit, Roman Holec: Gróf Emanuel Péchy ako kráľovský komisár Sedmohradska (1867–1872). In: *Historické štúdie*. roč. 45 (Bratislava, 2007) 169–203.
67. Karrier a „tudatlanság földén”. Egy főúri kliens a 18. század közepén Kelet-Magyarországon. *Századok*. 141. évf. (2007) 6. sz. 1407–1454.
68. Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: Óze Sándor, Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2007. 77–94. (Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás)
69. Régi és új hivatalnokok Erdélyben a kiegyezést követően. *Történelmi szemle*. 2007. 4. sz. 519–530. (A Lajtán innen és túl. Jenseits und diesseits der Leitha. Elektronikus ünnepi tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára. Szerk. Ress Imre, Szabó Dániel, Budapest, Történettudományi Intézet, 2007. 153–164.)
70. The Survival of the Traditional Elite: The Transylvanian Lord Lieutenant Corps in 1910. *Colloquia. Journal of Central European Studies*. Vol. XIV. (2007). 75–87.

71. Problema modernizării administrației și justiției în Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea. In: Ioan Bolovan, Sorina Paula Bolovan (szerk.): *Schimbare și devenire în istoria României*. Cluj-Napoca, Academia Română Centrul de Studii Transilvane, 2008. 103–116.
72. The Transylvanian Lord-Lieutenants after the Austro-Hungarian Compromise. In: Victor Karády, Borbála Zsuzsanna Török (ed.): *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770–1950)*. Cluj-Napoca, Ethnocultural Diversity Resource Center, 2008. 138–158.
73. „Méltó föld” a koronázási dombhoz. Erdély és az 1867. évi koronázási ünnepek. In: Czoch Gábor, Horváth Gergely Krisztián, Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest, Korall, 2008. 447–470.
74. Pál Judit, Roman Holec: Karol II. Schwarzenberg a Sedmohradsko (1851–1858). In: Martin Gaži (ed.): *Schwarzenbergové v české a středoevropské kulturní historii*. České Budějovice, Národní Památkový Ústav, 2008. 439–474.
75. Erdélyi főispánok a századfordulón (1900–1901). In: Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2008. 211–223.
76. A közigazgatás és az igazságügy átszervezése Erdélyben a 19. század közepén. *Levéltári szemle*. LVIII. évf. (2008) 4. sz. 48–62.
77. Erdélyi főispánok a Tisza-éra végén (1890–91). I. Korunk, harmadik folyam, XX. évf. (2009. március) 3. sz. 54–62; II. (2009. április) 4. sz. 67–76.
78. Zur Frage der städtischen Kommunalverwaltung und der mehrfachen Gerichtsbarkeit im Szeklerland. In: Harald Roth (Hg.): *Die Szekler in Siebenbürgen. Vor der privilegierten Sondergemeinschaft zur ethnischen Gruppe. Unter Mitarbeit von Paul Niedermaier und Gabriella Orosz*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2009. 195–226. (Siebenbürgisches Archiv, Band 40)
79. Ambivalente Modernisierung im Szeklerland im 19. Jahrhundert. In: Harald Roth (Hg.): *Die Szekler in Siebenbürgen. Vor der privilegierten Sondergemeinschaft zur ethnischen Gruppe. Unter Mitarbeit von Paul Niedermaier und Gabriella Orosz*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2009. 236–257. (Siebenbürgisches Archiv, Band 40)
80. Katolikus bíró a református város élén. Egy városi bíró karrierje a 18. század közepén Szatmárnémetiben. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*. III. Budapest, 2008. 205–226.
81. Aspecte urbanistice și imaginea orașelor din Secuime în sec. XIX. In: Monumentul. *Lucrările Simpozionului Național Monumental – Tradiție și viitor*. Ediția a X-a. Coord. Sorin Iftimi, Aurica Ichim, Lucian-Valeriu Lefter. X. 2. Iași, 2009. 135–146.
82. The Economic Elite „in the Service of the Nation”. Three Careers from 19th century Transylvania. In: Aleš Zářický (ed.): *The Involvement of Businessmen in Local and Regional Public Life in Central Europe 1800–1914. Contributions for the XVth World Economic History Congress in Utrecht, the Netherlands, from 3 to 7 August 2009 (Session 19: Public Activity of Businessmen at a Local and Countrywide Level in 1800–1914)*. Ostravská Univerzita v Ostravě/University of Ostrava, Ostrava, 2009. 36–54.
83. „Vlast’ v malom”. Korunovačné slávnosti v období dualizmu a symbolika korunovačného vřšku. *Historický časopis*. 57. vol. (2009) nr. 3. 29–54.
84. Regionalbewusstsein und nationale Identität in Siebenbürgen um 1867. Die Szekler zwischen Eigenständigkeit und Magyarentum. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*. Jg. 32 (103) (2009) Heft 1. 14–19.
85. Lupta dintre reformați și catolici pentru conducerea orașului Satu Mare. *Historia Urbana*. XVII. évf. (2009) 87–97.
86. Unió vagy autonómia? Erdély uniójának törvényi szabályozása. *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai szemle*. Új sorozat. XIV. évf. 2009. 1–2. (51–52.) sz. 64–80.
87. Erdélyi főispánok a kiegyezés után. *Aetas*. 24. évf. (2009) 4. sz. 80–99.
88. Elita politică din Transilvania la cumpăna secolelor XIX și XX: comiții supremi. In: Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan (coord.): *Călător prin istorie. Omagiu profesorului Liviu Maior la împlinirea vârstei de 70 de ani*. Cluj-Napoca, Academia Română Centrul de Studii Transilvane, 2010. 493–501.

89. Az identitás változásai: az 1848-as forradalom és a szamosújvári örömények. Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2010. 237–247.
90. Erdélyi főispánok az 1876. évi közigazgatási reform után. In: *Political, Social, Economic and Cultural Elites in the Central- and East-European States in Modernity and Post-Modernity. Hungarian-Bulgarian History Conference, Budapest, May 14–15, 2009. Papers*. Ed. Gábor Demeter, Penka Peykovska. Sofia–Budapest, 2010. 124–140. (Auxiliary Historical Disciplines, vol. VI)
91. „mind jobban kezd divatba hozatni Erdélybe a Király-hágón túli képviselőjelölti bécsempészsés”. Magyarországi képviselők Erdélyben a kiegyezés után. *Történelmi Szemle*, LII. évf. (2010) 4. sz. 571–584.
92. Az állam és a patrónus szolgálatában. Egy Károlyi-kliens a 18. század elején. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 11. évf. (2010) 42. sz. 179–205.
93. Das Wirtschaftsbürgertum und seine öffentliche und Karitative Tätigkeit in Ungarn im 19. Jahrhundert. Ein historiographischer Überblick. *Historia Urbana*, tom XVIII (2010) 91–100. (Historia Nova, 2010, Nr. 1)
94. Die Pläne zur Neugliederung der Verwaltung in Siebenbürgen. Zu den Anfängen der Aufhebung der Siebenbürgisch-Sächsischen Autonomie nach dem Ausgleich von 1867. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Bd. 53. (2010) 87–98.
95. Uniune sau autonomie? Reglementarea legală a uniunii Transilvaniei în 1868. In: Gidó Attila, Horváth István, Pál Judit (szerk.): 140 de ani de legislație minoritară în Europa Centrală și de Est. Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Kriterion, 2010. 81–102.
96. Armenian Society in 18th Century Transylvania. In: Gyöngy Kovács Kiss (ed.): *Studies in the History of Early Modern Transylvania*. Social Sciences Monographs, Boulder, Colorado, Atlantic Research and Publications, Highland Lakes, New Jersey, 2011. 151–178.
97. Urban Development and Infrastructure in Transylvanian Cities in the Dualist Period. In: *The Spatial Planning in Southeastern Europe (until the Second World War)*, ed. Bojana Miljković-Katić, Strjan Rudić, Belgrade, Institute of History, Institute for Balkan Studies SASA, Faculty of Geography, University of Belgrade, 2011. 203–218. (Institute of History, Collection of Works, vol. 24, Institute for Balkan Studies SASA, Special editions, 114.)
98. Der Zerfall der siebenbürgischen Aristokratie im Spiegel der Erinnerungen. In: Zdeněk Hazdra, Václav Horčíčka, Jan Županič (eds.): *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy dvacátého století. Der Adel Mitteleuropas in Konfrontation mit den totalitären Regimen des 20. Jahrhunderts*. Praha, Ústav Pro Studium Totalitních Režimů, FFUK, 2011. 73–86.
99. Polgárok vagy politikusok? Az erdélyi városok országgyűlési képviselete a kiegyezés után. In: H. Németh István, Szívós Erika, Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete, Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2011. 346–360.
100. Armenian Image – Armenian Identity – Assimilation of the Transylvanian Armenians in the 18th and 19th Centuries. In: Agnieszka Barszczewska, Lehel Peti (eds.): *Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization*. Cluj-Napoca, The Romanian Institute for Research on National Minorities, Kriterion, 2011. 13–32.
101. Az utolsó székelyföldi királybírák és az első főispánok. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*. Szerk. Kelemen Imola, VII, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum – Pro-Print, 2011. 145–154.
102. Unió vagy „unifikáltatás”? Elképzelések Erdély helyzetéről a kiegyezés körül. In: Nagy Róbert, Rüs-Fogarasi Enikő (szerk.): *Ablakok a múltra*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2012. 186–203. (Egyetemi füzetek, 14.)
103. The Local Exercise of Power in Sätmar County at the Beginning of the 18th Century. *Transylvanian Review*, vol. XXI, Supplement no. 2. (2012) *Institutional Structures and Elites in Sălaj Region and Transylvania in the 14th–18th Centuries*. Ed. András W. Kovács. 237–251.
104. Ünnepek és emlékezet. A dualizmus korának koronázási ünnepesei és a koronázási domb szimbolikája. *Korunk*, harmadik folyam, XXIII. évf. (2012) I. rész. 9. sz. 85–91; II. rész. 10. sz. 59–65.

105. Az erdélyi társadalomtörténet-írás helyzete 1945 után. In: Erős Vilmos, Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012. (Tálatum sorozat) 43–56.
(korábbi változat: Néhány gondolat az erdélyi újkori társadalomtörténet-írás helyzetéről. *Erdélyi Múzeum*. LXXII. évf. (2010) 1–2. sz. 10–16.)
106. Integrarea Transilvaniei în Imperiul Habsburgic la sfârșitul secolului al XVII-lea. In: *Austrian Influences and Regional Identities in Transylvania*. Eds. François Bréda, Valentin Trifesco, Luminița Ignat-Coman, Giordano Altarozzi, Bratislava, AB-ART, Frauenkirchen, Grenzenlose Literatur, 2012. 18–25.
107. The Liquidation of the Transylvanian Aristocracy as Reflected in Memory. In: Attila Gábor Hunyadi (ed.): *State and Minority in Transylvania, 1918–1989. Studies on the History of the Hungarian Community*. Social Sciences Monographs, Boulder, Colorado, Atlantic Research and Publications, Highland Lakes, New Jersey, 2012. 331–350.
108. Armjane Transilvanii v XVIII – XIX vekach. In: Chačatryan, Karen – Aleksanjan, Ovanes (eds.): *Iz istorii armjano-ukrainskich, vengerskich i moldavskich otnošenij*. Jerevan, Institut istorii, 2012. 115–122.
109. Assimilation and Identity of the Transylvanian Armenians in the 19th Century. *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Historia*, vol. 57, Special Issue: Transylvanian Identities in the Modern Epoch, December 2012. 142–158. – megjelent még: Sorin Mitu (ed.): *Building Identities in Transylvania. A Comparative Approach*. Cluj-Napoca – Gatineau, Argonaut – Synchronic Publishing, 2014. 143–163.)
110. Märkte und Urbanisierung in einem Berglandschaft (Ost-Siebenbürgen / Rumänien) im XIX. Jahrhundert. In: Jean-Luc Fray, Pierre Cornu, Patrick Fournier (eds.): *Petites villes en montagne de l'antiquité au XXe siècle. Europe occidentale et centrale*. Clermont-Ferrand, Presses Universitaires Blaise-Pascal, 2013. (Collection Histoires croisées) 181–196.
111. Az erdélyi arisztokrácia felszámolása az emlékezet tükrében. In: Papp Klára, Püski Levente (szerk.): *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2013. 313–326. (Speculum Historiae Debreceniense, Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványai, 12)
112. ‘The Struggle of Colours’: Flags as National Symbols in Transylvania in 1848. In: Anders E. B. Blomqvist, Constantin Iordachi, Balázs Trencsényi (eds): *Hungary and Romania Beyond National Narratives. Comparisons and Entanglements*. Oxford etc., Peter Lang, 2013. 93–123. (Nationalism across the Globe, vol. 10)
113. Színek „háborúja”. A zászló mint nemzeti jelkép Erdélyben 1848-ban és az erdélyi politikai elitek. *Századok*, 147. évf. (2013) 3. sz. 689–710.
114. Erdély autonómiájának felszámolása és az erdélyi elitek. *Századvég*, új folyam, 2013, 1. (67.) sz. 5–17.
115. Armenians in Transylvania: From Settlement to Integration. In: Bálint Kovács, Emese Pál (eds.): *Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin*. Budapest, National Széchényi Library, Leipziger Universitätsverlag, Budapest History Museum, 2013. 9–16.
116. Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig. In: Kovács Bálint, Pál Emese (szerk.): *Távol az Ararától. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest Történelmi Múzeum, 2013. 9–16.
117. Korrupció vagy „hazafias cselekedet”? Választási korrupció Erdélyben a dualizmus kor elején. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Budapest, Országgyűlés Hivatala – Argumentum, 2013. 388–404.
118. The Representation of Transylvanian Towns in Parliament in the Period 1878–1910. *Transylvanian Review /Revue de Transylvanie*, vol. XXII (Winter 2013) No. 4. 46–67.
119. Representation of the Transylvanian Towns in the Hungarian Parliament and Town MP’s after the Austro-Hungarian Compromise (1866–1875). In: Pál Judit, Vlad Popovici (eds.): *Elites and Politics in Central and Eastern Europe (1848–1918)*. Frankfurt am Main etc., Peter Lang, 2014. 225–248.

120. Felekezeti és politika Erdélyben a 19. század közepén. Gyulai Éva (szerk.): *Úr és szolga a történet-tudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok / Lords and Servants in History's Unity – Studies on Social History*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, 2014. 104–117.
121. Electoral Corruption in Austro-Hungarian Transylvania at the Beginning of the Dualist Period (1867-1872). In: Frédéric Monier, Olivier Dard, Jens Ivo Engels (eds.): *Patronage et corruption politiques dans l'Europe contemporaine. 2. Les coulisses du politique à l'époque contemporaine XIX^e-XX^e siècles*. Paris, Armand Colin (Recherches), 2014. 107–126.
122. Roman Holec, Pál Judit: „Die Märchenhaften Bergspitzen“ und „die verräterischen Italiener“. Zwei Offiziersschicksale und zwei Ansichten des Krieges. Patrick Gasser, Andrea Leonardi, Gunda Barth-Scalmani (eds.): *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges. / Guerra e turismo nell'area di tensione della prima guerra mondiale*. Innsbruck–Wien–Bozen, Studienverlag, 2014. 399–419.
123. Pál Judit, Roman Holec: Dvaja vysokí štátni úradníci – dva integračné pokusy – dve „imperiálne kariéry“? (knieža Karl Schwarzenberg a gróf Emanuel Péchy v S edmohradsku). Two high state officials – two integration attempts – two “imperial careers”? (Prince Karl Schwarzenberg and Count Emanuel Péchy in Transylvania). *Historický časopis*, vol. 62 (2014) nr. 3. 447–470.
124. The Study of the Hungarian Elites of the 19th and 20th Century. *Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy* (Ostrava), vol. V. (2014), nr. 2. 221–237.
125. Arisztokraták a császár és király szolgálatában: Erdély két „kormányzója” a 19. század közepén. In: Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint (szerk.): *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában / Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2014. 501–518.
126. Az erdélyi városok képviselőinek átalakulása a kiegyezés után – a képviselők helyi kötődése. In: Óri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Budapest, KSH Népeségtudományi Intézet, 2014. 77–92. (Demográfus könyvtár, 3.)
127. Staatsbeamter oder Klient? Ein „Vermittler“ aus Ostungarn zwischen verschiedenen sozialen Normen. In: Karl-Peter Krauss (Hg.): *Normsetzung und Normverletzung. Alltägliche Lebenswelten im Königreich Ungarn vom 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2014. 125–142. (Schriftenreihe des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Bd. 19.)
128. Háromszéki képviselők a dualizmus korában. In: Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Elitek Háromszéken a 19–20. században. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői. Tanulmányok*. Csíkszereda, Háromszék Vármegye – Pro-Print, 2015. 58–81.
129. A Királyföld rendezésének kérdése a kiegyezés előtti években. In: Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, 2015. 849–854.
130. Pál Judit, Vlad Popovici: O perspectivă comparativă asupra cercetării elitelor politice din secolele XIX-XX în Ungaria și România. *Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași* (serie nouă). Istorie. Tom LXI, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2015. 585–608.
131. Volebná korupcia v Sedmohradsku na začiatku obdobia dualizmu (1867-1872). In: Šoltés, Peter – Vörös, László et alii (eds.): *Korupcia*. Bratislava, Veda – Historický ústav SAV 2015, p. 180–208.
132. Marosvásárhely felzárkózása az erdélyi városok élbolyához. In: Pál-Antal Sándor – Nagy Miklós Kund – Fodor János (szerk.): *Bernády, a városépítő*. Csíkszereda – Marosvásárhely, Alutus – Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány, 2015. 13–26.
133. Választók, választási részvétel és választói magatartás Székelyföldön a dualizmus korában. *Aetas*, 30. évf. 2016. 1. sz. 45–75.
134. A „legmesszebb menő titoktartás”, avagy a főispáni bizalmas iratok kezelése a 19–20. század fordulóján. In: Dáné Veronka – Lupescuné Makó Mária – Sipos Gábor (szerk.): *Testimonio lit-*

- terarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016. 321–332.
135. Verospovedanie i politika v Transilvanii v ceredine XIX v. In: K.A. Kočezarov, L. K. Novoselceva, A. Forgó, O. V. Khavanova (eds.): *Vzaimodejstvija i konflikty na konfessionalno i etničeski smešannyh territorijah Central'noj i Vostočnoj Evropy, 1517–1918.* Moskva – Sankt Petersburg, Nestor – Istorija, 242–258.

Kisebb közlemények

1. A Székely Nemzeti Múzeum. *Aetas.* 1993/3. 212–219.
2. Szász kutatások a nagyszabedű Társadalomtudományi Kutatóintézetben. *Erdélyi Múzeum.* LVI (1994). 3–4. sz. 87–91.
3. Az örmények beilleszkedése, szerepük a Székelyföld magyar társadalmában és gazdasági életében a XIX. század közepéig. In: Issekutz Sarolta (szerk.): *Az erdélyi magyar örmények társadalmi szerepe, örmény-katolikus egyháza és identitása régen és ma.* Budapest, 2000, 55–73. (Erdélyi örmény múzeum, 3)
4. Gróf Emanuel Péchy. *História* (Bratislava). 2003 szeptember-október, nr. 3. 35–36. (Roman Holleccel közösen)
5. Vera Bácskai, 'Grande Dame' of Central European Urban History. *Colloquia. Journal of Central European History.* Vol. XVIII (2011) 175–185.
6. Interview with the Historian Vera Bácskai. *Colloquia. Journal of Central European History.* Vol. XVIII (2011) 186–195.
7. Az örmények Erdély gazdasági életében. *Napút,* XVII. évf. (2015. április-május) 3. sz. 68–70.
8. A betelepedéstől a beilleszkedésig. Az erdélyi örmények. *Rubicon,* XXVI. évf. (2015) 5-6. sz. (282-283. sz.) 42–45.

Közreműködés, szerkesztés:

1. *Buletinul informativ al Comisiei de Istoria Oraşelor din România* – a Román Várostartörténelmi Bizottság havonta megjelenő hírlevelének szerkesztése 1993–1998 között
2. *Mitteilungen aus dem Siebenbürgen-Institut* – a gundelsheimi Siebenbürgen-Institut hírlevele magyar oldalának szerkesztése 1997–2001 között
3. Roth, Harald (Hrsg.): *Siebenbürgen.* Stuttgart, 2003. (Handbuch der historischen Stätten)
4. Machat, Christoph (Hrsg.): *Denkmaltopographie Siebenbürgen. 5.1.1. Stadt Hermannstadt.* Köln, Rheinland-Verlag, 1999.
5. Machat, Christoph (Hrsg.): *Denkmaltopographie Siebenbürgen. 4.1. Stadt Schäßburg.* Köln, Rheinland-Verlag, 2002.
6. Niedermaier, Paul (ed.): *Atlas istoric al oraşelor din România. Seria C. Sebeş / Städtegeschichtesatlas Rumäniens. Broos.* Ed. Academia Română, Comisia de Istoria Oraşelor din România. Bucureşti, Ed. Enciclopedică, 2004.
7. *Várostartörténelmi források. Erdély és a Partium a 16–19. században.* Szerk. Papp Klára, Gorun-Kovács György, Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2005.

Grassalkovich Antal és a gödöllői uradalom

„Birodalmam alatt...”
Gróf Grassalkovich Antal a birtokos,
mecénás és magánember.
Szerkesztette: Czeglédi Noémi. Gödöllői
Múzeum Füzetek 14. Gödöllő, 2015.
197 oldal

A „Birodalmam alatt...” Gróf Grassalkovich Antal a birtokos, mecénás és magánember című tanulmánykötet¹ a 2011 szeptemberében megrendezett Gróf Grassalkovich Antal konferencia előadásából született meg. A kötet így részben címében, részben tartalmában megegyezik a Gödöllői Városi Múzeum korábbi időszaki kiállításának anyagával, illetve az ehhez kapcsolódó múzeumi sorozatban megjelenő kiadvány kutatási eredményeivel.² Grassalkovich Antal személye, gödöllői uradalma, továbbá a földesúr és domíniuma közötti gazdasági, társadalmi és igazgatási kapcsolata köré szerveződtek a tanulmányok. A nemesség- és uradalomtörténeti vizsgálatok – változó intenzitás és kérdésfeltevés mellett – mindig is a magyar történetírás érdeklődésének az előterében álltak. A társadalomtörténetírásán belül is egyre inkább figyelmet kaptak azok a földbirtokosok, akik a lokális

és/vagy regionális gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok létrehozói, közvetítői, a birtokrészek életviszonyainak, gazdálkodási rendjének megalapozói, a fennhatóságuk alá tartozó települések fejlődésének meghatározói lettek.

A főnemesi család vagyonalapítójának, a 18. század neves hivatalnokának és gazdasági alakjának esetében sincs ez másképp, hiszen – a falu, majd mezőváros – Gödöllő anyagi és társadalmi gyarapodását Grassalkovich Antalnak (1694–1771) köszönhetette. A település, illetve az uradalom dinamikus fejlődését ugyanis csak részben magyarázza kedvező földrajzi fekvése, azaz Pesthez, Budához, Váchoz, Kassához való közelsége, a Grassalkovich társadalmi rangemelkedéséhez szükséges anyagi feltételek megteremtése, illetve határozott földesúri koncepciója ugyanennyire meghatározó lehetett Gödöllő mennyiségi és minőségi növekedésében. A Grassalkovich családdal, illetve a gödöllői kastéllyal és uradalommal természetesen többen foglalkoztak már vizsgálatainkban. Gondoljunk csak Wellmann Imre gazdaság- és családtörténeti, Fallenbüchl Zoltán hivatalnoki, Varga Kálmán genealógiai és kastélytörténeti, Lábadi Károly egyháztörténeti vagy Farkas József uradalomtörténeti munkáira.³ A kötetben szereplő tanulmányok egyrészt a jelentős szereppel bíró földbirtokost állítják középpontba. Másrészt viszont az eddigi kutatási eredményekhez képest

¹ A kötet címét a következő idézet magyarázza: „...Helységem meg ismeri mindenkori Atyáskodásomat, és Birodalmam alatt való maga Gyarapodását. Azért nem tekéntem az Uj Urbarium által lehető nagyobb hasznomat; Hanem valamint hogy további gyarapodásokat ohajtom...” Contractus Urbarialis Possessionis Macsa. 1770. Az idézet pontosan érzékelteti Grassalkovich Antal uradalmához való viszonyát, amely hangsúlyosan szerepel a tanulmányokban is.

² Czeglédi Noémi – Fábíán Balázs: „Birodalmam alatt...” (Gróf Grassalkovich Antal) Gödöllő mezőváros élete a 18. században. Gödöllői Múzeumi Füzetek 12. Gödöllő, 2011. A Gödöllői Városi Múzeum időszaki kiállítása 2011. március 5. – október 2. között volt látogatható.

³ Wellmann Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása*. Budapest, 1933.; Fallenbüchl Zoltán: *Grassalkovich Antal. Hivatalnok és főnemes a XVIII. században*. Gödöllő, 1996.; Varga Kálmán: *A gödöllői kastély évszázadai*. Budapest, 2000.; Lábadi Károly: *I. Grassalkovich Antal, a templom-építő*. Gödöllő, 2003.; Farkas József: *A gödöllői uradalom története*. In: G. Merva Mária – Horváth Lajos (szerk.): *Gödöllő története I. A kezdetektől 1867-ig*. Gödöllő, 2007. 163–224.

tehetők megállapítások: milyen újdonságokra mutatnak rá vagy épp mennyire újszerűek az ebben felsorakozó vizsgálatok. A következőekben tehát ezen két szempont szerint igyekszem mérlegre tenni a Grassalkovich-konferenciát követően létrejött írásokat.

A kötet koncepcionális vezérfonalát – a földesúri működés kiemelését – Poór János nyitóelőadásának írásos változata (*Magyarország a 18. században*), illetve Kerényi B. Eszter – a múzeum igazgatójának, a sorozat szerkesztőjének – múzeumpedagógiai programokat taglaló írása (*Angyali kalandozás a barokk Gödöllőn*) némiképp megtöri. Poór a bevezetőjében ismertetett, nem alap kutatásokon nyugvó kutatási eredményeit korábbi munkájában már részletesen taglalta.⁴ Ettől függetlenül érdemes azon központi gondolatát kidomborítani, miszerint a 18. századi Magyarország épített környezetében, a politikai és társadalmi élet átalakításában, a magyar arisztokrácia és köznemesség csoportjainak az „átmozgatásában” fontos szereppel bírtak a Habsburg uralkodók, különösen Mária Terézia. A kormányzat modernizációs tevékenysége ellenére azonban mégiscsak feudalizmus volt Magyarországon, ahol a nemesség „alkotmányvédő” szerepben tetszelegve már csak részben teljesítette alkotmányos kötelezettségeit. Nem kívánom alábecsülni a múzeumpedagógia fontosságát sem, hiszen napjainkban a múzeumok tudományos teljesítménye mellett nem elhanyagolható szempont az, hogy egy tudományos, kulturális és szolgáltatói szerepkörrel is bíró intézmény hogyan képes kapcsolatot teremteni a múzeum és a város, a jelen és a múlt között úgy, hogy egyszerre legyen érdekes, vonzó és ismeretterjesztő. A többi tanulmány – sokszor egymáshoz is kapcsolódva, álláspontjaikat megerősítve – három nagyobb egységbe rendezhető. Az első Grassalkovich szenttiszteletét és ahhoz fűződő

egyházi mecénatúráját világítja meg; a második a kulturális, város- és uradalomfejlesztési, egészségügyi területen kibontakozó gazdasági katalizátor funkcióját vizsgálja, a harmadik pedig Grassalkovich domíniumának jogszolgáltatójaként való fellépéséhez kapcsolódik.

Beke Margit a Szentjobb ereklye történetének ismertetését (*A Szentjobb, különös tekintettel a 18. századra*), Kerny Terézia Grassalkovich Antal devóciójának⁵ elemzését (*Grassalkovich I. Antal személyes devóciója*), illetve Lábadai Károly írása a Nepomuki Szent János mártíromsága iránt mutatózó érdeklődését (*Grassalkovich I. Antal érdeklődésének gyökerei Nepomuki Szent János mártíromsága iránt*), azaz a földesúr vallásosságának színtereit mutatja be. Így többek között Grassalkovich katolikus egyházat támogató szerepére, magánajátosságára és a családi szentkultusz tiszteletére hívják fel a figyelmet. Sőt az is világosan látszik, hogy szenttisztelete és annak különböző szegmensei igen szerteágazók, több rétegre tagolódnak, s nemcsak magánéletében – például elsőszülött fiúgyermekének névadásában –, hanem a domíniumaiban és politikai pályafutásában is kimutathatók. Épp ezért az sem véletlen, hogy Grassalkovichnak köszönhetően a váci egyházmegyében a gyónási titok szentjének, Nepomuki Szent Jánosnak a legkiterjedtebb kultusza bontakozott ki. Mindenképp érdekes lenne megvizsgálni azt is, hogy a szentek tisztelete hogyan mutakozhatott meg Mária Terézia udvarában, aki Szent István királyt példaképévé téve megszerezte a legfontosabb ereklyéjét, a Szentjobbot. Az ereklye átadásáról és az ünnepségről maga Grassalkovich Antal számolt be a királynőnek 1771-ben. S azt is érdemes lenne teljes összefüggésében elemezni, hogy más családoknál melyik szentek kerültek előtérbe, a szenttisztelet milyen formákat öltött, továbbá hogyan jelentkezett ez az uradalom élet-

⁴ Poór János: *Megbékélés és újjáépítés 1711–1790*. Budapest, 2009.

⁵ A latin eredetű szó felajánlást, tiszteletet, hódolatot jelent.

ében. Papházi János szintén Grassalkovich mecénási tevékenységét vizsgálta (*Egy Grassalkovich I. Antal által kiadott könyv*), csak épp mecénatúrájának eddig nem elemzett területét, azaz a gróf könyvkiadását Szentiványi Márton 1750-ben Bécsben újra kiadott munkájának apropóján. Gödöllő ura nem törekedett tudományos és művészeti gyűjtemények létrehozására, így a könyv(ek) kiadásának támogatása egyrészt mecénási tevékenységének gyarapításaként, másrészt a patrónusnak lerótt tisztelet jeleként értelmezhető.

Az egyházi és egyéb területen kifejtett mecénási tevékenységén túlmenően földesúri funkcióinak ellátását domborítják ki a további tanulmányok. Pataki Katalin az egészségügyi ellátáson belül (*A hatvani kapucinusok gyógyszerertára Grassalkovich I. Antal idején*), Czeglédi Noémi az igazságszolgáltatás terén (*Grassalkovich I. Antal pallosjoga*), végül Szőke Balázs (*Gödöllő 18. század végi településének számítógépes rekonstrukciója*) és Fábián Balázs (*Gödöllő településszerkezeti változásai a barokk kortól a 20. század végéig*) Gödöllő fejlődésének szempontjából emelik ki Grassalkovich megkerülhetetlen földesúri funkcióit. Pataki Katalin a hatvani kapucinus kolostor gyógyszerertárának példáján keresztül árnyaltabb képet vázol fel a 18. századi egészségügyi piac szereplőiről, illetve a földesúr egészségügyi patronátus szerepéről, hiszen az egyházi érdekeltségű patika alamizsnából, gyógyításból többlet jövedelemhez jutott, így könnyebben kezelte az áringadozásokat. Ez pedig egyúttal azt is jelzi, hogy egy világi gyógyszerertár megtelepedéséhez földesúri megváltás lett volna szükséges, ami Hatvan esetében nem teljesült. Grassalkovich összes birtokára kiterjedő, 1762-ben elnyert pallosjogával Czeglédi Noémi foglalkozott, kiemelve, hogy ezt a jogot csak nagybirtokos nemesek kapták meg. Ez a kiváltság a birtokolt terület felett teljes jogi hatalmat jelentett, szemben az úriszékkal, amivel csak a saját jobbágyai felett rendel-

kezhetett. Grassalkovichnak a település fejlődésében, területének és lakosság számának növekedésében játszott földesúri szerepét helyezte középpontba Szőke Balázs és Fábián Balázs. Szőke tanulmányának bővített változata a már említett korábbi kötetben szintén olvasható. Ennek ellenére a városkép 1770–1780 körüli arculatának megidézése számítógépes rekonstrukció segítségével példaértékűnek mondható, és az összehasonlíthatóság érdekében más uradalmak esetében is ajánlatos lenne elvégezni. Szőke Balázs kifejezetten a kastélyt és környékét modellezte, Fábián Balázs pedig a településszerkezeti változásokat írta le egészen a 20. század végéig.

A kiadvány – a részben már közölt kutatási eredmények dacára – Grassalkovich tevékenységének több új oldalát mutatja meg. A tanulmányok konklúziói viszont azt is jelzik, hogy érdemes lett volna a részeredményeket összefűzni, egymás mellé helyezni, hogy a címben is vállalt birtokos, mecénás és magánember aspektusok még inkább egységet alkossanak a tanulmánykötet elolvasása után. Egy bevezető például összefoglalást adhatott volna az elért eredményekről és a jövőbeli kutatási irányokról, hiszen az egyértelműen látszik, hogy további vizsgálatok, illetve egységes szempontok szerinti, újabb módszertani elemzések szükségesek. Ez azonban nemcsak a kötet szerzőinek lehet kijelölt cél, hanem mindazok számára is, akik hasonlóképp nemesség- és uradalomtörténeti kutatásokra adják fejüket. Mindenképp pozitívumként értékelendő azonban, hogy egy városi múzeum képes színvonalas kiadványok sorozatát megjeleníteni, kielégítve a tudományos szakemberek, a helytörténet és a múzeum iránt érdeklődők kíváncsiságát a Grassalkovich család és a gödöllői uradalom történetére vonatkozóan.

SZILÁGYI ADRIENN

A közoktatásügy fogantatása Ausztriában

Ugrai János: A központosítás és a modernizáció ellentmondásai. A bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitikai megszületése a 18. század második felében. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2014. 284 oldal

A 18. század folyamán, a „pedagógia századában” kialakult a nevelés és oktatás újfajta, modern, kiterjedtségében és hatásosságában addig még soha el nem gondolt eszménye. Ez az eszmény azután különböző utakon és módokon inspirálta az addig túlnyomóan az egyház keretén belül végzett oktató tevékenység gyökeres átalakítására és kiteljesítésére vonatkozó konkrét elképzeléseket. Ezek az egyre sokasodó gondolatok vezettek el a közoktatás fogalmának megjelenéséhez és az ezen a téren szükséges teendők meghatározását és végrehajtását jelentő cselekvési program, mai kifejezéssel oktatáspolitikai létrejöttéhez. Ez a folyamat Magyarországon is lejátszódott, konkrét formát elsőként az 1777-ben kiadott *Ratio Educationis* című szabálykönyvben öltve. Azonban azt, hogy milyen csatornákon és kapcsolatokon át érkezett ez a szellemiség hazánkban, még alig-alig tártta fel történetírásunk. Ennek az adósságnak a törlesztését tűzte ki könyve céljául Ugrai János. Azt a szellemi erőteret térképezi fel, amely nyugat felől körülvette a 18. századi Magyarországot, és a nevelés-oktatás új rendszerének kiépítésében nagyhatású impulzusokkal ösztönözte. A közel tíz év munkájával elkészített kötet célja egy későbbi, részletes Habsburg birodalmi és közép-európai összehasonlító elemzés alapjainak lerakása volt.

A munka négy nagy részre oszlik: az első rész tartalmazza a bevezetést, az alapvetést és az elméleti-fogalmi hátteret, valamint a tágabb eszmetörténeti kontextust; a második – terjedelmileg legnagyobb – rész a bécsi oktatáspolitikai diskurzust tárgyalja; a harmadik részben kitekintést kapunk az

előbbi bécsi folyamatok tágabb szellemi környezetére, a cseh és bajor oktatáspolitikára és eszméinek alakulására; végül a könyv negyedik része – visszatérve a kiinduló motívumhoz – a magyarországi oktatáspolitikai kapcsolódási pontjait veszi számba.

A szerző szándékait és a mű létrejöttének körülményeit, valamint a könyv céljait és felépítését, továbbá a feldolgozott, szinte kizárólag könyvészeti források kiválasztásának indoklását az első két rövidebb fejezet tartalmazza.

A harmadik, *Fogalmi keretek* című fejezetben ismerteti a szerző munkája kulcsfogalmait, és elénk állítja azt a történelmi cselekvő erőt, a felvilágosult abszolutizmust, amely a vizsgált jelenség elsődleges mozgatója volt. Az egyház oktatási monopóliumát ugyanis csakis az állam, a világi uralkodó bonthatta meg úgy, hogy az oktatást saját céljainak is eszközévé tette. A kulcsfogalmakat tekintve Ugrai két jelenben használt szakkifejezésre alapozza megközelítését: a 'modern oktatási rendszer' és az 'oktatáspolitikai' kategóriákra. Vagyis a modern oktatási rendszer oktatáseméleti-neveléstudományi fogalmának történeti alkalmazását valósítja meg munkájában. Az oktatás mint intézményes nevelés a modernizáció folyamata során egyre inkább elkülönülő, szervezett és szabályozott tevékenységgé, társadalmi alrendszeré válik, növekvő önállósággal, bővülő funkciókkal, saját kompetenciákkal. Ennek geneziséét követi nyomon a szerző a kialakuló közoktatásról szóló diskurzus rekonstruálásával. Ezen a diskurzuson belül azonban csak azokat a megnyilatkozásokat vizsgálja, amelyek a modern oktatási rendszer egészét avagy egyes nélkülözhetetlen jellemzőit involválják. Ezek az alapvető megkülönböztető sajátosságok pedig a tankötelezettség, az oktatás törvényi szabályozása és politikai felügyelete, a köz-

oktatás közfinanszírozása, az iskolafokozatok és iskolatípusok szabályozott egymásra épülése, végül a professzionális pedagógusképzés. Az ezeket célzó, akár kezdetleges szinten is megfogalmazni akaró szellemi erőfeszítéseket sorolja Ugrai az oktatáspolitikai tárgykörébe. Az elhatárolás alapja az, hogy a megnyilatkozó az oktatás jelenségeit összefüggéseiben szemlélje, azaz az oktatás mint rendszer koncepciójának kialakulását mozdítsa elő. Végül röviden a 'modernitás' és 'modernizáció' kifejezések értelmezésére is sor kerül ebben a fejezetben, jóllehet a modern oktatási rendszer központi fogalma miatt elért volna itt a modernizáció némileg bővebb interpretációja is.

A következő fejezetben *Szellemi kihívások* címmel a vizsgált oktatáspolitikai diskurzus tágabb eszmetörténeti háttérét és azt a nagyhatalmi konstellációt mutatja be a szerző, amely az oktatás mint hatalmi eszköz felé fordította a bécsi uralkodókat. A felvilágosodás ismert alapvető eszmeáramlatain túl annak osztrák változata, a katolikus felvilágosodás tárgyalása kapta a legnagyobb teret ebben a fejezetben. Ez indokolt is, hiszen az oktatáspolitikai diskurzusainak jórészt az ausztriai katolikus egyházon belüli reformmozgalmak szolgáltatták a szellemi táptalajt, és az oktatást mint intézményes nevelést ekkor még eredendően az egyház feladataként tartották számon. Az a szellemi áramlat, amely az oktatás világi feladatait alapozta meg, a természetjogi gondolkodás és a kamerálistizmus volt. Ezek eszméi meghatározó hatást gyakoroltak arra az értelmiségi mezőre, amely az abszolút uralkodók szellemi bázisát alkotta, főként az egyház eszmeileg mozdulatlan képviselőivel szemben. A nagyhatalmi kihívást Ausztria számára pedig a hirtelen felemelkedő Poroszország jelentette, amely kulturális téren is jelentős előnyre tett szert. Ez a helyzet motiválta a Habsburg uralkodót az oktatás birtokba vételére. Ennek ismert megfogalma-

zása Mária Terézia sokszor idézett megjegyzése: „a tanügy mindenképpen politikum”.¹

A második rész öt fejezetben nyújtja a bécsi oktatáspolitikai diskurzus tárgyalását az oktatás megújításáról, modernizációjáról, azaz új eszmék és új megrendelők szolgálatába állításáról az 1749–1819 közötti hetven évben.

Először a tanügyigazgatás intézményrendszerének kiépülését és az ezt ölelő vitákat követi nyomon a szerző. Az 1760-ban felállított Udvari Tanulmányi Bizottság jelenti az oktatási szakigazgatás összességét, amely a közigazgatás birodalmi centralizációjának keretében keletkezett, és igen változó hatáskörrel, tagsági összetétellel és eredményességgel működött. Ezt a változatoságot a három főszereplő, az egyház, az uralkodó és a „szakma” akaratának küzdelme eredményezte, mely küzdelem érveit és álláspontjait veszi sorra a szerző. Az első két szereplő harca, a szekularizáció folyamata viszonylag ismert, ami újdonság, az a szakmai autonómia kezdeti törekvéseinek bemutatása a tanári öngazgatás intézményi formáinak, az ennek eredetét jelentő egyetemi autonómia alakulásának tárgyalásán keresztül. A szakmai autonómia két pillére a kompetencia (szakképzettség) és a tanszabadság elve volt az önrendelkezés igényét megfogalmazó „tanfériak” és értelmiségiek megnyilatkozásaiban.

A következő három fejezetben az ausztriai közoktatás három szintjével, azaz az első elemi-népiskolai, a középiskolai és az egyetemi oktatással kapcsolatban lezajlott egykorú diskurzusokat tekinti át részletesen a könyv. Szintenként és akoronként eltérő igények fogalmazódtak meg az oktatás egyes alrendszerével kapcsolatban: az egyház esetében elsősorban a hitbeli nevelés, az állam esetében a birodalom hatalmi potenciálját növelő, a civilizációs ismeretek és a kiépülő közigazgatás új működésmódjait lehetővé tevő adminisztratív kultúra terjesz-

¹ Fináczy Ernő: *Az újkori nevelés története*. Budapest, 1927. 281.

tése, míg az oktatói szakma szempontjából a tanári korporatív öngazgatás kiépítése.

A részletesen ismertetett nézetek és vélemények az eredeti szerzői szándék szerint egymásra vonatkoztatva és egymáshoz kapcsolódva kerülnek tárgyalásra. E megközelítésben válnak jól láthatóvá az osztrák oktatás modernizációjának dilemmái. Az alapfokú, elemi oktatás körének szélesítési szándéka, mondhatni, egyöntetű, a „felsőbb”, azaz a közép- és felsőfokot érdemileg egy szektornak tekintő oktatás hallgatókapacitása bővítésének azonban kevés szószólója akadt a korban. Ez persze aligha meglepő, hiszen az úgynevezett szellemi proletariátus túltengésétől való félelem szinte maradéktalanul osztott meggyőződés volt a 18. század második felétől a 19. század végéig. A felvilágosult körökben is általános volt az óvatos egyensúlyozás, hogy az érdemelv ne juthasson korlátlan tanszabadság formájában érvényre. Az iskolán keresztüli társadalmi mobilitás új csatornáit ugyanis ekkor még nem alakultak ki, a bürokrácia térhódítása ellenére a hivatalnokok száma csak viszonylag lassan növekedett. De a szekularizáció folyamata felől nézve is problematikus volt például a gimnáziumok számának növelési szándéka: az újfajta, világi középiskolai tanárság hiányában ez csak egyházi tanerők útján lett volna megoldható. Végül fontos magyarázó körülmény talán az is, hogy nem alakult még ki a középfokú oktatás önállósága: lényegében az egyetlen – bár egyre több képzési funkciót teljesítő – iskolatípusa, a gimnázium a klasszikus felsőfokú tanulmányokra előkészítő iskolaként rögzült a köztudatban, amely így csak az álláshoz nem jutó lateinerek számát szaporíthatta.

A felső szint kívánatos fejlődési perspektíváit a legrégebbi múltú egyetem, a bécsi *universitas* középkori és a jezsuita hagyománytól való egyidejű megszabadulása nyitotta meg. Ez a folyamat Gerard van Swieten működésével és az orvoskar megalapításával vette kezdetét. A mintát pedig az értelmiség szemében a németországi protestáns egyetemek, mindenekelelt a göttingiai

jelentette. A kutatási és tanszabadság, a szellemi és gazdasági autonómia megvalósulásának vágyott példáit látták ezekben az intézményekben. II. József szintemelési vagy felzárkózási politikájában azonban – jórészt Sonnenfels nézetein alapulva – mérőben más alakot öltött az egyetemi szféra: a „szolgálóegyetem” koncepciója szerint az államnak mind anyagilag, mind szellemileg szigorúan alárendelt intézményként definiálódott, elsődleges célja a diplomás államhivatalnokok kiképzése volt. Így szó sem lehetett a német ideálok követéséről, különösen nem a 19. század elején újonnan élre álló, a humboldti elvek alapján szervezett berlini egyetem megközelítéséről. Ugyan a produktív diszciplínák, azaz a természettudományos és műszaki ismeretek oktatása hangsúlyosabb lett a hagyományos, klasszikus elméleti tudáshoz képest, de a tudományos és intellektuális tőke szélesebb körű felhalmozásának feltételei nem jöttek létre Ausztriában. Ennek következtében nem alakult ki az az egyetemi független értelmiségi réteg, amely egy autonóm tudomány lételeményese lett volna. A kutatás és szellemi innováció így jobbra az udvari gyűjtemények állami hivatalnokainak tevékenységét jelentette, másrészt pedig a 18. század közepétől kezdve folyamatosan létrejövő szakfelsőoktatás intézményeiben végzett szakmai munkát.

A könyv központi, második részének *Metszésvonalak és érdekcsoportok* című zárófejezetét egy módszertanilag rendkívül izgalmas interpretációs kísérlet képezi, amelyben a szerző a korábban részletesen ismertetett koncepciók, vélemények, álláspontok képviselőit kétdimenziós fogalmi térben helyezi el. Ennek egyik dimenzióját az állam (az uralkodó) és az egyház szembeállítását megjelenítő tengely képezi, a másikat a modernizáció–tradíció megkülönböztetés. Az első dimenzióba viszonylag egyszerű a besorolás a szekularizáció folyamatával való azonosulás foka alapján. Egyszerűbben fogalmazva: az egyház vagy az állam felügyelete alá tartozzon-e az oktatás kérdésre

adott válasz szerint. A második dimenzióban már nehezebb a pozicionálás, amelyben a következő főbb ellentétes fogalompárok segítettek a szerzőt: latin *versus* anyanyelvi, osztálytanári *versus* szaktanári oktatás; egyházi *versus* állami tanárképzés; szigorú központi szabályozás *versus* a szakmai autonómia (korporatív) intézményeinek támogatása, szigorú tartalmi és módszertani rendtartás *versus* pedagógusi-kutatói autonómia; egyházi (erőteljesen tiltó) *versus* állami (gyenge, szekularizált) cenzúra. A szerző az ilyenformán kreált fogalmi tér négy mezőjében összesen hatvan korabeli gondolkodót helyeztetett el; közülük tízet külön is kiemelt, mint a történet legbefolyásosabb szereplőit: Gerard van Swieten, Migazzi, Marx, Felbiger, Martini, Sonnenfels, Rautenstrauch, Birkenstock, Rottenhan, Lang. Véleménye szerint az egykori szereplők közül „az egymással szoros kooperációban, rendszeres munkakapcsolatban lévőket könnyen egy-egy kisebb halmazba sorolhatjuk, és így az érdekcsoporttá válás útján tényleg meginduló társaságokról is képet kaphatunk”. (165. old). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a könyv szövegéből a tárgyalt szerzők szellemi interakciójának ilyen intenzitása kevésbé derül ki. A vélemények ütközésére találunk számos példát, de a szorosabb, rendszeres és hosszan tartó közös gondolkodásra, szellemi műhelyekre, ezek formáira és helyeire viszonylag ritkán bukkanunk. Felvetődik az a kérdés is, hogy a mester-tanítvány viszonylatokon túl nem hagyományos filológiai kapcsolatokról van-e inkább szó. Itt kell felvetnünk azt is, hogy az „érdekcsoport” mennyire találó kifejezés erre a viszonyrendszerre. A könyv szövege alapján a recenzensnek úgy tűnik, hogy többnyire inkább eszmékről, mint érdekekről volt szó, azonos nézetet vallókról vagy talán véleménycsoportokról. Ugyanis kevésbé körvonalazódnak olyan közös külön érdekek, amelyek csoportszintű fellépésben és sajátos összetartásban nyilvánulhattak meg. Mindezekkel együtt a tárgyalt szerzők „oktatáspolitikai tablója” igencsak izgalmas és

további lehetőségeket magában rejtő próbálkozás, amely továbbvihető éppen a szellemi együttműködés módjait, színtereit, kapcsolathálóit és nyilvánossági tereit vizsgáló módszerek kimunkálása útján. Nem kevésbé fontos lenne, különösen a magyarországi kutatások megtervezésekor, az egyes szereplők szociokulturális kontextusainak módszeres behatárolása és vizsgálata.

A könyv harmadik része kitekintést nyújt a téma tágabb szomszédsági kontextusára: Csehországra és Bajorországra. A szerző fontos léptékváltást visz végbe: az addigi, alapvetően Bécs, vagyis a császári udvar köré szerveződő diskurzus fókuszát kiterjeszti északra, és a vizsgált gondolatok és gondolkodók tágabb, közép-európai kapcsolataira is fényt derít. Három fontos megállapítását lehet kiemelni: egyrészt a felvilágosodás eszméinek ebben a (nagyjából Észak-Itáliától Szászországig tartó) tágabb térségben történt szabad áramlását, jórészt a katolikus felvilágosodás keretén belül; másrészt a cseh és bajor területen a középfokú oktatás hagyományos monolit jellegének megbomlását a reáliskola és a reálirányú képzés eszméjének elsőként történt megfogalmazódása és gyakorlatba állítása folytán; végül az autonóm tudományos-értelmiségi szellemi műhelyek kialakulását, amely főként az ezeken a területeken létrejött teherbíróbb polgárságnak volt köszönhető.

Végül a negyedik, viszonylag csekély terjedelmű *Összevetés magyar szemmel* című záró részt vegyük szemügyre. A recenzens megítélése szerint ez kevésbé sikerült része a könyvnek. (Az alig 13 oldal a harmadik rész zárófejezeteként talán inkább a helyén lett volna.) A szöveg első harmada az addigiakat foglalja össze, a második a hazai kapcsolódó viszonyokat vázolja, végül az utolsó a további kutatások számára megfontolandó tanulságokat és következtetéseket fogalmazza meg. Véleményem szerint az amúgy is túl vázlatosra sikerült második szövegrész talán elhagyható lett volna. Így az elemzés immár általános szinten megfo-

galmazott eredményei és az ezekből levonható, az érdemi összehasonlítás lehetőségét megalapozó következtetések szerves szöveget képezhettek volna, ami szilárd kiindulási alapul szolgálna a magyarországi helyzet módszeres feltárásához. (Ilyenformán a jelenlegi fejezetcímnek is talán pontosabban megfelelné.)

A kötet formai szempontból alig hagy kívánnivalót maga után, egy kimaradt lehetőséget azonban szóvá kell tennünk. A könyv végén álló személyi „névtár” a szereplőkről közöl röviden hasznos alapismereteket, ami jobb megoldás, mint ezen információk szokásos, szövegközi lábjegyzetben való elhelyezése. Még hasznosabb, azaz használhatóbb lenne azonban, ha szokásos névmutatóként a szövegben való előfordulások helyeit is megadná. Ez nagymértékben segítené a kötetnek nemcsak lineáris, hanem a kötet intencióival is megegyező, a szereplőkre és viszonyaikra koncentrálni olvasását.

Összességében hiánypótló és egyben feladatkielölő művet alkotott Ugrai János, amely az oktatás történetét kutató mind egyik irányzat és megközelítés számára nagy haszonnal forgatható: nemcsak az oktatás eszmetörténetének tanulmányozása és tanítása során, hanem az oktatási tudástranszfer és más összehasonlító eszmetörténeti témák kutatásának tervezésénél is. Az oktatás társadalomtörténetét oktatás és társadalom kölcsönhatásaiban kutató, kivált az oktatási intézmények szociális hatását vizsgáló recenzens számára a munka azáltal nyer jelentőséget, hogy bemutatja, az oktatáspolitikai szempontjait elsőként megfogalmazó szereplők gondolatai miként hatottak egymásra, miként járultak hozzá az oktatás mint összefüggő egész szemléletéhez, valamint az e szemléleten alapuló későbbi közoktatásügyi tematikák megjelenítéséhez és megfogalmazásához.

SASFI CSABA

„Egy a lengyel a magyarral”

Kovács István: „Érdek és szeretet”. Lengyel visszaemlékezések a szabadságharcra 1848–1849. Magyar Napló, Budapest, 2016. 524 oldal

Új kötettel jelentkezett Kovács István, a kiváló történész, író, költő és polonista, a majd „ezeréves” magyar–lengyel kapcsolatok elsősorú szakértője. Munkájában tizenegy, az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc időszakára vonatkozó lengyel visszaemlékezést tesz közzé, amelyek mintegy „külső szemszögből” mutatják be a „nagy év” magyarországi eseményeit és harcait.

A kötet előszavában a szerző előbb röviden áttekinti a magyar szabadságharc lengyel memoáriródművét, az eddig magyarul is megjelent műveket, majd ismerteti válogatási és szerkesztési elveit. Ezt követően rövid, ámde annál tartalmasabb történeti bevezetőben az emlékiratok keletkezésének történelmi hátterét vázolja fel. A lengyelek helyzete az 1815-ös bécsi kongresszus utáni egyharmad évszázadban, illetve a lengyel légiók megalakulása és tevékenysége Magyarországon jobbra a szerző jó három évtizedes munkásságának köszönhetően már megismerhető itthon, ám az Osztrák Császársághoz tartozó Galícia 1830–1848 közötti történetének összefoglalása számos újdonságot tartalmaz még a korszakot jobban ismerő olvasók számára is. Ebből nyomon követhető, hogy milyen szoros kapcsolat létezett a hivatalos cs. kir., illetve a cári szervek minden igyekezete ellenére „Osztrák–Galícia” és „Orosz–Lengyelország” között az 1830–1831-es lengyel szabadságharc idején, majd annak bukása után milyen szervezkedések voltak az osztrák kézen lévő lengyel területeken. Ezek végül az 1846 februárjában kirobbant felkelésben érték el csúcspontjukat, a galíciai felkelő lengyel nemeseiket azonban zömmel ukrán származású pa-

rasztaik a cs. kir. adminisztráció cinkos együttműködésével javarészt lemeszárolták. (A magyar liberális ellenzék Kossuth Lajossal az élen igyekezett is tanulni az esetből, ám az „érdekegyesítés” a nemzetiségi többségű területeken nálunk sem sikerült, így 1848 nyarától a Délvidéken, majd ősztől Erdélyben is hasonló véres eseményekre került sor.) Hasonlóan tanulságos az 1848-as Porosz-Lengyelországban történtek, illetve a galíciai események összefoglalása is.

A fenti bevezetőt követi tematikus sorrendben a tizenegy visszaemlékezés közlése. Kovács István minden memoár előtt rövid, de alapos történeti felvezetőben mutatja be az adott visszaemlékezés írójának életét és pályafutását, illetve értékeli a közölt elbeszélés forrásértékét. Az emlékirók közössége (nemzetiségüket leszámítva) korántsem egységes: akad közöttük galíciai, oroszországi területekről származó, de Magyarországon élő lengyel egyaránt. Vannak közöttük „rég, harcedzett emigránsok” és alig tizenéves „ifjoncok” is. Többségük 1848-ban a galíciai nemzeti gárdák tagja, de akad olyan is, aki korábban a porosz hadsereg tüzértisztje volt. Zömükben a magyarországi lengyel légió sorait gyarapították, de van, aki az erdélyi lengyel légió vagy közvetlenül a magyar honvédsereg tagja lett. Így elbeszéléseik szinte az 1848–1849-es teljes magyarországi lengyel szerepvállalást „lefedik”, és átfogó képet adnak a lengyelek itteni mindennapjairól. A kötet külön értéke, hogy a közöltek közül hat visszaemlékezés, noha korábban már kiadták, jelenleg szinte hozzáférhetetlen, öt pedig most jelenik meg először nyomtatásban magyarul. A közlések többsége ugyanakkor nem tartalmazza a teljes memoárokat, hanem csak a magyarországi események szempontjából legfontosabb részeket.

Stanisław Bykowski visszaemlékezésének közölt részlete az 1848 tavaszán a galí-

ciai Sokalban létrejött nemzeti gárda megalkakulását, majd feloszlátását ismerteti, így a helyi viszonyokon kívül megismerhetjük azokat a magyar nemzetőrséghez hasonló egységeket is, ahonnan a magyarországi lengyel légiók a legtöbb képzett önkéntesüket nyerték. Jan Aleksander Fredro elbeszélésének részlete az 1848. november 2-i lembergi felkelés után történteket, a Magyarországra való jövetel melletti döntés nehézségeit, az út fáradalmait és az első itt töltött hetek eseményeit mutatja be. Nagy veszteség, hogy a később kiváló színműíróvá lett szerző további feljegyzései a II. világháború során megsemmisültek, mivel igen élvezetes stílusban íródtak. Zygmunt Miłkowski nagy ívű memoárjának részlete egy igencsak kalandos pályafutást mutat be, hiszen szerzője 1848 tavaszán Kijevből indult el, és Galicián keresztül vándorolva érkezett Magyarországra, s lett a lengyel légió katonája. Az ő terjedelmes és tartalmas elbeszéléséből a pesti megalakulástól a törökországi emigrációig ismerhetjük meg a légió tevékenységét. Kazimierz Bielański visszaemlékezése az 1846. februári véres galíciai eseményeket, a lengyel összeesküvésben részt vevő családok életét és tragédiáit, továbbá a lengyel légió magyarországi harcait ismerteti egészen a szabadságharc leveréséig, Miłkowskival ellentétben (aki a gyalogságnál szolgált) elsősorban az ulánusok szemszögéből. Jacenty Grabowiecki emlékezéseiből, aki a légió tüzérségénél teljesített szolgálatot, részletesen megismerhetjük a lengyel légió pesti szervezésének kezdeteit és április végéig tartó tevékenységét. Számos, eddig ismeretlen adalékot találunk e munkában például az 1848. december – 1849. február közti időszakra vonatkozóan a tüzerek látásmódjából. Teofil Łapiński rövid memoárrészlete az eddigiektől eltérően egy a magyar honvédségbe belépő lengyel tiszt emlékeit összegzi. Ő az északi magyar hadtest tüzérségének megszervezését és az 1848. december 11-i budaméri ütközetet ismerteti részletesen. Roman Gašiorowski rövid elbeszélése és két levele a budaméri

ütközet „utóhangjának”, a légió első kiemelkedő tetteinek, a bárcai összeecsapásnak, illetve 1849 augusztusában a légió ulánusai bánsági utóvédharcainak állít emléket. Władysław Bentkowski visszaemlékezése a légióban szolgáló lengyel tüzértiszt szemszögéből mutatja be az 1849 augusztusában lezajlott szőregi és temesvári csaták egy-egy emlékezetes epizódját, illetve a visszavonulás során a Teregovai-szoros biztosítását. Władysław Rucki emlékiratainak részlete már a Józef Bem tábornok szervezte erdélyi lengyel légió harcait ismerteti az 1849. július 10-i besztercei ütközettől egészen az augusztus 24–25-i zsigóói fegyverletételig. Ez utóbbi azért is érdekes, mivel a légióknak erről a részéről és tevékenységéről aránylag keveset tudunk. Edmund Ślaski naplószerű emlékezése szintén kivételes, mivel írója aránylag későn, 1849 júniusában, szinte közvetlenül a cári csapatok inváziója előtt lépett magyar földre, majd csatlakozott az erdélyi lengyel légióhoz. A határátlépéstől a zsigóói fegyverletételig terjedő írás azonban nemcsak az utolsó erdélyi harcokról ad érzékletes leírást, hanem a magyar, illetve erdélyi „hátszagról” is 1849 forró nyarán. A kötetet záró visszaemlékezést egy a történelem viharai által szétszakított, magyar gyökerű, majd lengyel (litván) család Magyarországra visszatérő ágának egyik leszármazottja jegyzi. Julian Burchard memoárjából a Törökországba emigrált lengyelek mindennapjait, az internálás körülményeit, a belső vitákat, majd a szabadulást, valamint az író Máltán keresztül Franciaországba való útját ismerhetjük meg.

A szép kivitelű, a szereplőket és az eseményeket megörökítő korabeli fotókkal, grafikákkal és festményekkel illusztrált, igényes kiadványt a visszakeresést megkönnyítő személynévmutató zárja.

Foglalkoznunk kell természetesen a visszaemlékezések történeti értékével is. A közölt memoárokat rendszerint csak az események után több évtizeddel vetették papírra, így íróik egyes, emlékezetükből kiesett vagy megfakult epizódra, dátumra

nem vagy csak tévesen emlékezhetek. Hasonlóan torzító hatásúak voltak az emlékiratokra nézve a korabeli „szellemi irányvonalak” (például a „Görgei árulómítosz”) vagy a saját lengyel tábornokaik (Bem, Dembiński) tökéletességébe vetett „vakbuzgó hit”. Figyelemreméltó a korabeli magyar és lengyel „mentalitás” közti különbség is, amely a kölcsönös rokonszenv ellenére mindvégig jelen volt, s leginkább az egyes lengyel visszaemlékezők soraiból sugárzó „felsőbbsttudatból” érzékelhető. Mindez azonban az ilyen típusú visszaemlékezések esetében szinte természetes. Az efféle ténybeli tévedéseket és tévesztéseket, túlzásokat ugyanakkor magyarázó lábjegyzetekben lehet korrigálni. S ez az a terület, ahol a szerkesztő törekvéseit minden igyekezete ellenére sem kísérte teljes siker. Kovács István kiváló nyomozómunkájának köszönhetően szinte minden lengyel emlékezőről és résztvevőről pontos életrajzot tudott adni, a visszaemlékezések túlzásait is jól igazítja ki a Görgei-kérdés, illetve az egyes hadszínterek (főleg Felső-Magyarország, Erdély és a Délvidék) kapcsán. A főhadszínterre vonatkozó események értékelésénél azonban több hiányossággal találkozunk. Ez azért is sajnálatos, mivel a szerző egy korábbi kötetében már sikeresen feloldotta ezeket az értelmezési problémákat.¹

Ezek zavaró mivoltára lássunk néhány konkrét példát. A visszaemlékezéseket olvasva sokszor tűnhet úgy, hogy a Délvidék harcaiban megedződött, a honvédség legjobb csapatait magában foglaló magyar III. hadtest és annak vezére, az igencsak erélyes Damjanich János tábornok szinte „meg se tudott mozdulni” a lengyel légionisták és vezetőik nélkül az 1849-es tavaszi hadjárat idején. Azonban az 1849. március 5-i szolnoki ütközet során Damjanich nem azért „habozott” (sőt akart „visszavonulni”), mert

először került szembe cs. kir. reguláris haderővel (125. old.), hanem mert meg akarta várni a Tisza túlsópartján gróf Vécsey Károly tábornok csapatainak lekötő támadását a cs. kir. hídfő ellen. A magyar előrenyomulás sem azért indult el végül, mert „Wysocki a csata kimeneteléért felelősséget vállalt” (125. old.), hanem mert Szolnokról egy mozdony robogott ki, hogy a közeli Abonyban állomásozó cs. kir. csapatokat értesítse a magyar támadásról és erősítést hozzon, így többé nem lehetett a túlsópart őrökre várni. A magyarországi lengyel légió „legendakörének” egyik meghatározó eleme szintén Szolnoknál az 1. ulánuszred 1. századának rohama a cs. kir. 3. dragonyosered ellen. Ám korántsem egyedül a lengyel ulánuszred érdeme az „egész ezrednyi” (valójában 6 helyett csak 4 századnyi) cs. kir. lovasság szétverése és a cs. kir. 1. lovasüteg elfogása. (29., 290. old.) Az összecsapást ugyanis az ulánusokat követő 3,5 századnyi magyar huszár bevetése döntötte el, megmentve az amúgy súlyos veszteséget szenvedett lengyel lovasokat a teljes megsemmisüléstől. A magyar–lengyel lovasság pedig nem 5, hanem csak 3 löveget zsákmányolt, azt is közösen, s nem a lengyelek egyedül. (Kicsit hasonló a helyzet itt is, mint a szerző által a szolnoki lovasrohammal egyébként sűrűn párba állított somosierrai ütközet esetében. (385. old.) Ott sem csupán a napóleoni Császári Gárda 1. lengyel könnyűlovas-ezredének 3. svadronja nyerte meg az ütközetet.)² Az 1849. április 6-i isaszegi

¹ Ezekre összefoglalóan lásd Kovács István: „...Mindvégig veletek voltunk”. *Lengyelek a magyar szabadságharcban*. Budapest, 1998. passim.

² A napóleoni háborúk során 1808. november 30-án somosierrai-szorosnál ütközött meg a fővárost, Madridot védő spanyol haderő az I. Napóleon császár vezette francia főerőkkel. Az ütközet során, miután a francia gyalogság átkaroló oszlopai a szárnyakon már lekötötték a spanyol gyalogság zömét, a császár parancsot adott a Gárda 1. lengyel könnyűlovas-ezrede 3. svadronjának, hogy foglalja el a szoros bejáratánál lévő spanyol ágyúállást, amely 2 löveggel rendelkezett. Miután ez (első sorban az ágyúfedezeten lévő, alacsony harcértékű, zömmel népfelkelőkből és geril-

csatában a jobbszárnyon a lengyel légió 1. zászlóaljja, valamint a 60. (Wasa) sorgyalogezred 3. zászlóaljja korántsem Schlik „egész hadtestét” tartóztatta fel. (134–136. old.) Itt ugyanis a cs. kir. III. hadtestnek csupán a Fiedler-dandárját vetették be, amely előbb 4, majd 5 zászlóaljjal próbálta elfoglalni az erdőt a magyar III. hadtest 3. itt védekező zászlóaljától (az említett kettőn kívül ugyanis még itt harcolt a 3. (szegedi) honvédszászlóalj is, amiről Milkowski egyszerűen elfelejtkezett). Így is szép teljesítmény volt a terület megtartása a cs. kir. túlerővel szemben.

A fentiekől eltekintve a recenzens csak ajánlani tudja ezt a könyvet mindazoknak, akik alaposabban meg akarnak ismerkedni a lengyel emigráció alakjainak nem mindennapi élettörténeteivel, illetve a Magyarországon 1848–1849-ben vitézül harcoló lengyel légionistákkal.

KEMÉNY KRISZTIÁN

lából álló spanyol gyalogság megfutasának köszönhetően) a vitézül támadó lengyel lovasoknak sikerült, a győzelemtől „megittasodó” könnyűlovasok folytatták a rohamot, és még két hasonló álláson verekedték át magukat. A szoros csúcspontján azonban beleütköztek a fő védőállásba, amely 10 lövegből és közel 2000 fős gyalogságból állt. Ezen már nem tudtak áttörni, a magukhoz térő spanyol gyalogosok pedig megkezdték a lendületüket veszített, szétszóródott, amúgy is jelentős veszteséget szenvedett lengyel lovasok bekerítését és lekasabolását. Őket végül a szorosba Napóleon által beküldött erősítés: az ezred másik három svadronja, valamint a Gárda vadászgyalogsága mentette ki szorult helyzetükből. A fő védőállás áttörését már ezek az erők hajtották végre: az ezred 1. svadronja itt, a 2. és 4. svadron az üldözés során nyújtott kimagasló teljesítményt. Így tehát nemcsak egy lengyel svadron, hanem a teljes ezred (1808. november 15. körül összesen 899 fő, ebből bevethető 715 fő) részt vett az ütközetben, és a lengyel lovasok vitathatatlan vitézsége mellett a francia gárdagyalogságnak is megvolt a maga korántsem elhanyagolható része a sikerben. Erre összefoglalóan lásd: Pawly, Ronald – Courcelle, Patrice: *Napoleon's Polish Lancers of the Imperial Guard*. Men-at-Arms 440. Osprey Publishing, 2007. 16–21.

„Voltam én már ütközetekben, de ilyen pokoli tüzérési tüzet még nem éltem meg”

Hadaink vonulnak. K. R. Szemjakin orosz ezredes magyarországi levelei 1849-ből.

Az iratokat gyűjtötte és válogatta, fordította, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Rosonczy Ildikó. (Orosz levéltári források magyarul.

A Moszkvai Magyar Levéltári Intézet sorozata 1.) Argumentum – Balassi Intézet – Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2014. 184 oldal

A fent idézett véleményt Konsztantyin Romanovics Szemjakin ezredes, a Magyarországra bevonuló orosz cári hadsereg egyik gyalogdandárjának ideiglenes parancsnoka írta feleségének szóló levelében az 1849. június 20–21-i peredi csata második napjára emlékezve. A negyvenhét éves, tapasztalt, immár sokadik hadjárataiban részt vevő ezredparancsnok szavai a magyar tüzérés számára voltak hízeltők. Szemjakin alakulataival Fjodor Szergejevics Panyutyin altábornagy parancsnoksága alatt vett részt a magyarországi hadjárásban. Ahhoz az orosz hadosztályhoz tartozott tehát, amely a nyári hadjáratot Julius von Haynau báró, tábornagy, a cs. kir. főhadisereg főparancsnoka mellé beosztva harcolta végig. Az orosz főtiszt korabeli levelezésének feleségéhez írott darabjait Rosonczy Ildikó fedezte fel a moszkvai Orosz Állami Hadtörténelmi Levéltárban végzett kutatásai során. A levelek 1849 áprilisa és októbere között íródtak, és egyedülálló képet adnak az orosz cári hadsereg egyik törzstisztjének gondolkodásáról, Magyarországon töltött napjainak élményeiről.

A kötet forrásanyagának sajtó alá rendezője, Rosonczy Ildikó neve már régóta ismert a korszakkal foglalkozó történészek és érdeklődők körében. Hosszú évtizedek óta foglalkozik 1848–1849 hadtörténetével, elsősorban az orosz cári csapatok magyaror-

szági tevékenységével. Kezdetben a nyomtatásban megjelent, de már rég elfeledett, szinte ismeretlen korabeli orosz visszaemlékezések, illetve történeti munkák magyarra fordításával és kiadásával foglalkozott. 1988-ban összeállított egy kötetet orosz tisztek egykorú visszaemlékezéseiből, majd kiadta Artur Adamovics Nyepokojcsickij volt vezérkari főnök összefoglaló munkáját az erdélyi hadműveletekről és Ivan Ivanovics Oreusz hadtörténésznek az 1849-es magyar hadjáratról szóló monográfiáját is.¹ Az utóbbi években – az orosz levéltárak kutathatóságának könnyebbé válásával – immár levéltári források feltárásával folytatta a cári hadsereg magyarországi tevékenységének kutatását. Ennek eredményeként jelent meg 2016-ban az *Orosz fegyverekkel Ferenc Józsefért* című tanulmánykötete, amelyben orosz források bevonásával vizsgálja a cári csapatok második intervenciójának előzményeit, tisztázza a Panyutyin-hadosztály bevetésének eddig nem ismert körülményeit. Tanulmányokat közöl továbbá a nyári hadjárat váci, turai és segesvári összecsapásairól, valamint bemutatja egy lengyel származású honvédtiszt oroszországi fogságának érdekes történetét. A kötet tanulmányai a legújabb kutatási eredményekre alapozott új információkkal árnyal-

¹ *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról.* Válogatta Rosonczy Ildikó. A jegyzeteket írta Katona Tamás és Rosonczy Ildikó. Fordította Gelencsér Zsigmond és Rosonczy Ildikó. Budapest, 1988.; Nyepokojcsickij, Artur Adamovics: *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849.* Sajtó alá rendezte: Rosonczy Ildikó. Budapest, 1999.; Oreusz, Ivan Ivanovics: *Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben.* Sajtó alá rendezte: Rosonczy Ildikó. Budapest, 2002.

ják a szabadságharc történetére vonatkozó eddigi ismereteinket.²

Jelen ismertetésünk tárgya a fenti kutatás melléktermékeként látott napvilágot. A kötet a Moszkvai Magyar Levéltári Intézet sorozatában jelent meg. Az intézet egy állandó levéltári delegátusból áll, és a kulturális kapcsolatok ápolása mellett elsősorban a Hungarica anyagok másoltatásával és mikrofilm-másolatoknak a Magyar Nemzeti Levéltárba juttatásával, valamint az orosz levéltárakban, könyvtárakban kutató magyar történészek támogatásával, munkájuk segítségével foglalkozik. Dicséretes, hogy a kinti munkálatok eredményeit immár forráskiadvány-sorozatban igyekszik közzétenni.

A kötet *Bevezetőjében* a közreadó hangsúlyozza, hogy a szóban forgó levelek különösen azért értékes források, mert egykorúan íródtak, és később sem fűztek hozzájuk megjegyzéseket, kiegészítéseket. Ugyanez nem mondható el a később nyomtatásban megjelent naplók és memoárok egy részével kapcsolatban. Rosonczy Ildikó a kötet első harmadában terjedelmes tanulmányt közöl a levelekhez. Ebben bemutatja Szemjakint és családját, majd részletesen ismerteti a Panyutyin-hadosztály Északnyugat-Magyarországra érkezésének körülményeit, és megvilágítja a hadosztály cs. kir. alárendeltségben történő működésének okait. Végül röviden szól a közölt dokumentumokról.

A leveleket író katonatiszt, Szemjakin ezredes birtoktalan nemesi családból származott, és kizárólag saját szolgálatának köszönhette előmenetelét. 1802-ben született a kijevi kormányzóság területén, hadapródiskolát végzett, majd hét évet szolgált a 16. tüzérdandárban. Az 1828–1829. évi orosz–török háborúban már a 17. tüzérdandár kötelékében vett részt. A háború végén főhadnagyként a II. gyalogoshadtest törzséhez

került mint vezérkari tiszt. 1831-ben részt vett a lengyel szabadságharc leverésében, majd a III., később a IV. hadtest törzséhez helyezték át. Az 1830-as években Besszarábia főkormányzója mellett szolgált, folyamatosan emelkedett a ranglétrán, és számos kitüntetés birtokosa lett. 1837-ben a pestis sújtotta Odessza körüli karantén lánc felügyeletét bízták rá. Feladatait mindig nagy körültekintéssel, lelkiismeretesen látta el, amit felettesei elismerései is jeleztek. A harmincas évek közepén feleségül vette Jelen Konsztantyinovna Katakazit, akitől 1836 és 1847 között négy fia született. Felesége ismert konstantinápolyi görög családból származott, amely ekkorra már beépült az orosz politikai és katonai elitbe.

Szemjakin 1843-ban került vissza a III. hadtest állományába, ekkor a 9. gyalogoshadosztály alárendeltségébe tartozó 17. (brjanszki) vadászrezd parancsnokává nevezték ki. Az 1840-es magyarországi hadjáratban a Panyutyin altábornagy parancsnoksága alá rendelt hadosztályba beosztva vett részt. A június 20–21-i peredi csata második napján ezrede élén helytálló Szemjakint hamarosan vezérőrnaggyá léptették elő, valamint megkapta az osztrák katonai Lipót-rend II. osztályát. A július 2-i és 11-i komáromi csatákban tanúsított vitézségért az orosz Szent Szaniszló-rend I. osztályával tüntették ki. A magyar hadjáratban egy ideig ideiglenesen a 2. vadászdandár parancsnokaként is működött. Felettesei e beosztásban is elégedettek voltak teljesítményével. A hadjáratot követően Paszkevics főparancsnok kérésére Rüdiger hadtestparancsnok igen pozitív jellemzést adott Szemjakinról. Véleménye szerint hősiünk bátor parancsnoknak bizonyult, és alkalmas volt dandár, sőt hadosztály irányítására is. Ez alapján hamarosan a 6. gyaloghadosztály 2. dandárjának élére nyert kinevezést.

Karrierje azonban egy hadbíróági vizsgálat nyomán derékba tört. 1850. október végén elbocsátották a szolgálatból. Rosonczy Ildikónak erről annyit sikerült kiderítenie, hogy a vád szerint a magyarországi

² Rosonczy Ildikó: *Orosz fegyverekkel Ferenc Józsefért. Tanulmányok I. Miklós 1849-es magyarországi beavatkozásáról*. Budapest, 2016.

hadjárat idején olyan tiszteket terjesztett fel kitüntetésre, akik nem is vettek részt az adott ütközetben. A Szemjakin-házaspárnak 1853-ban még egy fia született. Ugyanakkor a családfő még ez év nyarán ismét katonai szolgálatba állt, lehetséges, hogy az ekkor induló krími háború miatt volt szükség újra a tapasztalt tábornokra. A háború alatt előbb a balkáni hadszíntéren szolgált, majd a szevasztopoli erődbe vezényelték. Itt bátor helytállásával tett szert hírnévre, és altábornaggyá is előléptették. Folyamatosan szolgálva részt vett az 1863-as lengyel felkelés leverésében, majd a kazanyi katonai kerület parancsnoka lett. Nemsokára gyalogsági tábornokká léptették elő. Egészen 1867-ben bekövetkezett haláláig szolgált. Felesége egy nappal később hunyt el.

Mint említettük, Rosonczy Ildikó bevezető tanulmányában részletesen ismerteti a Panyutyin altábornagy parancsnoksága alatt működő hadosztály rendeltetését, annak változásait és Magyarországra érkezésének körülményeit. A magyar tavaszi hadjárat eredményeitől megrettent császári hadvezetés sürgetésére Paszkevicz herceg, tábornagy már a cári hadsereg tervezett intervenciója előtt, május 10-én Bécs védelmére küldött egy a Krakó környékén rendelkezésre álló erőkből összeállított gyaloghadosztályt. A presztízsét féltő császári hadvezetés azonban, megbizonyosodva a magyar fenyegetés enyhüléséről – a honvédsereg ugyanis nem folytatta előnyomulását nyugati irányban, hanem Buda felmentésére indult –, a vasúton érkező cári segélyhadat a morvaországi Ungarisch-Hradischban megállította, így az nem ért el rendeltetési helyére. A kínos diplomáciai ügy megoldása végül az lett, hogy a hadosztályt a Pozsony környékén állomásozó császári főszereg megerősítésére rendelték, így amellet vett részt a nyári hadjáratban, nem egyszer kulcsszerepet játszva a magyar csapatok elleni hadműveletek során. A szerző bevezető tanulmányában a szabadságharcról szóló szakirodalomban elsőként tisztázza a Panyutyin-hadosztály eredeti küldetésével

kapcsolatos szándékokat és rendeltetési helye megváltozásának okait.

A kötet harminchárom Szemjakin levelet közöl. Rosonczy Ildikó az általa fellelt terjedelmes fondból azokat válogatta ki, amelyek a magyarországi hadjárat idején íródtak. A levelekből egyértelműen kiolvasható, hogy a cári katonatiszt számára Isten, a szolgálat és a család voltak az életét meghatározó legfontosabb tényezők. 1849 májusában szomorúan veszi ugyan tudomást, hogy a családjával várt találkozás a szolgálat követelményei miatt nem valósulhat meg, de a kötelességét teljesítve várja a későbbi találkozást. Leveleiben beszámol feleségének körülményeiről, a hadjárat lefolyásáról, közben pedig igyekszik megnyugtani és jó tanácsokkal ellátni az otthoni teendőkkel és a gyerekekkel kapcsolatban. A hadjárat alatt is foglalkozik velük, csókolja, öleli őket, érdeklődik hogylétük felől, apró ajándékot csatol leveleihez. Amikor előléptetésre javasolják, ehelyett inkább fiai taníttatásának lehetőségét igyekszik elérni. Bár a levelezés darabjai csak egy irányban maradtak fenn, a férj által írt levelekben sok utalás található a feleségétől kapott hírekre, információkra. Szemjakin ezredes levelei bepillantást engednek egy orosz törzstiszt mindennapjaiba, szolgálati és családi életébe, de a Haynau mellett tevékenykedő Panyutyin-hadosztály tevékenységét is felvázolják.

A kötet *Függelékében* Rosonczy Ildikó még nyolc fontos levelet közöl a Panyutyin-hadosztályra vonatkozó, Moszkvában általa fellelt forrásokból. Ezután a név- és helynévmutató, a forráshivatkozások és a szakirodalmi rövidítések feloldása szerepel, végezetül pedig rövid kötetismertető orosz, angol és német nyelven. A kötet végén mellékletben található három térkép, melyen a 17. (brjanszki) vadászrezd magyarországi útját követhetjük nyomon, emellett több kép kapott itt helyet a nyári hadjáratról, a dokumentumokról, valamint Szemjakin altábornagy krími háború idején készült portréja is tanulmányozható. Ezek a mutatók és

illusztrációk a szöveges részek hasznos kiegészítői.

Rosonczy Ildikó szép és igényes kivitelű, igen tartalmas kötete rendkívül fontos hozzájárulás 1848–1849 szakirodalmához. Külön érdeme, hogy ráirányítja a figyelmet egy megkerülhetetlen forráscsoportra, az egykori cári hadsereg oroszországi levéltárak-

ban található iratanyagára, melyek kiegészítik a fennmaradt osztrák és magyar forrásanyagot, és új színekkel gazdagíthatják 1848–1849-ről alkotott képünket.

SOLYMOSI JÓZSEF

A vasfüggönytől a határnyitáshig

Jobst Ágnes: A Stasi működése Magyarországon – A keletnémet és a magyar állambiztonság kapcsolata 1955–1989. Jaffa Kiadó, Budapest, 2015. 344 oldal

A keletnémet állambiztonsági szerv, a Stasi magyarországi működésével mindmáig kevesen foglalkoztak, tevékenysége jobbra feltáratlannak mondható. Meg kell említenünk Dalos György¹ munkáját, amely az NDK és Magyarország megfigyelő szerveinek kapcsolatát elemzi, s adatgazdag dolgozatot írt Tóth Imre,² Gyarmati György³ és Slachta Krisztina⁴ is a téma egyes vonatkozásairól. Oplatka András⁵ egy egész kötetet szentelt a keletnémet menekültek kiengedésének, s a keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek kapcsolatával foglalkozik Georg Herbstritt⁶ tanulmánya, amely a Balkán csoport dossziéit vizsgálva azt világítja meg, hogy a Stasi milyen intézkedéseket tervezett, illetve hajtott végre a nyugatnémetországi magyar emigránsok szervezetei ellen, különös tekintettel az 1956-ban kivándoroltakra. Ez az írás azért is tanulságos, mert a keletnémetek meggyőződése szerint a magyar forradalomért elsősorban a disszidens szervezetek voltak a felelősek.

A most ismertetésre kerülő munkában a kérdés átfogó elemzésére vállalkozott Jobst Ágnes, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára munkatársa, akinek egyik fő kutatási területe a nemzetközi állambiztonsági együttműködés keletnémet vonatkozásainak vizsgálata.

A Stasi elsősorban azokban a szocialista országban tevékenykedett aktívan, amelyeknek nyugati határaik is voltak. Magyarország azért volt különösen fontos számukra, mert itt sok nyugat- és keletnémet turista (családtagok, barátok) találkozott. Közismert volt, hogy ha nyáron, a Balaton partján Mercedes és Trabant állt a nyaraló előtt, akkor ott egy szétszakított német család nyaral együtt. A Stasi hivatalosan Magyarországon tartózkodó emberein kívül a „Balaton-brigád” tagjai (beszervezett civil ügynökök) is kíváncsiak voltak a nyugatnémet-keletnémet kapcsolatokra – hangsúlyozza a szerző. A keletnémet titkosszolgálat igyekezett a magyar hatóságoknál elérni, hogy azok minél több szökési kísérletet akadályozzanak meg, ezen kívül még azt is követelte (részleges sikerrel és főleg inkább eleinte), hogy a magyar hatóságok adják ki azokat a korábban nyugatra szökött keletnémet állampolgárokat, akik Magyarországra érkeztek nyaralni. A keletnémet-magyar titkosszolgálati együttműködésnek ugyanakkor az volt az egyik sajátos vonása, hogy az 1960-as évek közepétől több szempontból is egyre több gyakorlati vonatkozásban különbözött egymástól a két ország kommunista berendezkedése.

A kötet első fejezetében (*Európa kettéválasztása*) a vasfüggöny létrejöttétől a berlini fal felépítéséig az előzményekről értekezik a szerző. A második fejezetben (*A Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság együttműködése*) részletesen tárgyalja, hogyan építették ki a ke-

¹ Dalos György: „Testvérszervek”. Beszélő, 8. évf. (2003) 7-8. sz. 82., 9. sz. 64.

² Tóth Imre: *Menekültkérdés és határnyitás*. Múltunk, 54. évf. (2009) 4. sz. 4–38.

³ Gyarmati György: *A vasfüggöny és az állambiztonsági szervek*. Múltunk, 54. évf. (2009) 4. sz. 39–63.

⁴ Slachta Krisztina: *A Stasi és a magyar határnyitás*. Rubicon, 25. évf. (2014) 8. sz. 32–37.

⁵ Oplatka András: *Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. óra*. Budapest, 2008.

⁶ Herbstritt, Georg: *Az NDK Állambiztonsági Minisztériumának „Balkán ügyirata”*. Történelmi Szemle, 50. évf. (2008) 1. sz. 109–125.

letnémetek és a magyarok az állambiztonsági szolgálatok együttműködését.

A leghosszabb fejezet – *Menni vagy maradni?* – arról szól, hogy miért és hogyan próbálták a keletnémet állampolgárok Magyarországról nyugatra menekülni, és a magyar állambiztonsági szervek – együttműködve a Stasival – hogyan próbálták megakadályozni azt, illetve hogyan szankcionálták. A szerző többször is rámutat arra a sajátos tényre, hogy a vizsgált korszak első felében sokkal nagyobb mértékű volt az egyetértés a keletnémet és a magyar hírszerző szervek célkitűzései és módszerei között, az 1980-as évek végére azonban gyakorlatilag végérvényesen szembekerültek az álláspontok.

A negyedik fejezet (*A magyar nyitás politikája*) a határnyitás előzményeit és folyamatát mutatja be, az ötödik (*A keletnémetek és a magyar határnyitás*) pedig arról szól, hogyan befolyásolta a határnyitás a keletnémet–magyar kapcsolatokat.

Az 1960-as években kezdett látványosan megemelkedni az NDK-ból Magyarországra látogató egyéni turisták száma. Evvel kapcsolatban a szerző kiemeli, hogy a magyarországi megfigyelő brigád egy 1967-es jelentésében már azt állította: Magyarországon az NDK illegális elhagyása nagyobb rizikó nélkül lehetséges. A megállapítás nyilvánvalóan túlzás, és a „vádát” ekkor a magyar hatóságok határozottan cáfolták. Igaz, a tetten ért határsértőket nem mindig – sőt a korszak vége felé haladva egyre kevésbé – adták ki a német félnek, annak ellenére, hogy ezt részletes szabályozás írta elő. (A kisgyerekes anyák előzetes letartóztatása például általában elmaradt.) A keletnémet hatóságok azt is elvárták volna (ahogy arról már szó esett), hogy a szökésben vagy szökési kísérletben segédkező nyugatnémet vagy más nyugati állampolgárokat, akik korábban az NDK polgárai voltak, de a „lábukkal szavaztak”, azaz Nyugatra távoztak, és immár nyugati állampolgárokként hazánkba látogattak, a magyar állam adja ki a keletnémeteknek. A könyvben idézett dokumentumok szerint már 1964-ben

is előfordult, hogy az ilyen kérések teljesítését a magyar hatóságok „elszabotálták”, 1970-től kezdve pedig kifejezetten és nyíltan megtagadták, humanitárius szempontokra hivatkozva. Az emberességi szempontokra a keletnémet fél egyébként nem volt tekintettel. Kelet-Berlinben a szökési kísérletek motivációját többnyire leegyszerűsítették, és azal magyarázták, hogy azok segítői egyszerűen fizetett embercsempészek. A kötetből az is egyértelműen kiderül, hogy a Stasi magyarországi működése milyen mértékben volt pazarló és részben hiábavaló. Számtalanszor előfordult ugyanis, hogy egy ügynök hetekig figyelt egy balatoni nyaralót, hátha megérkezik a célszemély, de eredménytelenül (vagy ha mégis megérkezett, nem állt szándékában illegálisan Nyugatra távozni). A megfigyelőbrigádok tevékenysége más esetekben is meglehetősen alacsony hatásfokú volt. Ha például valaki megkedvelte Magyarországot, és rendszeresen felkereste turistaként, előbbutóbb gyanússá vált, célszemély lett belőle, és ezt követően rendszeresen és alaposan megfigyelték, anélkül, hogy az illető illegális határátlépést tervezett volna.

A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a Stasi emberei alaposan tanulmányozták a magyar kulturális életet, különösen abban a vonatkozásban, hogy mennyire tér el a „kötelező vonaltól”. Erich Mielke állambiztonsági miniszter rendszeresen foglalkozott a magyar szamizdat irodalommal, illetve az emigráns kiadványokkal. A keletnémet Állambiztonsági Minisztérium nem értette, mi készíti a magyarokat arra, hogy határaikat szinte fenntartás nélkül megnyissák a nyugati turisták előtt. Különösen felháborítónak tartották, hogy Magyarország csatlakozott az Interpolhoz, hogy a magyar kollégák azt a fáradságot sem vették, hogy lefordítsák az Interpolra vonatkozó leleplező dokumentációt, amelyet Mielke miniszter 1981 novemberében személyesen bocsátott rendelkezésükre.⁷

⁷ Dalos: „*Testvérszervek*”, id. mű

A gorbacsovi reformok magyarországi térnyerése idején aztán látványosan felgyorsult a keletnémet és a magyar álláspont eltávolodása egymástól. 1987-ben Erich Honecker egyenesen kijelentette, hogy a szovjet belpolitikával több vonatkozásban sem tud egyetérteni. Ez természetesen a magyar külpolitikára is vonatkozott. Keletnémet politikai körökben nagy riadalmat okozott az SZKP főtitkárának azon kijelentése, mely szerint ők ugyan az egypártrendszer hívei, de nincs kifogásuk az ellen, ha valamelyik baráti országban ezt nem így gondolják. A keletnémet vezetőknek egyre inkább tudomásul kellett (volna) venniük, hogy álláspontjukat, sőt rendszerüket Moszkvából már nem támogatják és nem védik meg. A remény viszont még 1989 augusztusában is élt, hiszen ekkor Oskar Fischer külügyminiszter Moszkvába utazott szovjet kollégájával tárgyalni – ám útja eredménytelenül zárult. „Sevarnadze szovjet külügyminiszter azonban egyértelművé tette, hogy a kérdés nem tartozik a szovjet–keletnémet külkapcsolatok körébe.” (221. old.) És a berlini falat hamarosan elkezdték bontani. Az akkori berlini magyar nagykövet – titkosszolgálati jelentésekre alapozva – úgy értesült, hogy Ceaușescu kezdeményezésére Románia, Csehszlovákia és az NDK katonai fellépést is fontolgatott Magyarország ellen.⁹ Az mindenestre tény, hogy a határnyitás idején igen feszült volt a csehszlovák–magyar (a bős-nagymarosi vízlépcső miatt) és a román–magyar (többek között az erdélyi falurombolás miatt) viszony. Ilyen körülmények között kellett volna tekintettel lenni a keletnémetek érzékenységére is – hangsúlyozza a szerző.

A Varsói Szerződés országaival kötött korábbi egyezmények a menekültügy miatt előbb-utóbb nemzetközi jogi problémákhoz vezettek, ugyanis ezek a szerződések ellentétesek voltak a menekültügyi konvenció rendelkezéseivel. Az, hogy egyre több erdélyi menekült érkezett Magyarországra –

állapítja meg a szerző –, szintén közrejátszott abban, hogy Magyarország csatlakozott a genfi menekültügyi egyezményhez, ami természetesen a keletnémet hatóságokat újabb aggodalommal töltötte el. (Félelmük nem is volt indokolatlan, hiszen a csatlakozás később valóban megkönnyítette a keletnémetek kiengedését.) A magyar határőrség parancsnoka már 1988-ban javasolta a határon az elektronikus jelzőrendszer elbontását, mert véleménye szerint az nemcsak műszakilag, hanem erkölcsi értelemben is elavulttá vált.

1989 májusában drámaian megnövekedett a budapesti nyugatnémet követségen tartózkodó, illetve a követség közbenjárását kérő keletnémetek száma. Augusztus 18-án már száznegyven keletnémet állampolgár volt itt, de több százan váraakoztak a Máltai Szeretetszolgálat táborában és az ország különböző pontjain. A páneurópai piknikre 1989. augusztus 19-én került sor, amikor is megközelítőleg 600 NDK-beli turista tudott Ausztriába távozni. A keletnémet menekülteket a magyar kormány véglegesen 1989. szeptember 11-én engedte ki. Érdekes kérdés, hogy a titkosszolgálati munkába annyi energiát és pénzt fektető Stasi emberei „miért nem tudtak előre – de legalább néhány órával korábban – a páneurópai piknik szervezéséről, illetve az azt követő határnyitásról. A piknikről mindenképpen értesülhettek volna, ha legalább egy nem hivatalos munkatársuk időben jelentett volna a magyar és német nyelven is terjesztett szórólapokról...” (233. old.) A szerző szerint éppen ebben az időszakban „a magyarországi operatív csoport – az NDK vezetéséhez hasonlóan – már nem volt abban a helyzetben, hogy lépést tartson az eseményekkel”.¹¹ A fent említett csoport vezetőjének állítása szerint nem volt információjuk a közelgő eseményekről. Már csak azért sem, mert a Sopron környékén tevékenykedő, „Maca”

⁹ Gyarmati: *A vasfüggöny és az állambiztonsági szervek*, 46.

¹¹ Jobst: *A Stasi működése Magyarországon*, 233.

fedőnevű ügynököktől éppen ebben az időszakban betegségeire hivatkozva nem kaptak információkat. És hogy, hogy nem, a balatoni kempingek területén végzett ellenőrzés során nem találkoztak az augusztus 19-re szóló meghívót tartalmazó német nyelvű röplapokkal. A nagykövetség tájékozottabbnak bizonyult, ugyanis a piknikre szóló meghívót megkapták a szocialista országok budapesti nagykövetei is. Igaz, miután Gerd Vehres keletnémet nagykövet konzultált szovjet és csehszlovák kollégájával, úgy döntött, hogy távol marad az eseményről.

A kétségkívül hiánypótló kötettel kapcsolatban néhány apró hibára is fel kell hívni a figyelmet. A helységnevek alkalmazása nem mindig következetes, olykor pontatlan vagy hiányos: Óriszentpéter inkább a délnyugati határnál fekszik, mint a délinél. Az egyik helyen Margitbánya, a másikon Szentmargitbánya (az ausztriai Sankt Margarethről van szó) szerepel (231–232. old.), Rust csak német néven fordul elő. (232. old.) Szemet szúr az olvasónak, hogy több helyen szerepel a nevek mögött az „elvtárs”, de előfordul az úr titulus is („Stefan Biricz úrnak a visszaemlékezése”). Nem idézetek, hanem a szerző saját szavai ezek, s úgy véljük, használatuk mellőzhető.

A 23. lapon viszonylag hosszasan esik szó a berlini válságról, Berlin körülvételéről a légi híd létesítésén át a konfliktus feloldásáig, amire meggyőződésünk szerint elegendő lenne csak utalni. A 10. lapon olvashatunk a fultoni beszédről, amit azonban Churchill 1946-ban már nem miniszterelnökként mondott el, ezért is engedhette meg magának az élesebb fogalmazást. Amikor a szerző a két világháború elkülönüléséről ír (12. old.), ide sorolja „a szocialista országok közösségéből kizárt Jugoszlávia” határát, holott ez későbbi változás, ahogy a berlini fal felépítése is. Nem mindig találjuk meg a hivatkozott művek címének fordítását sem (például *Through the Bolshevik Russia*). (11. old.)

Érdemes lenne feltárni részletesebben a keletnémet politikusok moszkvai magyarellenenes „aknamunkájának” részleteit. Nem csupán a menekültügy vonatkozásában, hanem a magyar kulturális élet megfigyelését illetően is. Úgy véljük, tanulságos lenne a határnyitást megelőző szovjet–magyar egyeztetések eddig még nem ismert eseményeit, dokumentumait is publikálni.

Jobst Ágnes könyvéről megállapítható, hogy a bőséges jegyzetapparátus alapos kutatómunkáról tanúskodik. A könyv nagyon fontos mind a nyugat–keleti, mind a kelet–európai országok közötti kapcsolatok kutatásában, de színesíti a hazai kommunista diktatúráról alkotott képünket is. A keletnémet és a magyar titkosszolgálatok együttműködésének feltárása során a keletnémet és a magyar kommunista diktatúra hasonlóságaira és különbségeire is fény derül, akár a szóban forgó hatóságok működéséről, akár a két ország állampolgárainak utazási lehetőségeiről esik szó. A néha száraznak tűnő tények között a szerző ügyesen helyez el olyan információkat is, mint például azt, hogy mit jelent a „mit sem sejtők völgye”. Az NDK-ban ugyanis sok helyen elég jól lehetett fogni a nyugatnémet adókat, de az Elba menti településeken nem. Ezért hívta a népnyelv ezt a területet a „mit sem sejtők völgyének”. A népnyelv azért hívta így ezt a területet, mert az NDK-ban sok helyen jól lehetett fogni a nyugatnémet adókat, de itt nem. Érdekes adalék az is, hogy 1989-ben Horn Gyulának és osztrák kollégájának, Alois Mocknak már nem volt könnyű dolga a vasfüggöny ünnepélyes átvágásakor, mert (állítólag) alig találtak rajta ép szakaszt. A vasfüggöny kapcsán kevésbé ismert fogalmak említésével is találkozhatunk, mint a bambusz-, jég- és kaktuszfüggöny (Kína és Indokína, Kamcsatka és Alaszka, illetve Kuba és az USA között). Az olvasó a szöveg jó stílusa miatt is szívesen forgatja a kiadványt.

IFJ. LATOR LÁSZLÓ

A Karib térség kutatásának eredményei és irányai Magyarországon

Tanulmányok a Karib térségről. Szerkesztette Horváth Emőke, L'Harmattan Kiadó, 2016. 164 oldal

Napjainkban a Karib térség fogalma többféle módon is meghatározható. Egyrészt a Floridai-félszigettől Venezuela partvidékéig nyúló szigetek láncolatát, a Bahamákat, a Bermudákat, a Nagy-Antillákat és a Kis-Antillák szigetcsoportjait jelenti, ami a közös történelmi, kulturális és gazdasági jellegzetességek folytán tágabb értelmezésben kiegészül Belize, Guayana, Suriname és Francia Guyana területével. A földrajzi, történelmi megközelítés mellett a Karib térséget mind gyakrabban geopolitikai régióként is meghatározzák, beleértve Közép-Amerika országait is. A gazdasági és politikai szempontokat előtérbe helyező értelmezés szerint pedig elfogadottá vált a Nagy Karib térség, illetve a Karibi-medence elnevezés is, mely magában foglalja Mexikónak, Kolumbiának és Venezuelának a Karib-tengerrel határos partvidékeit, sőt tágabb értelemben ezen országok teljes területét.

Horváth Emőke, a kötet szerkesztője és egyik tanulmányának szerzője a válogatáshoz írt *Előszóban* megfogalmazza a célt, hogy e nyelvileg, kulturálisan, vallásilag és etnikailag is összetett és színes térséget különféle tudományterületek kutatói bemutassák. A nyolc tanulmány történelmi, politikai, irodalmi, filmtörténelmi, antropológiai megközelítésből ad képet, s a kötet végén egy historiográfiai összefoglaló és bibliográfia is található a Karib térséggel kapcsolatos magyarországi kutatások több mint öt évtizedéről.

Az első két írás 19. századi folyamatokat és változásokat elemez, s mindkettő a kontinens történetének összefüggéseiben is elhelyezi a Karib térséget. *Hispanizáció és amerikanizáció – a kultúrák geopolitikai*

harca című tanulmányában Torbágyi Péter először áttekinti az Egyesült Államok 19. századi nyugati terjeszkedésének folyamatát a kontinensen, ehhez kötődően vizsgálja az amerikai–mexikói és amerikai–kubai viszony alakulását. Sorra veszi a terjeszkedést igazolni kívánó elveket (Monroe-elv, *manifest destiny*, Mahan-elv) és azokat az 1848 és 1861 közötti *filibuster* mozgalmakat, melyek az amerikai kormány tiltása ellenére támogatták a helyi forradalmi vagy függetlenségi megmozdulásokat Kubában, Mexikóban és Közép-Amerikában. A kubai–amerikai viszony kapcsán abból indul ki, hogy az Egyesült Államok már a 19. század elejétől fogva természetes függelékének tartotta Kubát, s csak arra várt, hogy az a spanyol gyarmati uralom alól felszabadulva „érett gyümölcsként” hulljon ölébe, miközben több alkalommal is vételi ajánlatot tett a spanyol koronának Kuba megvásárlására. A szerző bemutatja, hogyan nyert egyre nagyobb teret az amerikai tőke a területen, 1898-ban hogyan avatkozott be az USA a kubai függetlenségi háborúba, s hogyan szerzett politikai befolyást a térségben – többek között a Platt cikkelyek, Puerto Rico és Guam annektálása és a Fülöp-szigetek megvásárlása révén. Az elemzésből az is kiderül, ezt követően hogyan váltotta fel a volt anyaország „hispanizációs” törekvéseit egy „burkolt neokolonialista” amerikanizáció – részben az angol nyelv oktatása, részben a függetlenségi háború alatt elnéptelenedett területek amerikaiakkal történő betelepítése révén. Torbágyi Péter tanulmánya végén kitékint a 20. század első évtizedeinek folyamataira is, s megállapítja, hogy az egyre inkább globális szerepet vállaló Egyesült Államok szempontjából csökkent a Karib térség jelentősége, s ezzel párhuzamosan a nagyszámú spanyol bevándorló érkezésével

elkezdődött a területek lassú visszahispanizálása is.

Nagy Marcel „Az észnek nincs neme”. *Eugenio María de Hostos, a latin-amerikai feminizmus előfutára* című tanulmánya a Puerto Ricó-i filozófus, pedagógus és írónak a nők oktatásával kapcsolatos nézeteit elemzi. Először a gyarmati korszak és a függetlenné válás időszakának társadalmát s a nők hagyományos, alárendelt szerepét mutatja be a katolikus családmódelben, mely csak árnyalatnyit módosult a függetlenség korai szakaszában, a „hazafias anya” szerepkör révén, hisz állampolgári jogokkal még mindig nem rendelkeztek. Alárendelt szerepük megmaradt a 19. század végéig, s ha részesülhettek is oktatásban, a fő cél továbbra is az volt, hogy „a lábasok és a varrókészletek” adta kereteken belül maradjanak. Eközben azonban egyre többen vállaltak munkát, léptek ki az otthon kereteiből, női egyletekbe, civil szervezetekbe tömörültek, s immár jól körülhatárolható társadalmi csoportként szervezkedni kezdték jogaikért. Igaz, ellentétben az európai és az amerikai feminizmussal, a latin-amerikai feminizmus ekkor még nem vált társadalmi mozgalommá, csupán a liberális értelmiség körében jelent meg. Közülük az egyik legismertebb gondolkodó és reformer volt Eugenio María de Hostos. A Puerto Ricó-i fiatalember 1851 és 1869 között Spanyolországban élt és tanult, s nagy hatást tett rá az ott ekkoriban kidolgozott oktatási reform, mely nem tett különbséget fiúk és lányok között, mindkét nemhez tartozók ugyanazt az anyagot tanulták. Latin-Amerikába visszatérve ő is ezt a szemléletet kezdte el hirdetni. 1873-ban Chilében egyetemi hallgatók számára tartott, *A nők tudományos oktatása* című előadásán megfogalmazott üzenete, „az észnek nincs neme” egyértelmű állásfoglalás volt. Elméleti munkássága és előadásai mellett a gyakorlatban is sikeres volt tevékenysége. 1880-ban a Dominikai Köztársaság kormányának felkérésére kidolgozott egy oktatási reformtervet, maga is iskolaigazgató lett, majd a következő évben

részt vett az első leányiskola megalapításában. Nagy Marcel fontosnak tartja kiemelni, hogy Hostos az oktatási reformok mellett kiállt a nők választójoga mellett is. Ezt Puerto Ricó-ban 1927-ben, a Dominikai Köztársaságban pedig 1942-ben iktatták törvénybe.

Szintén a Karib térségben élő nők a témája Horváth Emőke tanulmányának, melynek címe „Nők a kubai forradalomban. Celia Sánchez alakja”. A szerző áttekinti a kubai nőmozgalom korai időszakát, amikor ők is az egyenrangú oktatásért, állampolgári jogaik bővítéséért és társadalmi helyzetük változtatásáért emeltek szót. Eredményeik között szerepelt, hogy a 20. század elején biztosították számukra a szülői felügyeleti jog, majd a válás lehetőségét, 1934-ben pedig választójogot kaptak. A szervezkedés fontos fóruma volt a sajtó. Sorra jöttek létre különböző női klubok és egyesületek, s a civil szervezeteken kívül saját női párt (*Partido Feminista*) alakult. A szerző szerint 1959-re „a kubai nőmozgalom a társadalomba mélyen beivódott előzményekkel rendelkezett”. (47. old.) Más kutatókkal egyetértve fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy az 1950-es években további nőszervezetek jöttek létre, s ezek céljai kibővültek. Nem csupán a nők jogaiért, hanem a társadalom egészéért, a politikában bekövetkezendő változásokért is küzdöttek, amihez felhasználták a feminista mozgalomban szerzett tapasztalatokat is.

Horváth Emőke ezután a nők fegyveres és fegyver nélküli részvételét tárgyalja a kubai forradalomban, kiemelve a négy legismertebb nő, Vilma Espín, Haydée Santamaría, Melba Hernández és Celia Sánchez tevékenységét. Hernández kivételével mind egyikükre igaz volt, ami a Mozgalomban részt vevő nők többségére is, hogy fehér közép- és felső-középosztálybeli értelmiségiek voltak, diákmozgalmi tapasztalatokkal. Közülük az ikonikussá vált Celia Sánchez a forradalmat követően Fidel Castro közvetlen munkatársa és legfőbb bizalmasa lett, de már 1956 novemberében segíteni próbálta

az amnezia után Mexikóban szervezkedő Castro és társai visszatérését. A partraszállás kudarca új szakaszt nyitott Celia Sánchez életében: a Sierra Maestra hegyeiből kiinduló gerillaakciókban vállalt szerepet, majd Batista bukását követően Fidel Castro személyi titkára lett. Titkári pozíciót töltött be a Minisztertanácsban és az Államtanácsban is, s beválasztották a Kubai Kommunista Párt vezetőségébe és a nemzetgyűlésbe. Kuba egyik legbefolyásosabb asszonyaként halt meg 1980-ban. Horváth Emőke részletesen elemzi, személye körül miért és hogyan alakult ki a hatalom által is támogatott kultusz. Magyarozatként a korabeli kubai gazdasági, demográfiai és politikai helyzetet jelöli meg, mely ekkorra már számos problémát jelzett, és elégedetlenséget keltett. Az adott körülmények között, érvel a szerző, a kormánypropaganda Celia Sánchezt, a forradalmat a mindennapokban továbbvivő, a közösségért cselekedni akaró és tudó asszonyt állította példaképként a kubaiak elé.

Szarka Evelin írása szintén Kuba történetével foglalkozik. Azt vizsgálja, mi lesz, mi lehet az ország sorsa, útja Fidel Castro után. Már tanulmánya elején felteszi a kérdést: van-e olyan kihívója a Kubai Kommunista Pártnak, amely valós alternatívát tud nyújtani. Célja az, hogy összehasonlító elemzésben bemutassa a jelenleg illegálisban vagy éppen külföldön működő ellenzéki pártokat és politikai csoportokat, s megvizsgálja esetleges együttműködési lehetőségeiket. A módszertani, historiográfiai bevezetőben felvázolja a kutatást eddig nehezítő tényezőket, majd Gallai Sándor és Török Gábor meghatározására építve definiálja a „párt” fogalmát, de a kubai sajátosságokhoz igazodva egyben ki is tágítja azt. Minden politikai ambícióval rendelkező csoportot pártnak tekint, annak ellenére, hogy nem vehetnek részt a parlamenti és önkormányzati választásokon. Kutatási eredményeit egy táblázatban összesíti, melyben a legnagyobb és legismertebb kubai pártokat és mozgalmakat hasonlítja össze, alapításuk éve, tag-ságuk, szervezetségük, szervezeti szabály-

zatuk, pártprogramjuk/cselekvési tervük és célkitűzéseik alapján. Megkülönbözteti azokat az ellenzéki erőket, amelyeknek Kubában és esetleg más országokban is van irodájuk, azokat, amelyek spanyol alapításúak s amerikai szövetségesekkel is rendelkeznek, valamint az Egyesült Államokban, Mexikóban vagy Venezuelában működő csoportokat. Megállapítja, hogy közös jellemzőjük az egypártrendszer felszámolásáért és a demokratikus átalakításért folytatott küzdelem, de megosztottak abban, hogy igénylik, illetve elfogadják-e az Egyesült Államok támogatását. Fontosnak tartja azt is megvizsgálni, az adott pártok rendelkeznek-e belföldi, illetve nemzetközi kapcsolatokkal, s ha igen, ez tartalmát tekintve mit jelent, s mennyire hajlandók egymással együttműködni. Felvázolja azokat a problémákat is, melyekkel egy demokratikus átalakulás esetén számolni kell minden politikai erőnek, s arra a következtetésre jut, hogy megoldáshoz csak az vezethet, ha megtalálják a „legkisebb közös nevezőt”, ami egyesíteni tudja a különböző ideológiára épülő ellenzéki szervezeteket, s ha a Castro-rendszer elutasítása mellett jól körvonalazható alternatívát tudnak kínálni.

Lénárt András tanulmánya, *A kubai film a politikai-társadalmi változások tükrében (2010–2015)* bemutatja a latin-amerikai filmművészet sajátos útját, az Argentínából kiinduló ún. *Harmadik Film* irányzathoz kapcsolódóan, mely az amerikai, illetve az azt követő európai ún. *Első Film* vagy hollywoodi stílus és a francia újhullám által elindított ún. *Második Film*hez képest új utakat kezdett keresni az 1970-es évektől. A filmábrázolás középpontjába a régió társadalmi, politikai, kulturális sajátosságai és problémái kerültek, s a filmes eszközökkel nem egy esetben megoldási javaslatokat is megfogalmaztak. Lénárt ezután napjaink kubai filmjeinek történeti, filmtörténeti előzményeit vázolja fel az 1959-es kubai forradalomtól kezdődően. Megállapítja, hogy Castro rendszere nem akadályozta a jelentős alkotások születését, sőt Havanna a

nemzetközi filmművészetben is fontos szerepet játszott az 1979-től megrendezett Új Latin-Amerikai Film Nemzetközi Fesztiválja és az 1985-ben megalakult Új Latin-Amerikai Film Alapítvány révén. Rámutat arra is, hogy azok a változások, amelyek az 1990-es évek elejére a nemzetközi politikában bekövetkeztek – elsősorban a Szovjetunió és a szocialista tábor széthullása –, új helyzetet teremtettek a kubai filmkészítés számára is. Az enyhülő politikai légkörben a kubai filmrendezők új nemzedéke is új megközelítési módokat keresett, s a hagyományosnak mondható játékfilmek és rövidfilmek mellett egyre több dokumentumfilm készült, a kubai társadalomban lévő ellentmondásokat, mindennapos problémákat (társadalmi különbségek, szegénység, bűnözés, tolerancia, intolerancia, nemek közötti kapcsolatok, prostitúció, homoszexualitás, transzszexualitás) mutatva be. A szerző „szubjektív válogatásban” számos konkrét példával illusztrálja az új témákat és irányokat, beleértve azokat a filmeket is, amelyek a nemzeti hősök (José Martí, Che Guevara, Fidel Castro) előtt tisztelegtek, vagy új, 21. századi technológiát használtak (például az első kubai háromdimenziós animációs film, a *Meñique és a mágikus tükör*), vagy nemzetközi koprodukcióban készültek. Konklúziója a mozgókép lehetséges szerepére is rávilágít: „A film persze nem képes válaszokat találni a felmerülő problémákra, de a kérdésfelvetéssel már tett egy lépést annak érdekében, hogy szűkebb (otthoni) és tágabb (külföldi) körben is kapcsolatot teremthessen a valóság, annak ábrázolása, valamint érzékelése között.” (104. old.)

Dornbach Mária két tanulmányt is írt a kötetbe. Az egyikben a Karib térség vallási kultuszait mutatja be. Áttekinti a történeti előzményeket, a spanyol gyarmatosítás és az afrikai rabszolga-kereskedelem kezdetétől a vallási, etnikai, kulturális keveredés és transzkulturáció folyamatán át a különböző szinkretikus vallások kialakulásáig. Ezt követően ismerteti azokat a kultuszokat, amelyek a térségben jellemzővé váltak. Kubába

a 18. század közepétől kezdve főként joruba származású rabszolgákat hurcoltak be Nigériából, s törzsi hiedelmeikből és a katolikus vallás elemeiből a *santería* kultusz alakult ki. A Kongó-medencéből származó rabszolgák révén a bantu eredetű kultuszok is elterjedtek Kubában és a Karib térségben: a *Regla de Palo* vagy *Regla conga*. Dornbach részletesen bemutatja a vallási közösségeket, szertartásaikat, a rítusok során használt tárgyakat egészen napjainkig, s megállapítja, hogy a hívők gyakran más afrikai eredetű vallási kultuszba is beavathatják magukat, aminek következtében szinte folyamatos a kultuszok közötti szinkretizmus, és az egyes közösségekhez kötődően számtalan variáns figyelhető meg. A tanulmány két záró témája a kubai *abakuá* férfi titkos társaságok kultusza és vallási hiedelmeik, valamint a francia gyarmatbirodalom karibi területén, a mai Haitin meghonosodott, eredetileg elsősorban Dahomeyból behozott, a fon nyelvcsaláddhoz tartozó rabszolgák kultuszának bemutatása, mely Haitin *vodu*, Kubában *arará* (*Regla de Arará*) néven ismert.

Dornbach Mária másik tanulmánya a kortárs latin-amerikai irodalom egyik legnagyobb alakja, Álvaro Mutis kolumbiai író 1986 és 1993 között készült, 2009-ben *Ember küzdj, de ne bízzál!* címmel magyar nyelven is megjelent regényciklusát elemzi. Rövid életrajzi bevezetőben felvázolja azokat a hatásokat – bogotái születés, európai tanulmányok, az apa korai halála, tizenöt hónapos börtönbüntetés –, melyek prózaírói munkásságát alapvetően meghatározták. Ezután mutatja be a hét regényből álló ciklus hősét, Maqrollt, a kalandról kalandra hanyódó, otthontalan tengerészt, akinek sorsa az ember kiszolgáltatottságát, hiába való erőfeszítéseit szimbolizálja. Megismerhetjük bolyongásainak színtereit, testi és lelki gyötrelmeit, az időtlen, mondhatni sziszifuszi küzdelmet, mely Maqrollt a latin-amerikai s ezen keresztül a világirodalom mitikus figurájává tette, akit gyakran hasonlítanak Don Quijote vagy Szindbád alak-

jához. Dornbach Mária külön is vizsgálja a ciklus ötödik, *Amirbar* című regényét, melyben kivételesen nem a világ hét tengerét járja a főhős, hanem a kolumbiai magas hegyekben rejtőző bányákat, mintegy „engesztelő áldozatként”, mellyel a tengereken történt bűneiért vezekel. Az utazás és a kalandok azonban itt is a kilátástalanságot, az ember tragikus sorsát, az elkerülhetetlen pusztulást sugallják.

A kötet Domingo Lilón írásával és az általa összeállított *Bibliográfiával* zárul. Először 1960-tól 2015-ig terjedően áttekintést nyújt a magyarországi karibi tanulmányokról, bemutatja a Latin-Amerika- és karibi kutatások hazai történetét és központjait, a jeles iskolateremtőket és a körülöttük kialakult műhelyeket. Ezt követően sorra veszi azokat a legfontosabb magyar szerzőket és

publikációkat, melyek a térséggel foglalkoztak, majd közli a magyar és külföldi szerzők Magyarországon megjelent, Karib térségre vonatkozó könyveinek és tanulmányainak jegyzékét. Az időhatár 1960-tól 2015-ig húzódik, de a Horváth Emőke által szerkesztett s most bemutatott kötet is arról tanúskodik, hogy a kutatás, a régió sajátosságainak feltárása folytatódik, s biztosak lehetünk abban, hogy tovább fogja gazdagítani a Karib térséggel kapcsolatos ismereteket nem csupán Magyarországon, hanem nemzetközi téren is. A tanulmánygyűjtemény pedig a témával foglalkozó kutatókon kívül egyetemi hallgatók számára, oktatási anyagként is hasznos lehet.

KÖKÉNY ANDREA

Számunk szerzői

- CIEGER ANDRÁS (cieger.andras@btk.mta.hu) – történész, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest
- DEÁK ÁGNES (deakagnes@yahoo.com) – történész, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Modernkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged
- DOBSZAY TAMÁS (dobszay.tamas@btk.elte.hu) – történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest
- HAJAGOS JÓZSEF (hajagosj@citromail.hu) – középiskolai tanár, Berze Nagy János Gimnázium, Gyöngyös
- HELTAI BÁLINT (balint.heltai@gmail.com) – nyugdíjas középiskolai tanár, Tura
- HERMANN RÓBERT (robogo63@gmail.com) – történész, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
- KAPITÁNY ADRIENN (kapitanyadri@gmail.com) – PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program, Budapest
- KEMÉNY KRISZTIÁN (kemenykp@freemail.hu) – történész-levéltáros, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
- KOVÁCS ISTVÁN (bemkovacs@gmail.com) – történész, Budapest
- KÖKÉNY ANDREA (akokeny23@gmail.com) – történész, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék, Szeged
- LATOR LÁSZLÓ, IFJ. (latorlaszlo@gmail.com) – középiskolai tanár, Veres Péter Gimnázium, Budapest
- MAGOS GERGELY (magosposta@gmail.com) – történész, Magyar Nemzeti Levéltár Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Uniók Projektek Igazgatósága, Budapest
- PÁL JUDIT (paljudit@gmail.com) – történész, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófiai Kar, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár
- RATZKY RITA (ratzkyritamagdolna@gmail.com) – irodalomtörténész-muzeológus, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest
- SASFI CSABA (sasfics@freemail.hu) – történész, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
- SOLYMOSSI JÓZSEF (solymosi.jozsef@mail.militaria.hu) – történész-főlevéltáros, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
- SZILÁGYI ADRIENN (szilagyi.adrienn@btk.mta.hu) – történész, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest
- ZAKAR PÉTER (zakar@jgyphk.szte.hu) – történész, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Modernkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged

A fordításokat BARNA JÓZSEF készítette.

Contents

Essays

ANDRÁS CZIEGER	
Mór Jókai, a Professional Politician?	5
RÓBERT HERMANN	
The Lost Letter and the Lost Travel Warrant, or Why Did Jókai Go into Hiding in 1849?	16
JÓZSEF SOLYMOSI	
Lajos Kazinczy's Life before 1848	37
ADRIENN KAPITÁNY	
Imperial Road Map and National Independence – A National Grievance from 1835	55
TAMÁS DOBSZAY	
On the Centralists' Concept of Local Government in the Villages in the Reform Era	76

Workshop

JÓZSEF HAJAGOS	
The events of the Spring Campaign in Mór Jókai's works	94
BÁLINT HELTAI	
The safe conduct as a symbol in Mór Jókai's novels	106
ISTVÁN KOVÁCS	
Is there any truth in the memoirs and the "Hungarian novels" of Zygmunt Miłkowski (Teodor Tomasz Jez)?	114
RITA RATZKY	
The palaces of arts built from the friendship of Petőfi and Jókai	121

Theory and method

GERGELY MAGOS	
Professions assessed: The historiography of the paradigm of profes- sionalization	138

Evoking the past

Sources related to the 1848-1849 history of the diocese of Csanád (Edited, introduced and annotated by Péter Zakar)	158
--	-----

Beyond our borders

"...I also have this feeling of not belonging anywhere." Interview with Judit Pál (by Ágnes Deák)	175
The bibliography of Judit Pál's works	187

Reviews

Antal Grassalkovich and the manor in Gödöllő („Birodalmam alatt...”. Gróf Grassalkovich Antal a birtokos, mecénás és magánember. Ed.: Noémi Czeglédi. Gödöllői Múzeumi Füzetek 14. Gödöllő, 2015.) ADRIENN SZILÁGYI	197
The birth of public education policy in Austria (János Ugrai: A központosítás és a modernizáció ellentmondásai. A bécsi állami [uralkodói] oktatáspolitikai megszületése a 18. század második felében. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2014.) CSABA SASFI	200
„The Poles and the Hungarians are one.” (István Kovács: „Érdek és szeretet”. Lengyel visszaemlékezések a szabadságharcra 1848–1849. Magyar Napló, Budapest, 2016.) KRISZTIÁN KEMÉNY	205
„I have already been in battles but I have never experienced such an infernal artillery fire.” (Hadaink vonulnak. K. R. Szemjakin orosz ezredes magyarországi levelei 1849-ből. Ed.: Ildikó Rosonczy. Argumentum – Balassi Intézet – Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2014.) JÓZSEF SOLYMOSI	209
From the Iron Curtain to the opening of the border (Ágnes Jobst: A Stasi működése Magyarországon – A keletnémet és a magyar állambiztonság kapcsolata 1955–1989. Jaffa Kiadó, Budapest, 2015.) LÁSZLÓ LATOR JR.	213
The results and directions of research into the Caribbean in Hungary (Tanulmányok a Karib térségről. Ed.: Emőke Horváth. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2016.) ANDREA KÖKÉNY	217
Authors	223

Következő számunk tartalmából

CLAUDIA ALRAUM

Egységesítés az ítélkezés által. A pápai kiküldött bírák tevékenysége Apuliában 1189 előtt

BARABÁS GÁBOR

Kálmán szlavón herceg és IX. Gergely pápa

CSERNUS SÁNDOR

A császári univerzalizmus Zsigmond diplomáciájának gyakorlatában

TUSOR PÉTER

Magyarország és Róma 1628-1635

HARASZTI SZABÓ PÉTER

Kúriai és kancelláriai jegyzők egyetemjárása és karrierlehetőségei a Zsigmond-korban

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1100 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrásy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Magyar Napló Könyvesbolt, VIII. ker., József körút 70.;

Penna Bölcsész Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia

Telefon: (20) 593-04-56

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Nyomdaipari Kft., Szeged

ISSN 0237-7934